

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

С.А. ГОРБАНЕНКО
В.В. КОЛОДА

**СІЛЬСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
НА
СЛОВ'ЯНО-
ХОЗАРСЬКОМУ
ПОРҮБІЖжі**

КИЇВ
2013

УДК: [904:63](477.5)“653”
ББК: Т4(4Укр5)431.1/432.19-513
Г 67

Відповідальний редактор
д-р іст. наук проф. Д.Н. КОЗАК

Рецензенти:
член-кор. НАН України Г.Ю. ІВАКІН,
д-р іст. наук проф. Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту археології НАН України
від 14.05.2013 (протокол № 6)*

*Видання здійснене за рахунок стипендії
від Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці
Фонду ім. Антона Савицького*

Горбаненко С.А., Колода В.В.

Г 67 Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі /
Інститут археології НАН України. — К., 2013. — 236 с.;
126 рис., 48 табл.

ISBN 978-966-02-6892-0

У монографії систематизовано матеріали досліджень і узагальнено дані стосовно сільського господарства в останній чверті I тис. н. е. на території слов'яно-хозарського порубіжжя. У результаті накопичення значного обсягу сільськогосподарських знарядь і визначень методами природничих наук продемонстровано спільні риси і відмінності ведення сільського господарства у слов'ян-сіверян і поліетнічних носіїв салтівської культури — населення Хозарського каганату.

Для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться історією.

**УДК: [904:63](477.5)“653”
ББК: Т4(4Укр5)431.1/432.19-513**

На першій сторінці обкладинки: городище Мохнач з висоти пташиного польоту. Фото Д.Ю. Юшкова.

ISBN 978-966-02-6892-0 © С.А. Горбаненко, В.В. Колода, 2013

Вступ

Південь Східної Європи протягом багатьох тисячоліть історії був зоною частих міграцій і постійних контактів численних етнокультурних груп стародавнього населення, життя яких ґрунтувалося на різних типах господарств. Це передусім було пов'язане з тим, що тут проходила межа двох природно-кліматичних зон, які були значними за розмірами та різними за можливостями ведення господарства і засобами існування. Південь і схід України й нині є західною частиною великого масиву євразійських степів, що простяглися від Далекого Сходу до Нижнього Подунав'я. Основою відтворювального господарства більшості його населення у давнину були різні форми кочового та напівкочового тваринництва. Основою осілого господарства мешканців лісостепової зони було землеробство. Саме так людські спільноти намагалися максимально використати наявні в місцях їх розселення природні ресурси.

Межі лісостепової і степової зон, що простяглися на теренах України з північного сходу на південний захід, завжди приваблювали стародавнє населення значними природно-кліматичними можливостями для плідного прогресивного розвитку господарства. Просування осілого землеробського населення на південь і південний схід було спричинене тим, що південні межі лісостепової зони мали більше вільної від лісів території, придатної для сільського господарства, і, як правило, родючіші ґрунти. Тут були м'якша зима та відносно довге, помірно вологе і тепле літо, що позитивно позначалося на розвитку і землеробства, і тваринництва. Степовиків-скотарів теж приваблювала ця територія: тут не було південної спеки, опади були частішими, що забезпечувало багаті на соковиту траву пасовища, які довго зберігалися свіжими; розгалуженіша річкова система давала додаткові можливості для випасання великої кількості худоби на ділянках, розділених природними межами, а близькість осілого землеробського населення давала можливість обміну традиційною продукцією тваринницького господарства, а часом і збагачення внаслідок використання військової сили.

Однією з таких інфільтраційних зон у ранньому середньовіччі була лісостепова

географічна зона між двома великими ріками Південної Європи — Дніпром і Доном. Цей регіон як контактна зона міжплеменних різноетнічних інфільтрацій відомий принаймні з кінця кам'яної — початку бронзової доби. Такою вона залишалася практично до початку XVIII ст.¹

Одним із найяскравіших періодів людської історії, в якому міжетнічне спілкування у регіоні проявилось (і відобразилося в різних джерелах) з максимальною повнотою, — було ранне середньовіччя, зокрема кінець I тис. н. е.

Характерною рисою розвитку лісостепового населення Дніпро-Донського межиріччя наприкінці I тис. н. е. є наявність двох великих етнополітичних об'єднань: східних слов'ян і населення Хозарського каганату. Слов'яни представлені пам'ятками волинцевської і роменської археологічних культур, які репрезентують старожитності сіверянського племені переддержавного і ранньодержавного періодів Київської Русі. Хозарський каганат являв собою ранньодержавне об'єднання з різноетнічним населенням (алани, тюрки, болгари, угри, хозари, рештки асимільованих іранців, а також слов'яни) і лишив по собі значну кількість пам'яток салтівської (салтово-маяцької) культури. На північ від салтівських пам'яток розташований ареал слов'янської боршевської культури, ідентифікованої як в'ятичі. Все зазначене зумовило значну етнічну строкатість вибраного для дослідження регіону і не лише у згаданий час.

Дослідження слов'яно-хозарських стосунків має більш ніж 100-літню історію. Традиційний підхід російських і радянських істориків, що ґрунтувався на давньоруському літописанні, лише протиставляв ці дві групи народів — слов'ян, у тому числі Київську Русь, і населення Хозарії. Наслідком цього є глибше протиставлення «лісового» світу з його упорядкованим регулярно-циклічним укладом та степу, який для опонентів за-

вжди уявлявся постійним джерелом занепокоєння, турбот та нестабільності (напр.: [Ключевский, 1956, с. 57; Костомаров, 1990, с. 19, 52; Насонов, 1951, с. 28—46; Рыбаков, 1953; Толочко, 1999, та ін.]).

До кінця не була подолана «конфронтаційна» теорія і в ранніх роботах археологів, які вбачають позитивні аспекти взаємодії народів Хозарії та слов'ян лише у впливі останніх на життя їх південно-східних сусідів (у переході від кочового способу життя до осілого, в домобудуванні, керамічному виробництві тощо) [Артамонов, 1962, с. 365—384; Плетнева, 1962; 1972].

Роботи фахівців з вивчення салтівських і східнослов'янських старожитностей, результати яких опубліковано наприкінці XX — на початку XXI ст., а також матеріали міжнародних форумів² свідчать, що одним з важливих напрямів сучасного вивчення історії стародавніх народів є виявлення та аналіз спадщини кожного з них, а також їх взаємовпливів у матеріальній і духовній культурі народів Східної й Центральної Європи (напр.: [Новосельцев, 1990, с. 219—231; Плетнева, 1999; 2000; Айбабин, 1999, с. 171—230; Кестлер, 2001; Бунарджич, 2002; Ковалевская, 2002; Колода, 2009а; б та ін.]). Все це, безсумнівно, стосується і східних слов'ян.

Питання взаємовпливів східних слов'ян та їх сусідів набувають особливої актуальності під час вивчення контактних, тим більше інфільтраційних зон. На теренах Дніпро-Донського межиріччя протягом всього часу дослідження виділено дві такі зони. Першу з них асоціюють із давніми сіверянами, що проживали на Сіверському Дінці, другу — з донськими в'ятичами, що мешкали в басейні Середнього Дону та його притоки р. Вороніж. Кожна з цих зон має

¹ Остання хвиля втручання сюди кочовиків — переселення групи калмиків під Чугуїв у часи Петра I [РГВИА, Ф. 405, оп. 1, д. 46, л. 25, оборот л. 27; Щелков, 2010, с. 90].

² Два хозарські колоквиуми: в Єрусалимі (1999) і Москві (2002), хозарознавчий симпозіум у Харкові (2002), XII Міжнародна наукова конференція з проблем міжнародних відносин навколо Чорного моря в Ростові-на-Дону (2007), наукова конференція зі слов'яно-кочівницьких стосунків у ранньому середньовіччі у Воронежі (2008), а також матеріали засідань міжнародної конференції «Сефер» у 2010 р.

особливості й потребує окремого докладного розгляду. В нашій монографії досліджено населення території у верхній течії Сіверського Дінця (напр.: [Колода, 2002а; Koloda, 2002; Аксенов, Лаптев, 2009; Колода, Горбаненко, 2010а, с. 139—153].

Виходячи з того що найтісніші контакти між слов'янами-сіверянами і носіями салтівської культури відбувалися в басейні Сіверського Дінця та на прилеглих територіях (до середньої течії р. Псел), для порівняльного аналізу ми залучили матеріали з пам'яток саме з цього регіону, а також слов'янських поселенських пам'яток, на яких помітні суттєві контакти з південними сусідами — салтівцями: єдине городище волинцевської культури Битиця³, а також роменське Новотроїцьке городище. За сучасним адміністративним поділом, це переважно територія Харківської і частково Сумської областей України. Матеріали з інших територій використано лише для порівняння або як допоміжні.

Археологічні матеріали, обсяг яких щорічно зростає, постійно додають нових можливостей для вивчення взаємовпливів слов'ян та сусіднього з ним різноетнічного населення, що наприкінці I тис. входило до складу Хозарії. Нові матеріали потребують нових підходів і дають змогу внести певні корективи у попередні висновки щодо означеного кола питань. Це помітно з останніх робіт українських археологів [Красильников, 1998; 2009; Приходнюк, 2002; Сухобоків, 2003; Колода В., Колода Т., 2005—2009; Колода, Горбаненко, 2012а], а матеріали розкопок останніх років на ранньосередньовічних селищах Мохнач-П⁴, Верхній Салтів та Коропові Хутори, а також на городищах Мохнач і Водяне та ін., свідчать про співіснування слов'ян, алан і представників тюркомовних степових народів, у тому числі

хозар, на сусідніх територіях в безпосередній близькості та на одному поселенні.

Звичайно під час дослідження будь-яких матеріальних старожитностей спочатку вивчають основні риси археологічних культур. Такі дослідження для слов'ян (сіверяни та в'ятичі) і салтівської археологічної культури (Хозарський каганат) в цілому завершилися у 1980—1990-ті рр.; основні підсумки зведено у декількох монографіях, найважливіші з яких: [Михеев, 1985а; Славяне..., 1990, с. 255—321; Сухобоків, 1992; Винников, 1995; Плетнева, 1999]). Після з'ясування загальних питань археологи поступово конкретизують окремі питання буття і розвитку давніх спільнот.

З огляду на зазначене та розуміння, що сільське господарство завжди було головним заняттям практично всіх без винятку спільнот раннього середньовіччя у Східній Європі, вважаємо за важливе проведення детального розгляду саме цієї галузі тогочасного людського життя. Слід зважувати й на те, що сільське господарство лісостепового населення салтівської культури було однією з основ економічної могутності, що посилювало військово-політичний вплив (а подекуди й тиск) каганату на його північно-західних сусідів. Зазначимо, що в докторській дисертації В.К. Михеева [Михеев, 1985, Ф. 12] і його монографії [Михеев, 1985а] узагальнено всі дані щодо господарства салтівського лісостепового населення, відомі на середину 1980-х рр. До останнього часу [Колода, Горбаненко, 2010а], подібні роботи не виконували.

Аналогічною є ситуація й стосовно вивчення сільського господарства слов'ян лісостепової зони між Дніпром і Доном. Щодо волинцевсько-роменських старожитностей у науковій літературі до недавнього часу були відомі лише загальні описові роботи без деталізації й конкретизації окремих питань про складові сільського господарства (див., напр.: [Славяне..., 1990]). Упродовж останніх років об'єктом дослідження в цьому аспекті було сільське господарство носіїв волинцевсько-роменських традицій усього ареалу поширення згаданих пам'яток [Гор-

³ Тут і далі (крім окремо обумовлених випадків) йдеться про єдине для волинцевської культури городище Битиця I, на відміну від розташованого неподалік пізнішого комплексу Битиця II.

⁴ З 1950-х рр., з початком археологічних розвідок навколо городища Мохнач, селища позначають літерами.

баненко, 2007а], а також донських слов'ян (боршевська археологічна культура). Після узагальнень у докторській дисертації А.З. Віннікова [Винников, 1990, с. 113—159] та в його монографії кінця ХХ ст. [Винников, 1995, с. 39—57] подібні роботи не проводили⁵.

За останні два десятиліття інтенсифікувалися стаціонарні планомірні дослідження археологічних об'єктів на лісостепових пам'ятках салтівської й роменської культур у Сіверсько-Донецькому регіоні. Це зауваження справедливе як для поселенських пам'яток (салтівських і роменських), так і для могильників (салтівських). Нині вже є певна кількість матеріалів з сільського господарства обох культур на пам'ятках інфільтраційної зони, що дає змогу не лише оцінити рівень і напрям розвитку цих галузей у населення окремих археологічних культур, а й виконати порівняльний аналіз, прослідкувати взаємовпливи, конкретизувати висновки, адаптувавши їх до матеріалів конкретних мікрорегіонів.

Для досліджень питань економіки давніх спільнот, особливо господарства, найважливішими є археологічні дослідження поселенських пам'яток і їх структур. Протягом останніх років було поновлено дослідження на епонімній пам'ятці у Верхньому Салтові; широкими площами досліджено городища Мохнач і його околиці, городища Коробові Хутори і селища поряд з ним, а також поселення П'ятицьке-І. На підставі цих досліджень сформована база даних щодо сільського господарства салтівської культури.

Базовими для визначення рівня сільського господарства роменців в інфільтраційній зоні стали також результати досліджень городищ Водяне й Мохнач (роменська частина). Ці матеріали доповнені даними стосовно раніше досліджених пам'яток волинцевсько-роменського кола, передусім досліджуваного широкими площами у 1980-х — на початку 1990-х рр. городища

Битицьке І [Сухобоков, 1992], на матеріалах якого також значною мірою помітні контакти слов'ян і представників салтівської культури. До аналізу долучено і матеріали з городища Новотроїцького, майже повністю дослідженого у 1950-х рр. експедицією під керівництвом І.І. Ляпушкіна [Ляпушкин, 1958в].

На наш погляд, важливим є ретельний аналіз доволі великого обсягу матеріалів, пов'язаних із землеробством і тваринництвом населення Дніпро-Донського лісостепу в одній зі слов'яно-хозарських контактних зон, а саме у лісостеповій зоні Сіверського Дінця, яка краще досліджена (на сучасному рівні) порівняно з аналогічною контактною зоною на Дону. Матеріали з указаних вище пам'яток неодноразово привертали нашу увагу, окремі аспекти сільського господарства їх населення проаналізовані протягом останнього часу. Так, з питань розвитку землеробства населення є низка спільних статей: Верхньосалтівського археологічного комплексу — [Колода, Горбаненко, 2001—2002; 2004б; Пашкевич, Колода, Горбаненко, 2004]; городища Мохнач у салтівський період його існування — [Колода, Пашкевич, Горбаненко, 2009; Колода, Горбаненко, 2009]; поселень Коробові Хутори — [Горбаненко, Колода, Пашкевич, 2009; 2010; Колода, Горбаненко, 2012б]; П'ятицьке-І — [Квітковський, Пашкевич, Горбаненко, 2011; Квитковский, Пашкевич, Горбаненко, 2011]; Чугуївського городища — [Свистун, Горбаненко, 2011а; 2011б]. Оpubліковано матеріали узагальнюючого аналізу даних щодо сільського господарства Верхньосалтівського археологічного комплексу (городища і селища) [Горбаненко, Колода, 2010; Колода, Кройтор, Горбаненко, 2013], тваринництва найбільш досліджених поселень салтівської культури [Колода, Горбаненко, 2010б; Горбаненко, 2010а], загального аналізу сільського господарства салтівської культури на Сіверському Дінці [Горбаненко, Колода, 2011], а також порівняльного аналізу матеріалів сільського господарства салтівської культури і слов'ян Лівобережного Подніпров'я [Колода, Горбаненко, 2011].

⁵ Заплановано дослідження сільського господарства і промислів боршевської археологічної культури (виконавці — А.З. Вінніков, В.В. Ковалевський, С.А. Горбаненко).

Обставини з дослідженням сільського господарства носіїв волинцевсько-роменських традицій регіону склалися дещо гірше. Опубліковано кілька статей, в яких схарактеризовано землеробство жителів двох городищ: Мохнач (роменської частини) [Горбаненко, 2002] і Водяне [Колода, Горбаненко, 2004а; 2012а]. На жодній з пам'яток не виявлено достатньої кількості археозоологічних матеріалів для проведення узагальнюючого аналізу сільського господарства їх мешканців у давнину. Тим не менше загальні дослідження тваринництва у носіїв волинцевсько-роменських традицій також були проведені [Горбаненко, 2003; 2007а, с. 65—78], що дає змогу здійснити загальний (а не регіональний) порівняльний аналіз. До цього питання ми побіжно зверталися у ході підготовки дослідження сільського господарства салтівської культури [Колода, Горбаненко, 2010а, с. 147—153; 2010б]. Упродовж 2000 — початку 2010-х рр. проведено збір матеріалів з сільського господарства давніх жителів Битицького городища [Сухобоков, Горбаненко, 2001; 2002; Горбаненко, 2011а] і узагальнення [Горбаненко, 2012а]. У монографії наведено характеристику цієї галузі у давніх жителів городища Новотроїцького на рівні, аналогічному рівню вивчення перелічених вище пам'яток.

Необхідною передумовою є вивчення матеріалів означених базових пам'яток, які станом на цей час зберігаються в різних установах і організаціях. Так, для аналізу землеробства переглянуто матеріали, що зберігаються у фондах Історико-археологічного музею с. Верхній Салтів (Верхньосалтівський археологічний комплекс), археологічного музею при Харківському національному університеті (ХНУ) ім. В.Н. Каразіна (Верхньосалтівський археологічний комплекс). Переглянуто матеріали Наукових фондів Інституту археології НАН України (НФ ІА НАН України) (Верхньосалтівський археологічний комплекс) і фонди археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету (ХНПУ) ім. Г.С. Сковороди, де зберігаються матеріали

Верхньосалтівського археологічного комплексу, городища Мохнач (салтівські й роменські), а також поселення Коробові Хутори і П'ятиницьке-І. Досліджено також керамічний комплекс Битицького городища (фонди Сумського краєзнавчого музею). З метою отримання повноцінного палеоетноботанічного спектра з кількох указаних пам'яток кераміку частково переглянуто безпосередньо в польових умовах під час археологічних експедицій. Залучено до аналізу також палеоетноботанічний спектр Чугуївського городища (фонди Художньо-меморіального музею І.С. Репіна у м. Чугуїв).

Отже, переважну більшість джерельної бази складають матеріали, отримані протягом останніх двох десятиліть під час археологічних досліджень Середньовічної археологічної експедиції Харківського державного / національного педагогічного університету (ХДПУ, нині ХНПУ) ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Не залишилися поза увагою і раніше відомі дані.

Чудово розуміючи доволі високий рівень результатів досліджень із сільського господарства наших попередників до середини 1980-х рр. (передусім це стосується робіт з салтівської культури В.К. Міхеєва і, особливо, його монографії, де значне місце відведено аналізу сільського господарства: склад, типологія і технологія виготовлення знарядь праці, переважно землеробських), ми не ставимо завдання узагальнення, що неминуче спричинило б численні повтори вже відомого матеріалу. Те саме стосується і узагальнення з сільського господарства слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. [Горбаненко, 2007а].

Мета нашої роботи — введення у науковий обіг нових даних і їх розширений аналіз з максимально можливим залученням даних природничих наук. Відповідно до цього сформульовано й завдання нашого дослідження, що відобразилося в структурі монографії. Її розділи присвячені вирішенню окремих взаємопов'язаних завдань:

- зроблено огляд історії археологічних досліджень регіону з наголосом на базові пам'ятки;

- представлено методи аналізу матеріалу, запропоновано схеми його інтерпретації;
- складено по можливості повний опис довідки як одного з найголовніших чинників у визначенні сільськогосподарських тенденцій, а також проведено аналіз розташування житлових пам'яток на різних типах ґрунтів (на основі сучасної номенклатури і за спрощеною типологією); враховано взаєморозташування пам'яток;
- наведено результати аналізу сільського господарства носіїв салтівської культури відповідно до основних галузей: землеробства (за матеріалами регіону) і тваринництва (в цілому);
- за аналогічною схемою подано результати аналізу сільського господарства носіїв волинцєвсько-роменських традицій;
- узагальнено стан сільського господарства цих культурних традицій на основі порівняльного аналізу; для порівняння залучено сільськогосподарські матеріали з усього ареалу салтівської культури, пам'яток волинцєвсько-роменських традицій, а також сусідніх синхронних слов'янських райковецької і боршевської культур.

Рисунки залізних деталей знарядь землеробства і тваринництва по можливості дано в масштабі 1 : 5; зернівок культурних рослин / їх відбитків на кераміці — 5 : 2.

Усі розділи монографії написано спільно; першу, оглядову, частину розділу 3 написано за участю Ю.Г. Чендева. У дослідженні певною мірою враховано побажання і зауваження, висловлені усно (д-р іст. наук А.З. Вінніков) або письмово (канд. іст. наук К.І. Красильников [Апареева, Красильников, 2011; Красильников, 2011; 2012a]), за що автори їм щиро вдячні.

Вважаємо своїм обов'язком відреагувати на ці зауваження. Так, К.І. Красильников зазначив, що радіус ресурсних зон у 5 км потребує обґрунтування [Красильников, 2011; 2012a, с. 188]. Це питання у науковій літературі дискутується доволі давно (дет. див.: [Томашевський, 2010]) і має суто теоретичний характер. Звісно, що такий підхід є умовним. Однак як «робочий інструмент»

теоретична умовна ресурсна зона радіусом у 5 км цілком відповідає потребам аналізу. Очевидно також, що поселенську пам'ятку, її ресурсну зону, округу і географічні умови, найближчі сусідні поселення — як фактори обмеження і корекції реальних (а не потенційних) ресурсних зон, слід розглядати у кожному випадку окремо.

Зауваження щодо невідповідності знахідок знарядь для обробітку ґрунту і їх технічних параметрів можливостям свідчень інтенсивності чи екстенсивності напряму землеробства [Красильников, 2011; 2012a] не зовсім зрозуміле: що саме мається на увазі — невідповідність кількості знахідок чи неможливість пов'язати їхні параметри з технічними можливостями?

Щодо першого це пояснюється реаліями можливостей археологічних досліджень. Наприклад, дослідження пам'ятки Корові Хутори майже не дали матеріалів, що характеризують землеробство; взагалі є висока ймовірність того, що поселенська пам'ятка кінця I тис. н. е. була залишена жителями організовано, а не внаслідок якоїсь катастрофи. За таких обставин зазвичай на пам'ятках об'єктивно залишається мало свідчень матеріальної культури давніх спільнот. Якщо ж йдеться про друге, то слід зауважити, що висновки стосовно інтенсивності землеробства зроблено на основі комплексного аналізу, а не виключно у результаті аналізу залізних деталей на знаряддя для обробітку ґрунту.

Крім того, спроби аналізу *технічних можливостей* сільськогосподарських процесів (на яких ми і зосереджуємо увагу) не передбачають виходів на палеоекономічні розрахунки: відомі нині аналогічні спроби завжди хибують тим, що, залежно від потреб дослідника, такі підрахунки варіюють у *декілька разів*, а отже, не мають жодної наукової цінності. Тому ми взагалі не ставили перед собою завдання абсолютних підрахунків ні сільськогосподарських площ, ні їх продуктів.

Доволі складним для розуміння залишилося зауваження: «...исходя из фондов «старопашотных земель», авторы определяют ресурсные возможности, допустимую уро-

жайність, види злакових культур и дру-го» [Апареева, Красильников, 2011, с. 186; Красильников, 2012а, с. 177]. Визначаючи можливі ресурсні зони для сільського господарства, ми виходили лише з властивостей рельєфу: його придатності стати основою того чи іншого різновиду сільськогосподарської діяльності (землеробство — тваринництво), не користуючись відомостями щодо фонду староорних земель⁶. Підкреслимо, що ми не ставимо за мету встановити врожайність, тим більше — виходячи з фондів староорних земель. Види злакових установлено у результаті палеоетноботанічного аналізу, що також не пов'язано з аналізом староорних земель.

Стосовно зауваження про використання салтівських мотичок з вертикальною втулкою лише для земляних робіт — риття і довбання (а не для обробітку ґрунту) [Красильников, 2012а, с. 177] повторимо, що одне не суперечить іншому. Адже одне й те саме знаряддя може мати поліфункціональне призначення. Сліди мотичок на стінках катакомб і землянок не доводять, що останні використовували *виключно* для риття.

І ще одне: шановний колега вважає, що амбарний спосіб зберігання зерна найбільше відповідає його накопиченню для збирання данини, додаючи, що цьому «... есть основания полагать...» [Красильников, 2012а, с. 188]. Дійсно, виходячи з інтерпретації К.І. Красильниковим пам'яток середньої течії Сіверського Дінця як тих, що за-

лишені політично безправним населенням, яке мало за першочергове зобов'язання забезпечувати владу і військові контингенти Хозарії сільгосппродукцією [Красильников, 2005, с. 148; 2012б, с. 39—40], це може бути й слушним. Втім населення верхньої течії Дінця (переважно алани) було достатньо самостійним [Тортика, 2006, с. 196—223, 501] і певною мірою незалежним (чого варто тільки їх озброєння!). Тому наявність амбарів і значних за обсягом зернових ям свідчить насамперед про значну роль злакових культур в їх землеробстві й товарність їх зернового господарства, що було однією з основ їх економічної незалежності та певної політичної самостійності.

Публікація монографії стала можливою завдяки отриманню стипендійного гранту від Наукового товариства Шевченка в Америці, з фонду ім. Антона Савицького. Крім оплати поліграфічних послуг, грант частково витрачено на виконання додаткових аналізів методами природничих наук: це палеоґрунтознавчі дослідження (городище Водяне: аналіз Ю.Г. Чендева; поселення П'ятницьке-І: аналіз Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненка), та археозоологічні визначення (городище і селище Коробові Хутори, ур. Роганіна, Верхній Салтів, П'ятницьке-І, Мохнач-ІІ, Мохнач (салтівські й роменські матеріали), Водяне: аналіз Р.В. Кройтора). Результати перших опубліковано або підготовлено до друку, других відображено у додатку до монографії.

⁶ Збіг визначених нами ресурсних зон і фонду староорних земель свідчить, насамперед, про правильність нашого визначення і, можливо, однаковий господарський підхід ранньосередньовічного і модерного населення півдня Східної Європи щодо використання навколишніх природних ресурсів.

Розділ 1

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

1.1. Територія дослідження і її загальна етнокультурна характеристика (11)

1.2. Історія дослідження регіону (13)

1.2.1. Салтівські пам'ятки (19)
Верхній Салтів (19); *П'ятницьке-I* (21); *Мохнач (городище і селище-II)* (22); *Коробові Хутори* (24)

1.2.2. Волинцевсько-роменські пам'ятки (26)
Мохнач (26); *Водяне* (27); *Битиця* (28);
Новотроїцьке (29)

Сільське господарство у тій чи іншій формі було основою, важливим підґрунтям господарської діяльності населення півдня Східної Європи починаючи з доби енеоліту — бронзового віку і практично до першої половини XX ст. Від нього залежали рівень життя населення, форми суспільних відносин, внутрішня і зовнішня політика держав, що у різні часи існували на вказаних теренах. Отже, стає зрозумілим інтерес, який викликало і викликає вивчення сільськогосподарської праці серед істориків економіки та археологів, тим більше, що до рук останніх нерідко внаслідок проведення польових досліджень потрапляють відповідні знаряддя праці та рештки культурних рослин. Форми господарства у межах загального сільськогосподарського виробництва залежали насамперед від природно-кліматичних умов, а рівень виробництва — від того, як людство використовує природні ресурси для задоволення своїх харчових потреб: рівень організації різних форм виробництва, кількість та якість знарядь сільськогосподарської праці, агротехнічний досвід.

1.1. ТЕРИТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЇЇ ЗАГАЛЬНА ЕТНОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Загальна територія лісостепової зони між Дніпром і Доном є значною за розмірами: її довжина сягає близько 500 км, ширина — 50—150 км⁷. Саме на південній межі лісостепової зони, зазвичай, відбувалися найінтенсивніші міжетнічні контакти, а на північ від неї ці контакти були опосередкованішими. Тому вважаємо за потрібне виділити південні межі лісостепової зони. Зі сходу на захід вони проходили від Дону до верхів'я р. Оскіл, далі через верхів'я р. Вовча, долину р. Сіверський Донець на 10—15 км південніше м. Зміїв (колишне м. Готвальд), верхів'я р. Берека, середню

⁷ Якщо межу степової і лісостепової географічних зон можна визначити хоча б приблизно (за поширенням степу й межею лісових масивів), то північні межі лісостепової смуги встановити вкрай складно через відсутність чітких критеріїв навіть серед фахівців-природознавців.

Рис. 1. Карта-схема розташування археологічних культур на території півдня Східної Європи останньої чверті I тис. н. е.

течію р. Берестова до пониззя р. Ворскла і до Дніпра⁸ (рис. 1). Саме басейн Сіверського Дінця, починаючи з верхів'я р. Оскіл і був однією із зон найінтенсивніших міжетнічних контактів⁹.

⁸ У літературі існують два варіанти проведення цієї межі на сході: 1) від Дону по правому берегу р. Тиха Сосна і далі по лівому берегу р. Валуй до р. Оскіл; 2) значно південніше — по правому берегу р. Чорна Калитва — лівий берег р. Ураев — верхів'я р. Оскіл (15 км південніше впадіння р. Валуй). Зауважимо, що перший варіант у цілому збігається з північною межею поширення пам'яток салтівської культури на Подонні, другий — з південною межею її лісостепового варіанта.

⁹ Другою аналогічною зоною було південне лісостепове прикордоння по Дону, де приблизною межею між територією Хозарського каганату і слов'янським світом були праві притоки — річки Девіца, Потудань і Тиха Сосна (остання річка з фортецями нині є загальноновизнаною північною межею Хозарського каганату).

Уже понад століття проводять археологічні дослідження Дніпро-Донського межиріччя (у тому числі басейну Сіверського Дінця). Вони супроводжуються картографуванням пам'яток кінця I тис., тому ареали салтівської, роменської й боршевської археологічних культур на наш час окреслені зі значною точністю [Сухобоков, 1992, с. 117—165, рис. 3; Винников, 1995, рис. 1, 2; Афанасьев, 1987, с. 10—20, 168—184; Куза, 1996; Кучера, 1999]. Принаймні, сподіватися на суттєві зміни оцінки зазначених меж у майбутньому видається примарним (рис. 1).

Сучасний стан вивчення свідчить про наявність кількох городищ роменської культури у нижній течії р. Уди та по правому берегу р. Сіверський Донець у верхній течії: Донецьке, Водяне, Мохнач, Коробові Хутори. Поряд з тим відомі й салтівські городища: Архангельське, Вовчанськ, Верхній Салтів, Старий Салтів, Кабанове, Кицівка, Кочеток I та II, Чугуїв, Мохнач, Коробові Хутори,

Суша Гомільша, Мілове. Всі вони (за винятком Вовчанська) розташовані по правому берегу Сіверського Донця і є північно-західною прикордонною лінією Хозарського каганату¹⁰. Подібна ситуація спостерігається і на середньому Дону. Особливо підкреслимо, що такі пам'ятки, як городища Мохнач і Коробові Хутори, мають культурні відкладення і салтівської, і роменської культур [Колода, 2005а, с. 26; 2005б, с. 74; 2008б]. Відстань між двома групами пам'яток як на Дону, так і на Сіверському Дінці становить 12—40 км і може бути подолана за 1—2-годинний перехід кінного війська — тут немає суттєвих природних перешкод.

Упродовж 300-літнього сусідства слов'ян і Хозарії народи не могли лише ворогувати, «тримати кордони на замку». Це неприродно для людей, не вигідно ні з соціально-економічного, ні з культурного погляду. І тому, на нашу думку, протистояння, спричинене агресивною зовнішньою політикою каганату і необтяжливою даниною (зафіксоване у «Повісті временних літ» [ПВЛ, 1950, ч. I, с. 16—18]), поступово переростало у мирне співіснування. Останнє приводило до посилення культурних взаємовпливів і взаємопроникнення етносів. Це підтверджується не лише знахідками окремих салтівських речей у сусідньому з ними слов'янському середовищі, а й щільнішим переплітанням традицій у сільському господарстві, керамічному виробництві, домобудуванні та створенні фортифікаційних споруд [Колода, 2005а; б; 2007а; б; 2008б—г; 2009а—в].

1.2. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНУ

Окреслений регіон вивчений нерівномірно. Найбільша кількість пам'яток припадає на територію сучасних Харківської й Сумської областей України, дослідження яких триває вже понад століття. За цей час тут

проведено значні розвідкові роботи, а також здійснено широкомасштабні стаціонарні польові дослідження, що нині дають можливість звернутися до окремих питань побуту стародавнього населення сучасної України. Зважаючи на існування низки праць історіографічного характеру, що охоплюють основні віхи історії досліджень салтівських (див. напр: [Плетнева, 1967, с. 3—12; 1990; Михеев, 1985, с. 3—24; Археология ..., 1986, с. 212—215]) і волинцевсько-роменських (див. напр.: [Сухобоков, 1975, с. 3—5; Археология ..., 1986, с. 174—177; Славяне ..., 1992; Давні слов'яни ..., 2012, с. 227—242]) старожитностей цих сусідніх регіонів і археологічних культур в цілому, ми не ставимо за мету повністю описати розвиток поглядів на ті чи інші питання. Разом з тим вважаємо за доцільне згадати діяльність окремих видатних дослідників і їх експедицій, без яких наша робота нині була б неможливою.

Вивчення лісостепових пам'яток салтівської культури розпочалося ще на межі XIX—XX ст., з перших досліджень Маяцького городища (на місці впадіння р. Тиха Сосна в Дон, сучасна Воронежська обл. Росії) та відкриття перших катакомб біля с. Верхній Салтів (правий берег р. Сіверський Донець, Харківська обл. України). Приблизно з того самого часу (початок XX ст.) тривають і дослідження волинцевсько-роменських пам'яток. Оскільки досить часто одні й ті самі дослідники зробили вагомий внесок у вивчення і салтівських, і волинцевсько-роменських пам'яток¹¹, цей підрозділ подано одним блоком, за хронологією, без чіткого поділу відповідно до археологічних культур.

Один з «першопрохідців» досліджень салтівської культури фаховий археолог *М.О. Макаренко* [Макаренко, 1992] розпочав планові дослідження салтівських пам'яток у Подонні на Маяцькому поселенні (городище та селище), археолог-аматор *В.О. Бабенко* [Кадеєв, 1997, с. 144—146;

¹⁰ Соціально-політична інтерпретація городищ до цього часу є предметом дискусії фахівців з вивчення салтівської культури [Афанасьєв, 1993, с. 141—150; Колода, 2009г; Плетнева, 2003; Флеров, 2011; Свистун, 2012а; Тортика, 2012, та ін.] і потребує окремого дослідження.

¹¹ Для написання розділу частково використано біографічні дані вчених-археологів, зібрані Г.Г. Мезенцевою [Мезенцева, 1997].

Микола Омелянович МАКАРЕНКО
(1877—1938)

Василь Олексійович БАБЕНКО
(1877—1955)

Чернігова, 2000, с. 116—120] активно досліджував верхньосалтівські ранньосередньовічні старожитності. Завдяки дослідженням цих пам'яток і утворилася назва «салтово-маяцька культура».

Михайло Іларіонович АРТАМОНОВ
(1889—1972)

М.О. Макаренко відомий також серед славістів як першовідкривач кола слов'янських старожитностей [Макаренко, 1907]. Біля м. Ромни Сумської обл. учений дослідив пам'ятку (городище Монастирище), що дала назву археологічній культурі літописних сіверян [Макаренко, 1925].

Зростання уваги до старожитностей Хозарії на Дону взагалі та проведення тут перших масштабних робіт (розвідок і розкопок) тісно пов'язане з іменем видатного дослідника *М.І. Артамонова* [Медведенко, 2006]. Саме з діяльністю цього вченого пов'язують новий етап (після відкриття культури) досліджень, що розпочалися наприкінці 1920-х рр.

На початку вивчення пам'яток салтівської культури вчені приділяли значну увагу дослідженню могильників, роботи ж на поселенських пам'ятках обмежувалися здебільшого оглядом, фіксацією, шурфуванням і у кращому разі створенням планів. Український дослідник поселенських пам'яток лісостепової Хозарії *С.А. Семенова-Зусер* здійснив перші планові розкопки городища Верхній Салтів наприкінці 1940-х рр.

Водночас відбувалися масштабні дослідження слов'янських пам'яток Лівобережжя Дніпра. Наприкінці 1940-х рр. експедиція під керівництвом *І.І. Ляпушкіна* до-

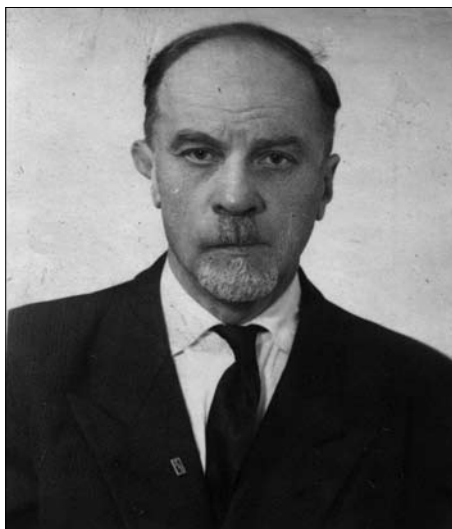

Семен Анатолійович СЕМЕНОВ-ЗУСЕР
(1887—1951)

Іван Іванович ЛЯПУШКІН
(1902—1968)

сліджувала ранньослов'янські пам'ятки Полтавської й Сумської областей. Згодом це привело до масштабних розкопок городища Новотроїцького, часткових дослі-

Дмитро Тарасович БЕРЕЗОВЕЦЬ
(1910—1970)

джень Битиці, що показали її перспективність, тощо. І. І. Ляпушкін відомий також як дослідник салтівських старожитностей Дону, де він працював у складі експедиції М. І. Артамонова з другої половини 1940-х до кінця 1950-х рр.

Д. Т. Березовець — відомий дослідник слов'яно-руських старожитностей, насамперед еталонної пам'ятки Волинцеве. Перший етап її досліджень припадає на початок 1950-х рр. Крім слов'янських пам'яток, безумовно, значним явищем у вивченні салтівської культури в Україні були широкомасштабні роботи експедиції Інституту археології (ІА) АН УРСР (нині ІА НАН України) під керівництвом ученого у 1959—1961 рр. на Верхньосалтівському археологічному комплексі та в околицях, що передували створенню Печенізького водосховища на р. Сіверський Донець.

Серед славистів, які працювали у 1950-х рр. на території Сумської обл., слід згадати *В. Й. Довженка*, який у співробітництві з Д. Т. Березовцем також досліджував поселення поблизу с. Волинцеве.

Впродовж довгого часу (з кінця 1950-х рр.) функціонувала Скіфо-слов'янська експедиція Харківського державного університету (ХДУ) ім. М. Горького (нині ХНУ ім. В. Н. Ка-

Василь Йосипович ДОВЖЕНОК
(1909—1976)

Світлана Олександрівна ПЛЕТНЬОВА
(1926—2008)

Борис Андрійович ШРАМКО
(1921—2012)

разіна) під керівництвом *Б.А. Шрамка*, яка також зробила вагомий внесок у вивчення археологічних (у тому числі салтівських і слов'янських) пам'яток, розташованих в басейні Сіверського Дінця.

У 1970-х рр. археологічні дослідження обох культур набули нової сили. У той час *С.О. Плетньова* плідно вивчала салтівські поселення лісостепоного Дону, зокрема очолювала роботу міжнародної археологічної експедиції (1975—1978) з досліджень Маяцького археологічного комплексу, одним із загонів експедиції якої керував видатний дослідник боршевської культури *А.З. Вінніков*.

Засновником харківської хозарознавчої школи є відомий дослідник *В.К. Міхеев* (учень *Б.А. Шрамка*), який у другій половині ХХ ст. провів кілька десятків польових сезонів, вивчаючи пам'ятки салтівської культури в басейні Сіверського Дінця.

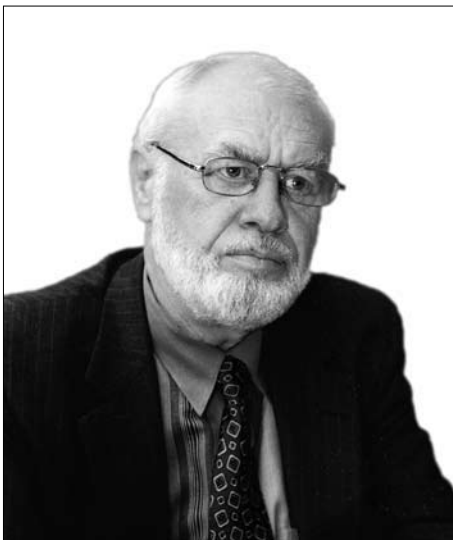
Починаючи з 1960-х рр. плідно працювала Лівобережна Слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом *О.В. Сухобоква*. Дослідник вивчав старожитності волинцевсько-роменського та давньоруського часу переважно на території Сумської обл. Одним з вагомих внесків є масштабне дослідження городища Битиця у 1980-х — на початку 1990-х рр. Соротником *О.В. Су-*

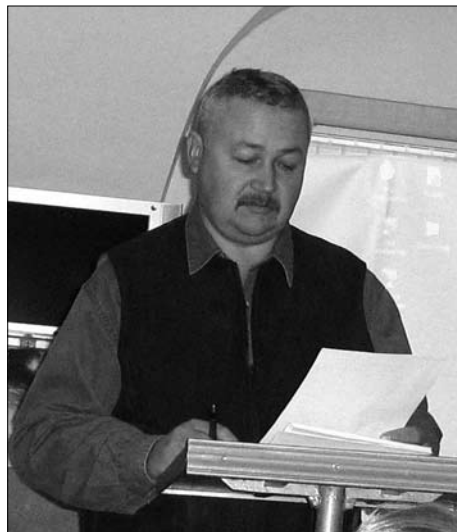
Володимир Кузьмич МІХЕСВ
(1937—2008)

Світлана Павлівна ЮРЕНКО
(нар. 1950)

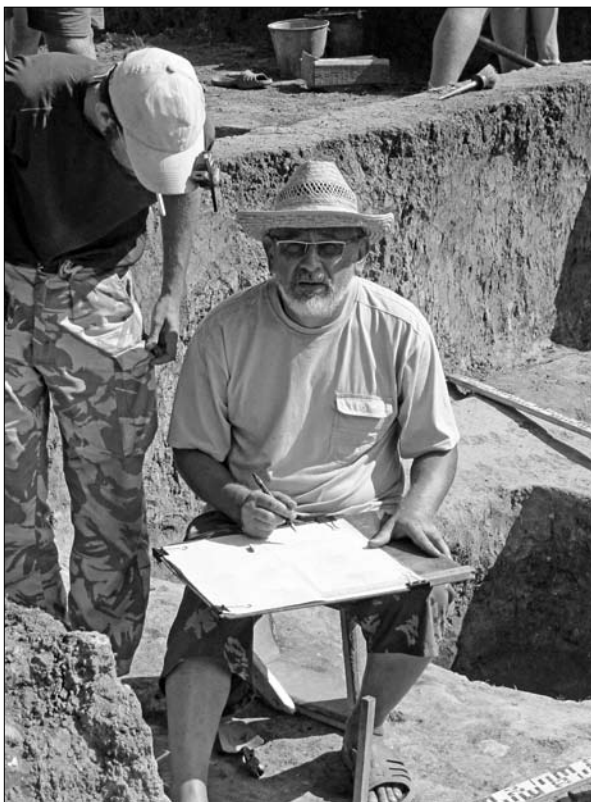
Олег Васильович СУХОБОКОВ
(1937—2008)

Віктор Володимирович ПРИЙМАК
(нар. 1958)

хобокова у вивченні давніх слов'ян Лівобережжя Дніпра, а також і учнем можна вважати *С.П. Юренко*, яка досліджувала пам'ятки волинцевського часу. Серед її польових здобутків (з початку 1970-х рр.) є подальші масштабні розкопки поселення поблизу с. Волинцеве, а також участь у дослідженнях Битицького городища.

Серед сучасних українських дослідників, які наполегливо і результативно вивчають слов'яно-руські старожитності Дніпровського Лівобережжя на Україні, слід окремо відзначити учня О.В. Сухобокова *В.В. Приймака*, який основну увагу зосе-

Володимир Васильович ШУКОВ
(нар. 1956)

Анатолій Захарович ВІННІКОВ
(нар. 1940)

реджує на пам'ятках Сумської та Полтавської областей. Роменські пам'ятки переважно Курського Посем'я з 1990-х рр. досліджує *В.В. Шуков*.

У другій половині ХХ ст. у Воронежському університеті утворився центр вивчення слов'ян на Дону. Засновником воронізької школи славистів була *А.М. Москаленко* (біографію див.: [Винников, Пряхин, 1986]). Її послідовником став *А.З. Вінников*, який протягом багатьох десятиліть, починаючи з кінця 1960-х рр., досліджує ранньосередньовічні старожитності на території лісостепового Дону. Низку робіт (осібних і у співавторстві) він присвятив також дослідженню салтівських пам'яток Донського регіону. Однак головну увагу вчений приділяє слов'янським старожитностям, нині добре відомим як боршевська культура. Без урахування його досліджень неможливе сучасне вивчення подій кінця I — початку II тис. н. е. на території півдня Східної Європи.

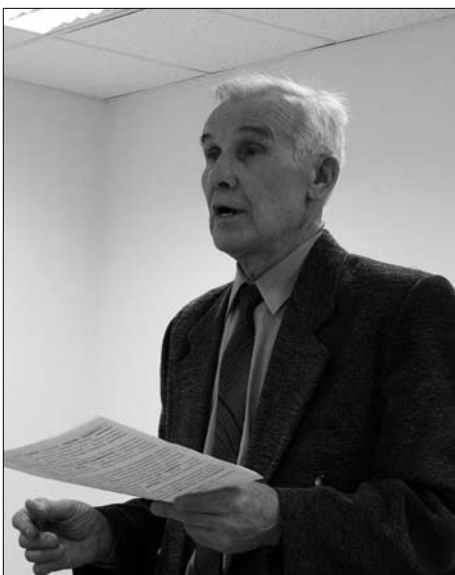
Нині діяльність з вивчення салтівських і слов'янських поселенських пам'яток на Сіверському Дінці активно продовжує дію-

Анна Миколаївна МОСКАЛЕНКО
(1918—1981)

Наталія Василівна ЧЕРНІГОВА
(1971—2002)

Костянтин Іванович КРАСИЛЬНІКОВ
(нар. 1941)

ча Середньовічна археологічна експедиція ХНПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом *В.В. Колоди*. Крім того, слід відзначити роботи *Н.В. Чернігової* (ХНУ ім. В.Н. Каразіна), присвячені стаціонарним розкопкам городища у Верхньому Салтові. У дослідження салтівських поселень степової зони

в середній течії Сіверського Дінця значний внесок зробив луганський дослідник *К.І. Красильніков*, роботи якого дали великий обсяг порівняльного матеріалу для досліджуваної теми.

* * *

Логіка проведення археологічного дослідження (в загальному контексті вивчення історії розвитку населення окремих територій і етносів) полягає у тому, що на початку виділення археологічних культур ведуть пошук нових пам'яток, окреслюють територію їх поширення та вивчають загальні питання розвитку стародавніх спільнот, після чого увагу зосереджують на конкретніших, локальних питаннях (в часі, щодо території чи за категорією явищ матеріальної й духовної культури). Одним із таких конкретних питань є порівняльний аналіз сільського господарства мешканців північно-західних територій Хозарії та сусіднього з ним слов'янського сіверянського населення (в археологічному вимірі — салтівської археологічної культури та волинцевсько-роменських старожитностей).

1.2.1. САЛТІВСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Верхній Салтів

Ранньосередньовічний (салтівський) комплекс у с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. складається з городища з цитаделлю (загальною площею близько 6 га), великого поселення (понад 15 га), яке за висотою розташування ділянок можна умовно розділити на «посад» і «поділ», а також чотирьох катакомбних могильників¹² (рис. 2, 3). Розташований на правому корінному березі р. Сіверський Донець. Цей комплекс містить могильники з похованнями, багатими на інвентар, тому завжди привертат увагу вчених. Дослідження комплексу з

¹² Припущення А.В. Криганова про наявність тут ще одного, п'ятого, могильника не підтверджуються. Дискусійною залишається й теза, що Нетайлівська пам'ятка (селище і ґрунтовий могильник) складає з Верхньосалтівським єдиний комплекс.

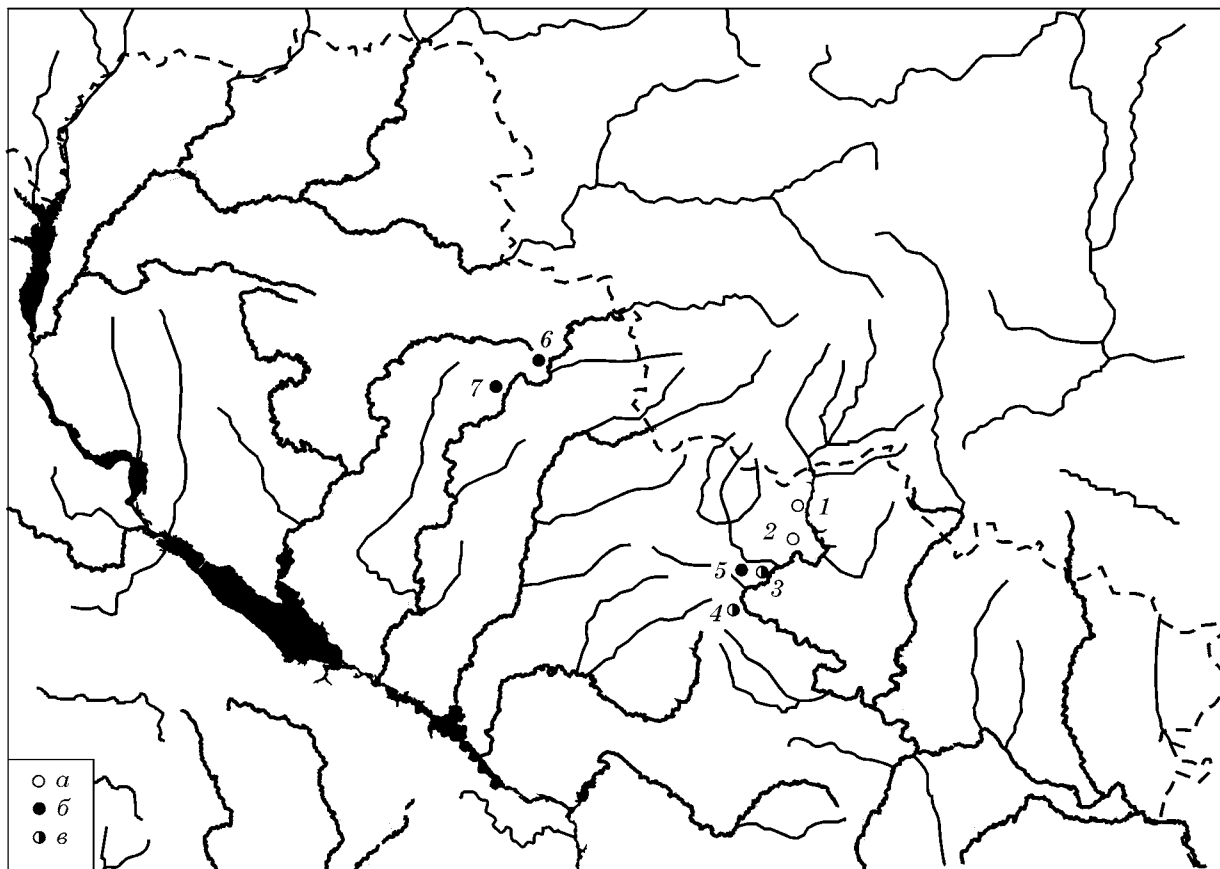

Рис. 2. Карта-схема розташування опорних для дослідження пам'яток:

a — салтівські; *б* — волинцьовсько-роменські; *в* — салтівсько-волинцьовсько-роменські; 1 — Верхній Салтів; 2 — П'ятницьке-І; 3 — Мохнач (городище і селище-ІІ салтівської культури; городище роменської культури); 4 — Коробові Хутори; 5 — Водяне; 6 — Битиця; 7 — Новотроїцьке

деякими перервами триває досі. Вивчення ранньосередньовічної поселенської площі пам'ятки дещо ускладнене тим, що на ній з середини XVII ст. розташоване сучасне село, доповнене дачним селищем [Колода, 2009г, с. 6]. З межі XIX—XX ст. тривають дослідження могильників, проте в середині XX ст. було розпочато роботи і на поселенні: спочатку на городищі, а згодом і на селищі. Початок стаціонарних робіт на городищі покладено експедицією ХДУ ім. М. Горького в середині 1940-х рр. під керівництвом С.А. Семенова-Зусера [Семенов-Зусер, 1947/25; 1948/6]. Потім у 1959—1961 рр. на пам'ятці працювала експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця [Березовец, 1959—1961/6а—б; Брайчевская,

1959—1961/6в; Ветштейн, 1959—1961/6г]. Наймасштабніші розкопки на поселенні пов'язані з діяльністю Середньовічної експедиції ХДПУ / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди (1996—1998, 2001, 2004). Кілька останніх років (1998—2002) городище досліджувала експедиція ХНУ ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Н.В. Чернігової. У результаті цих робіт нині на поселенській частині пам'ятки досліджено значні площі: понад 2000 м² — на селищі і близько 1000 м² — на городищі.

Внаслідок багаторічних розкопок отримано численний і значною мірою унікальний матеріал, що потребує системного комплексного кабінетного дослідження. У монографії систематизовано групи артефактів і природ-

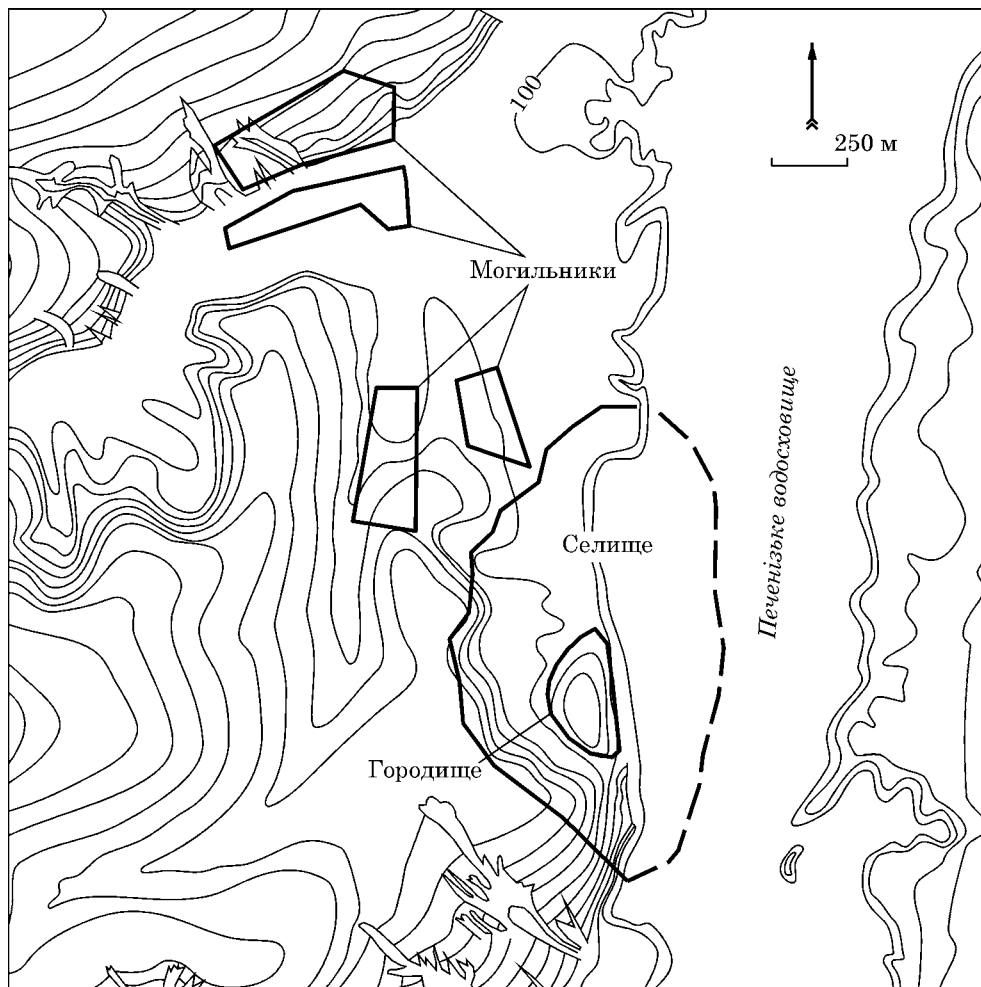

Рис. 3. План Верхньосалтівського археологічного комплексу

ничі дані, що висвітлюють сільське господарство жителів ранньосередньовічного Верхнього Салтова. Забігаючи наперед, зазначимо, що матеріали саме з цієї епонімної пам'ятки можуть бути проаналізовані всебічно, включаючи результати археозоологічних визначень, зроблених В.І. Бібіковою у ході розкопок 1959—1961 рр. і доповнених останнім часом дослідженнями Р.В. Кройтора.

П'ятницьке-І

Поселення П'ятницьке-І знаходиться у Печенізькому р-ні Харківської обл. Розташоване на широкій заплаві та піщаних дюнах лівого берега р. Велика Бабка, правої

притоки р. Сіверський Донець. Пам'ятка займає значну площу: уздовж річки вона тягнеться широкою (близько 1 км) смугою на протязі 2 км (рис. 2, 4).

Селище відкрила С.О. Плетньова під час розвідок у 1957 р. [Плетнева, 1957/17], однак перші археологічні дослідження на пам'ятці розпочав Б.А. Шрамко лише у 1977 р. після випадкової знахідки речей із кремаційного поховання багатого воїна [Шрамко, 1977/95, с. 19—20; 1983]. У 1978 р. невеликий розкоп (№ 1) та кілька шурфів заклад В.К. Міхеев [Міхеев, 1978/72]. У 1988 та у 1990 р. роботи продовжив А.В. Криганов, який заклад розкоп 2, неподалік від місця знахідки кремаційного поховання [Крыганов, 1988/162], та

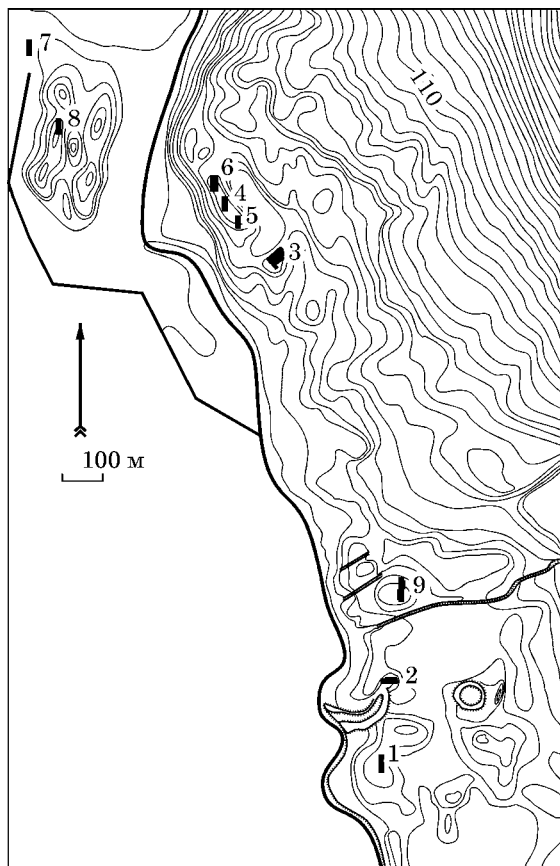

Рис. 4. Топографічний план селища П'ятницьке-І з місцями і номерами розкопів

розкоп 3 у північній частині поселення [Крыганов, 1990/190]. У 2005 р. В.К. Міхеев заклад п'ять нових розкопів (№ 4—8) на північній захід від розкопу 3 [Міхеев, 2005/266].

У 2008 р. дослідження пам'ятки продовжила Середньовічна археологічна експедиція ХНПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колода [Колода, Квитковський, 2008/91; 2009, с. 147—148], а у 2009 р. — Слобожанська ранньосередньовічна експедиція під керівництвом В.І. Квитковського [Квитковський, Колода, 2009/б. н.¹³; 2010]. Було розширено розкоп 3 і закладено новий (№ 9) у південній частині поселення. Проведено картографування пам'ятки з нанесенням усіх існуючих розкопів та наданням їм єдиної нумерації (рис. 4).

¹³ Тут і далі: б. н. (без номера) — звіт здано до НА ІА НАН України, але на час виходу монографії він не отримав порядкового номера.

Детальнішу історію археологічного вивчення поселення опубліковано [Квитковський, 2009].

За всі роки дослідження в різних частинах поселення закладено 9 розкопів (рис. 4). Загальна досліджена площа становить близько 1100 м² (найбільша — на розкопі 3 — 570 м²), що складає лише невелику частину території усєї пам'ятки. Роботи тривають; на 2012-й р. в різних частинах поселення досліджено 64 ранньосередньовічні комплекси, серед них 8 жител [Квитковський, 2013], 3 будівлі господарського призначення і 56 ям.

Завдяки накопиченню матеріалів стало можливим проаналізувати і землеробство жителів П'ятницького-І [Квитковський, Пашкевич, Горбаненко, 2011; Квитковський, Пашкевич, Горбаненко, 2011]. Р.В. Кройтор визначив археозоологічні матеріали пам'ятки.

Мохнач (городище¹⁴ і селище-П)

Городище Мохнач займає високий витягнутий мис на правому березі Сіверського Дінця в межах с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Пам'ятка має складну систему оборонних ліній і за периметром, і всередині, що пов'язано з розвитком городища як оборонного пункту в різні етнохронологічні періоди його існування, а також зі змінами в заселенні округи [Колода В., Колода Т., 2001; Колода, 2007а; в]. Культурні відкладення свідчать про використання його території в різні епохи: у ранньому залізному віці (лісостепова скіфоїдна культура IV ст. до н. е.), ранньому середньовіччі (салтівська і роменська археологічні культури) і в новий час (друга половина XVII — XIX ст.). У салтівський період існування городище займало максимальну площу — 12,5 га. Воно було центром окремого економічного регіону на північно-західних

¹⁴ Городище Мохнач є пам'яткою широкого хронологічного та етнокультурного діапазону: від ранньої залізної доби до нового часу, в тому числі салтівської і роменської культур. Його досліджували як цілісний комплекс, тому історію вивчення пам'ятки різними фахівцями викладено спільно.

територіях Хозарського каганату. Наприкінці I тис. н. е. цей мікрорегіон був центром значної за площею і кількістю пам'яток округи: єдиний комплекс з ним складала 14¹⁵ синхронних поселень, серед яких був і окремий ремісничий центр — селище-П (рис. 2, 5) [Колода, 2010а; б]. Все це лише підкреслює важливість як матеріалів, що вводяться у науковий обіг, так і їх аналізу. Із ранньосередньовічних пам'яток с. Мохнач докладно досліджено дві: власне городище і селище-П, що складають одну з основ нашого дослідження.

Городище Мохнач відоме з початку XVII ст. Перші дані щодо нього містяться в «Книге Большому Чертежу» 1627 р. [Книга Большому Чертежу, 1950, с. 71]. Уперше городище оглянув харківський дослідник В.В. Пассек у першій половині XIX ст. [Пассек, 1840; Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 77], але розкопки на ньому було розпочато лише у другій половині XX ст. Спочатку Б.А. Рибаків у 1950 р. [Плетнева, 1954, с. 2], а потім Б.А. Шрамко в 1953 р. провели на городищі незначні за обсягом дослідження [Шрамко, 1954/14, с. 11—16]. У наступному сезоні невеликий загін, очолений С.А. Плетневою, продовжив роботи на пам'ятці, у тому числі на розкопках Б.А. Шрамка [Плетнева, 1954, с. 2, 22—26]. Починаючи з сезону 1999 р. (з невеликою перервою у 2002—2004, 2009 та 2011 рр.) роботи на городищі здійснювала Середньовічна експедиція ХНПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди (див. відповідні звіти в НА ІА НАН України). На кінець 2012 р. площа, досліджена на городищі, становила 6377 м² (понад 95 % — наслідок роботи останніх сезонів).

У результаті цих робіт з'ясовано, що культурний шар південної частини городища належить до роменської культури і датований кінцем I — початком II тис. н. е. (рис. 6). З його вивченням пов'язана більшість робіт 1999—2001 рр. Матеріал цих досліджень частково опублікований керівником розкопок [Колода, 1999; 2000а;

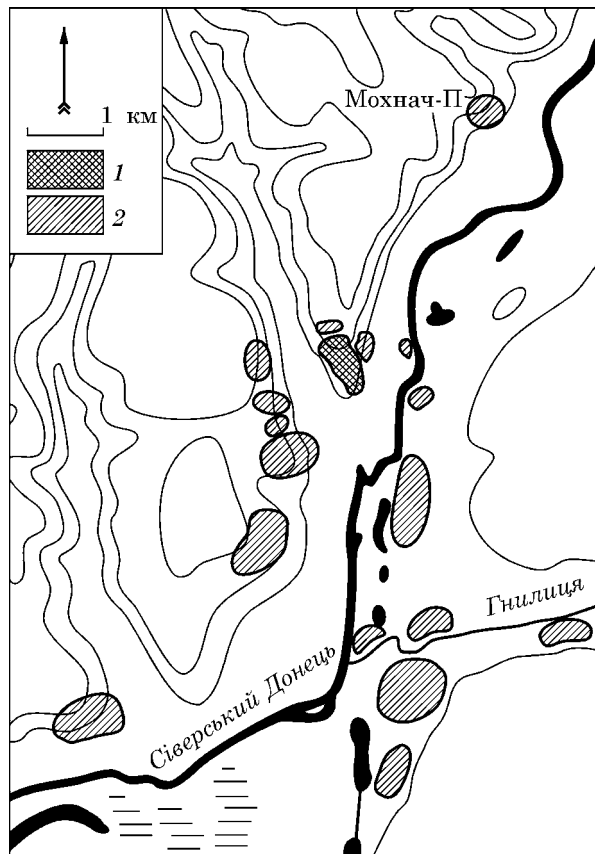

Рис. 5. Мікрорегіон околиць с. Мохнач з археологічними пам'ятками:

1 — городище; 2 — селища

2001а—в; 2002б—г]. Наявність попередніх публікацій та значного матеріалу по закінченні досліджень у південній частині городища дає можливість підвести певні підсумки з окремих питань перебування сіверян на означеній пам'ятці. Станом на цей час матеріалів з городища Мохнач достатньо, щоб розглянути таку важливу галузь господарства слов'ян, як землеробство; крім того, археозоологічні визначення Р.В. Кройтора дають можливість вивчати тваринництво.

Салтівський культурний шар розташований у північній частині городища на найбільшому дворіщі. Починаючи з 2001 р. саме там, у межах двох розкопів (№ 10, 11; загальна досліджена площа понад 4600 м²), і відбувалося його вивчення (рис. 6). Матеріали розкопок, що відображають салтівські старожитності, регулярно публіку-

¹⁵ З 17 відомих нині.

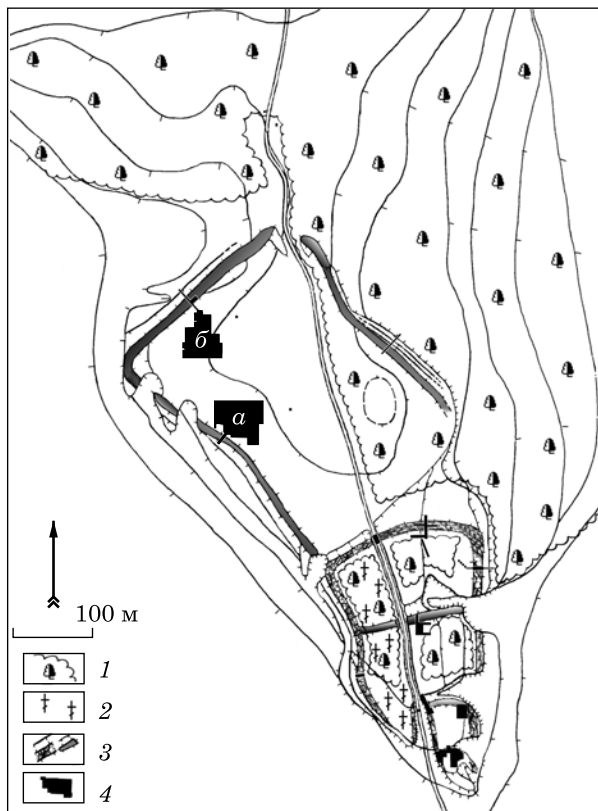

Рис. 6. План городища Мохнач:

1 — ліс і його межі; 2 — сучасне кладовище; 3 — вали і вали, ґрунтові й з кам'яною крепідю; 4 — розкопки: а — розкоп 10, б — розкоп 11

ють, хоча далеко не у повному обсязі [напр.: Колода, 2002а; в; г; 2003а; 2006; 2007а]. Усе це лише додає актуальності дослідженню сільського господарства пам'ятки.

Селище Мохнач-II відкрите у 2008 р. у 3,5 км на північ від городища [Колода, Квитковський, 2009, с. 149]. Протягом двох сезонів (2009 і 2011) його досліджувала Середньовічна експедиція ХНПУ ім. Г.С. Сковороди (див. відповідні звіти і статті в АДУ за 2009, 2011 рр.). Загалом досліджено 3511 м² суцільною площею, що становить близько 2/3 загальної площі селища. Матеріали, отримані внаслідок польових робіт і подальшого опрацювання, свідчать і про рівень розвитку землеробства й тваринництва на самому поселенні, і про його роль у розвитку сільського господарства всього мікрорегіону з центром на городищі Мохнач.

Коробові Хутори¹⁶

Археологічний комплекс Коробові Хутори, відомий вченим уже понад 100 років, розташований на високому правому березі Сіверського Дінця між селами Гайдари і Коробові Хутори Зміївського р-ну Харківської обл. Комплекс складається з городища на узвишші обриву берегової лінії (площа близько 1,5 га) і значного за розмірами селища (близько 30 га), що займає схили розгалуженої балки і сусіднє до заходу підвищення, півколом охоплюючи городище з південного заходу, заходу і півночі (рис. 2, 7). Територія поселення (городища і селища однаковою мірою) покрита западинами, що є переважно рештками котлованів ранньосередньовічних житлово-господарських комплексів, які запливли. Територія селища терасована; на елементах сучасного рельєфу (схили, краї ярів, тераси) подекуди прослідковуються давні дороги і стежки, що сполучають між собою городище, берег річки і окремі частини обширного селища.

Уперше городище згадано в роботі Д.І. Багалія на початку ХХ ст. [Багалей, 1905, с. 35], а вперше описав пам'ятку у 1920-ті рр. М. Фукс [Фукс, 1930, с. 104—105]. У повоєнні роки її досліджував Б.А. Шрамко, який під час першого обстеження (1953) відкрив багатопарове поселення на північний захід¹⁷ від городища на правому березі струмка. Верхній шар містив артефакти салтівської культури, нижній — пізнього етапу бронзового віку [Шрамко, 1953/19, с. 20]. У наступному сезоні дослідник здійснив невеликі за обсягом розкопки лише на городищі [Шрамко, 1954/14, с. 13—20]. Через рік, у 1955 р., пам'ятку відвідала С.А. Плетнева, яка відзначила складність місцевої топографічної ситуації для проведення досліджень [Плетнева, 1955/16, с. 7—10, рис. 6]. У її звіті селище навіть не згадано.

¹⁶ У науковій літературі є два варіанти написання назви пам'ятки: Коробові Хутори, Коробові Хутори. Друга назва з'явилася пізніше.

¹⁷ У попередній монографії [Колода, Горбаненко, 2010а, с. 19] помилково позначено — «північний схід».

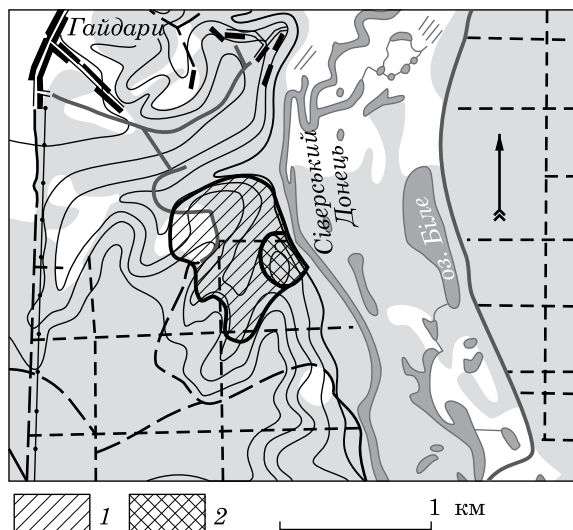

Рис. 7. Городище і селище Коробові Хутори; місце розташування [Реки ..., 1991, врезка 1]:

1 — площа поселення; 2 — площа городища

У 1970 р. Скіфо-слов'янська експедиція під керівництвом Б.А. Шрамка виявила «... селище Коробові Хутора № 2, в отличие от одноименного поселка бронзового века...», відкрите ще у 1953 р. На «новому» селищі провели розвідувальні роботи і розкопки (один з шурфів було розширено до невеликого за площею розкопу) [Шрамко, 1970/70, с. 18—25]. У середині 1980-х рр. на пам'ятці побував Г.Є. Афанас'єв, який обмежився його оглядом і зачисткою розрізу валу, проведеного до нього Б.А. Шрамком у 1954 р. [Афанас'єв, 1987, с. 107—110, рис. 64, 1]. У 1998—1999 рр. роботи на пам'ятці здійснювала експедиція під керівництвом В.К. Міхеєва. Основну увагу приділяли розкопкам на городищі, але і на селищі було закладено один невеликий розкоп [Міхеєв, 1998/80; 1999/96]. З 2003 по 2007 р. дослідження на пам'ятці проводила Середньовічна археологічна експедиція ХНПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. За цей час створено інструментальний план городища і більшої частини селища (рис. 8), досліджено центральний двір цитаделі й захисні споруди західних оборонних ліній, визначено площу селища і виконано планомірні дослідження. З'ясувалося, що селища 1 і 2,

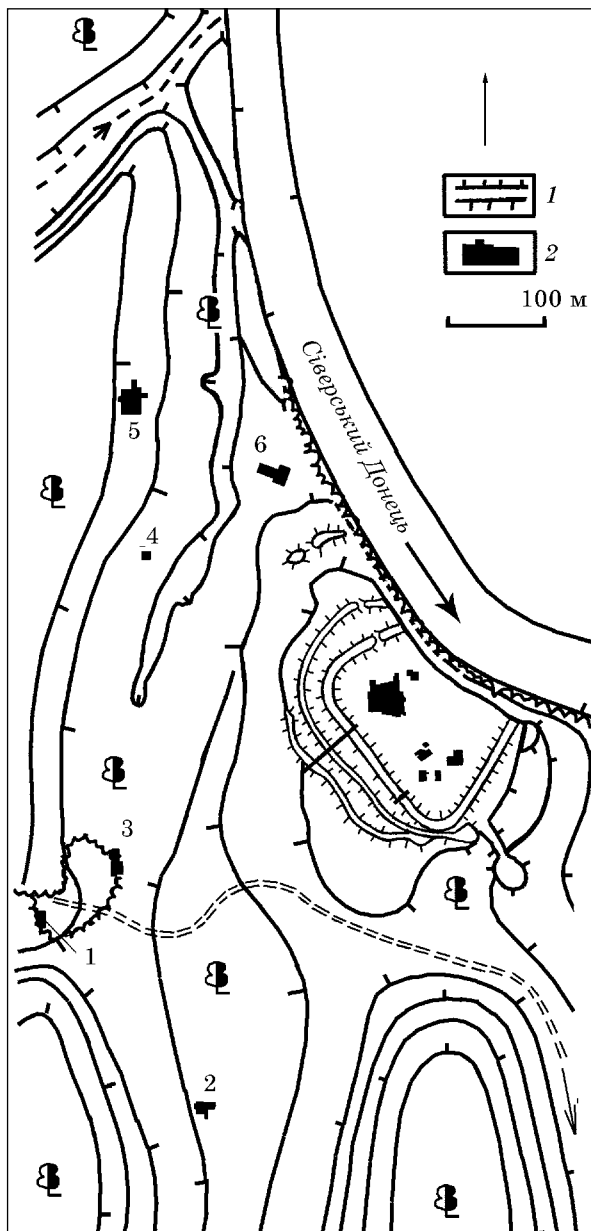

Рис. 8. Городище і селище Коробові Хутори, загальний план з позначенням номерів і місць розкопок:

1 — захисні споруди городища; 2 — розкопки

відкриті Б.А. Шрамком, є однією ранньосередньовічною пам'яткою — селищем значних розмірів [Колода, Свистун, 2003/211, с. 41]. Площа селища обмежена на сході і північному сході берегом Сіверського Дінця, з півночі і заходу — струмком, який витікає з природного озерця в 500 м на за-

хід¹⁸ від городища; південна частина селища розміщується у верхів'ях глибокого яру, що виходить до правого берега Дінця, на північ від городища, а південно-західна частина селища збігається з відрогом цього самого яру (по ньому протікає ще один струмок, який нині влітку пересихає).

Завдяки багаторічним розкопкам досліджено близько 20 % дворища цитаделі городища і менше 1 % площі селища. Незважаючи на такі обсяги робіт, все ж можна зробити деякі висновки щодо загальної історії пам'ятки [Колода, 2008а], зокрема селища:

- давнє населення використовувало територію пам'ятки для житлово-господарських потреб неодноразово, у зв'язку з чим можна виділити кілька основних етнокультурних періодів: скіфоїдний (кінець V — IV ст. до н. е.), салтівський (середина VIII — середина X ст. н. е.) і роменський (друга половина X — середина XI ст. н. е.); крім того, тут виявлено артефакти городецької (VII ст. до н. е. — V ст. н. е.), пенківської (VI — початок VII ст. н. е.) і слобожанської (кінець XVII — XIX ст.) археологічних культур;
- виділено будівельні періоди у створенні захисних споруд: ранній залізний вік (скіфоїдний період) і раннє середньовіччя (салтівський і, можливо, роменський періоди);
- населення скіфського часу використовувало для проживання переважно городище, салтівське (здебільшого аланське) — насамперед великі площі селища, а сіверяни-роменці — тільки городище;
- основою господарства осілого населення в усі виділені періоди були рільництво і приселищне тваринництво, доповнене рибальством, мисливством і ремеслами; серед останніх з упевненістю можна говорити про провідну роль металургії й металообробки; крім того, обробляли дерево, кістку, ріг, займалися прядінням і ткацтвом; торговельні стосунки зафіксо-

вано у ранньосередньовічного населення з Кримом, Приазов'ям і Поволж'ям;

- матеріали кінця I — початку II тис. н. е., отримані у ході польових досліджень, підтверджують загальну концепцію етнокультурного розвитку лісостепового регіону Сіверського Дінця, суттю якої було мирне співіснування і комплементарність слов'янського і різноетнічного салтівського населення. З другої половини VIII до середини X ст. це відбувалося за військово-політичного домінування північнокавказьких алан; після повернення більшості останніх на батьківщину у другій половині X ст. домінування перейшло до слов'ян сіверянського племені. До етнічного співтовариства останніх була включена й решта поліетнічного населення салтівської культури.

Станом на цей час польові дослідження на пам'ятці припинено і настала черга обробки матеріалу і ознайомлення наукової громадськості з фактичними і аналітичними напрацюваннями. Частково це робилося за допомогою інформаційних видань [Колода, 2004а; 2005б; 2007а, та ін.], частину керамічного матеріалу і особливості домобудівництва проаналізовано у відповідних публікаціях і статтях [Квитковський, 2008а; 2012; Колода, 2008б; в].

1.2.2. ВОЛИНЦЕВСЬКО-РОМЕНСЬКІ ПAM'ЯТКИ

Мохнач

Оскільки загальна історія досліджень городища описана вище (див. підрозд. 1.2.1), розглянемо окремі аспекти, що стосуються роменської (південної) частини городища Мохнач. У 1953 р. Б.А. Шрамко заклав розкоп 3 на другому з півдня дворищі [Шрамко, 1953/19, с. 13—15]. У наступному році цей розкоп розширила С.О. Плетньова, яка надала йому вже новий номер — 4, а також заклала розкоп 5 на місці найпівденнішої лінії оборони роменського періоду [Плетньова, 1954, с. 12—25]. Подальші роботи у зазначеній частині городища, відокремленій

¹⁸ У попередній монографії [Колода, Горбаненко, 2010, с. 21] помилково позначено — «на схід».

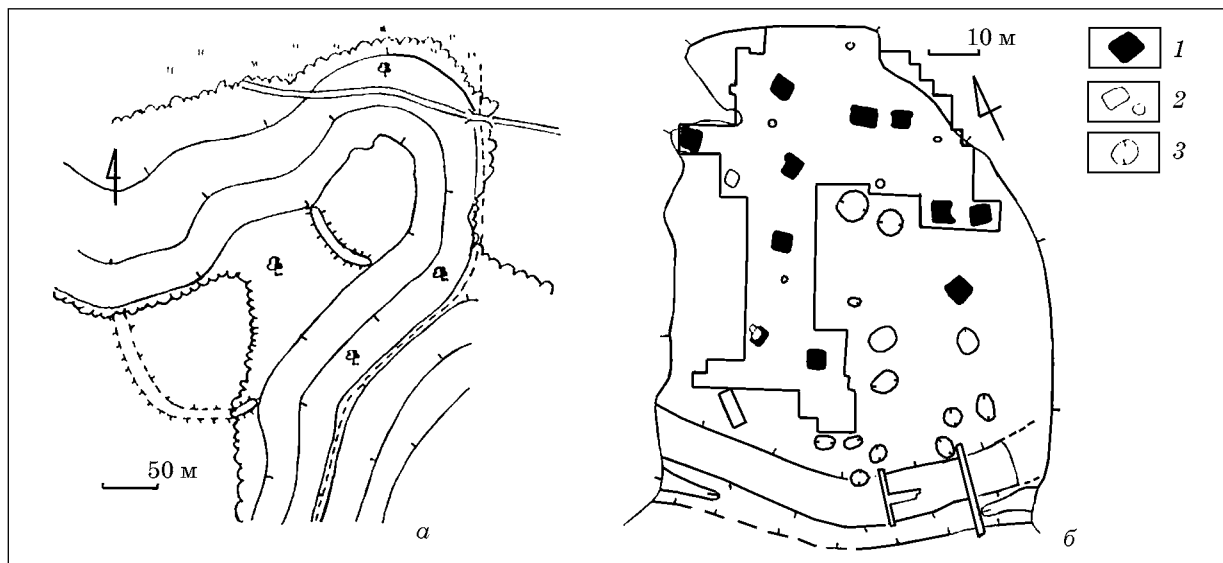

Рис. 9. План городища Водяне (за Б.А. Шрамком з уточненнями) (а) і план розкопів північного (роменського) двору (б):

1 — житло; 2 — господарська яма; 3 — западина

трьома додатковими поперечними лініями захисту, проводила Середньовічна експедиція ХПНУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Було значно розширено розкоп 5 і закладено нові: розкоп 6 (на другому з півдня дворі по східному краю яру зі стародавньою дорогою на городищі, а також розкопи 7 і 13 (на оборонних спорудах і площі третього з півдня двору городища) (див. рис. 2, 6). Роботи проводили у 1999—2001 рр. (див. відповідні звіти В.В. Колоди в НА ІА НАН України). Загалом тут досліджено 1324 м², що становить близько 21 % «роменської» частини городища.

Водяне

Городище Водяне розташоване у Зміївському р-ні Харківської обл. між селами Водяне та Красна Поляна в ур. Холодний Яр на правому березі р. Уди (рис. 2, 9).

М. Фукс був першим дослідником, який звернув увагу на городище. Він дав загальний опис пам'ятки і зарахував її до кола скіфських городищ Харківщини [Фукс, 1930, с. 104]. У 1948 р. городище відвідав І.І. Ляпушкін і здійснив шурфування внутрішнього валу, правильно визначивши його ран-

ньосередньовічну належність [Ляпушкін, 1948/23, с. 10]. Через два роки, у 1950 р., огляд городища провів Б.О. Рибаків, а протягом наступних двох сезонів незначні роботи виконала археологічна експедиція під керівництвом Б.А. Шрамка. Останній дослідник зняв план городища, заклав кілька шурфів на його зовнішньому і внутрішньому дворах, а також на валах. Б.А. Шрамко дослідив одну з ям-западин внутрішнього двору, що виявилася рештками житла роменської культури (рис. 9) [Шрамко, 1951/20, с. 21—28; 1952/24, с. 8—9]. Отже, у середині ХХ ст. стало зрозумілим: початкове городище (2,54 га), оточене зовнішнім валом, належить до ранньої залізної доби. Наприкінці I тис. н. е. нове слов'янське (сіверянське) населення заселило лише північну частину городища, що оточена пізнішим валом (трохи більше 0,5 га)¹⁹.

Упродовж польових сезонів 2002—2003 рр. Середньовічна археологічна екс-

¹⁹ За результатами досліджень з'ясовано, що так зване скіфське (велике) дворище не містить культурного шару, як такого; в його незначному дерновому шарі, як і на поверхні, вкрай рідко трапляються уламки відповідної ліпної кераміки та пряслиця.

педиція ХДПУ ім. Г.С. Сковороди проводила стаціонарні археологічні дослідження роменської частини городища Водяне, що дало змогу вивчити майже дві третини його площі — близько 2500 м² [Колода, 2003б; 2004б]. На ньому виявлено 11 заглиблених жител роменської культури і кілька господарських ям, погрібців і додаткових відкритих опалювальних пристроїв (рис. 9). За матеріалами досліджень уточнено датування цього слов'янського поселення — кінець VIII — початок XI ст. Якщо нижню дату взято умовно, на підставі загальноприйнятої хронології роменських старожитностей, то верхня дата пам'ятки ґрунтується на наявності в артефактах поселення великої кількості гончарного роменського посуду. Ще одним аргументом такої пізньої верхньої дати городища є знахідка залізної сокири, яку, за типологією А.М. Кирпичникова, зараховано до VIII типу і датовано X—XI ст. [Древняя Русь ..., 1985, с. 310—311].

Здобутий під час досліджень матеріал, зокрема кераміка, поступово входить у науковий обіг [Колода В., Колода Т., 2005—2009]. У нашому дослідженні основну увагу приділено сільському господарству городища Водяного, для чого нині існують усі необхідні дані [Колода, Горбаненко, 2004а; 2012а].

Битиця

Битицьке городище волинцевської культури розташоване у Сумському р-ні Сумської обл. в басейні р. Псел. Знаходиться на відстані до 2,0 км від села ввєрх за течією р. Псел, де займає відріг високого (близько 40 м) корінного берега. Разом з розташованими поблизу неукріпленими частинами загальна площа городища становить близько 11 га. Майданчик власне городища (площа 6,5 га) відрізаний від плато з напільного (північного) боку подвійною лінією валів та ровів (висота 0,7—1,2, глибина 1,0—1,6 м); на західному та східному схилах місцями помітно невисокий валок (0,3—0,5 м), нижче якого був ескарп, зачищений на висоту 4,5—6,0 м. На найстрімкіших ділянках схилів штучні укріплення відсутні [Сухобоков, 2000].

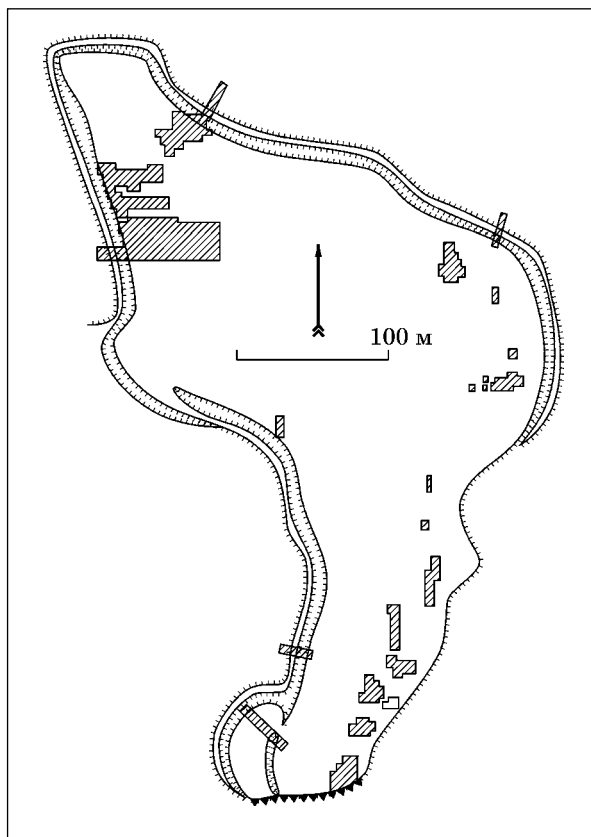

Рис. 10. План Битицького городища з місцями розкопів (за О.В. Сухобоковим [Сухобоков, 1992, с. 26—28])

Ця пам'ятка привертає увагу дослідників ранніх слов'ян із середини XX ст. Перші стаціонарні розкопки на Битиці проведено Дніпровською лівобережною експедицією Інституту історії матеріальної культури (ІМК) АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна у 1953 р. [Ляпушкін, 1958г, с. 71—75]. Незважаючи на те що дослідження дали досить значну кількість матеріалу, розкопки на Битицькому городищі тоді було припинено. До пам'ятки повернулися лише у 1984 р., коли В.В. Приймак провів невеликі розкопки на території городища, які знову підтвердили унікальність пам'ятки та її насиченість рештками матеріальної культури [Сухобоков, Вознесенская, Приймак, 1989]. Починаючи з того часу на Битицькому городищі у 1985—1991 рр. постійно працювала Лівобережна слов'яно-руська

експедиція під керівництвом О.В. Сухобокова та С.П. Юренко. За часи дослідження (1953, 1984—1991) археологічними розкопками відкрито площу понад 5000 м² [Сухобоков, 2000], що, однак, становить незначний відсоток від загальної площі городища (рис. 2, 10).

Частково матеріал введено у науковий обіг. Найбільше уваги результатам досліджень приділено у монографії О.В. Сухобокова [Сухобоков, 1992]. Учений планував повну обробку та підготовку до монографічної публікації власне Битицького городища, однак планам не довелося здійснитися через його смерть. Тому важливий і цікавий для розуміння процесів розвитку слов'ян наприкінці I тис. н. е. матеріал Битицького городища досі залишається малодоступним для широкого кола фахівців.

Разом з тим завдяки співпраці із О.В. Сухобоковим у науковий обіг введено знаряддя землеробської праці [Сухобоков, Горбаненко, 2001; 2002]. Під час археологічних досліджень також були проведені аналізи природничими методами. Археозоологіч-

ний матеріал, отриманий під час розкопок в один із сезонів, проаналізовано О.П. Журавльовим; однак незначний обсяг вибірки для аналізу і, як наслідок, несуттєві результати не дають змоги зробити певні висновки (опубліковано: [Горбаненко, 2007а, табл. 18]). Аналогічна ситуація склалась і з визначенням палеоетноботанічних матеріалів. Г.О. Пашкевич провела аналіз обгорілих решток зернівок культурних рослин, виявлених у житлі 30, а також 2 фрагментів кераміки та обмазки. Аналіз дав статистично недостатні результати [Пашкевич, 1991б, с. 15, 44], тому додатково було проаналізовано відбитки зернівок і насіння рослин на кераміці для отримання повноцінного статистичного матеріалу [Горбаненко, 2011а], а також підготовлено повний аналіз галузей сільського господарства [Горбаненко, 2012а].

Новотроїцьке

Знаходиться на південно-східній околиці с. Новотроїцьке Сумської обл. Лебединсько-

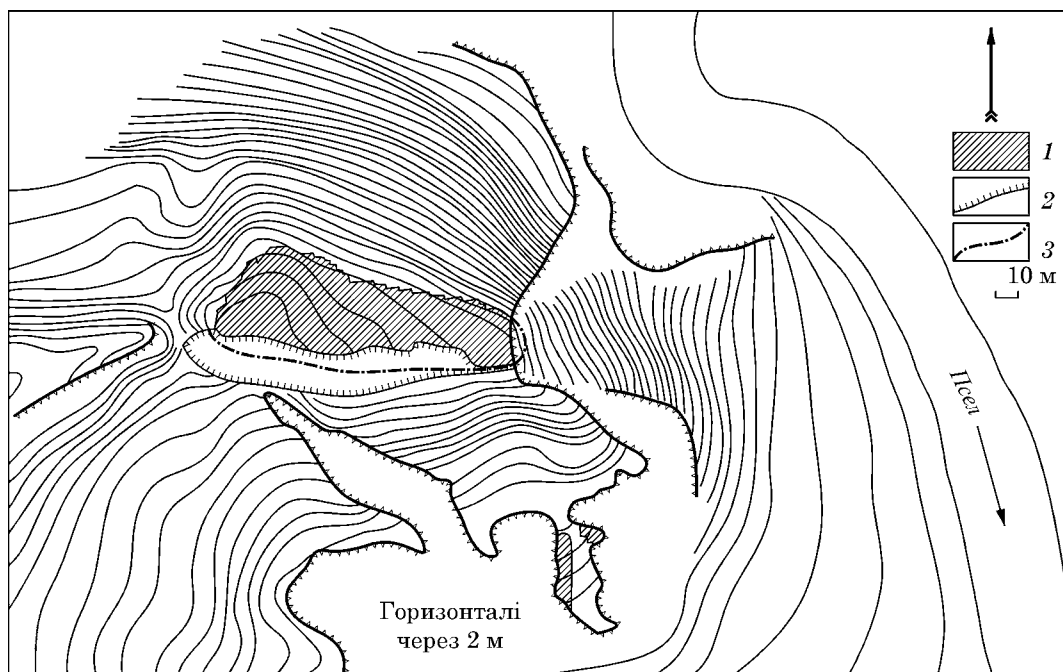

Рис. 11. План мису, на якому розташоване городище Новотроїцьке:

1 — розкоп; 2 — межі кар'єру; 3 — межі площадки мису [Ляпушкин, 1958в, рис. 2]

го р-ну²⁰, на одному з мисів правого корінного берега р. Псел в ур. Городище. Зі сходу мис обходить долина річки, з півдня і півночі — розвинуті широкі балки, що зазнають ерозійних процесів. Із заходу мис, на якому розташоване городище, відділений від плато балкою (рис. 2, 11) [Ляпушкин, 1958в, с. 9].

Уперше про урочище Городище згадано на початку ХХ ст. в «Объяснительном тексте к археологической карте Харьковской губ.» Д.І. Багалія. Він описав це місце, додавши, що в урочищі знаходять безліч керамічних матеріалів [Багалей, 1905, с. 74].

До початку робіт Дніпровської лівобережної експедиції ПМК АН СРСР у 1948 р. про Новотроїцьке городище як про місце існування поселенської пам'ятки чітко вказано не було [Ляпушкин, 1952].

Розвідкові роботи 1948 р. дали змогу встановити культурно-хронологічну приналежність пам'ятки як ранньослов'янську, VIII—X ст., роменсько-боршевського типу [Ляпушкин, 1958в, с. 14]. Нині ці дві культури (роменську і боршевську) розглядають окремо, а городище належить до роменських пам'яток. Розкопки поселення проведено Дніпровським лівобережним загonom Слов'янської археологічної експедиції ПМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна. Роботи тривали три роки (1952—1954); було досліджено усю площу городища суцільними розкопками (приблизно 2600 м²), а також близько 300 м² площі поселення на південному схилі біля підніжжя мису [Ляпушкин, 1958в, с. 14].

У ході розкопок з'ясувалося, що городище загинуло від пожежі; через таку «консервацію» отримано багатий археологічний матеріал й оцінено усі аспекти життя давніх мешканців, що залишили по собі городище Новотроїцьке.

Крім власне артефактів виявлено і проаналізовано палеоетноботанічний матеріал, а також археозоологічний комплекс

[Ляпушкин, 1958в], що дає змогу оцінити галузі сільського господарства та їх рівень окремо, а також у комплексі.

* * *

Таким чином, виділено основні пам'ятки, залучені до аналізу, й основні віхи в історії досліджень регіону та опорних поселень. Крім того, визначено джерела, що лежать в основі цього дослідження — археологічні матеріали, отримані здебільшого впродовж двох останніх десятиліть у процесі стаціонарних польових і лабораторних робіт.

Переважна кількість пам'яток, що є базовими для нашого дослідження, розташовані безпосередньо в контактній зоні — в басейні Сіверського Дінця. Лише дві з них — Битиця і Новотроїцьке — знаходяться у східній частині Дніпровського Лівобережжя. Однак ці дві сіверянські пам'ятки займали важливе місце серед слов'янських старожитностей. Мешканці поселень на південних територіях сіверянського племенного союзу разом із сіверянами на Дінці відчували, хоча й різною мірою, вплив матеріальної культури населення Хозарії. Ще дві обставини спонукають нас до залучення матеріалів саме цих двох пам'яток. По-перше, пам'ятка волинцевської культури Битиця — єдине городище ранніх сіверян; з точки зору більшості дослідників, воно було центром, завдяки якому населення Хозарського каганату домінувало над слов'янами Лівобережжя Дніпра в середині VII — першій половині VIII ст. Зазначена пам'ятка має найбільшу кількість артефактів, що свідчать про тісний зв'язок слов'ян із населенням територій каганату. По-друге, особливість городища Новотроїцьке, що репрезентує другий (роменський) етап розвитку сіверянського союзу племен, полягає в тому, що воно досліджено повністю; до того ж обробка матеріалу (принаймні керамічного) свідчить про зв'язок його мешканців із населенням Хозарії.

Усі наведені вище міркування дають нам змогу залучити матеріали Битицького і Новотроїцького городищ до аналізу галузей сільського господарства зазначеної контактної зони.

²⁰ Нині с. Новотроїцьке на карті немає; найближчий сучасний населений пункт — с. Пристайлове, приблизно 1 км на північ.

Розділ 2

МЕТОДИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАТЕРІАЛУ ²¹

На сьогодні історіографічний доробок з приводу оцінки сільського господарства в цілому і в I тис. н. е. зокрема представлений тематичними статтями або окремими розділами в спеціалізованих працях. Наприклад, одним із перших досвідів історіографічного огляду про землеробство є стаття В.М. Слободіна з великим оглядом дореволюційної літератури [Слободін, 1952, с. 9—14]. Деякі підсумки дослідження історії землеробства в радянській археологічній науці підбив Ю.О. Краснов [Краснов, 1969, с. 58—68].

Результати тематичних досліджень розвитку палеоетноботаніки в Україні опубліковано в статтях Г.О. Пашкевич [Пашкевич, 2002; 2005]. У рамках теми «Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра в другій половині I тис. н. е.» наведено дані щодо джерельної бази, досліджено сучасний стан вивчення означених питань в археологічній літературі; ці питання також детально розглянуто в рамках теми «Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)» [Горбаненко, 2007а, с. 5—25; 2007б; Горбаненко, Пашкевич, 2010, розд. 1]. Таким чином, темою цього розділу є не історія розвитку знань та інтерпретаційних схем щодо сільського господарства, а їх поєднання і висвітлення можливостей інтерпретацій станом на цей час.

Загальний аналіз сільського господарства (рис. 12). У загальній схемі сільського господарства найменшою ланкою, доступною для вивчення за археологічними джерелами, є поселення. Отже, для чіткої характеристики взаємозв'язків елементів основних складових сільського господарства слід звернутися до локального рівня досліджень — окремої пам'ятки в контексті рухомого та нерухомого археологічного матеріалу й палеоекологічних умов. Наявність археологічного матеріалу залежить від ступеня дослідженості пам'ятки. На сьогодні палеоекологічні умови вивчено на досить високому рівні. Таким чином, основний критерій вибору пам'ятки для аналізу — це археологічний матеріал.

²¹ Опубліковано [Горбаненко, 2011б; в]. Винесено в окремий розділ для уникання повторів у ході безпосереднього висвітлення матеріалу.

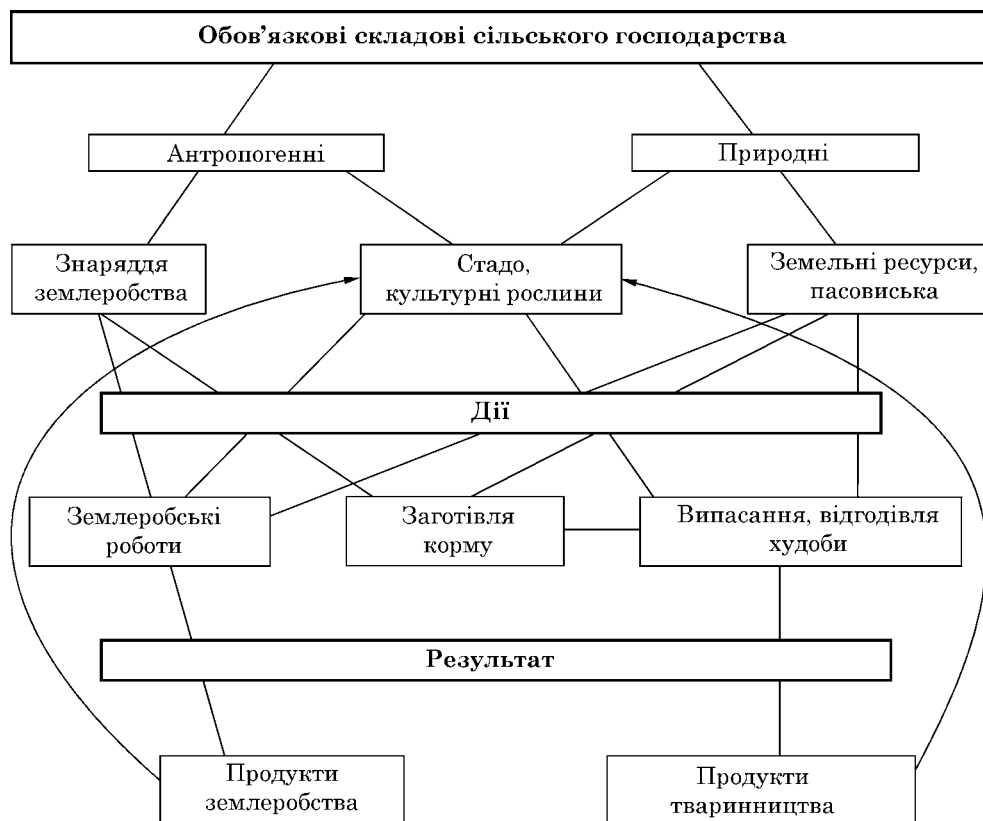

Рис. 12. Узагальнююча схема взаємодії елементів сільського господарства [Горбаненко, 2003—2004, рис. 8]

Обов'язковими складовими сільського господарства є антропогенні та природні чинники, а також їх взаємовплив і взаємодія.

Природні складові — це клімат, рельєф місцевості, ґрунти. Протягом I тис. н. е. клімат дещо змінювався, хоча й не зазнавав суттєвих змін порівняно із сучасними кліматичними умовами. Лише на початку II тис. н. е. відбувся період кліматичного оптимуму.

Для території України складено схему кліматичних змін, у тім числі для I тис. н. е. [Безусько, Климанов, 1987]. Оскільки ця схема є доволі повною, а інші дослідження, в принципі, не суперечать їй даним (див. розд. 3), вважаємо за можливе використовувати графіки кліматичних змін як основні з кореляцією (за наявності) матеріалів з даними, отриманими з регіону розташування конкретної пам'ятки та / або безпосередньо з пам'ятки.

У будь-якому випадку коливання клімату для кожного окремо взятого періоду можна прийняти за константу, тому для аналізу природних складових передусім слід звертати увагу на рельєф місцевості навколо житлової пам'ятки і на ґрунти.

Антропогенні складові — це знаряддя праці, що характеризують різні сільськогосподарські процеси, а саме:

1) деталі знарядь для первинного обробітку ґрунту (наконечники на орні знаряддя — наральники різних типів і лемеші, черешкові і втульчасті чересла), вторинного обробітку ґрунту (мотички з горизонтальною та вертикальною втулкою);

2) знаряддя для збирання врожаю (серпи з різними типами кріплення до руків'я, коси);

3) знаряддя для переробки врожаю (зернотерки, ступи, легкі ручні ротаційні жорна) та матеріали, пов'язані зі зберіганням

продуктів землеробства (ями для зберігання зерна, клуні; вироби з глини великих розмірів для зберігання припасів);

4) знаряддя тваринництва (ботала, ножиці для підстригання дрібної рогатої худоби (ДРХ), щідилки, кінське спорядження) та об'єкти, пов'язані з утримуванням худоби (стійла, хліви, загорожі) і зберіганням м'ясних припасів (ями), що фіксуються археологічно.

Взаємодія антропогенних і природних складових. До результатів такої взаємодії слід зарахувати домашню худобу та культурні рослини.

Дії для отримання продуктів сільського господарства поділяють відповідно до двох основних галузей і включають землеробські роботи, випасання та відгодівлю худоби. Проміжною ланкою є заготівля корму за допомогою кіс, а також використання відходів чи продуктів землеробства (солома, відходи обмолоту, фуражне зерно?) для потреб тваринництва. Останнє, залежно від масштабів, може маркувати підпорядкованість землеробства тваринництву.

Із землеробських робіт основним є обробіток ґрунту, що потребує використання тягової сили — волів і коней. За узагальненими даними В.І. Цалкіна, тяглова сила могла становити близько 5 % загальної кількості великої рогатої худоби (ВРХ) (воли), а також коні [Цалкин, 1969, с. 94].

Інші землеробські роботи полягають у збиранні врожаю (серпами і косами), його переробці (у ступах — для очищення зерна від плівок і подрібнення на крупу, зернотерками — розтирання на крупу та борошно для виготовлення незначної кількості продукту, легкими ручними ротаційними жорнами — на борошно, іноді на крупу), зберіганні (в незначній кількості — у різноманітній тарі, великі об'єми — у спеціальних сховищах) та відбору посівного фонду на наступний рік.

Заготівля корму. Частину кормової бази для тваринництва мали складати залишки після збирання та переробки врожаю — солома та відходи після переробки зерна. Основною кормової бази було сіно, заготовлене у період сінокосів.

Випасання та відгодівля худоби. Випасання худоби могло поєднувати вигін та відгін [Бунятян, 1992; 1994; 1997]²². В обох випадках з цією метою могли використовувати одні й ті самі землі:

1) поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, зокрема завдяки відходам тваринництва;

2) близько розташовані лісові ділянки на узліссях, не придатні для землеробства чи ще не освоєні з цією метою, або віддалені від поселень лісові угіддя на узліссях, де землеробство з різних причин було нерентабельним;

3) близькі заплави, використання яких для землеробських потреб було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо), або віддалені заплави, що також не використовували для землеробства.

Результат: продукти землеробства і тваринництва. Для вживання у їжу використовували крупу і борошно; частина зерна складала посівний фонд (можливо, фураж?). Продукти тваринництва — шерсть, шкіра, молоко та м'ясо. У їжу вживали молочні та м'ясні продукти харчування. Частину стада залишали для подальшого розвитку тваринництва. За віковою градацією (молоді / напівдорослі / дорослі) відтворювальним фондом мали бути дорослі особини тварин.

Залежно від наявності матеріалів для аналізу, запропонованому у цій схемі, можна отримати узагальнюючу картину сільського господарства давніх людських спільнот на локальному рівні — поселенській пам'ятці.

²² Щиро вдячні К.П. Бунятян за консультацію з приводу понять «вигін» і «відгін». Класичне відгінне тваринництво ґрунтується на сезонній кочівлі у кількисот кілометрів услід за стадом із весни до осені. Ми (використовуючи цей термін не зовсім коректно щодо класичного розуміння) під «відгінним випасанням» маємо на увазі випас тварин на ділянках, віддалених на кілька кілометрів від поселення, без повернення на нього тривалий час у теплу пору року (не обов'язково увесь сезон).

Дослідження потенційних ресурсних зон поселенських пам'яток. У науковій літературі як «робочий інструмент» використовують радіус потенційної ресурсної зони поселення у 5 км (детально див.: [Томашевський, 2010, с. 176—177, та ін.]). Для проведення досліджень необхідний аналіз рельєфу ресурсної зони. Зважаючи на те, що в цілому рельєф сформувався давно, доцільно позначити на карті місце розташування пам'ятки (масштаб 1 : 100 000 [Карта України]; за потреби і по можливості — більший), зіставивши ці дані з сучасним станом округи [<http://www.wikimapia.org/>]. За наявності точніших карт (наприклад, карт, складених до інтенсивного антропогенного втручання ХХ ст. — створення водосховищ і т. ін.), доцільнішим є саме їх використання. На цьому етапі вже можна виявити ділянки, які за рельєфом могли використовувати для землеробства, а також місця, що за відокремленістю природними межами, наявністю джерел води краще було використовувати для потреб тваринництва (див., напр.: матеріали Пастирського городища [Приходнюк, Горбаненко, 2008; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008]; також [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 94—102]).

Потім проводиться аналіз навколоселищних ґрунтів з урахуванням даних палеоґрунтознавчих досліджень, що поточнюють інформацію про ґрунти минулого, у разі їх наявності.

Нижче наведено і надалі використано спрощену типологію ґрунтів [Горбаненко, 2003—2004, с. 404; 2004, с. 301, 302, рис. 1]²³, яку використано в монографії:

1) ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю; об'єднано за сучасною номенклатурою, основним способом відтворення родючості (перегнівання листя та хвої; див.: [Природа ..., 1986]) і можливим способом використання (застосування підсічної форми землеробства в лісовій зоні або на

початку освоєння — підсіка як превентивна форма очищення від лісу на поліссі та в окремих випадках у лісостепу);

2) чорноземи; об'єднано за сучасною номенклатурою, основним способом відтворення родючості (перегнівання степової рослинності; див.: [Природа ..., 1986]) і можливим способом використання (орне землеробство);

3) ґрунти, на формування та родючість яких впливає вологісний режим місцевості (поблизу русел річок, у низинах, болотистих місцевостях тощо); об'єднано на підставі місцерозташування та основного способу відтворення родючості (потрапляння ґрунтоутворювальних елементів через ґрунтові та стічні води; див.: [Природа ..., 1986]) і специфіки можливого використання для землеробських потреб (легкі для оранки ґрунти, що практично не потребують штучних заходів щодо відновлення родючості);

4) ґрунти, не придатні для потреб землеробства; різні за сучасною номенклатурою [Природа ..., 1986], однак основною їх ознакою є непридатність для потреб землеробства.

На наш погляд, саме такий поділ ґрунтів може відповідати реальним знанням давніх землеробів про особливості тих чи інших земельних ділянок. Крім того, цей поділ вказує на системи землеробства (щонайменше — на початковому етапі засвоєння ресурсної зони), надалі — на варіанти відтворення родючості ґрунтів.

Оцінку рослинності на основі сучасних даних по можливості скорельовано з даними спеціальних досліджень регіону пам'ятки та / або самого поселення (якщо такі були проведені). Ця інформація також доповнює уявлення про початкову форму землеробства в ресурсній зоні та дає можливість розподілу земельних ділянок для різних сільськогосподарських потреб.

Після блока інформації про навколишнє середовище значну роль відіграють оцінка та інтерпретація знарядь для обробітку ґрунту.

Дослідження знарядь для обробітку ґрунту. Для відновлення загального вигля-

²³ Перші спроби об'єднання близьких за номенклатурою ґрунтів зробив А.П. Томашевський [Томашевський, 2003, с. 149; 2008].

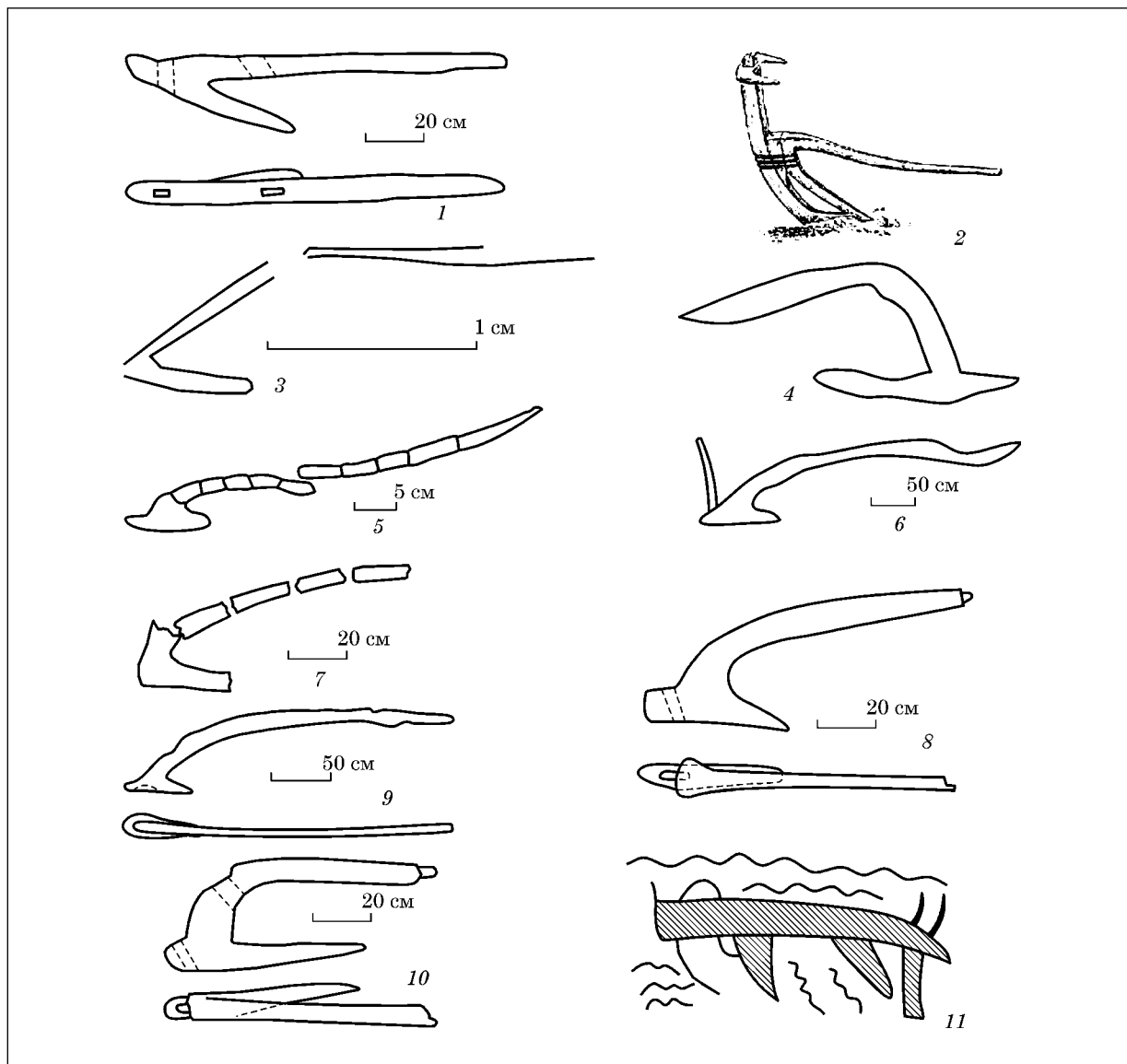

Рис. 13. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту, відомі з археологічних джерел:

1 — Брест; 2 — Хрінники (реконструкція); 3 — Пісочний Рів (зображення на пряслиці); 4 — Троїцьке (зображення на пряслиці); 5 — Більськ (глиняна модель); 6 — Полісся; 7 — Верхня Маївка; 8 — Сергіївське торфовище; 9 — Каплановичі; 10 — Токарівське горфовище; 11 — рало з черняхівської вази (Лепесівка) (1 — Корбушкіна, 1979, с. 16—17, рис. 1, 1; Краснов, 1987б; 2 — Козак, 2001, с. 127—129; 2002, с. 91—97; Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 8—10, рис. 3—5; 3 — Каравайко, Горбаненко, 2011; 2012, рис. 3.2, 1, 3.3, 1; 4 — Дубьнин, 1966, с. 270—272, рис. 1, 2; 5 — Шрамко, 1984, с. 255; 1996, рис. VIII, 10—12; 6 — Шрамко, 1972, с. 30—31; 7 — Лихачев, 1982, с. 51—53; 8 — Шрамко, 1964, с. 84—100; 9 — Краснов, 1987а, с. 84—85; 10 — Березовець, 1952б, с. 174—175; Шрамко, 1961, с. 75—84; 11 — Рыбаков, 1962, с. 87)

ду знарядь для обробітку ґрунту важливими є доступні археологічні джерела (рис. 13). Ці матеріали певним чином відображені в етнографії (рис. 14); поєднання знань про

перші і другі дає загальну уяву про знаряддя для обробітку ґрунту давнини.

Надзвичайно важливими є також знахідки деталей для обробітку ґрунту. Ми запро-

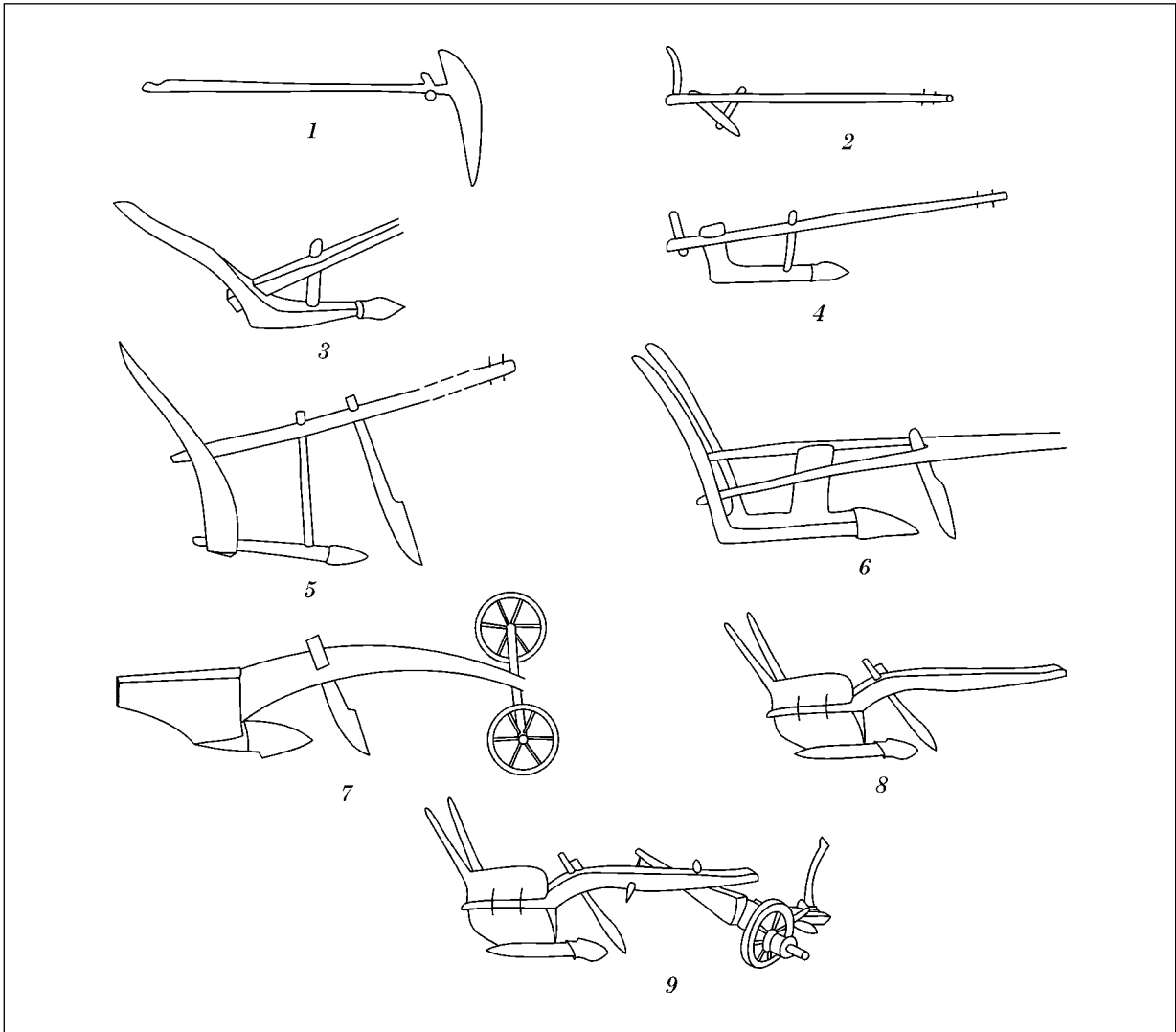

Рис. 14. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту (1—9), відомі за етнографічними даними (за: [Гильденштедт, 1804, с. 3—5; Зеленин, 1907, с. 12—18; 1991; Мамонов, 1952, с. 73—75, та ін.])

понували схему взаємозв'язку цих деталей (або їх відсутності) і власне знарядь, на яких їх можна було використати (рис. 15):

1 — прямогрядільні рала з ральником, не укріплені залізним наконечником, поставленим під кутом близько 45°;

2 — кривогрядільні рала з ральником, не укріплені залізним наконечником, поставленим горизонтально до землі;

3 — прямогрядільні рала з ральником, укріплені залізним вузьколопатеvim наконечником, поставленим під кутом близько 45°;

4 — кривогрядільні рала з ральником, укріплені залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі;

5 — знаряддя плужного типу — кривогрядільні рала з ральником, укріплені залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, через сідло та відвальную дошку [Горбаненко, 2004б; 2006, рис. 1]; зауважимо, що відсутність чи наявність колісного передка не впливала на саму техніку обробітку ґрунту,

а лише полішувала можливості управління знаряддям.

Крім того, у результаті аналізу відомих нині матеріалів щодо деталей на знаряддя для обробітку ґрунту у давнину, з урахуванням археологічних та етнографічних матеріалів, ми запропонували схему розвитку орних знарядь у часі (рис. 16). З огляду на наведені вище дані можна стверджувати, що давні землероби, вдосконалюючи різні типи орних знарядь, з часом створили найпоширеніші їх прості типи (включаючи знаряддя плужного типу, яке могло дещо перевертати шар ґрунту) ще за часів існування черняхівської культури (рис. 17). Відтоді використання орних знарядь у різних місцевостях слід пояснювати не різним рівнем їх розвитку, а пристосовуваністю давнього землероба до конкретних природних умов місцевості, у якій було засновано поселення.

Варіанти інтерпретацій використання реконструйованих орних знарядь на ґрунтах потенційних ресурсних зон такі.

1. Відсутність залізних деталей знарядь на пам'ятці. Може свідчити, що такі знаряддя ще не були відомі; їх не було знайдено; вони не були потрібні через неземлеробську діяльність; у заплавах у них не було потреби, оскільки ґрунти були легкими для обробітку.

2. Вузьколопатеві наральники. У лісовій зоні їх знахідки свідчать про введення у фонд орних земель тих ґрунтів, що раніше були підсічними. На чорноземах можуть свідчити про те, що раніше в потенційній зоні пам'ятки були ліси, від яких надалі площі були звільнені. Вказують на початок засвоєння ресурсної зони під орне землеробство.

3. Широколопатеві наральники (також разом з череслами). Їх знахідки вказують на високий рівень розвитку техніки обробітку ґрунту й тривале використання навколоселищних ділянок незалежно від типу ґрунтів. Для лісових ґрунтів є також показником, що підсічне землеробство (як форма розчищення ділянок від лісової рослинності) давно перейшло в перелогову чи інші форми орного землеробства.

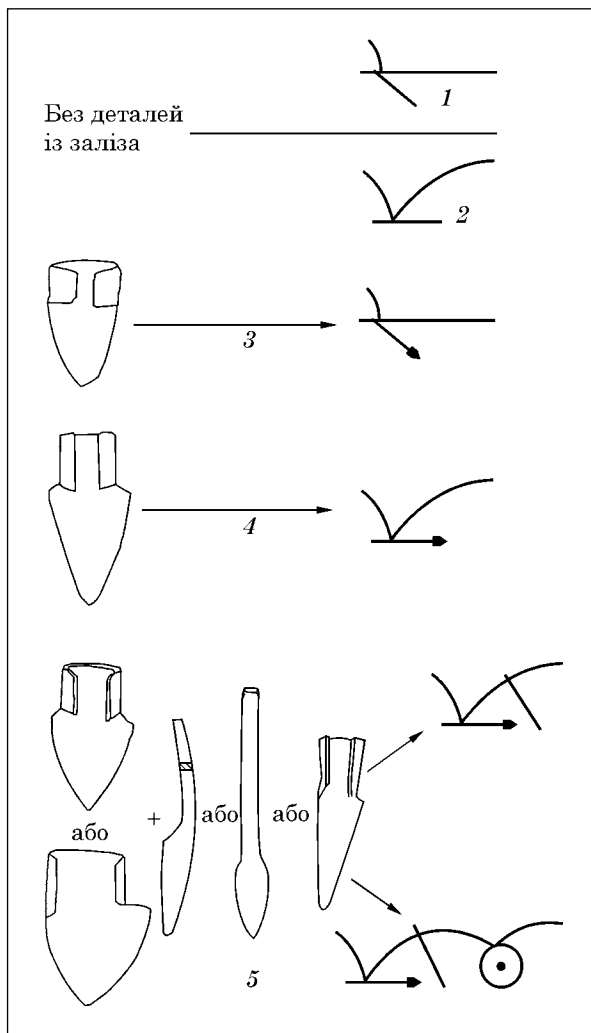

Рис. 15. Схема взаємозв'язку залізних деталей і знарядь для первинного обробітку ґрунту (1—5) [Горбаненко, 2006, рис. 1]

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту. Вважають, що наконечниками на такі знаряддя були втульчасті мотики двох різновидів — з вертикальною розіткненою втулкою й з горизонтальною суцільною втулкою. Перші були набагато простішими у виробництві; другі — у виготовленні складніші, але за якістю більш наближені до сучасних мотик. Для використання мотик з вертикальною втулкою їх залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутих суком; мотику з горизонтальною втулкою необхідно було «надагти» на зви-

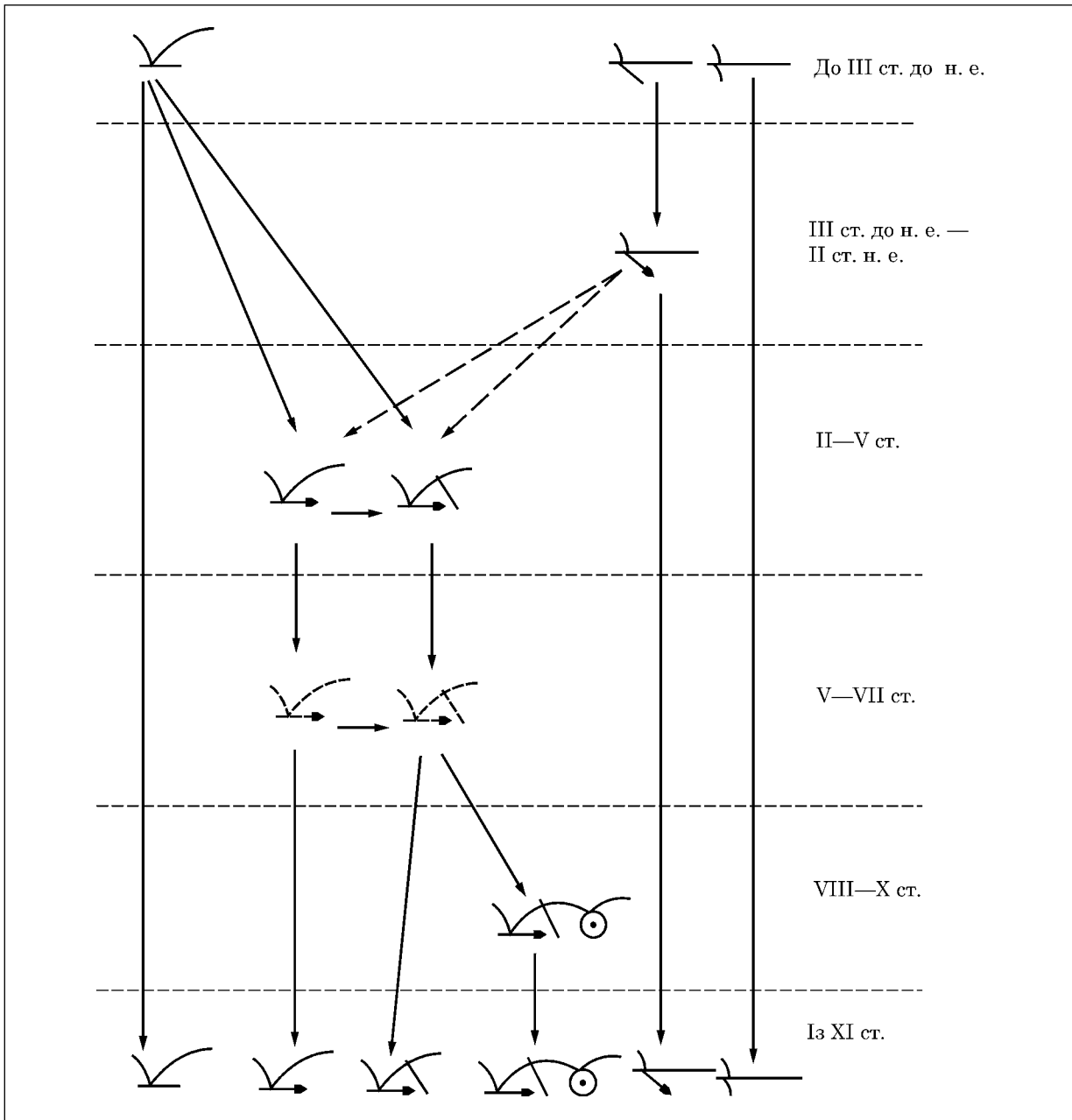

Рис. 16. Схема розвитку орних знарядь. Знаряддя періоду, для якого знахідки залізних деталей на рала одиничні, позначено штриховою лінією (третя чверть I тис. н. е.) (за: [Горбаненко, 2007, рис. 17])

чайний держак (рис. 18). Варіантів застосування мотик кілька: 1) для видовбування ям [Плетнева, 1989, с. 91—93]; 2) обробітку невеликих ділянок під город [Михеев, 1985а, с. 38; Магомедов, 1987, с. 63]; 3) очищення знарядь для первинного обробітку

грунту від налиплої землі [Михеев, 1985а, с. 38—39].

Знахідки згаданих знарядь не дають інформації для оцінки землеробства. Опосередковано можна говорити, що їх кількість залежить від рівня розвитку землеробства.

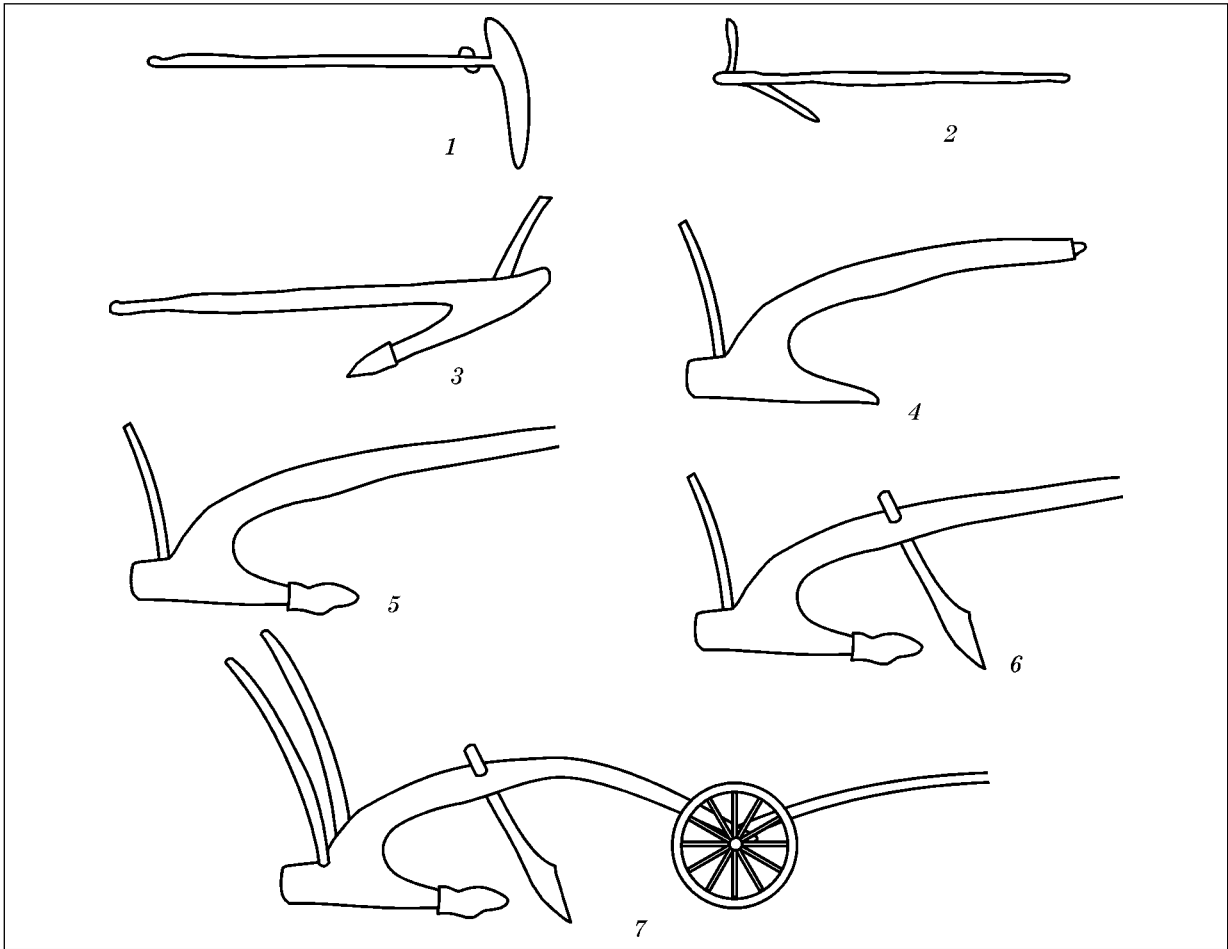

Рис. 17. Можливі варіанти орних знарядь I тис. н. е. (1—7) [Горбаненко, 2007, рис. 18]

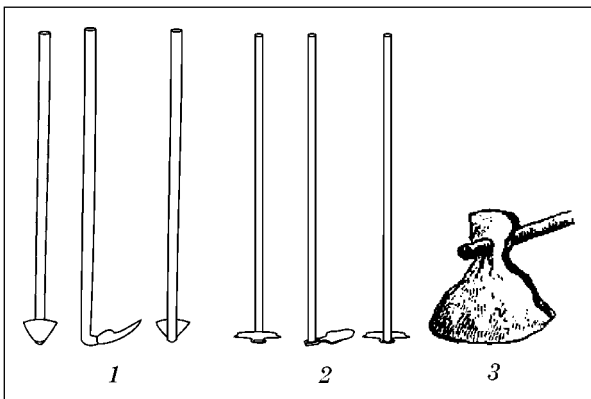

Рис. 18. Графічна реконструкція загального вигляду мотик:

1 — з вертикальною втулкою; 2 — з горизонтальною втулкою; 3 — кріплення мотики з горизонтальною втулкою [Зеленин, 1991, рис. 3]

Уведення мотик з горизонтальною втулкою засвідчує доволі високий рівень розвитку залізообробного виробництва.

Палеоетноботанічний матеріал. Для аналізу зернівок вирощуваних культурних рослин існують такі варіанти — обгорілі рештки й відбитки на кераміці. Рештки зернівок культурних рослин можуть бути отримані таким чином. Їх час від часу знаходять випадково (якщо на пам'ятці відбулась якась катастрофа з пожежею, об'єкти «консервуються» разом з матеріалом) або в результаті цілеспрямованого пошуку (флотація заповнення об'єктів; у такий спосіб можна отримати не лише рештки після пожежі, а й незначну кількість зернівок та насіння, що випадково чи цілеспрямо-

вано були залишені в об'єктах). Практика свідчить, що випадкові знахідки зерна у великих кількостях не дають повної уяви про співвідношення вирощуваних культурних рослин; у таких знахідках найчастіше переважає один або два види культурних рослин, тоді як інші відсутні або складають незначні домішки. Так, у Стадниках (Рівненська обл.; райковецька культура) в ямі 45 виявлено палеоботанічний матеріал, що складався з 235 зернівок пшениць голозерних; зернівок інших рослин було від 15 до 20 екз. [Пашкевич, 1991в]. На відміну від цього прикладу, у результаті цілеспрямованих промивань на поселеннях Обухівської групи на Київщині дослідники отримали статистично повноцінний матеріал [Кравченко, Пашкевич, 1985].

Інший варіант отримання палеоботанічних матеріалів — дослідження відбитків зернівок і насіння культурних рослин на кераміці. Подібні відбитки знімають за відомим і застосовуваним методом, уведеним в СРСР молдавським палеоботаником З.В. Янушевич ще в середині 1960-х рр., — розгляд місцевих керамічних виробів з пам'ятки з подальшим зняттям відбитків через пластичний матеріал (найчастіше — звичайний пластилін) і відтворення моделі [Янушевич, Маркевич, 1970]. Потім матеріал аналізують у лабораторних умовах. Усі відбитки зернівок і насіння рослин на кераміці за темою до останніх років були визначені доктором біол. наук Г.О. Пашкевич; починаючи з 2010 р. визначення відбитків зернівок виконує С.А. Горбаненко. Матеріал проаналізовано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; відбитки зернівок бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988].

Додавання рослинних домішок у глиняне тісто під час виготовлення кераміки (а також інших глиняних виробів, будівельних частин) — відомий технологічний спосіб у населення із землеробськими традиціями. Рештки рослин чи інші домішки додавали для того, щоб зменшити усадку глиняно-

го тіста. Іноді таке домішування зернівок мало семантичний характер. Уведення цих домішок пришвидшує і поліпшує процеси сушіння і випалювання [Бобринський, 1978, с. 101—102].

Для нас же важливим є те, що зернівки та інші домішки додавали спорадично, зазвичай без надання переваги якомусь одному злаку (крім проса, про що йтиметься нижче), що зі статистичної точки зору дає можливість отримати неспотворені дані. Додамо також, що дані промивань і знімання відбитків з виробів з глини, за спостереженнями Г.О. Пашкевич [Кравченко, Пашкевич, 1985], цілком корелюють між собою.

Для статистичного аналізу матеріалу були запроваджені відповідні поняття. З метою поліпшення обробки та інтерпретації матеріалу свого часу було запропоновано нові поняття з відповідною термінологією. Насамперед запроваджено поняття «палеоботанічний комплекс» (ПБК) — для сукупності зернівок і насіння (відбитків чи обугленого матеріалу), що характеризують певну археологічну культуру. Виділення ПБК можливе на основі археологічних матеріалів, до того ж матеріалів, що походять із закритих комплексів, культурна належність яких не викликає сумнівів. Комплексу матеріальної культури окремої пам'ятки (одношарової) відповідає поняття «палеоботанічний спектр» (ПБС). В основу виділення ПБК і ПБС покладено палеоботанічний матеріал, що походить з окремих закритих комплексів (жител і поселень) або стратиграфічно відокремлених ідентифікованих шарів. ПБС різних пам'яток однієї культури разом дають ПБК відповідної культури. ПБК однієї культури може мати локальні особливості, що приводить до введення зональних ПБК культури [Кравченко, Пашкевич, 1985, с. 180]. Особливо помітне виділення локальних варіантів ПБК на прикладі черняхівської культури (див.: [Пашкевич, 1990]). Частку вирощених рослин всередині ПБК визначають за допомогою відсоткових співвідношень. Без сумніву, такі співвідношення відображають реальну частку кожної культурної рослини в госпо-

дарстві лише з певною ймовірністю, однак на рівні сучасного стану палеоетноботанічних досліджень це досі єдина можливість порівняння ролі тієї чи іншої рослини у кожній археологічній культурі [Кравченко, Пашкевич, 1985].

Наведені поняття палеоетноботаніки використані нами з певними доповненнями. Звісно, безпосередньо основою аналізу матеріалу є якомога повніша інформація про фактичний матеріал. Матеріал наведено у кількісному / відсотковому співвідношенні, після чого до уваги для аналізу взято такі положення.

1. ПБС пам'яток, які досліджено за методикою зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин з глиняних виробів, розраховано з усуненням основної причини суттєвої статистичної похибки — наявності відбитків зернівок проса на днищах горщиків.

2. Кінцевим результатом є відображення ПБС зернових культурних рослин як співвідношення міри їх можливого вирощування (чи вживання у їжу), а не кількості зернівок, маси яких для різних культурних рослин іноді відрізняються в кілька разів.

Щодо першого положення, під денце підсипали зерно для того, щоб формувальна маса не прилипала до лавки чи підставки, на якій виготовляли посуд [Бобринський, 1978, с. 39]. Найпридатнішими, а отже, і вживанішими були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від лущення зернових (також досить часто — від проса).

Друге положення важливе тим, що дослідники зазвичай звертають увагу на кількісне співвідношення, забуваючи про особливості й відмінності зернівок кожної культурної рослини і фактично не помічаючи між ними різниці. Між тим, розміри зернівок різних культурних рослин розрізняються у кілька разів, на що ми вказували раніше [Пашкевич, Горбаненко, 2002—2003, с. 161—162; Горбаненко, 2007а, с. 24]; на важливість цього під час інтерпретації матеріалу вказують інші дослідники [Вязов, 2007].

Такою суто гіпотетичною тезою ми користувалися з 2002 по 2012 р. Однак слід визнати, що врахування різниці за розмірами, хоч і є значним кроком вперед щодо

можливостей інтерпретації отриманих результатів, також не зовсім адекватно передає співвідношення між зернівками. Адже у будь-яких історичних документах (і сучасній документації), коли йдеться про зерно як товар, одиницею вимірювання є маса.

Для того щоб з'ясувати різницю між зернівками, ми не знайшли можливості скористатися «археологічними» матеріалами: за відбитками зернівок можна лише приблизно уявити різницю в розмірах (чим ми і послуговувалися раніше); викопні рештки зазвичай представлені обгорілим матеріалом, що практично зводить нанівець спробу встановити індекси різниць зернівок. Оскільки кожному виду зернівок культурних рослин притаманні різні відсотки їхніх складових, що під дією вогню вигорають нерівномірно, і, відповідно, зернівки втрачали різну частку маси, результати їх зважування також спотворені.

Єдиний вихід ми вбачаємо у певній допустимій «модернізації»: порівнювати кількість зернівок різних культурних рослин одного року врожаю однакових за масою зразків. З цією метою було зважено проби по 10 г зернівок основних культурних рослин (просо; ячмінь плівчастий; тверда пшениця — для характеристики двозернянки; м'яка пшениця — для характеристики голозерних; жито; овес) і перераховано вміст цих проб. В них виявилася така кількість зернівок:

просо	1285
ячмінь плівчастий	232
тверда пшениця	207
м'яка пшениця	227
жито	266
овес	375

Взявши за базову одиницю вимірів найменшу із зернівок — просо — ми перерахували зернівки для встановлення індексу (1 зернівка певної культурної рослини дорівнює n зернівкам проса):

просо	1
ячмінь плівчастий	5,5
тверда пшениця	6,2
м'яка пшениця	5,7
жито	4,8
овес	3,4

Розрахунки ПБС і ПБК для подальших інтерпретацій проведено саме на цій основі [Горбаненко, 2012б, с. 169].

Деякі з рослин, що входять до складу ПБС і ПБК, малоінформативні для подальшого аналізу, інші крім констатації факту їх існування у давнину дають змогу отримати додаткову інформацію для подальших інтерпретацій.

Великий обсяг **проса** (*Panicum millia-seum*) може свідчити про таке:

1) засівання по згарищах (використання підсіки);

2) використання заплавних ділянок;

3) загальний невисокий рівень розвитку землеробської техніки, використання екстенсивних форм землеробства;

4) використання богарної системи землеробства (висівання «під дощ» на заздалегідь зорану ділянку).

Перший варіант широко відображений в етнографічних матеріалах; переважання проса (разом з також невимогливими рослинами — ячменем плівчастим і пшеницею двозернянкою) за етнографічними даними може свідчити про посіви по згарищах [Третьяков, 1932, с. 13—15]. Перший і другий варіанти опосередковано підтверджуються агробіологічними властивостями проса. Просо у початковий вегетаційний період характеризується низькорослістю, тому для нормального розвитку сходів необхідною є відсутність бур'янів; також небажаною для проса є глибока оранка [Григорович, 1933, с. 7, 8; Елагин, 1955, с. 5, 9; Лысов, 1968, с. 8]. У першому випадку ця теза підтверджується тим, що у разі підсіки сіяли по згарищах або після незначного розпушування ґрунту, за якого глибокої оранки не відбувається.

Третій варіант підтверджується тими самими агробіологічними властивостями: у зв'язку із затримкою проростання проса на початку вегетаційного періоду глибока оранка (показник високорозвиненої землеробської техніки) заважала проростанню злаку.

Якщо перші три варіанти можна вважати типовими для слов'ян, то для насе-

лення Хозарії характерний саме четвертий варіант, тим більше що частина лісостепового населення Хозарського каганату вела напівкочовий спосіб життя з поєднанням відгінного тваринництва і землеробства як допоміжної галузі або впровадженням рівною мірою цих двох занять залежно від життєвих обставин [Михеев, 1985а, с. 43]. Тому розкидані в річкових долинах і степу ділянки на значній відстані одна від одної обробляли «найздом». Подібні «відхожі поля» відомі за етнографічними даними у азовських татар уздовж Сіверського Дінця, у кримських татар — уздовж Орелі й Самари [Герберштейн, 1866, с. 153; Барбаро ..., 1971, с. 150]. За такого способу насамперед висівання проса давало найбільш гарантовану схожість і, як наслідок, врожай.

Великий обсяг **ячменю плівчастого** (*Hordeum vulgare*) може свідчити про таке:

1) використання підсіки (разом з просом і пшеницею двозернянкою — див. вище) [Третьяков, 1932, с. 13—15];

2) низький рівень розвитку землеробства;

3) можливе часткове підпорядкування землеробства потребам тваринництва.

Підтвердженням другої тези можуть слугувати агротехнічні властивості ячменю. Адже ця рослина невибаглива до кліматичних умов і родючості ґрунтів, посухостійка і швидкостигла (вегетаційний період 60—110 днів) [Культурная ..., 1990, с. 188]. У південніших районах (з довшим вегетаційним періодом) іноді встигають отримати по два врожаї на рік; у Грузії ячмінь висівають, наприклад, по посівах пшениці, якщо вона не зійшла [Брегадзе, 1982, с. 81].

Третя теза частково підтверджується тим, що ячмінь є не лише хлібною, а й доброю фуражною рослиною — зерно використовують для відгодівлі коней, а також свиней на бекон. У господарстві використовують соломку і полову ячменю, які мають якість, що наближають їх до сіна [Растениеводство, 1986, с. 124].

Великий обсяг **пшениць плівчастих** (переважно — двозернянки (*Triticum dicoccon*)) свідчить про таке:

1) стійкість, традиційність використання;

2) використання підсіки (разом з просом і ячменем плівчастим — див. вище) [Третьяков, 1932, с. 13—15].

Перша теза підтверджується палеоетноботанічним матеріалом — пшениця двозернянка (разом з ячменем плівчастим) однією з перших була доместикована і з'явилася на території сучасної України у землеробського населення. Від часу появи і фактично до кінця I тис. н. е. ця рослина була однією з основних вирощуваних зернових культурних рослин [Янушевич, 1976; 1986; Пашкевич, 1991а—г; 1992; 1993; Пашкевич, Відейко, 2006], що пояснюється її невибагливими агробіологічними властивостями [Культурная ..., 1979, с. 50—52, 213, 214].

Великий обсяг *пшениць голозерних* (*Triticum aestivum* s. l.) свідчить про таке:

1) високий рівень розвитку землеробської техніки;

2) прагнення до підвищення врожайності (розвиток економічних відносин).

На перше побіжно вказує зіставлення часу підвищення значення голозерних пшениць із загальним розвитком рівня землеробства в останній чверті I тис. н. е. [Горбаненко, Пашкевич, 2010, розд. 4—8]. Друге підтверджується загальним історичним розвитком слов'ян того періоду (формування Київської Русі) і населення Хозарського каганату.

Обидві тези підтверджуються агробіологічними властивостями. Голозерні пшениці вибагливіші до обробітку ґрунту (потребують глибокої якісної оранки), однак дають урожаї, кращі, ніж вищезгадані зернові [Культурная ..., 1979, с. 50—52, 213, 214].

Великий обсяг *жита* (*Secale cereale*) свідчить про таке:

1) високий рівень розвитку землеробської техніки (разом із пшеницями голозерними);

2) частково про підпорядкованість землеробства потребам тваринництва (разом зі значною часткою ячменю плівчастого та / або вівса).

На перше положення свого часу неодноразово вказували дослідники, які роз-

в'язують проблеми розвитку землеробства [Lange, 1975; Яжджевский, 1988; Пашкевич, 1988а]. Жито (як і пшениці голозерні) було врожайнішим, але вибагливішим до умов вирощування і якості обробітку ґрунту [Дегтярев, 1981, с. 22—25; Культурная ..., 1989, с. 276].

На друге положення вказує те, що солома жита може бути використана для годівлі ВРХ взимку.

Овес посівний (*Avena sativa*) — доволі складна для інтерпретації зернова культура. Мала частка вівса традиційно представлена в усіх матеріалах археологічних культур з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. [Пашкевич, Горбаненко, 2010] і пізніше [Пашкевич, 1991г].

Можливо, знахідки зерен вівса свідчать про часткове підпорядкування землеробства потребам тваринництва (разом з ячменем плівчастим, житом).

Овес використовують для відгодівлі тварин. Знахідка на салтівському поселенні Рогалик (Луганська обл.), у якому переважну більшість складають зернівки ячменю плівчастого, ячменю плівчастого пляшкоподібного (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) та вівса [Пашкевич, Горбаненко, 2002в; 2004], у поєднанні із загальноновизнаним поглядом про важливу роль тваринництва в житті носіїв салтівської культури [Михеев, 1985а, с. 26] наводить саме на думку про використання вівса для потреб тваринництва. Таких самих висновків ми дійшли, аналізуючи матеріали сільського господарства носіїв салтівської культури в Сіверсько-Донецькому регіоні, де загалом не дуже високі (хоча й дещо вищі порівняно з багатьма іншими матеріалами) показники вівса поєднуються з високими показниками ячменю плівчастого та / або жита, зважаючи на те, що рівень розвитку власне землеробства низьким назвати аж ніяк не можна [Колода, Горбаненко, 2010а].

Бур'яни. Наявність серед культурних рослин зернівок і насіння бур'яну в цілому вказує на використання староорних земель. За етнографічними спостереженнями, бур'ян не росте по згарищах (за такої

форми підготовки ділянки знищується вся рослинність) [Третьяков, 1932, с. 4—6]. За умови використання надзаплавних земель вони теж мають бути відсутні, оскільки під час повені затоплені ділянки поновлюють свою родючість і очищаються від бур'янів. Цілинні ділянки землі також були вільними від бур'янової рослинності.

Так, плоскуха звичайна, або півняче просо *Echinochloa crusgalli*, та мишій сизий *Setaria glauca* — ярові однорічники, що дуже шкодять посівам проса і виснажують ґрунт. Трапляються вони і в посівах інших зернових, а також біля жител, уздовж доріг. До дуже шкідливих ярових бур'янів належить гірчак в'юнковий *Polygonum convolvulus*. Обплітаючи стебла культурних рослин, він призводить до їх полягання, ускладнює збирання врожаю. Озимі бур'яни — стоколос житній *Bromus secalinus* і стоколос польовий *Bromus arvensis* — засмічують переважно озимі жито та пшеницю. Лобода біла *Chenopodium album*, в'юнок польовий *Convolvulus arvensis* трапляються в посівах усіх зернових культур, а також біля жител, на смітниках, уздовж доріг, на пасовищах. Однорічник підмаренник чіпкий *Galium aparine*, що трапляється в посівах ярових та озимих хлібів і на городах, дуже засмічує зерно, оскільки одна рослина утворює до 1000 плодів [Бур'яни України, 1970; Веселовський, Лисенко, Манько, 1988].

Отже, серед бур'янів найінформативнішим для інтерпретації є **стоколос** (*Bromus* sp.), обидва його види: **житній** і **польовий**. Він може слугувати підтвердженням такого:

- 1) існування посівів жита (у першу чергу);
- 2) використання староорних земель (як й інші бур'яни);
- 3) використання ярових / озимих посівів (насамперед жита);
- 4) використання дво-, трипільної системи.

Перші три тези підтверджуються властивостями стоколосу (див. вище). В археологічній літературі вже неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього

та стоколосу польового (засмічувачі озимих посівів жита [Смирнов, Соснихина, 1984, с. 5—7]) маркують вирощування озимого жита [див., напр.: Кирьянов, 1959, с. 333; 1967, с. 177; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 60]. Четверта теза випливає із синтезу існуючих джерел. Стоколос є засмічувачем **озимого** жита. Він доволі широко відомий серед палеоетноботанічних матеріалів останньої чверті I тис. н. е. На той час припадає писемне свідчення Ібрагіма Ібн-Якуба, який зазначав, що слов'яни «... сеют в два времени года, летом и весною, и пожинают два урожая» [Известия ..., 1878, с. 54]. Навесні засівали ярові, а влітку (точніше, восени) — озимі культурні рослини, що цілком відповідає етнографічним даним XIX ст. Згідно з етнографічними даними, за трипільля першу частину поля орали навесні під ярові культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені [Парфенов, 1873, с. 642—643].

Синтез даних аналізу потенційної ресурсної зони поселення, знярядь для обробітку ґрунту і ПБС дають можливість охарактеризувати загальний рівень розвитку землеробства, а також проаналізувати використання різних ділянок землі для різних землеробських потреб²⁴.

Зняряддя для збирання врожаю (серпи, коси-горбуши). Нині під час аналізу продуктивності серпів найчастіше дослідники враховують такі параметри: загальну довжину зняряддя, довжину леза і дуги, довжину кріплення (для черешкових), вершину і висоту дуги леза, що були взяті як основні критерії В.П. Левашовою [Левашова, 1956, с. 60—95] (рис. 19). Ці показники достатньо характеризують прогресивність форми серпа і тому в першу чергу заслуговують

²⁴ Приклади такого аналізу див.: для слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. — [Горбаненко, 2005а; 2012б; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008; Приходнюк, Горбаненко, 2008; Колода, Горбаненко, 2012а]; для салтівських пам'яток — [Колода, Горбаненко, 2009; 2010а; Горбаненко, Колода, Пашкевич, 2009; Горбаненко, Колода, 2010].

Рис. 19. Розміри і пропорції серпів, використовувані для аналізу:

ab — загальна довжина знаряддя; ac — довжина лека; adc — довжина дуги лека; bc — довжина кріплення; ce — відстань до вершини лека; ed — висота дуги лека

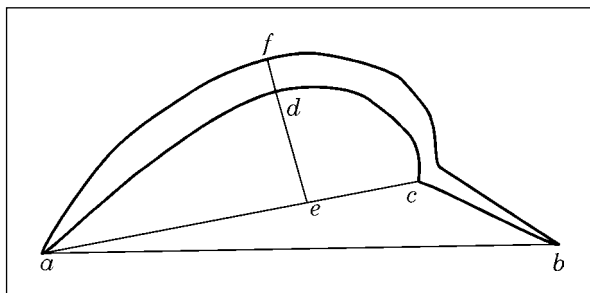

Рис. 20. Види кріплення руків'я серпів:

1 — гачкове; 2 — стовпчикове; 3 — втульчасте; 4 — черешкове; 5 — складне

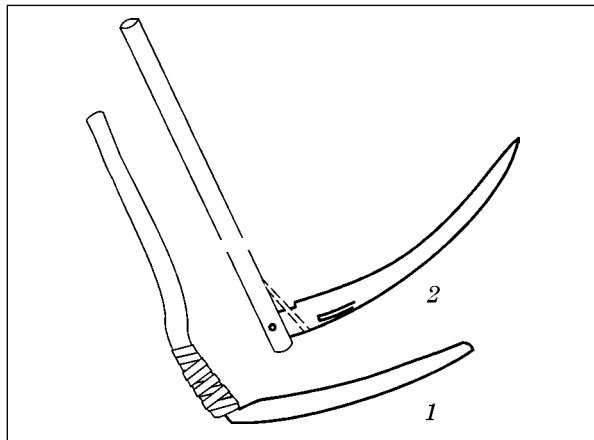
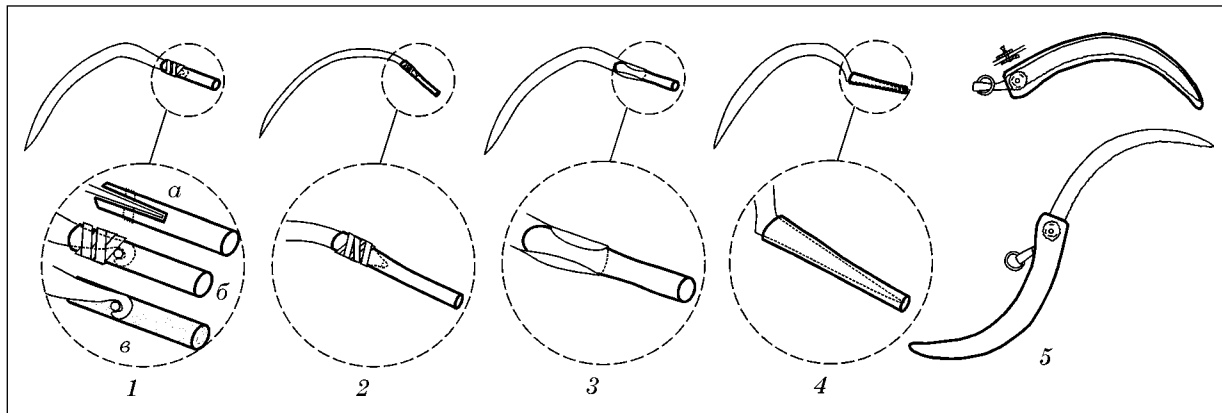

Рис. 21. Загальний вигляд кіс:

1 — тип I — коса-горбуша; 2 — тип II (за класифікацією В. К. Міхеєва [Міхеєв, 1985а, с. 29—31])

на увагу. Тим не менше для розуміння відмінностей розвитку землеробських знарядь праці у різних археологічних культур важливими також є й типи кріплення руків'я до лека [Минасян, 1978б]. Їх поділяють: 1 — на гачкові, 2 — втульчасті, 3 — стовпчикові, 4 — черешкові, 5 — складні (рис. 20).

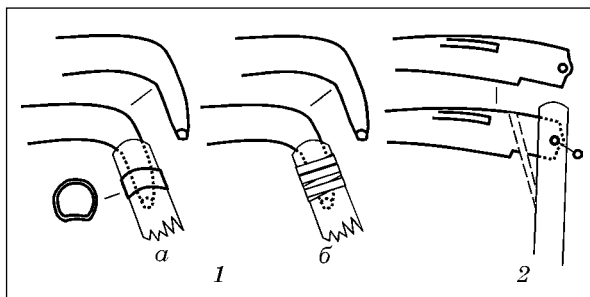

Рис. 22. Види кріплення лека коси до руків'я:

1 — кріплення коси з п'яткою за допомогою: а — кільця; б — еластичного джгута; 2 — кріплення безп'яткової коси з отвором

Знахідки серпів засвідчують факт вирощування (а не просто вживання) зернових культурних рослин. Рівень розвитку землеробства опосередковано відображається на прогресивності параметрів та кількості таких знахідок.

Коси-горбуші можуть бути використані для двох сільськогосподарських процесів: збирання врожаю зернових з тугим колоссям; заготівля сіна для годівлі худоби у зимовий період.

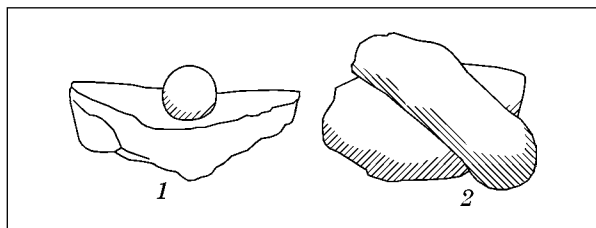

Рис. 23. Види зернотерок:
1 — одноручна; 2 — дворучна

Науковий доробок в археології [Миролубов, 1976, с. 122, 123; Михеев, 1985а, с. 29—31], а також етнографічні дані [Гильденштедт, 1805, с. 37, 38] дають змогу відтворити загальний вигляд кіс давнини (рис. 21). Для цього також важливим є реконструкція типу (способу) кріплення леза до рукоятки (рис. 22). Знахідки кіс лише засвідчують сільськогосподарську спрямованість господарства у широкому сенсі, не даючи можливості її оцінки.

Знаряддя для переробки врожаю (зернотерки, легкі ручні ротаційні жорна). За способом роботи виділяють одно- і дворучні зернотерки, на яких працювали відповідно однією чи двома руками (рис. 23) [Пономарев, 1955, с. 17—19; Краснов, 1971, с. 83]. Ці знаряддя використовували для подрібнення продуктів рослинного походження, а також для переробки злаків на крупу і борошно. В разі наявності жорен їх, імовірно, використовували для незначних повсякденних потреб.

Спираючись на дослідження Р.С. Мінасяна [Минасян, 1978а], а також на етнографічні матеріали, за виразними фрагментами жорен можна відтворити їх загальну конструкцію (рис. 24).

Знахідки знарядь переробки врожаю засвідчують споживання землеробської продукції і не можуть безпосередньо вказувати на ведення землеробства; тим не менше думка, що широке використання жорен пов'язане з підвищенням загального рівня землеробства і збільшенням обсягів отримуваної землеробської продукції видається слушною.

Тваринництво. Для визначення місця тваринництва в господарстві давніх людських спільнот необхідною передумовою є достатня кількість матеріалу для аналізу. Так, О.П. Журавльов зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток [Журавлев, 1991]. Таке спостереження зумовлене необхідністю отримання статистичних даних для з'ясування порід тварин. Імовірно, приблизно з такої самої кількості можна отримати й мінімальну статистично достатню кількість особин.

Одним з важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення у науковий обіг методики розрахунку маси тварин [Підоплічко, 1937; Журавлев, 2001, с. 63]. Її застосування дає можливість скласти уявлення про частини м'ясної продукції, отримуваної від доместифікованих тварин. Оскільки для

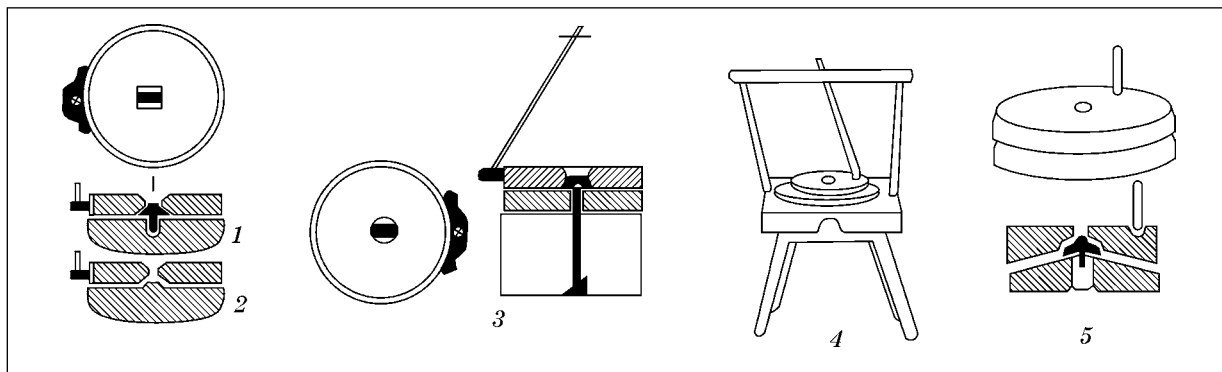

Рис. 24. Реконструкція жорен, за Р.С. Мінасяном [Минасян, 1978а]:

1 — група II, варіант А; 2 — група II, варіант Б; 3 — група I; 4 — група III, варіант А; 5 — група III, варіант Б

точних підрахунків не завжди достатньо даних, ліпше наводити лише відносні дані (як і для ПВС), виражені у відсотках²⁵.

До 6 місяців ВРХ важить у середньому до 93 кг; від 6 до 18 місяців — 215 кг; від 18 до 24 місяців — 390 кг; напівдорослі і дорослі особини могли в середньому важити 450 кг [Справочник ..., 1982, с. 31, табл. 9]. Молоді особини ДРХ до 24 місяців важать від 5 до 40 кг; напівдорослі і дорослі — до 60 кг [БСЭ, 1973, т. 12, с. 385; 1974, т. 18, с. 279]. В.І. Бібікова визначила масу давніх коней у 320 кг [Бибилова, 1973, с. 67], О.П. Журавльов, відповідно, запропонував взяти за середню масу коня для молодих особин половину маси дорослої особини — 160 кг, а напівдорослої і дорослої прийняти за 320 кг. Розрахунки маси свині, наведені в довіднику, відрізняються нестабільністю, тому О.П. Журавльов запропонував прийняти середню масу молоді особини за 100 кг, напівдорослої і дорослої — за 250 кг [Журавлев, 2001, с. 63].

Якщо вікова градація відсутня, для розрахунку прийнято середнє арифметичне маси молодих, напівдорослих і дорослих особин. Прийнято такі усереднені показники маси, кг: ВРХ — 378, ДРХ — 53, свиня — 200, кінь — 267.

Розуміючи той факт, що дані із довідника про сучасних тварин (які є результатом значної за часом селекції) відрізняються за масою тіла від тварин раннього середньовіччя, вважаємо за необхідне обмежитися лише констатацією різниці достовірної кількості виро-

шуваних тварин на конкретних пам'ятках і отримуюваного від них м'яса у відсотковому, умовному, співвідношенні²⁶.

Випасання худоби могло мати вигінний та відгінний характер (за К.П. Бунятян; посилення див. вище).

За вигінного способу тварин випасали світлу частину доби з поверненням їх на ніч до загорож неподалік від жител. За відгінного способу тварин відганяли на теплу пору року на пасовиська, повертаючи до поселення лише на зимовий (стійловий) період. Зважаючи на проведені нами раніше аналізи потенційних ресурсних зон (посилення див. вище), біля будь-якої поселенської пам'ятки можна виділити місця, що знаходилися неподалік і могли бути використані під пасовища за вигінного способу, а також найбільш віддалені ділянки, на яких доцільніше було випасати худобу відгінним способом.

Цілком імовірно, що різні частини стада могли випасати одночасно обома способами, тримаючи необхідну кількість певних тварин поряд для поповнення, наприклад, запасів свіжого молока.

Оцінка тваринництва дає можливість констатації таких положень:

1) залежно від умов навколишнього середовища можна виділити території для випасання худоби; це дає можливість констатувати спосіб випасання (див. вище);

²⁵ Крім запропонованої схеми, також використовуваної нами, існують інші варіанти розрахунків м'ясної продукції [Антипина, 2005; 2007]. Їх суть зводиться до того, що остеологічні спектри з пам'яток перераховуються за коефіцієнтом, основною одиницею виміру якого прийнято середню масу кози / вівці. За цими показниками коза / вівця — 1; ВРХ і кінь — 7; свиня — 1,5. Однак, зважаючи на те, що з нашої точки зору в основу покладено заздалегідь помилкові дані для розрахунків (кількість кісток, а не особин), ігнорується вікова градація матеріалів, а також наведено підозріло низьку масу свині (у перерахунку — усього 60 кг) й аналогічні показники для ВРХ і коней, ми цю схему не використовуємо.

²⁶ До цього часу у вітчизняній науці відсутні загальноприйняті методи розрахунків маси тіла стародавніх тварин. Окремі методики, висвітлені у європейській природничій літературі [Janis, 1990, p. 255—299; Van Valkenburgh, 1990, p. 181—205] не набули поширення серед східноєвропейських фахівців з археозоології. Крім того, розрахунки маси, проведені за розмірами кісток тварин (проведені Р.В. Кройтором на прохання авторів), можливі не для всіх видів домашніх тварин; їх показники різняться в значних межах, включаючи і сучасні показники. Таким чином, для проведення інтерпретаційного аналізу, розуміючи всю його умовність, вважаємо за єдино можливе скористатися сучасними усередненими даними, що загалом не суперечать показникам, отриманим у результаті аналізу археозоологічних матеріалів.

2) співвідношення у стаді різновікових особин вказує на можливості кормової бази (менша кількість молодих особин — краща кормова база);

3) співвідношення у стаді тварин загалом дає можливість оцінити спрямованість тваринництва;

4) завдяки спостереженням В.І. Цалкіна, можна оцінити продуктивні сили для ведення землеробства.

Співвідношення видів у стаді і видів зернових в ПБС частково дає змогу констатувати підпорядкованість потреб однієї галузі сільського господарства потребам іншої.

Додатком до огляду тваринництва є опис знарядь тваринництва і археологічних об'єктів, пов'язаних з розведенням і утриманням тварин. Ці дані майже ніколи не відіграють помітної ролі для оцінки власне

тваринництва, переважно ілюструючи вже сформовані висновки.

* * *

Запропонована схема оцінки сільського господарства давнього населення охоплює для інтерпретації увесь доступний нині матеріал, зважаючи на його фрагментарність. Результатами застосування цієї схеми нині є публікації аналітичного характеру (див. вище). Вважаємо, що з часом і потенційним розвитком різних галузей наукових знань, а також у результаті співпраці науковців різних напрямів така (чи подібна) схема інтерпретації матеріалу могла б бути покладена в основу оцінки потенційних можливостей житлових пам'яток, що були залишені населенням, обізнаним із сільським господарством.

Розділ 3

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ЗОНИ РОЗСЕЛЕННЯ

- 3.1. Природні умови (49)**
 - 3.1.1. Природно-кліматична хронокорекція історичної епохи (49)**
 - 3.1.2. Природна зона (51)**
 - 3.1.3. Породи та рельєф (52)**
 - 3.1.4. Клімат (53)**
 - 3.1.5. Водність (56)**
 - 3.1.6. Рослинність (57)**
 - 3.1.7. Ґрунти (59)**
 - 3.2. Поселенські пам'ятки (61)**
 - 3.2.1. Пам'ятки салтівської культури (61)**
Верхньосалтівський археологічний комплекс (61);
П'ятницьке-І (63); Мохнач (65);
Коробові Хутори (67)
 - 3.2.2. Волинцевсько-роменські пам'ятки (69)**
Мохнач (69); Водяне (69); Битиця (71);
Новотроїцьке (74)

Економіка стародавніх суспільств, особливо сільське господарство в його традиційних формах, значною мірою залежало від природно-кліматичних умов і особливостей природного ландшафту в місцях створення поселень. Останні слугували базами для організації сільськогосподарського засвоєння певної території, основним місцем створення відповідних знарядь праці, а також осередками зберігання й переробки основних продуктів сільськогосподарської діяльності.

3.1. ПРИРОДНІ УМОВИ ²⁷

3.1.1. ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНА ХРОНОКОРЕКЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЕПОХИ

Природні умови до нашого часу є великою мірою домінуючим фактором сільськогосподарського виробництва і визначає не лише напрями розвитку, а часто й видовий склад культурних рослин і домашніх тварин у широкому розумінні цього питання. Тому для вивчення сільськогосподарського освоєння території лісостепової частини контактної зони Дніпро-Донського межиріччя наприкінці I тис. н. е., слід проаналізувати елементи природних умов, кожен з яких впливав на ресурсні можливості сільськогосподарського виробництва, а також всю сукупність природно-кліматичних факторів і їх взаємовпливів.

Виходячи з необхідності використання значного обсягу природничих даних, вважаємо важливою «синхронізацію» «археологічного» часу (періоду існування салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток) з природно-кліматичною шкалою часу. З цією метою доцільно використовувати кілька схем, також синхронізованих між собою (рис. 25).

Час існування пам'яток салтівської культури (остання чверть I тис. н. е., точніше середина VIII — середина X ст.) та волинцевсько-роменських пам'яток (друга половина VII — X ст.) припадає на сучасну епоху — пізній голоцен.

Розвиток ландшафтів у голоцені науковці поділили на короткі природно-кліматич-

²⁷ Підрозділ 3.1 написано у співавторстві з д-ром геогр. наук Ю.Г. Чендевим.

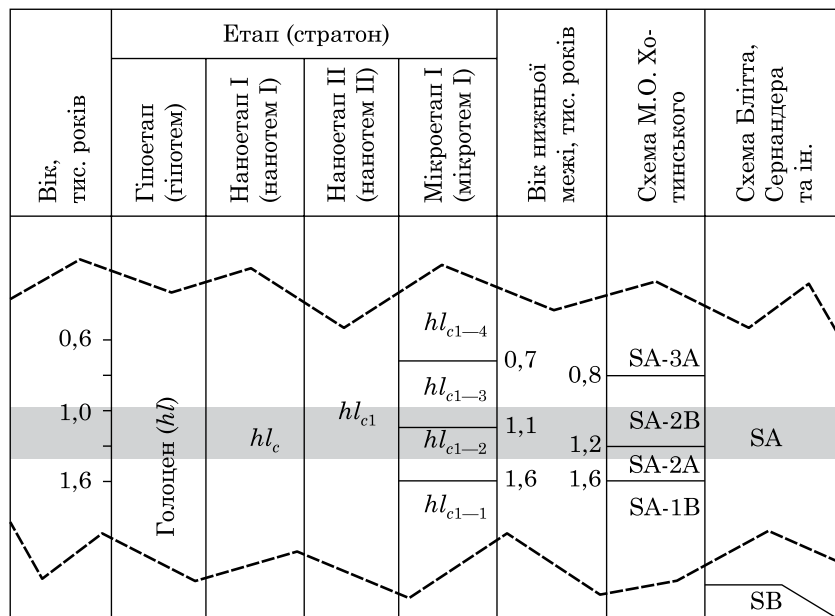

Рис. 25. Етапність розвитку природи в голоцені (фрагмент хронологічної схеми, за: [Просторово-часова ..., 2010, с. 132, табл. 4.1]).

Сірим кольором указаний період існування салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток

ні етапи, що суттєво поліпшує інтерпретацію взаємодії суспільства (сіверяни і носії салтівської культури) та природи в часових межах, вибраних для дослідження. Нині створено кілька схем природно-кліматичної періодизації голоцену. Серед них в Україні найвідомішою є схема М.О. Хотинського [Хотинський, 1977], скорельована з розробками М.Ф. Веклича [Веклич, 1987]; їх використовують як основу для визначення етапності розвитку природи в голоцені (див.: [Просторово-часова ..., 2010, с. 132—133]).

Індекси на схемі М.Ф. Веклича означають: *hl* — голоцен; у нижньому індексі: *c* — наноетап першої підпорядкованості (період); перша арабська цифра — наноетап другої підпорядкованості (підперіод); друга арабська цифра — (після тире) — мікроетап; непарні цифри — час планетарного похолодання, парні — потепління²⁸. Вказана схема є глобальною, але може бути використана для розробки регіональних і міс-

цевих схем етапності розвитку природного середовища в голоцені, оскільки планетарні етапи відображаються у будь-якому регіоні Землі, але кожен з них має особливості [Веклич, Герасименко, 1993, с. 86—87].

Однак є й інші точки зору щодо глобальної синхронізації природно-кліматичних подій голоцену. Зокрема, О.Л. Александровський і Є.І. Александровська [Александровський, Александровская, 2005] наводять схему зволоженості клімату в атлантичний період голоцену, коли у межах Євразії існували регіони з вологішим кліматом, а також сухішим за сучасний [Александровський, Александровская, 2005, с. 182]. Багато статей дослідників підтверджують різну спрямованість змін клімату в різних регіонах Землі у середньому—пізньому голоцені, а також регіональні відмінності тривалості пізнього голоцену [Чендев, 2007, с. 12—16].

У схемі, розробленій і уточненій М.О. Хотинським, субатлантичний період голоцену (SA) охоплює останні 2800 років розвитку природного середовища. Історичний інтервал, який ми розглядаємо, відповідає другому етапу субатлантичного періоду голоцену (SA-2), 1600—800 років тому, причому, за уточненою схемою М.О. Хотинського, цей етап складався з двох підетапів: SA-2A

²⁸ У різних публікаціях позначки в наведеній схемі (індексація, написання) різні (див., напр.: [Веклич, 1987; Веклич, Герасименко, 1993; Просторово-часова ..., 2010]). Ми взяли за основу позначки, що прийняті в монографії М.Ф. Веклича «Проблеми палеокліматології» [Веклич, 1987].

(1600—1200 років тому) і SA-2B (1200—800 років тому). Історична епоха, що нас цікавить, відповідає підетапу SA-2B (див. рис. 25).

Становить інтерес реконструкція природних умов, в яких відбувалася господарська діяльність носіїв салтівської і волинцевсько-роменської традицій у межах лісостепової зони центру Східної Європи. Загальна уява щодо природного середовища визначеного історичного етапу спирається на аналіз літературних джерел. Інтервал 1200—800 років тому в цілому збігається з так званим малим кліматичним оптимумом голоцену. Потепління клімату цього хроноінтервалу було характерним для більшої частини арктичного, субарктичного і помірних поясів Північної півкулі. На X—XI ст. н. е. припадав максимум потепління в Європі. Сільське господарство давньоруських князів у той час страждало від частих посух [Борисенков, Пасецкий, 1983]. Доволі різкий кліматичний спад у бік аридизації зафіксовано у VI—XIII ст. н. е. на території східноєвропейського степу [Демкин и др., 2000]. Паводки на річках Курської області у малий кліматичний оптимум, імовірно, знов виникали з меншою періодичністю, на що опосередковано вказує інтенсивне заселення заплави р. Тускарь населенням роменської і давньоруської культур в інтервалі часу 1100—700 років тому [Сычева, Узянов, 1987]. У зоні широколистолисових ландшафтів на півночі Середньоросійської височини у зазначений період збільшилася потужність гумусових горизонтів сірих лісових ґрунтів і знизився ступінь їх опідзолення (у порівнянні із сучасними ознаками ґрунту) [Александровский, 2002].

Малий кліматичний оптимум голоцену на території Середньоросійської височини характеризувався стабілізацією геоморфологічних систем за відсутності ерозії схилу і зменшення інтенсивності алювіальної акумуляції. В інтервалі часу 1440—1060 років тому (датування похованих ґрунтів, спостерігаються найчастіше) на поверхні заплави і схилів річкових долин, а також на схилах і дні балок Середньоросійської височини без-

перервно відбувався процес ґрунтоутворення, який сформував один з п'яти голоценових ґрунтів, ідентифікованих у пониженнях природної ерозійної мережі [Сычева, Чичагова, 1999].

Лісистість території в малий кліматичний оптимум голоцену вже була доволі високою, про що опосередковано свідчить специфічність господарського укладу життя населення салтівської, роменської і давньоруської культур: використання підсічної системи та перелогу в землеробстві, широке застосування деревини у побуті, високий відсоток кісткових решток лісових тварин в остеологічному матеріалі культурних шарів слов'янських поселень. Разом з тим, часті посухи, відмічені в малий кліматичний оптимум [Борисенков, Пасецкий, 1983], найшвидше стримували експансію лісів на степи, сприяли освітленню лісів і виникненню лісових галявин.

3.1.2. ПРИРОДНА ЗОНА

Досліджувана територія відповідає лісостеповій зоні центру Східної Європи. Група пам'яток у Сумській області розташована в північній частині лісостепової зони (в 40—50 км від південної межі широколистих лісів), а пам'ятки в Харківській області розміщуються у південній частині лісостепової зони на різній відстані (від 5—10 до 40—50 км) від північної межі степової зони, яка (із заходу на схід) умовно проходить по лінії, що з'єднує витoki річок Орчик, Берестова, Берека; біля м. Балаклея ця межа перетинає р. Сіверський Донець і, повертаючи на північний схід, проходить через верхів'я р. Великий Бурлук, звідки прямує приблизно на населені пункти Валуйки — Лиски [Мильков, 1950, с. 179]. З точки зору ландшафтного районування, західна частина означеної території входить до складу Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції, а східна — до Середньоросійської лісостепової провінції. Лівобережно-Дніпровській провінції, у свою чергу, відповідають Північнополтавська і Східнополтавська підвищені фізико-географічні області. Ділянка

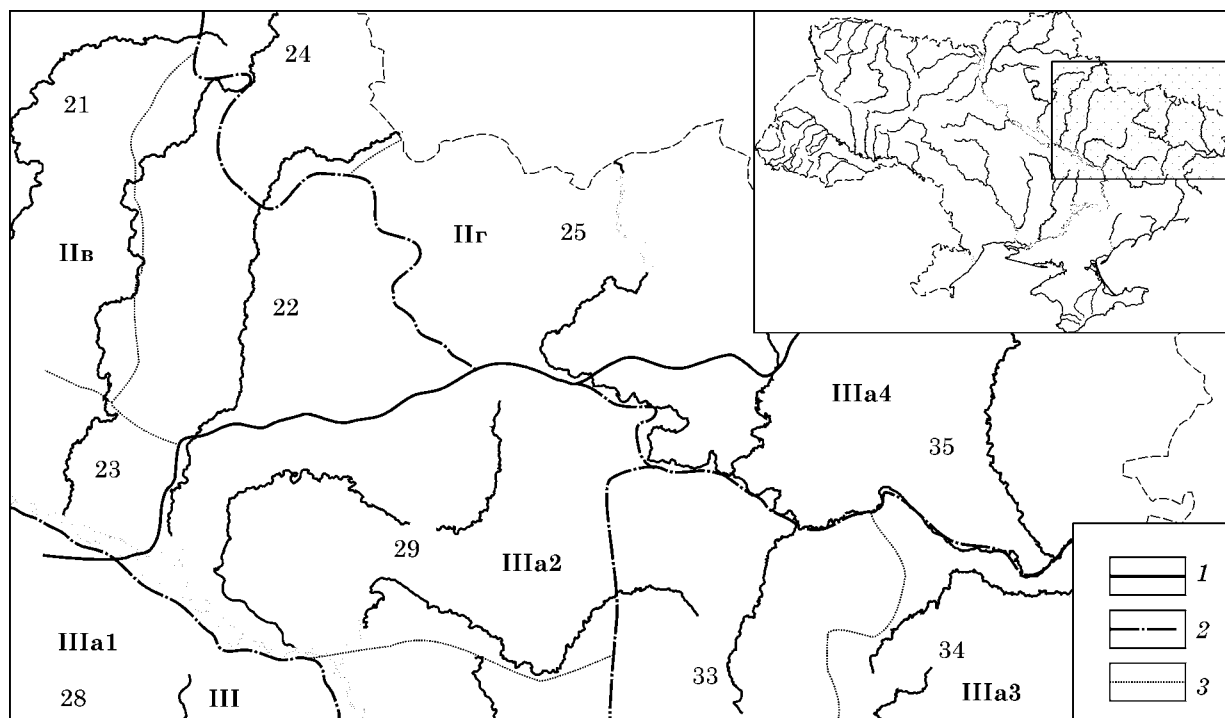

Рис. 26. Фрагмент карти фізико-географічного районування території України. Південний захід Східноєвропейської рівнини, на основі [Географічна ..., 1993, карта «Фізико-географічне районування»]:

Межі: 1 — зон, 2 — провінцій, 3 — областей. **II** — лісостепова зона: **Пв** — Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція, області: 21 — Північнополтавська підвищена, 22 — Східнополтавська підвищена, 23 — Південнодніпровська терасова низовинна; **Пг** — Середньоросійська лісостепова провінція; схилово-височинні області: 24 — Сумська, 25 — Харківська; **III** — степова зона: **IIIa** — північностепова підзона: **IIIa1** — Дністровсько-Дніпровська північностепова провінція, області: 28 — Південнопридніпровська; **IIIa2** — Лівобережно-Дніпровсько-Приазовська північностепова провінція, області: 29 — Орільсько-Самарська низовинна; **IIIa3** — Донецька північностепова провінція, області: 33 — Західнодонецька схилово-височинна, 34 — Донецька височинна; **IIIa4** — Задонецько-Донська північностепова провінція: 35 — Старобільська схилово-височинна область

степової зони розміщується за межами ареалу досліджуваних пам'яток. Поблизу межі з лісостепом поширені природні ландшафти північностепоної підзони. До неї входять Лівобережно-Дніпровсько-Приазовська північностепова провінція, Донецька північностепова провінція, Західнодонецька схилово-височинна провінція, а також Задонецько-Донська північностепова провінція (рис. 26).

За приналежністю до зональних типів лісостепових ландшафтів на досліджуваній території поширені широколисті ландшафти харківського типу й лучностепові ландшафти коломацького типу [Геренчук, 1964, с. 9].

3.1.3. ПОРОДИ ТА РЕЛЬЄФ

У геологічному відношенні територія, що розглядається в роботі, відповідає центральній частині Східноєвропейської платформи — стійкого блока земної кори континентального типу. Фундамент платформи перекритий достатньо потужною (до одного і більше кілометрів) товщею осадових порід, формування яких відбувалося протягом фанерозою (останніх 550 млн років геологічної історії Землі). В межах річкових долин і прилеглих до них вододілів голоценові ландшафти формуються головним чином на геологічних породах неогенової і четвертинної систем [Палеогеографія ..., 1982; Генезис ..., 1988].

Річкові лівобережжя зазвичай складені давніми алювіальними пісками або шаруватими піщано-суглинковими товщами, що мають порівняно низьку природну родючість. Найдавніші алювіальні товщі, що відповідають неогеновому врізу річкових долин, залягають на максимальній відстані від річкових заплав (до 3—5 км) і перекриті шаром карбонатних лесоподібних суглинків четвертинного віку, який характеризується високою природною родючістю.

Річкові правобережжя представлені крутосхиловими місцинами, поверхня яких вкрита шаром четвертинних делювіальних суглинків, глибше яких залягають давніші породи (піски, пісковики, глини). В басейні Сіверського Дінця в межах його правобережної частини дуже характерний вихід на поверхню давніх алювіальних пісків і супісків неогену [Генезис ..., 1988]. Згідно із спостереженнями під час польових досліджень археологічних пам'яток, платоподібні вершини відхилів і округлі вершини пагорбів на найвищих абсолютних позначках рельєфу в правобережній частині долини Сіверського Дінця з поверхні складені малопотужними (до 2—3 м), часто карбонатними середніми та важкими четвертинними лесоподібними суглинками, потужність яких у напрямку від вершин пагорбів і схилів до пониження ерозійної мережі швидко зменшується — у верхній частині схилів суглинки виклинюються, поступаючись місцем піскам і супіскам.

Територія лісостепової зони є схилово-височинною хвилеподібною рівниною [Физико-географическое ..., 1968, с. 226]. На фоні загальної рівнинності території характерна значна пересіченість поверхні долинно-балковою мережею. Зокрема, схили вододільних плато розрізані розгалуженими, часто залісеними балками [Монин, 1957, с. 172]. Переважають три головні типи рельєфу: вододільні плато, пологісті, похилі й круті схили річок і балок, низини біля річок. У північній частині Середньоросійської лісостепової провінції поширені розчленовані лесові рівнини. На півдні сформувались лесові сильно розчленовані останцево-горбисті

узвишся та їх схили із глибокими балками, ярами й зсувами. Переважають два денудаційні рівні: неогеновий — понад 200 м заввишки, і палеогеновий — менш за 200 м абсолютної висоти. Для досліджуваної території достатньо типовими є річкові долини з глибиною врізу 100—150 м. Добре розгалуженою є ярово-балкова мережа (густота розчленування 1,1—1,5 км/км²). Характерним є сполучення молодих (яри, балки, річкові долини) і давніх (канали стоку льодовикових вод) форм. У формуванні сучасного рельєфу значна роль належить тектонічним рухам і ерозії [Географічна ..., 1993, с. 178].

Харківська схилово-височинна область відзначається загальним нахилом поверхні на південь і південний схід, поширенням лесових порід, розчленуванням рельєфу завглибшки до 50—100 м по долині Сіверського Дінця та його притоках (Мжа, Уди). У ландшафтній структурі домінують такі місцевості: хвилясті вододільні з чорноземами; долино-балкові із заплавами й байрачними лісами на дерново-глейових і сірих лісових ґрунтах; яружно-балкові з чорноземами і сірими лісовими ґрунтами, а в долинах річок — заплавні, заплавно-терасові, піщовоболотяні фізико-географічні місцевості на алювіальних, лугових, лугово-чорноземних і перегнійно-глейових ґрунтах [Географічна ..., 1993, с. 352].

Охарактеризовані породи й рельєф досліджуваної території суттєво впливають на формування місцевого клімату, рослинного покриву, ґрунтів і родючості ґрунту. Їх різні сполучення у просторі поширення вивчених археологічних пам'яток сформували різноманітні сполучення вказаних вище компонентів природного середовища.

3.1.4. КЛІМАТ

Клімат досліджуваної території помірно континентальний. Зими порівняно м'які — середня температура січня $-7,5^{\circ}\text{C}$, з частими відлигами і нестійким сніговим покривом. Літо помірно тепле з достатньою кількістю опадів за вегетаційний період.

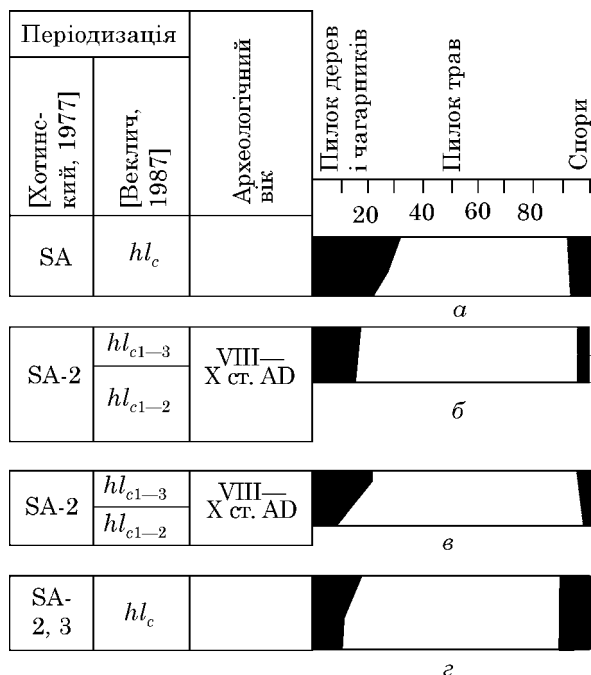

Рис. 27. Спорово-пилкові діаграми відкладів різних археологічних пам'яток:

a — Глибоке 2; *б* — Комишувата XIV; *в* — Комишувата XIX; *г* — Амвросіївка (за: [Просторово-часова ..., 2010, рис. 4.5, 4.6])

Середні температури липня знаходяться в межах +18 ... +21 °С. Середньорічна температура становить +6,5 ... +7,5 °С. Середньорічна кількість опадів коливається від 500 до 700 мм [Геоботанічне ..., 1977, с. 18—49; Природа ..., 1984, с. 52, 85].

Як зазначають дослідники (щодо середньовіччя на Русі та в країнах Західної Європи) «...незважаючи на те, що <...> технічний рівень землеробства був відносно високий, він ще не був достатнім, щоб усунути несприятливий вплив стихійних явищ природи на урожай» [Довженок, 1961, с. 183]. З урахуванням наведеної вище цитати вважаємо за необхідне навести результати аналізу кліматичних змін у досліджувану нами історичну епоху на підставі відомих реконструкцій.

Клімат у голоцені неодноразово змінювався, періоди потепління змінювалися періодами похолодання, змінювався режим зволоження. На території Євразії в останню

третину голоцену, починаючи приблизно з 4500 років тому (суббореальний і субатлантичний періоди голоцену), загалом клімат змінюється у напрямі похолодання й збільшення зволоження з незначними коливаннями у бік потепління.

Для субатлантичного періоду характерні неодноразові кліматичні коливання, періодичність яких палеогеографи пов'язують з циклічністю сонячної активності. За вмістом ¹⁴C в атмосфері встановлено, що ця циклічність повторюється приблизно через 200 років [Suess, 1978]. В інтервалі від 3200 до 1000 років тому на північному заході Руської рівнини відбулися деградація широколистяних порід у складі лісів і розквіт темнохвойних ялинкових лісів в умовах збільшення вологості й наступного похолодання порівняно з попереднім періодом кліматичного оптимуму, так званим атлантичним періодом голоцену [Хотинський, 1977, с. 61, 163], відомим як відносно вологий та тепліший етап. На території лісостепу в центрі Східної Європи пізньоголоценове зволоження клімату супроводжувалось насуванням лісу на степ і формуванням на місці степової зони атлантичного і суббореального періодів голоцену зони лісостепу [Александровский, Александровская, 2005, с. 181, 198; Чендев, 2008, с. 122].

За результатами раніших досліджень, клімат кінця I тис. н. е. мало відрізнявся від сучасного [Борисов, 1975, с. 77, 78, 170]. Однак, згідно з останніми даними, кліматичні умови того часу найшвидше мали деякі відмінності від сучасних, що могло відобразитися на різних галузях життєдіяльності людей. В контексті теми нашого дослідження особливо важливими є результати палеогеографічних реконструкцій, проведених для лісостепової частини території сучасної України (рис. 27, 28).

За даними палеогеографічних реконструкцій, час існування салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток припадає на посилення континентальності клімату, що проявилось у зниженні кількості річних опадів (з початку заселення території вказаними племенами (середина VIII ст. н. е.)

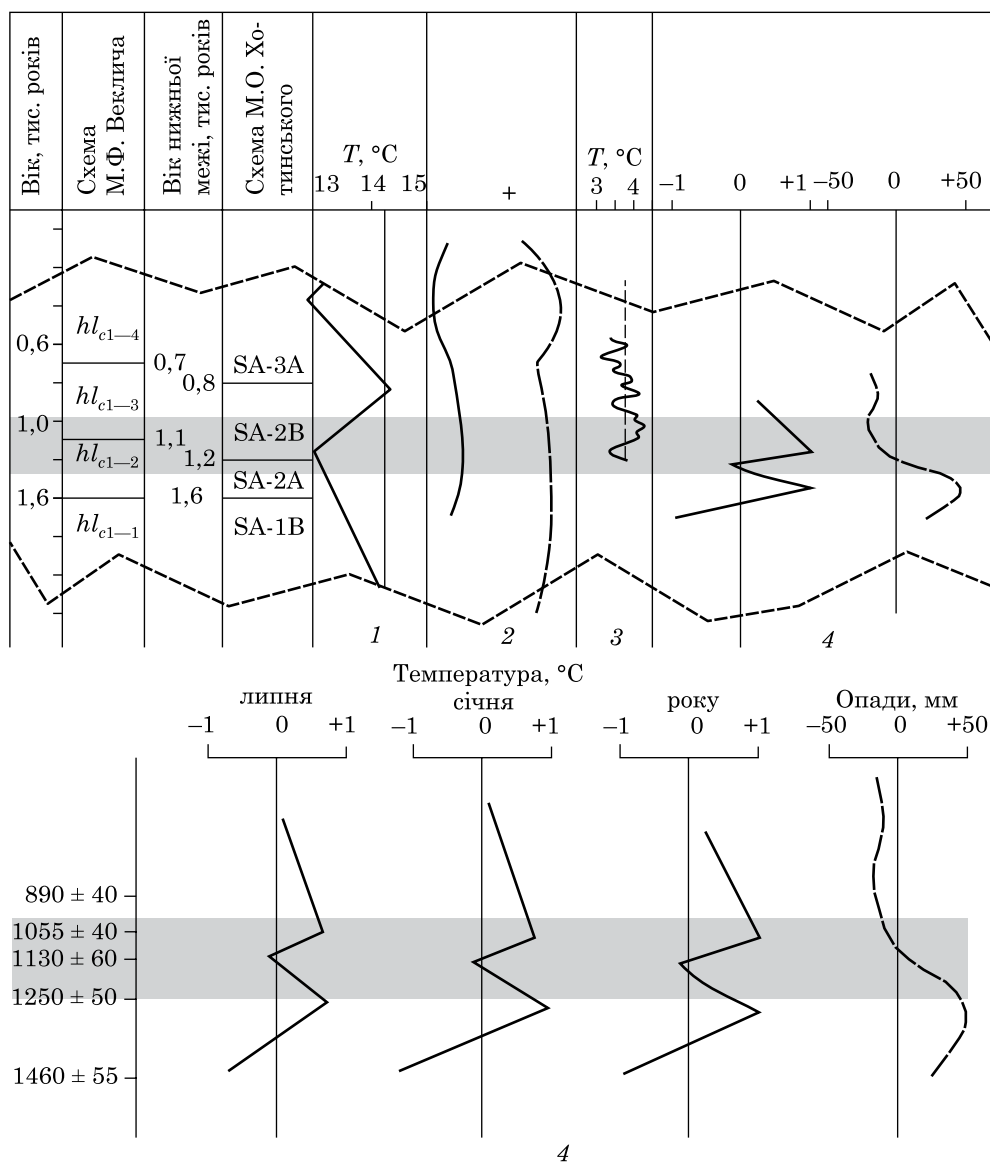

Рис. 28. Кліматичні зміни часу існування салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток (період позначено сірим):

1 — глобальні порівняно із сучасним (за: [Веклич, 1987]); 2 — Руської рівнини (за: [Хотинский, 1977]); 3 — середньорічна температура повітря в центрі Руської рівнини (за: [Клименко, Слепцов, 1999, рис. 3]); 4 — зведені палеокліматичні криві для рівнинної частини заходу України (за: [Безусько, Климанов, 1987]). Суцільною лінією позначено зміни температури, штриховою — кількості опадів

до фіналу їх існування (середина — кінець X ст. н. е.) — на 50—70 мм) за слабопомітного тренду підвищення середньорічної температури повітря — не більш ніж на 0,5 °C (рис. 28). Ці зміни супроводжувались зменшенням в ландшафтах частки лісо-

вих елементів і збільшенням частки трав (див. рис. 27). Підвищення посушливості клімату мало відобразитися на пониженні дебіту води в джерелах і колодязях, якими користувалося населення означених вище культур.

З урахуванням існуючих палеогеографічних реконструкцій [Безусько, Климанов, 1987] можна припустити існування на дослідженій території вологішого клімату на початковому етапі існування салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток порівняно з фінальною стадією.

Наведені дані в цілому підтверджені новими дослідженнями у цьому напрямі, проведеними для Пселсько-Ворсклинського [Чендев, 2008], Сіверсько-Донецького [Свистун, Чендев, 2002—2003; Чендев, Колода, 2012] і Потудансько-Тихососненського [Чендев, Сарапулкін, 2012] фізико-географічних регіонів.

У цілому слід визнати, що в центрі східноєвропейського лісостепу у період існування волинцевсько-роменських і салтівських пам'яток кліматичні умови були достатньо стабільними (без очевидних катаклізмів), що сприяло веденню прогресивного відтворювального господарства.

3.1.5. ВОДНІСТЬ

У Сіверсько-Донецькому і Пселсько-Ворсклинському лісостепу існує надзвичайно розгалужена річкова система. Великі ріки мають значні долини і рівнинний характер течії. Малі ріки (завдовжки лише у кілька десятків кілометрів) нерідко пересихають влітку.

Рівнинні ріки з доволі повільною течією зокрема характеризуються рухливістю русла в межах своїх долин. Хоча в сучасний період (XX — початок XXI ст.) русла річок означеного регіону суттєво не змінювали положення, в історичному минулому ситуація могла бути іншою. Не випадково існує думка, згідно з якою, рівнинні ріки здатні за короткий час змінювати положення русла в межах власної долини: за період 25—100 років русло навіть може переміститися на всю ширину долини [Болдаков, 1951, с. 9—18]. На знімках з космосу (див.: [http://wikimapia.org/]) чітко помітна велика кількість меандр, заворотів, нещодавно створених і давніх стариць, що супроводжують сучасне русло Сіверського Дінця. Прикладом

може слугувати ситуація поблизу городища Мохнач. Сучасне русло знаходиться на відстані приблизно 1 км на схід від городища. Втім у ранньому середньовіччі (кінець I тис.) ріка могла протікати безпосередньо під городищем, як це нині спостерігається поблизу Коробових Хуторів. Свідченням цьому, на наш погляд, слугують два спостереження. У підосви мису з городищем Мохнач і далі на північ протягом приблизно 1 км вздовж підніжжя плато розташовуються взаємопов'язані стариці, які підживлюються численними джерелами, що витікають з-під мису / плато²⁹, а інколи і розливами ріки. Найпівнічніша стариця знаходиться менше ніж у 10 м від сучасного русла ріки в місці його відхилення на схід; далі протягом кількох кілометрів (до місця впадіння у Сіверський Донець р. Уди) стариці відсутні. Другим аргументом на користь ймовірної зміни русла річки за часів після салтівсько-роменського періоду існування городища слугує селище «Мохнач-Р» з культурними відкладеннями салтівської культури, виявлене на підвищеній ділянці заплави правого берега Сіверського Дінця. Селище розташоване на дюні й руйнується (підмивається) правим берегом ріки; лівий берег у тому місці майже переходить у першу надзаплавну терасу, тобто між руслом і терасою заплава практично відсутня. Ми вважаємо, що вказана дюна спочатку була на лівому березі ріки, який тоді мав заплаву частину на цій ділянці, і салтівське населення використовувало дюну для різних господарських потреб.

Коефіцієнт густоти річкової мережі в басейні Сіверського Дінця (0,13 км/км²), за підрахунками вчених, можна вважати достатнім для тривалого використання цих територій з метою інтенсивного господарювання різними соціумами [Швець, Дрозд, Левченко, 1957, с. 8]. Однак не слід забувати про антропогенний фактор щодо деградації річкових систем регіону протягом останніх століть. Наприклад, згідно з розрахунками,

²⁹ Висота джерела перевищує рівень ріки на 3—5 м.

виконаними Ю.Г. Чендевим і О.М. Петіним, через інтенсивний антропогенний фактор густота річкової мережі в Белгородській області РФ за останні 200 років знизилася з 0,22 до 0,16 км/км² [Чендев, Петин, 2006].

З урахуванням викладеного є підстави стверджувати, що в передіндустріальний період густота річкової мережі в басейні Сіверського Дінця могла бути вище і становила 0,17—0,18 км/км².

У відповідності до значного розчленування рельєфу і відносно незначної вологості клімату зафіксовано специфічне розташування боліт у ландшафті. Зокрема, в басейні Сіверського Дінця заболочені ділянки відомі лише в заплавах і становлять 1—3 % загальної площі басейну [Швець, 1946, с. 14, 15].

Для порівняння слід указати, що у північніших гумідних регіонах, на території сучасної України на північ від р. Десна коефіцієнт густоти річкової мережі дорівнює 0,29 км/км², а в південніших регіонах, до устя Десни, — 0,15 км/км² [Швець, Дрозд, Левченко, 1957, с. 8]. У верхів'ях і в середній течії Десни заболоченість сягає 20 % всієї площі, в нижній течії — лише 10—15 %. Для більшості території сучасної України (лісостеп) цей показник не перевищує 5—10 %, у степовій зоні, частково в низзі Ворскли і Псла, знижується до 1—3 % [Швець, 1946, с. 14, 15].

Таким чином, за наведеними даними обводнення означеного регіону є задовільним для ведення інтенсивного сільського господарства без додаткової іригації.

3.1.6. РОСЛИННІСТЬ

Досліджений регіон до початку інтенсивного господарського освоєння, що відбувається протягом останніх 250—300 років, характеризувався чергуванням лучно-степових і широколистолисових ділянок з мозаїчним розподілом зазначених типів рослинності на широкому просторі лісостепової зони, що доволі характерно для цього зонального типу ландшафтів. Природна рослинність становить близько 15 % загаль-

ної площі. Переважають різноманітні за бонітетом сполучення широколистих лісів: кленово-липово-дубові, дубові, липово-дубові та інші формації лісів, що ростуть у межиріччях [Географічна ..., 1993, с. 177]. Харківський геоботанічний округ (частина Середньоросійської лісостепової геоботанічної підпровінції) в минулому приблизно на 40 % від загальної площі складався з нині розораних лугових степів. Міжрічкові формації лісів округу представлені кленово-липово-дубовими, липово-дубовими і дубовими типами. На борових терасах річок ростуть мішані дубово-соснові ліси; в заплавах річок — заплавні діброви, вільшаники, осокирники. Типовими дібровами, характерними для Харківського геоботанічного округу, представлений Гомільшанський заповідник [Географічна ..., 1993, с. 357].

Сучасна південна межа лісостепу в Дніпро-Донському межиріччі визначається різними авторами з певними відмінностями. Це пов'язане зі значною мінливістю навіть за останні два століття, що пояснюється як антропогенним чинником (інтенсивне землеробське освоєння регіону), так і природними факторами. Ще порівняно недавно, листяні й мішані ліси простягалися значно південніше за сучасну межу між зонами лісостепу й степу. Велика кількість балок та окремі ділянки річкових долин (особливо у верхів'ях малих степових річок) і сьогодні мають високу (до 30 м) листяну лісову рослинність з густим підліском. Одному з авторів (В.В. Колоді) довелося у цьому переконатися на початку 1990-х рр. під час археологічних досліджень із середньовічної металургії на північній ділянці межі Донецької і Луганської областей (села Кругле, Городище, Фащівка), де в долино-річковому ландшафті росли дуби в три обхвати і більше. Додамо, що, на думку такого знавця степу, як В.В. Докучаєв, у минулому лісові масиви по долинах річок і прилеглих до них балках простягалися, безсумнівно, майже до Чорного і Азовського морів [Докучаєв, 1949, с. 104].

Дослідження городищ зі слідами освоєння населенням салтівської і роменської

культур у басейні Сіверського Дінця в Харківській області показали значне заліснення території кінця I тис. н. е.

Городище Мохнач у салтівський період його побутування було вкрите лісом, навіть більшою мірою, ніж у скіфський час; перша стадія заселення площі городища і будівництва його оборонних ліній, таким чином, була пов'язана з розчищенням ділянки від лісів [Свистун, Чендев, 2002—2003, с. 130]. Така сама ситуація спостережена і на городищі Коробові Хутори — за скіфських часів цитадель верхньої частини городища лише починала заселятися лісом, тоді як у період заселення салтівської культури ліс повністю вкривав усю територію городища [Чендев, Колода, 2012].

Результати досліджень палеоґрунту, похованого під середньовічним валом Верхньосалтівського городища, дають підстави говорити про те, що у період створення городища нагірна частина долини Сіверського Дінця була вкрита широколистяним лісом [Голеусов и др., 2002]. Дослідження палеоґрунтів на поселенні П'ятицьке-I показали, що в районі поселення було узлісся широколистяного лісу, який поступово переходив у безлісі ділянки [Матвіїшина та ін., 2012, с. 250—252]. За даними щодо ґрунтів Донецького городища (у межах сучасного Харкова), практично до XIII ст. там існував своєрідний степовий мис, до якого із заходу підступав ліс [Колода, Лисецкий, Чендев, 2004, с. 166]. Імовірно, можна також вважати, що місце Донецького городища розташоване на межі між степом і лісом з боку Сіверського Дінця.

Процес заліснення лісостепу у пізньому голоцені був зумовлений збільшенням вологості клімату наприкінці бронзової доби, а потім ще й відносною стабілізацією кліматичних умов у нову кліматичну епоху субатлантичного періоду голоцену, початок якого співвідноситься с добою раннього заліза. Це зумовило переміщення природних зон Східної Європи у південному напрямку 2800—2500 років тому. Степові ландшафти поступалися місцем широколистяним лісам [Александровский, 2002].

Разом з тим, як зазначено у підрозд. 3.1.1, субатлантичний період голоцену не був однорідним стосовно клімату й складався з кількох кліматичних фаз. За сукупністю наявних даних досліджуваний історичний період слід вважати відносно посушливим кліматичним епізодом, протягом якого у межах лісної місцевості могло відбуватися природне освітлення деревостоїв, виникнення лісових галявин, підвищення ролі трав у ґрунтоутворенні під лісами. Для періоду малого кліматичного оптимуму голоцену в зоні лісостепу, на узліссях (у місцях контактів між лісами і степами) дуже ймовірними були процеси деградації лісової рослинності й заміщення її степами [Александровский, Чендев, Трубицын, 2011]. На відкритих лугово-степових ділянках лісостепу у VIII—X ст. н. е. знижувалася продуктивність фітоценозів і збільшувалася роль посухостійкіших трав'янистих рослин.

Зокрема, за даними досліджень, проведених на городищі Колтунівка (р. Тиха Сосна, Белгородська обл., РФ), під час заселення території носіями салтівської культури (період аридизації клімату) у складі степової рослинності могла збільшуватися частка злакових [Чендев, Сарапулкін, 2008; 2012, с. 99].

У 2012 р. Ю.Г. Чендев у складі комплексної географічної експедиції за участю географів з Канади, співробітників заповідника «Білогір'я», Інституту географії РАН (м. Москва), Белгородського державного університету досліджували історію розвитку рослинного покриву в голоцені на заповідній ділянці «Ямський Степ» (Губкинський р-н, Белгородська обл.). Серед інших об'єктів автори вивчили профільну будову і вік гумусу чорнозему, похованого під ґрунтовим викидом (бутаною) з нори байбака потужністю 0,6 м. Бутана виявлена у нижній частині великого балкового схилу в північній частині ділянки «Ямський Степ». Вік верхніх 20 см похованого під бутаною чорнозему дорівнює 2320 ± 60 років (Кі-17785, датування Київської радіовуглецевої лабораторії). За даними О.О. Чичагової [Чичагова, 1986], «власний» вік ідентичного шару

сучасних чорноземів лісостепу за ^{14}C становить 1000—1200 років. Таким чином, вік бутани орієнтовно можна оцінити як 1100—1200 років. Як відомо, місця проживання байбаків збігаються зі степовими ділянками, які мають невелику висоту травостою [Брандлер Власова, Власов, 2012]. Тому на території ділянки «Ямський Степ» наприкінці I тис. н. е. навіть у пониженнях ярів, що отримують більше вологи за рахунок стікання води по схилу порівняно з вододільними ділянками, трав'яний покрив був нижчим. Це могло бути пов'язане з ксерофітизацією лугово-степової рослинності за час малого кліматичного оптимуму голоцену.

Більшість науковців, що проводить палеоприродознавчі дослідження на території півдня Східної Європи, відзначає загальну тенденцію збільшення заліснення території та зміщення на південь південних меж природних зон. За даними спорово-пилкових аналізів, зроблених поблизу археологічних пам'яток Глибока 2, Комишувата XIV і XIX, Амвросіївка (рис. 27), на період SA-2 ($hl_{c1-2, 3}$) припадає збільшення ролі деревної рослинності внаслідок скорочення трав'янистих угруповань. Період SA-2 характеризується мезофітизацією степу, зростанням лісистості за низької участі широколистяних порід і поширення вільхи, берези і сосни. У підперіод SA-2B продовжувалися процеси, що лише намітилися у попередній період [Просторово-часова ..., 2010, с. 164, рис. 4.5, 4.6]³⁰.

Вважаємо важливими також висновки щодо розвитку рослинності, зроблені на підставі спорово-пилкового аналізу перерізів з болота Лопанське (Харківська обл.) Для періоду SA-2 дослідники зазначали наявність і поступове зростання антропохорів (пилку культурних злакових рослин, а також бур'янистої рослинності, супутника людини). Згідно з їх складом, ділянки біля болота найшвидше використовували для тваринництва, але, ймовірно, на його бере-

гах були також ділянки, відведені під засівання зерновими [Безусько Л., Безусько А., Гречишкіна, 2008, с. 339—341]. На наш погляд, подібні ділянки могли освоювати через зниження рівня ґрунтових вод та осушення болота. Це могло статися внаслідок зменшення річної кількості атмосферних опадів і зниження дебіту джерел, які живили болото, тобто реконструюється картина аридизації клімату.

Отже, в умовах аридизації клімату в контактній зоні слов'ян і лісостепового населення Хозарії в останній чверті I тис. н. е. відбувалося освітлення лісів, що створювало умови для їх використання як місць харчової бази (випасу) худоби поблизу поселень. Збільшення трав'яної рослинності під покривом лісу, виникнення лісових галявин з мікрокліматом, що спричинював високий травостій, сприяли збільшенню площ лісових угідь, придатних для випасу та заготівлі сіна. Зниження дебіту води в річках, як відображення аридної кліматичної фази, могло приводити до загального зниження рівня ґрунтових вод, природного осушення боліт, зменшення рівня повеней в заплавах річок, що в цілому мало зумовлювати природне підвищення родючості угідь. Це, у свою чергу, давало можливість освоювати вказані ділянки природного ландшафту в сільськогосподарських цілях (зокрема, для землеробства та городництва).

3.1.7. ҐРУНТИ

Частково відповідно до рельєфних особливостей досліджуваного регіону розташовані ґрунти (рис. 29). Зональними ґрунтами (що відповідають підвищеним вододільним позиціям) на дослідженій території є сірі лісові ґрунти, які сформувалися під широколистяним типом рослинності, та лісостепові підтипи чорноземів, більша частина яких (крім чорноземів опідзолених) була сформована під лучно-різнотравним типом рослинності межиріч [Природа ..., 1986].

Вік сучасних зональних ґрунтів регіону — не більше 4000 років. Це пов'язане з існуванням зони степів і степових зональ-

³⁰ На вказаних рисунках в оригіналі використані періодизації, не синхронізовані навіть у межах, заявлених авторами. Сподіваємось, що ми коректно використали наведені дані.

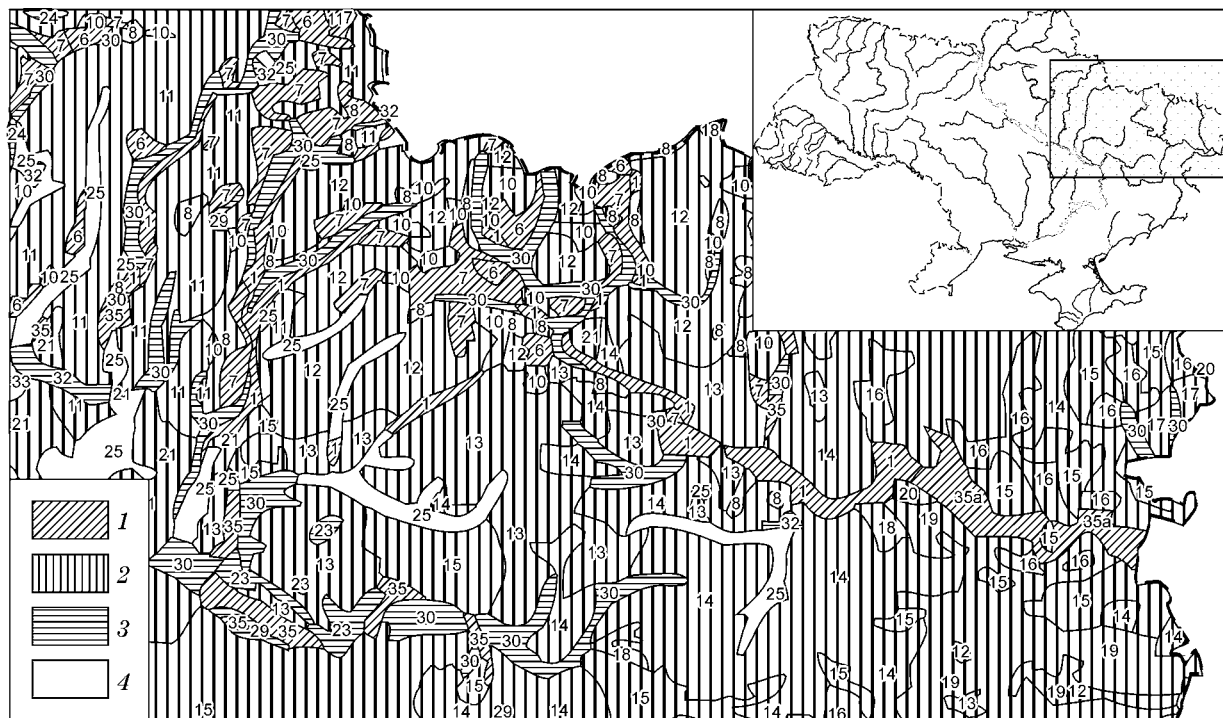

Рис. 29. Фрагмент карти України зі спрощеним поділом ґрунтів:

1 — ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю; 2 — чорноземи; 3 — ґрунти, на формування та родючість яких впливає вологісний режим місцевості; 4 — ґрунти, непридатні для потреб землеробства (на основі: [Географічна енциклопедія ..., 1989, карта «Ґрунти»]). Поділ ґрунтів за сучасною номенклатурою (цифри на карті): дерново-підзолисті ґрунти на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах і морені: 1 — дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані в комплексах з переважно оглеєними їх видами і торфво-болотними ґрунтами; сірі лісові та опідзолені ґрунти (незмиті та змиті) переважно на лесових породах: 6 — ясно-сірі та сірі лісові, 7 — темно-сірі опідзолені, 8 — чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені; реградовані ґрунти (незмиті та змиті) переважно на лесових породах: 10 — чорноземи реградовані; чорноземи типові (незмиті та змиті) на лесових породах: 11 — малогумусні та слабогумусовані, 12 — середньогумусні; чорноземи звичайні (незмиті та змиті) на лесових породах: 13 — глибокі мало- і середньогумусні, 14 — середньогумусні, 15 — малогумусні, 16 — неглибокі малогумусні; чорноземи південні (незмиті та змиті) на лесових породах: 17 — малогумусні та слабогумусовані; чорноземи на важких глинах: 18 — переважно солонцюваті на важких глинах; чорноземи та дернові ґрунти щепенюваті на елювії щільних порід: 19 — чорноземи і дернові щепенюваті ґрунти на елювії щільних безкарбонатних порід (пісковиків і сланців), 20 — чорноземи і дерново-карбонатні ґрунти на елювії карбонатних порід (мергелів, крейди, вапняків); чорноземи солонцюваті на лесових породах: 21 — чорноземи солонцюваті; лучно-чорноземні ґрунти переважно на лесових породах: 23 — лучно-чорноземні, 24 — лучно-чорноземні поверхнево-солонцюваті в комплексах з солонцями, 25 — лучно-чорноземні глибокосолонцюваті в комплексах з солонцями; лучні ґрунти на делювіальних і алювіальних відкладах: 29 — лучні, 30 — лучні солонцюваті; торфво-болотні ґрунти і торф'яники: 32 — торфво-болотні ґрунти і торф'яники низинні; солонці: 33 — переважно солончакуваті; дернові переважно оглеєні ґрунти: 35 — переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані та супіщані ґрунти в комплексах зі слабогумусованими пісками, 35а — піщані та глинисто-піщані переважно неоглеєні ґрунти в комплексах зі слабогумусованими пісками й чорноземними піщаними ґрунтами, подекуди з кучугурним рельєфом

них ґрунтів на місці сучасного лісостепу центру Східної Європи в раніший час [Александровский, Александровская, 2005, с. 106; Чендев, 2008, с. 122].

Сірі лісові ґрунти, що сформувалися під вододільними широколистяними лісами, похо-

дять від степових чорноземів середнього голоцену внаслідок насунання лісів на степи у пізньому голоцені, що мав (незважаючи на існування зворотних епізодів насунання степів на ліси під час кліматичних аридизацій) трендову спрямованість протягом

останніх 2500—2800 років. На походження сірих лісових ґрунтів східноєвропейського лісостепу з чорноземів середнього голоцену маємо вказівки як у ранніх, так і в пізніших джерелах [Вернандер, 1963, с. 164—182; Александровский, Александровская, 2005, с. 105—110; та ін.].

Серед підтипів сірих лісових ґрунтів на території дослідження панівним є підтип темно-сірих лісових ґрунтів — найродючіший у типі сірих лісових ґрунтів [Почвенная ..., 1977]. У наш час цей підтип на місці вирубаних лісів широко використовують під оранку.

Другим зональним компонентом ґрунтів на дослідженій території є родючіші лісостепові підтипи чорноземів — опідзолені, вилужені й типові. За порядком зменшення родючості вони створюють такий ряд: чорноземи типові, чорноземи вилужовані, чорноземи опідзолені [Атлас ..., 1979, с. 39—118]. Ґрунти цього типу формуються переважно під трав'янистою рослинністю (крім чорноземів опідзолених, що є стадією переходу лугово-степових чорноземів у сірі лісові ґрунти після займання лісами степових ділянок). Їх родючість прямо пропорційна кількості рослинних решток, що потрапляють у ґрунт, збільшуючи тим самим потенціал корисних хімічних елементів [Тихоненко, 1995, с. 8].

Ґрунти, що сформувались під лісовою рослинністю, в регіоні, який нас цікавить, розташовані достатньо спорадично і складають близько четвертої частини території. Чорноземні типи ґрунтів поширені майже на всій території, що пов'язано з її географічним розташуванням південніше лісової зони. Азональні ґрунти, які формуються в місцях з великою кількістю води (поблизу русел річок, у пониззях балок і в болотяних місцинах), охоплюють незначну територію, складають не більше однієї десятої частини загальної площі, причому на досліджуваній території вони розміщені доволі спорадично. Їх поширення біля річок (переважно там само, де були стародавні поселення) вказує на більшу ймовірність їх досить інтенсивного використання у давні часи.

Ґрунти, непридатні для землеробських потреб, у межах досліджуваного регіону майже відсутні.

Огляд спеціалізованої наукової літератури стосовно розвитку ґрунтів свідчить, що вони кардинально не змінилися, принаймні, протягом зазначеного періоду (див.: [Александровский, Александровская, 2005; Чендев, 2008], та інші праці). Мається на увазі відсутність прикладів переходу чорноземів у ґрунти лісового типу (або навпаки) за період, відповідний терміну 200—250 років (з VIII до X ст. н. е.) тощо. Слід враховувати, що зміни ґрунтів відбуваються значно довше, ніж інших складових природи (температурно-вологісний режим, тип рослинності). Тим не менше палеоґрунтові аналізи та реконструкції дають значну кількість інформації, що характеризує інші зміни навколишнього середовища, що суттєво поліпшує можливості реконструкції загального стану природи у давнину (див. підрозділи про рослинність і клімат).

Таким чином, можна стверджувати, що землеробське населення потенційно могло населяти переважну частину досліджуваної території та використовувати її для ведення сільського господарства.

3.2. ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

3.2.1. ПАМ'ЯТКИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Верхньосалтівський археологічний комплекс розміщується на високому правому корінному березі р. Сіверський Донець. Рельєф довкола комплексу доволі нерівномірний; правий берег річки значно порізаний балками, ярами і западинами. У деяких з них протікають струмки. Перепади висот на місцевості становлять близько 100 м (100—200 м над рівнем моря (н. р. м.)); найвища точка в околицях комплексу — 201,9 м н. р. м. (рис. 30). Городище займає обмежений глибокими ярами мис, на 35 м вище рівня сучасного Печенізького водосховища (134 м н. р. м.). Поселення, що займає природні тераси, розташоване

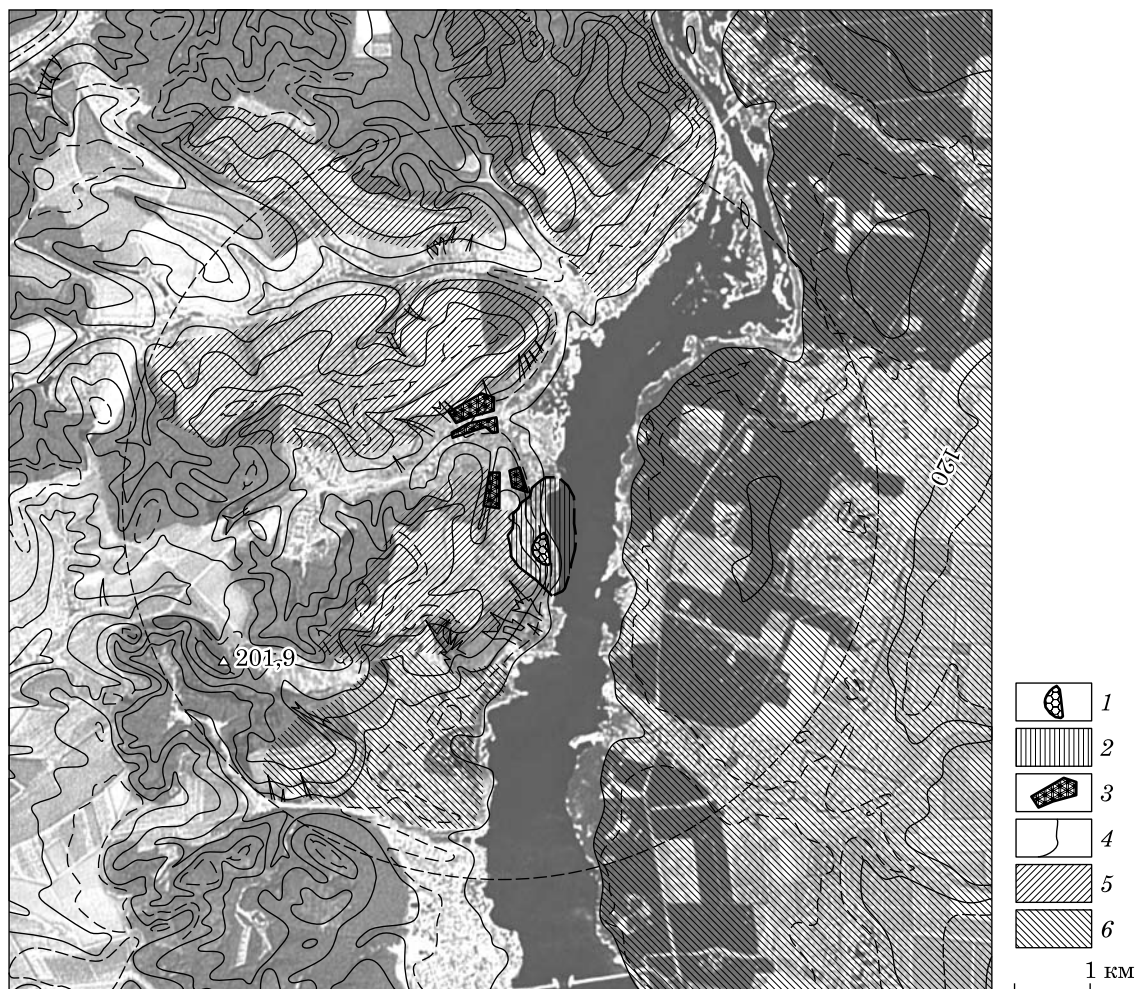

Рис. 30. Місце розташування Верхньосалтівського археологічного комплексу; вид з космосу [http://www.wikimapia.org/]:

1 — городище; 2 — площа посаду; 3 — могильники; 4 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, м-37-062]); 5 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 6 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

принаймні на двох рівнях: 100—105 і 120—125 м н. р. м. Частина давнього поселення розміщена в заплаві Сіверського Дінця (95 м н. р. м.) і нині покрита водою.

Аналіз 5-кілометрової потенційної ресурсної зони навколо пам'ятки показав, що всі ґрунти могли бути використані для землеробських потреб. В основній частині зони (на правому березі, навколо комплексу) поширені темно-сірі опідзолені ґрунти переважно на лесових породах, що за спрощеною типологією належать до ґрунтів, які формувалися під лісовою рослинністю.

Палеоґрунти, поховані під середньовічним валом, належать до чорнозему опідзоленого, що формувався під широколистяним лісом [Голеусов и др., 2002].

На території лівого берега ґрунти поділяються на ті, родючість яких залежить від близького розташування до водойм (дерново-слабопідзолисті піщані й глинисто-піщані ґрунти в комплексі з переважно оглеєними їх видами і торф'яно-болотяними ґрунтами на давньоалювіальних і водно-льодовикових відкладах і морені), — північна частина, і на чорноземі (чорноземі

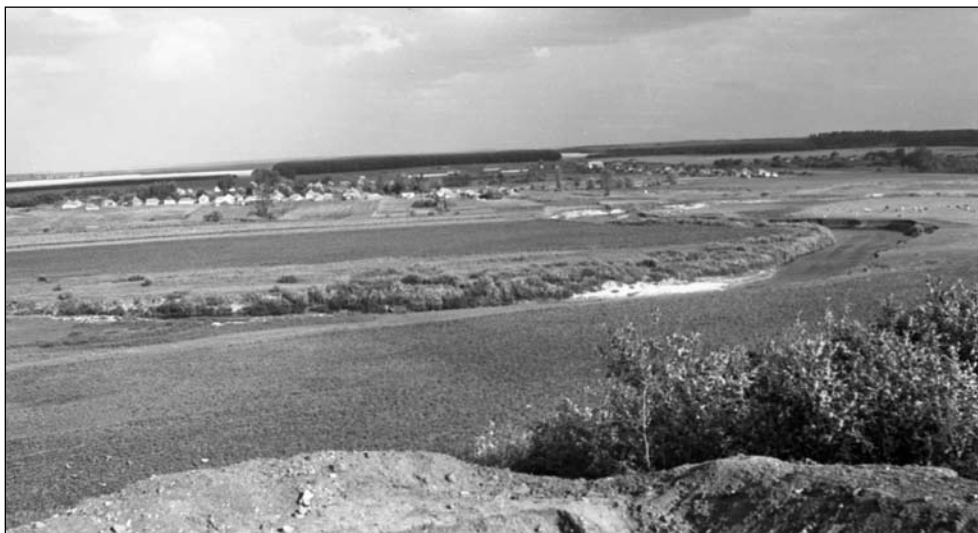

Рис. 31. Верхній Салтів; вид з городища на лівий берег. Фото 1959—1961 рр., експедиція під керівництвом Д.Т. Березовця [плівка № 21; Ф. е. № 3993]

опідзолені і темно-сірі опідзолені переважно на лесових породах) — південна частина.

Нині правобережна територія потенційної ресурсної зони відведена в основному під поля. Фактично лісами марковані ділянки зі складним рельєфом — ярами і балками, що спорадично трапляються і в межах потенційної ресурсної зони, і за нею. В цілому в 5-кілометровій зоні вони становлять менше половини площ (рис. 30).

Через сильне антропогенне втручання (Печенізьке водосховище) виділити заплавні зони в районі річки досить складно. Звернімо увагу на русло Сіверського Дінця в цілому. По всій довжині річка має велику кількість стариць, рукавів і меандр. Лівий берег зазвичай пологий, низький, без перепадів висот, затоплюється під час повеней (рис. 31), чого нині в околицях Печенізького водосховища майже не спостерігається. Очевидно, під час будівництва Печенізького водосховища саме такі ділянки у першу чергу потрапили в затоплювану зону внаслідок їх низинного розташування. Низинні ділянки на правому березі нині практично відсутні; на лівому їх також не спостерігаємо — там знаходяться лісові насадження (див. рис. 30).

Лівобережна частина 5-кілометрової ресурсної зони представлена зниженою рівною ділянкою зі сприятливими умовами і для землеробства, і для потреб тваринництва (сінокосів) (див. рис. 30).

За рельєфом і фото сучасного стану околиць можна визначити ділянки землі, які потенційно могли бути використані для землеробських потреб.

Чи не єдина ділянка, яку можна охарактеризувати як частково відділену завдяки природним межам (руслом, ярами), знаходиться приблизно за 2,5 км на південь від комплексу. У цілому незначні за розмірами ділянки з достатньо рівною поверхнею відомі безпосередньо поблизу посаду (на захід); приблизно за 1,5 км, за дальнім могильником (на північний захід); приблизно за 3 км уздовж берега, проти течії (на північ).

Поселення *П'ятницьке-І* займає широку заплаву та піщані дюни лівого берега р. Велика Бабка, правої притоки р. Сіверський Донець (рис. 32). Пам'ятка займає значну площу: уздовж річки вона простягається шириною (близько 1 км) смугою протягом 2 км. Знаходиться в заплаві на лівому положистому березі. Зважаючи на незначну потужність річки, можна стверджувати, що території іншого берега також були цілком доступни-

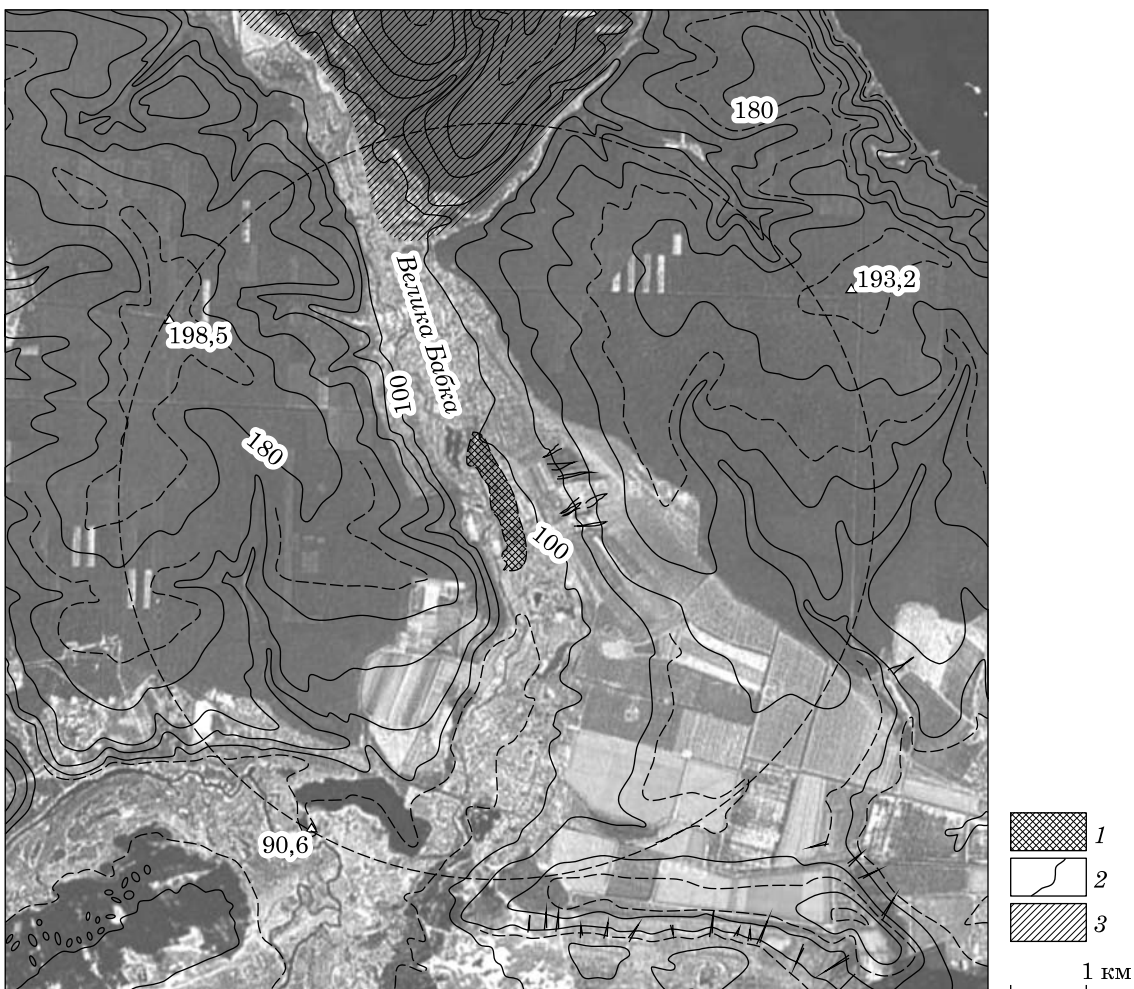

Рис. 32. Місце розташування поселення П'ятиницьке-І; вид з космосу [http://www.wikimapia.org/]:

1 — поселення; 2 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, м-37-085]), 3 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

ми для поселенців. У потенційній ресурсній зоні перепади абсолютних висот варіюють у межах від 90,6 (мінімум) до 198,5 м н. р. м. (максимум) — близько 100 м. Різких перепадів висот немає; прилегла територія лівого берега має плавний схил до річки (зі сходу на захід). Отже, за рельєфом прилеглі ділянки цілком придатні для землеробства. Крім того, землі прилеглої території переважно мали б підтоплюватися під час весняних паводків, що, таким чином відновлювало родючість ґрунтів (рис. 32).

Частина потенційної ресурсної зони припадає на території, що нині знаходяться під лісом

(рис. 32, 33). Зважаючи на загальну тенденцію заліснення Сіверсько-Донецького регіону у давнину, у тому числі за часів існування салтівської культури (палеоґрунтознавчі дослідження на городищах Мохнач, Верхній Салтів, Донецьке [Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130; Голеусов и др., 2002; Колода, Лисецький, Чендев, 2004, с. 166]), цілком можна припустити, що територія лісів у зоні поселення була принаймні не меншою за сучасну. Це підтверджується палеопедологічними дослідженнями ґрунтів в околицях і з розкопок поселення.

Як наслідок давнього і сучасного ґрунтоутворення сформувався профіль лучно-

Рис. 33. Долина Сіверського Дінця поблизу поселення П'ятницьке-І. Фото В.В. Колоди

чорноземного ґрунту. Він міг утворитися у два цикли ґрунтоутворення, розділених лінзами супіску. Давній ґрунт сформувався в умовах, вологіших за сучасні, оглинений і представлений лучним глейовим ґрунтом.

Досліджений район відображає поєднання сформованих в однакових кліматичних умовах різних типів ландшафтів: 1) широколистолисових із сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами на височинах і високих схилах; 2) лісостепових з опідзоленими і вилугуваними чорноземами, представленими фрагментарно збереженими широколистими лісами, розташовані переважно на надзаплавних терасах; 3) лучно-степових із типовими чорноземами, лучно-чорноземними ґрунтами.

У річкових долинах поширені лучні й болотні ландшафти, які займають порівняно невеликі площі. На заплавах представлені типові чорноземи, дернові і дерново-алювіальні ґрунти.

У місцях, де були і є широколисті ліси, сформувалися сірі лісові ґрунти; де була і є лучно-степова рослинність, утворилися чорноземи типові; де тривалий час відбувалася заміна лісової рослинності на лучно-степову, поширені дернові ґрунти. На думку дослідників, у районі поселення було узлісся широколистого лісу, яке поступово перетворювалося у безлісі ділянки. Тип ґрунтів визначався рельєфом, а також характером ґрунтоутворювальної породи. Втім і тоді, й

нині ці ґрунти не були надто родючими (середньородючими), хоча на них можна було (як і тепер) вирощувати зернові культури. [Матвіїшина та ін., 2012, с. 250—252].

Городище *Мохнач* знаходиться на мисі, утвореному заплавою правого берега Сіверського Дінця та широким розгалуженим яром, який ще 10 років тому мав природний водотік. Біля підшови городища досі існує багато природних джерел, а за відомостями старожилів у середині ХХ ст. їх було набагато більше. Заплава поблизу городища має чимало стариць з власними додатковими джерелами. Усе це впливає на значну зволоженість місцевості. Непрямим доказом чудових умов для росту різнотрав'я, що є основою для сінокосів, є той факт, що нині місцеве населення двічі за сезон займається покосом.

Рельєф навколо пам'ятки доволі нерівномірний, порізаний балками і западинами. Перепади висот становлять близько 80 м (100—180 м н. р. м.). Максимальна висота аналізованої території — 188,2 м (рис. 34).

Аналіз усіх ґрунтів 5-кілометрової потенційної ресурсної зони навколо пам'ятки показав, що навколо городища вони могли бути використані для землеробських потреб. За спрощеною типологією ґрунтів, близько 20 % земель належать до ґрунтів, на формування і родючість яких постійно впливає близькість до вологої місцевості, майже 80 % — до ґрунтів, які формувалися під лісовою рослинніс-

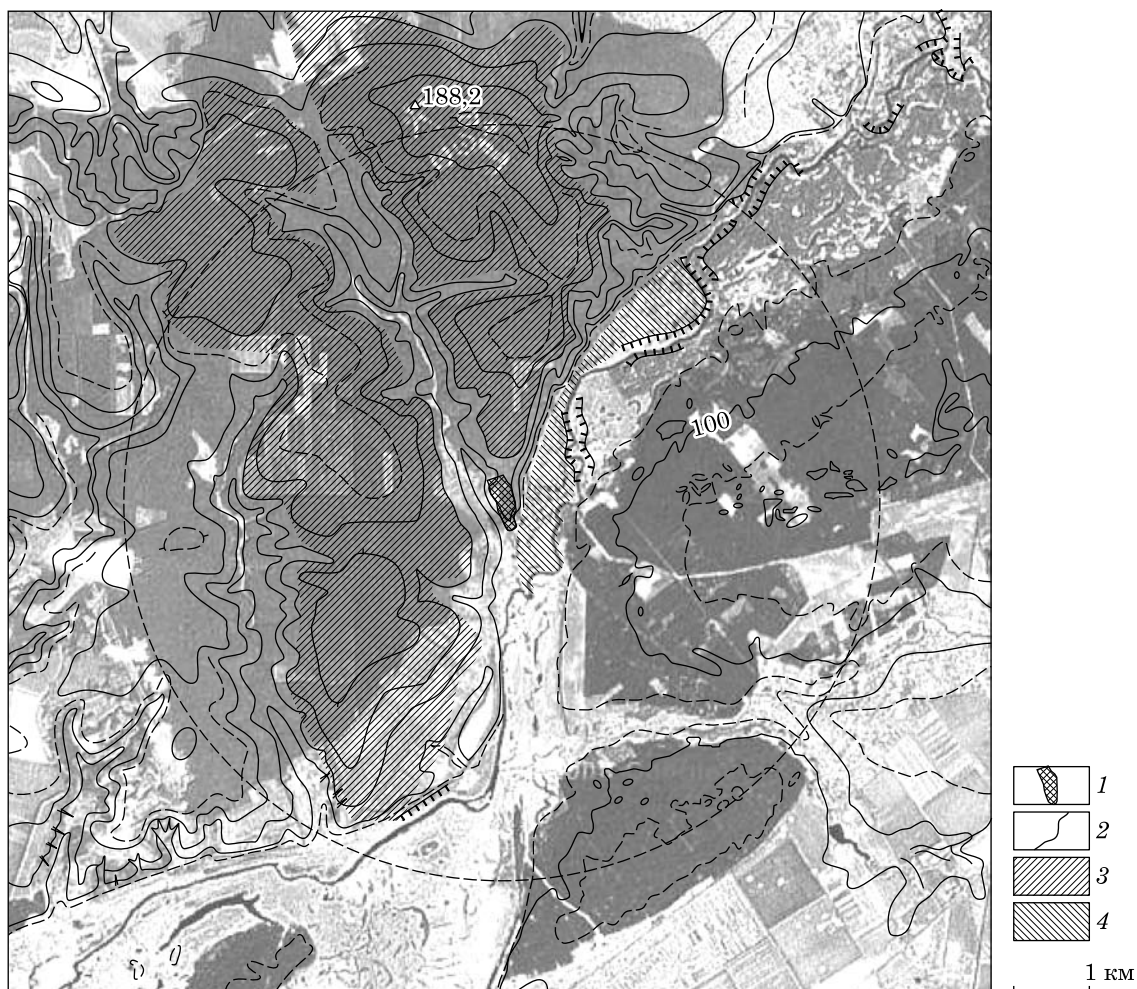

Рис. 34. Місце розташування городища Мохнач; вид з космосу [http://www.wikimapia.org/]:

1 — городище; 2 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, м-37-073—м-37-074]); 3 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 4 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

тю, що загалом підтверджується і аналізом похованих ґрунтів салтівського часу [Свистун, Чендев, 2002—2003, с. 130]. Нині майже на всій описуваній території знаходяться лісові масиви, на лівому березі — переважно хвойні насадження, на правому — природний листяний ліс (рис. 35).

Близько 15—20 % від загальної площі потенційної ресурсної зони (що збігається з ґрунтами, на формування і родючість яких постійно впливає близьке розташування з вологою місцевістю) припадає на заплави р. Сіверський Донець (див. рис. 34). Межа між підвищеною місцевістю і заплавою Сі-

верського Дінця, підкреслена також різною рослинністю, чудово простежується і за сучасними знімками з космосу.

Поруч з городищем (північніше від нього, безпосередньо примикає до пам'ятки) знаходиться досить велика ділянка, цілком придатна за рельєфом для землеробства. Вона має підтрикутну форму і знаходиться на узвишші плато між западинами та ярами; розміщується безпосередньо за укріпленнями городища і не відокремлена жодними природними перешкодами. Інша велика ділянка рівних площ знаходиться західніше городища, на узвишші плато між западинами та ярами. Відстань по

Рис. 35. Долина Сіверського Дінця під городищем Мохнач (зліва). Фото В.В. Колоди

прямій між городищем і цією ділянкою близько 0,5 км. Природною перешкодою є яр між ними. Нині під поля відведена найпівденніша частина ділянки (див. рис. 34).

За Сіверським Дінцем (близько 0,8 км по прямій) знаходиться пологий лівий берег з великими рівнинними ділянками. Саме там, за 1 км на південний схід, розташоване значне за площею (750 × 250 м) салтівське селище, а всього вздовж Сіверського Дінця і його лівої притоки — р. Гнилиця — нині в мікрорегіоні городища Мохнач відомо 14 салтівських поселень. Отже, ймовірно, жителі або переселенці з городища Мохнач інтенсивно використовували і територію за плави.

Одним з численних відкритих поселень-супутників городища Мохнач у салтівській час слід вважати селище **Мохнач-II**, яке насамперед є окремим невеликим родовим поселенням і водночас ремісничим осередком всього Мохначанського мікрорегіону за часи існування Хозарського каганату [Колода В., Колода Т., 2005—2009; Колода, 2010а]. Воно розміщено на північних околицях потенційної ресурсної зони городища Мохнач (рис. 34; див. рис. 5), займаючи похилий край плато правого берега р. Сіверський Донець між двома балками поблизу потужного природного джерела³¹.

Незважаючи на значний розвиток нехарчового виробництва на поселенні — чорна металургія (?), ковальство, гончарство (?) і обробіток каменю (виготовлення ротаційних жорен), мешканці займалися і сільським господарством для власних потреб. Ділянка, придатна для землеробства, знаходиться безпосередньо на захід від поселення, а ділянка для тваринництва (сезонне випасання та заготівля кормів) була найближчою до луки Сіверського Дінця у напрямку на південний схід.

Цікаво відзначити деякі особливості розташування пам'ятки **Коробові Хутори** на місцевості. За картою ґрунтів, майже вся частина потенційної ресурсної зони радіусом у 5 км знаходиться на ґрунтах, які за спрощеною типологією належать до ґрунтів, що формувались під лісовою рослинністю [Горбаненко, 2007а, табл. 4, 194]. Пам'ятка знаходиться на території Готвальдського (Зміївського) лісу, в межах Національного парку «Гомільшанські Ліси» (рис. 36). Крім того, що ділянка покрита лісами, правий корінний берег Сіверського Дінця у тій частині має сильно розчленований рельєф — балки та яри розвинуті на всій території ресурсної зони. Тим не менше ділянки з достатньо рівною поверхнею входять до зони пам'ятки — на північний захід від поселення розташована ділянка, більша частина якої знаходиться за межами сучасного лісу. Такий самий напрямок має і межа

³¹ Сучасна місцева назва джерела «Мідна» («Мідний»).

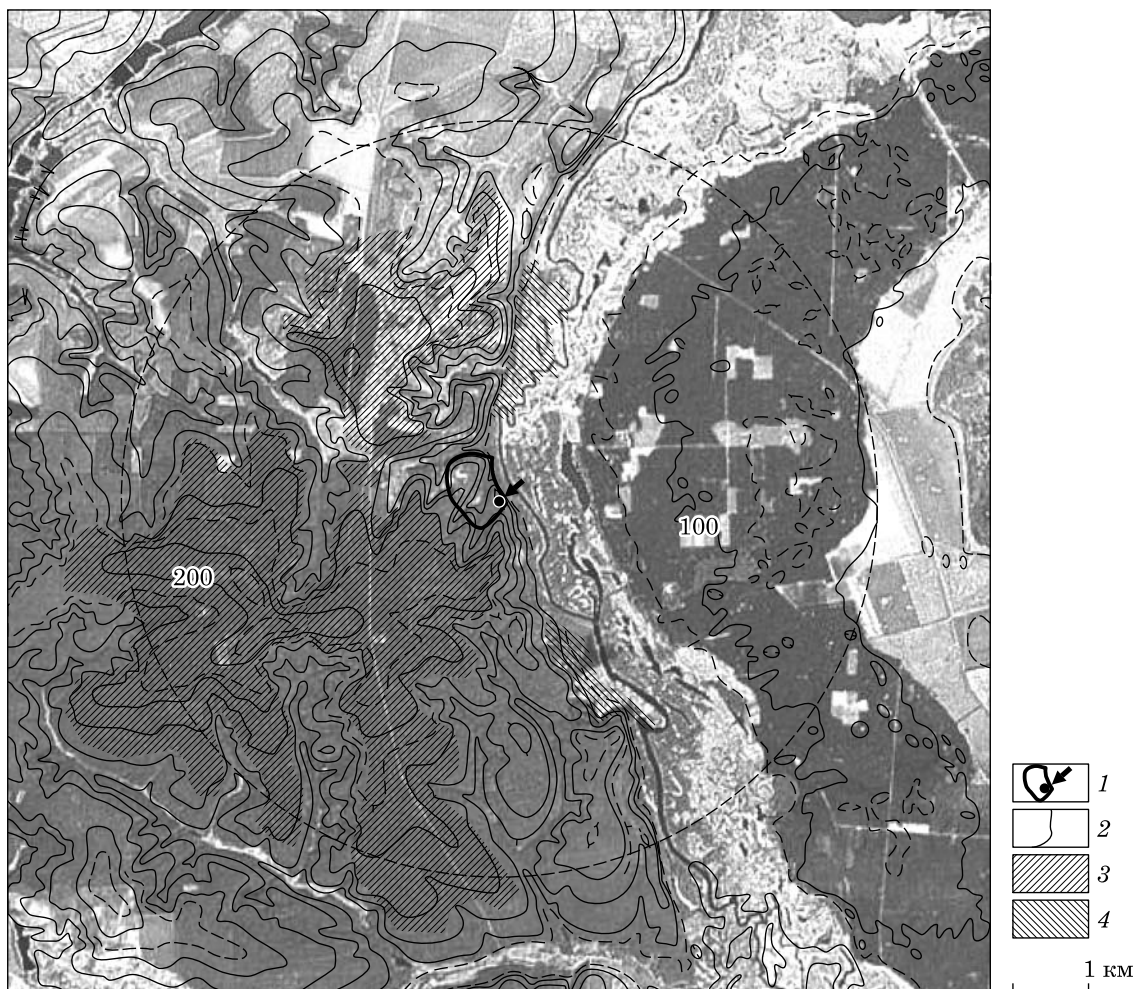

Рис. 36. Місце розташування городища і селища Коробові Хутори; вид з космосу [http://www.wikimapia.org/]: 1 — городище і селище навколо нього; 2 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, м-37-085]); 3 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 4 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

між ґрунтами, які формувалися під лісовою рослинністю і чорноземами. Межа ділянки віддалена приблизно на 0,5 км (по прямій) від північно-західної околиці поселення, а також відокремлена незручним для пересування рельєфом.

Інша відносно рівна ділянка, що за рельєфом придатна для землеробських потреб, знаходиться на південний захід від поселення, майже впритул до пам'ятки.

Не менш цікаві частини біля річки — русло Сіверського Дінця та прилеглі території (рис. 37). На знімку з космосу (див. рис. 36)

видно, що це смуга завширшки 1—1,5 км, в якій наявні стариці. Не можна з упевненістю стверджувати, де саме на цій території протікав Сіверський Донець за часів існування салтівської культури, проте кілька ділянок по берегах нині привертають увагу конфігурацією. Це частини берега, достатньо рівні, обмежені з одного боку річкою (на нижній за течією ділянці розташоване с. Коропове). Такі ділянки, огорожені з одного боку водою, з іншого — особливостями рельєфу, зручно використовувати для випасу тварин вигінним або відгінним способом

Рис. 37. Долина Сіверського Дінця поблизу Коробових Хуторів. Фото В.В. Колоди

(за класифікацією К.П. Бунятян [Бунятян, 1992; 1994]). Якщо русло річки у давнину мало іншу конфігурацію, цілком імовірно, що такі чи подібні ділянки були наявні у потенційній ресурсній зоні пам'ятки в інших місцях.

Ще одна цікава обставина звертає на себе увагу. У 2003—2004 рр. дослідженнями археологічної експедиції ХДПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди були попередньо визначені стародавні шляхи і місце пристані [Колода, 2008б, с. 75]. Існування останньої, а отже, і можливості переправи на лівий берег Сіверського Дінця сприяло широкому доступу до рівнинних ділянок у його заплаві. Відповідно, носії салтівської культури мали майже необмежені можливості освоєння цих ділянок, які можна було використовувати як для тваринництва, так і для землеробських потреб.

3.2.2. ВОЛИНЦЕВСЬКО-РОМЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Городище *Мохнач*. Оскільки городище існувало на вже освоєному раніше місці, а появі тут носіїв роменських традицій пере-

дували салтівці, повторювати раніше зроблений опис не має сенсу (див. вище).

Городище *Водяне* знаходиться на одному з пануючих мисів, який на 50 м перевищує рівень запливи правого берега р. Уди.

Рельєф місцевості рівнинний, навколо пам'ятки не має значних перепадів висот — від 100 до 180 м, переважно 80 м. Найвища точка в околицях пам'ятки — 189 м (рис. 38). Лінія правого берега (де розташована пам'ятка) на відстані 1—3 км від річки доволі сильно порізана балками, улоговинами та ярами. Цей «пояс» тягнеться вздовж річки і становить від 1 до 3 км. На південь від городища (в усіх напрямках) доволі значні площі з відносно рівною поверхнею придатні для землеробських потреб. Південно-західна частина цих площ нині переважно зайнята під поля. Найвіддаленіша ділянка на південний захід, незначна за розмірами та відокремлена рельєфом, розміщується приблизно в 3 км від городища. Рівна ділянка знаходиться на південь від городища і починається практично за його межами. Ще одне відокремлене рельєфом «поле» розташоване на південний схід від городища за 2,5 км з урахуванням рельєфних особливостей (близько 2 км по прямій).

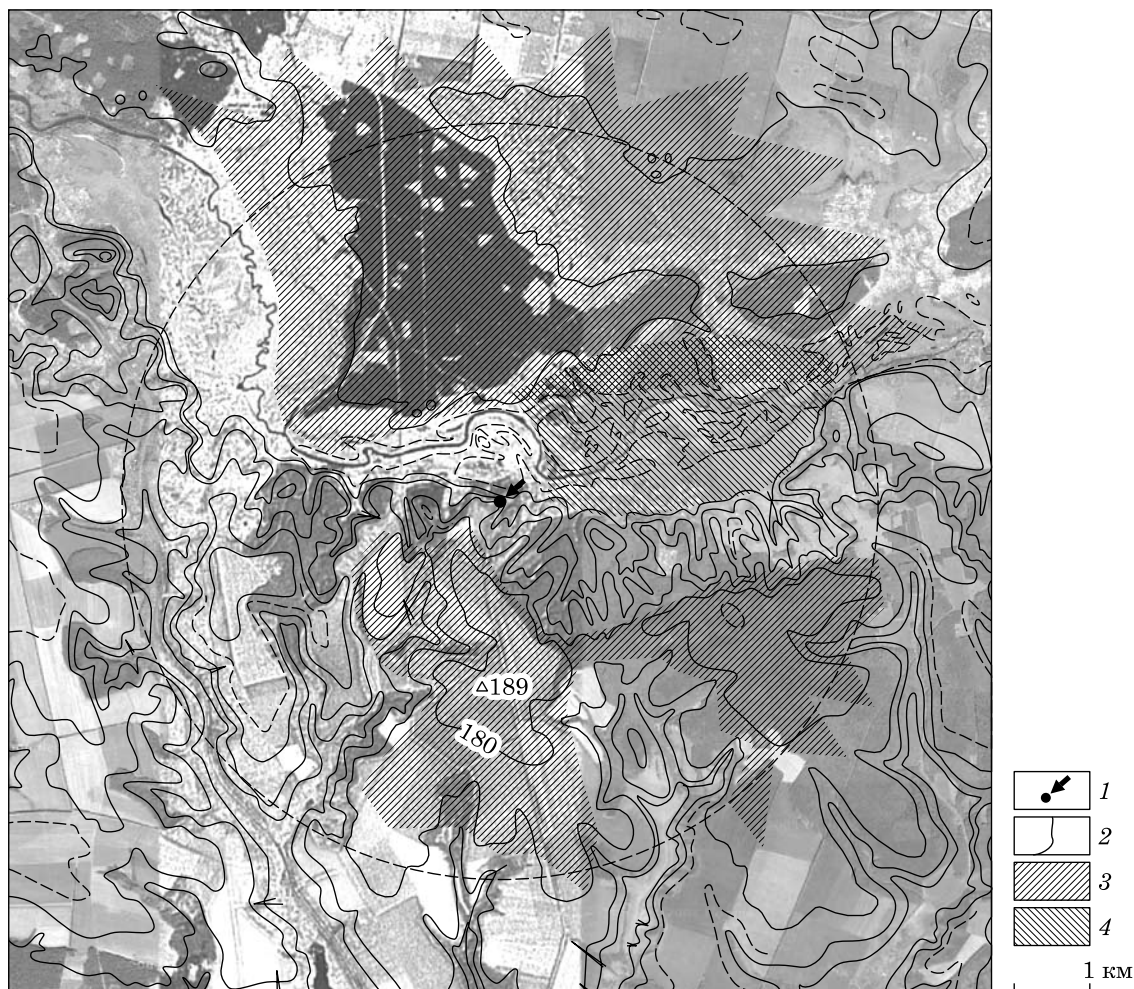

Рис. 38. Місце розташування городища Водяне; вид з космосу [http://www.wikimapia.org/]:

1 — городище і селище навколо нього; 2 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, m-37-073]); 3 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 4 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

Нині це місце вкрито лісовою рослинністю. Отже, на правому березі у потенційній ресурсній зоні пам'ятки й дещо за її межами (радіус 5 км) є доволі значні площі з відносно рівною поверхнею (рис. 38).

Крім описаних ділянок, привертає увагу заплава р. Уди — площі неподалік її руслу. Так, на схід від городища доволі велика ділянка з рівною поверхнею майже повністю відокремлена особливостями місцевості. З півночі природною межею є русло; зі сходу та півдня — різкі підвищення. Приблизно навпроти городища знаходиться незначний перешийок,

що веде на цю ділянку. Подібна за відокремленістю площа знаходиться безпосередньо на північ від городища. Це частина заплави, яка з півночі також обмежена річкою, а з півдня — високим корінним берегом. Відрізняється лише незначними площами. Найвіддаленіша «замкнена» ділянка у напрямку на захід—захід—північ (практично на захід) від городища на відстані близько 3 км також характеризується відносною відокремленістю через природні особливості місцевості. Вона частково виходить за потенційну ресурсну зону, але найбільша за розмірами (рис. 38).

Рис. 39. Городище Водяне, вид з південного заходу:

а — столітні дуби на території городища; б — рів і вал слов'янського часу, що опливли. Фото В.В. Колоди

Лівий берег представлено заплавою з рельєфом без значних перепадів висот (не більше 20 м).

Усі ґрунти навколо городища могли використовувати для землеробських потреб. Отже, природні умови були сприятливими для заняття сільським господарством.

Згідно з рельєфом та річкою поширені й ґрунти.

Близько 50 % загальної площі потенційної ресурсної зони припадає на заплавні ґрунти р. Уди, які могли використовувати з різною метою. Без урахування лівобережної частини на правому березі їх частка становить близько 15—20 % та збігається з ділянками, відокремленими природними межами. Близько 40 % навколишніх ґрунтів на правому березі — чорноземи. Їх межа проходить приблизно по сучасній межі між лісом та полями. Дещо менше половини всіх ґрунтів у потенційній ресурсній зоні пам'ятки складають ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю (рис. 38). Зауважимо, що час заліснення території городища (рис. 39) збігається з періодом його заселення слов'янами і триває дотепер [Чендев, Колода, 2013, підготовлено к печати].

Поряд з *Битицьким* городищем волинцевського періоду, приблизно в 0,3 км, знаходиться поселення роменського часу [Приймак, 1994, с. 35, рис. 5]. Отже, навколо обох пам'яток потенційну ресурсну зону використовували протягом усього часу існу-

вання носіїв волинцевсько-роменських традицій.

Обидва поселення розташовані на правому березі р. Псел, на узвишсях, що займають панівне становище над заплавою ріки. Цікаво зазначити, що ці поселення мають у своїй окрузі найрівніший рельєф (території на схід і південь) і знаходяться в заплаві за притокою річки чи струмка. Відносно недалеко (в 5,5 км по прямій) на південь—південь—захід розміщується синхронне поселення Велика Чернеччина. Однак воно розташоване за р. Псел, яка, найімовірніше, і є природою межею, що розділяла потенційні ресурсні зони цих поселень. Отже, певно, слід обмежити ресурсну зону Битиці на півдні руслом ріки.

Зауважимо також, що городище Битиця I має досить великі розміри: на його території зафіксовано та досліджено археологічними розкопками 48 житлових приміщень (із 62); ще 107 заглиблених споруд простежуються візуально та із застосуванням методів електромагнітного резонансу [Сухобоков, 1999, с. 25—26]. Розміри городища й кількість мешканців, що могли одночасно перебувати на ньому, не залишають сумніву у використанні максимальних площ для зайняття сільським господарством.

Найнижча точка в ресурсній зоні — 131,3 м н. р. м.; найвища — 220,5 м. Загалом же перепади висот рельєфу варіюють від 140 до 220 м; останнє число є винятком:

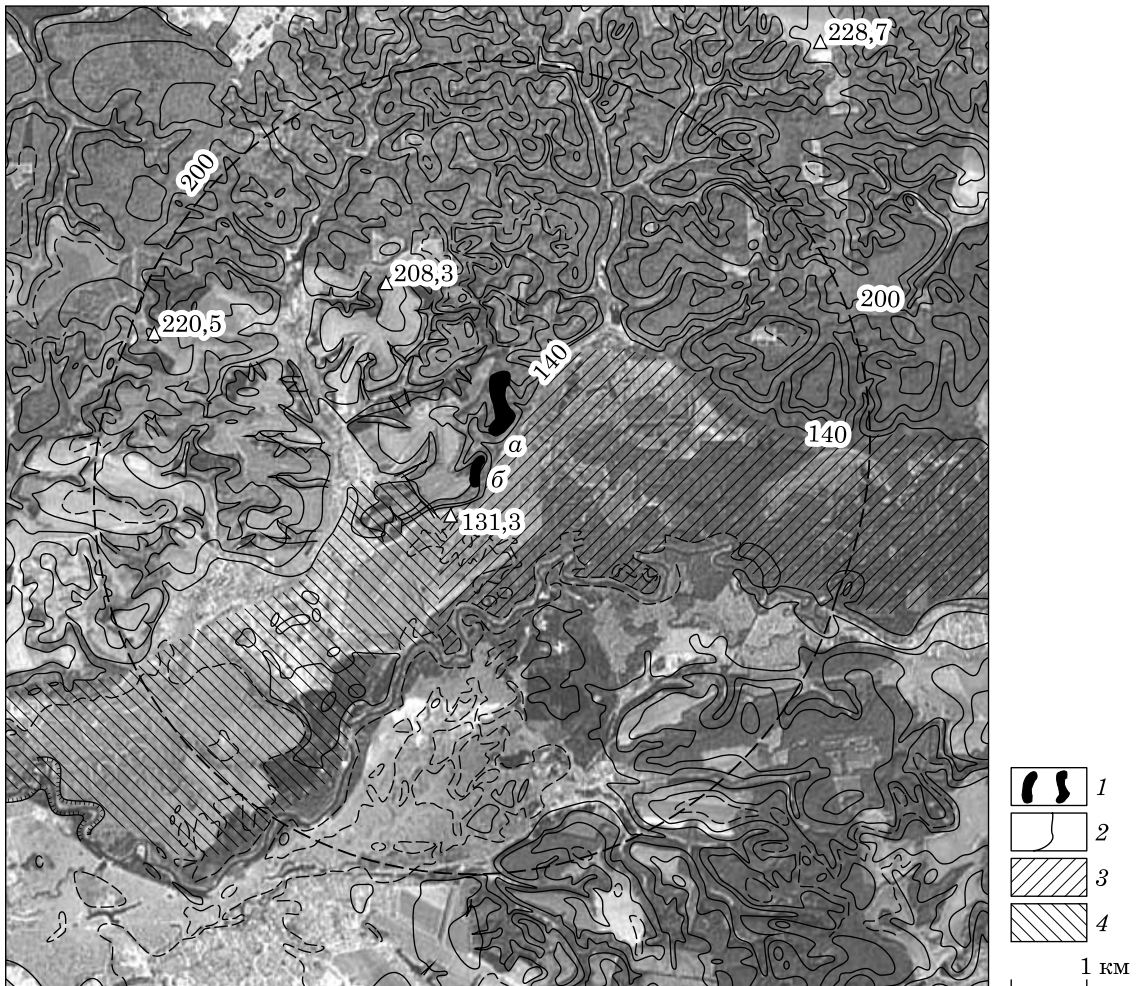

Рис. 40. Місце розташування Битицького городища; вид з космосу [<http://www.wikimapia.org/>]:

1 — пам'ятки (а — волинцевський комплекс; б — роменський комплекс); 2 — горизонталі (через 20 м, за: [Карта України, м-36-034—035, м-36-046—047]); 3 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства); 4 — ділянки, зручні для випасання тварин і заготівлі сіна

Рис. 41. Вид на заплаву р. Псел поблизу Битицького городища [<http://static.panoramio.com/photos/original/23999024.jpg>]

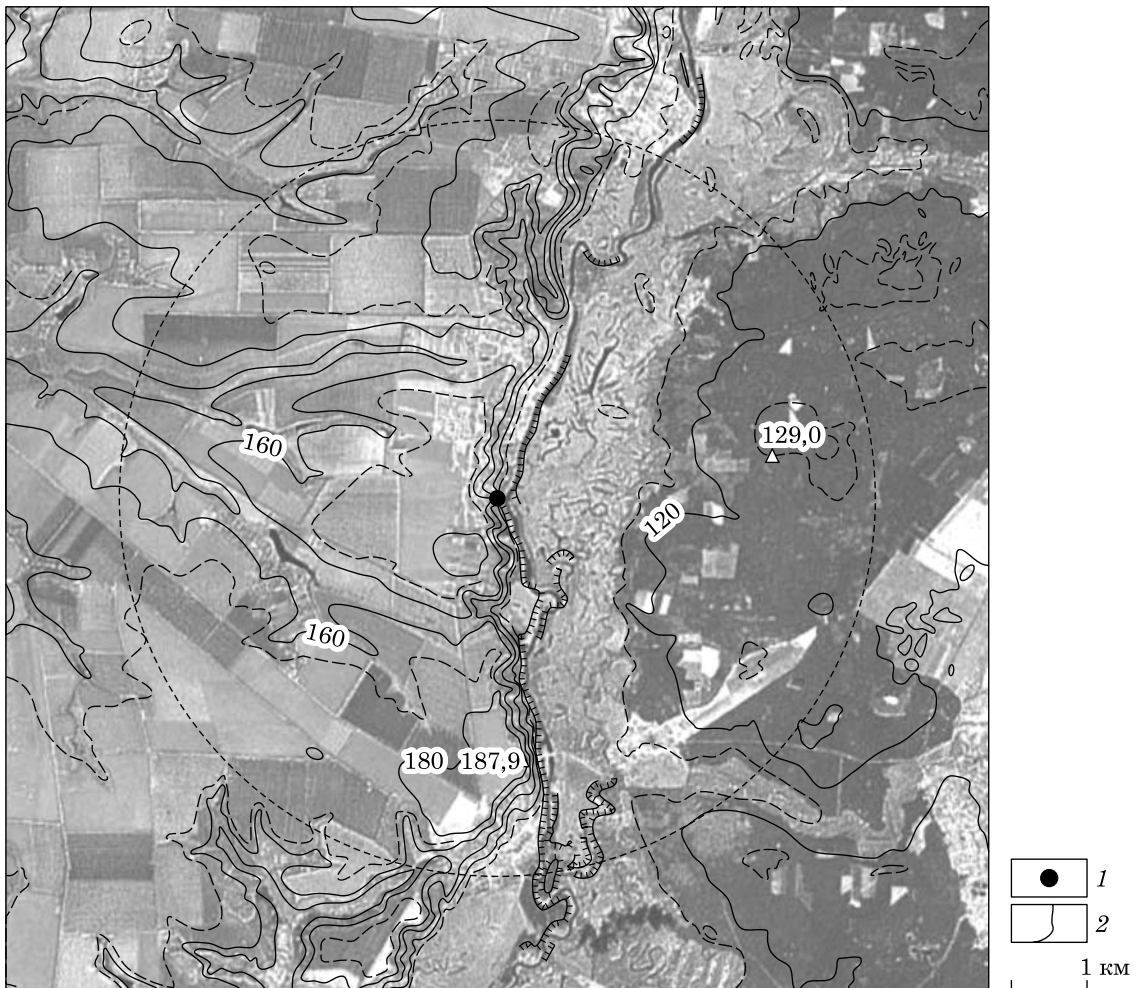

Рис. 42. Місце розташування городища Новотроїцького; вид з космосу [<http://www.wikimapia.org/>]:
1 — городище; 2 — горизонталі (через 20 м; за: [Карта України, м-36-057])

Рис. 43. Долина р. Псел поблизу городища Новотроїцького.
Загальний вигляд мису: а — з південного сходу; б — зі сходу. Фото І.І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1958в, рис. 4; 102]

єдине незначне узвишшя. Тому можна вважати, що перепади висот становлять близько 60 м — від 140 до 200 м н. р. м.

На північ від пам'ятки місцевість дуже пересічена — суцільно вкрита розгалуженими ярами, балками та улоговинами. Нині ця територія вкрита лісом (як і саме городище); цілком допустимо, що під час існування поселення вона також була суцільно вкрита лісами, оскільки освоювати цю частину для землеробських потреб було недоцільно через складність рельєфу.

Зважаючи на те що уся північна частина ресурсної зони мало придатна для землеробських потреб, слід припустити що поселенці використовували саме заплавні землі, що тягнуться вздовж Псла на схід від пам'ятки, можливо, не обмежуючись 5-кілометровим радіусом. На південний захід від Битиці приблизно в 8 км знаходиться синхронне поселення Зелений Гай [Приймак, 1994, рис. 5], за руслом правої притоки р. Псел, яка (як і у попередньому випадку), найімовірніше, була природною межею між поселеннями. У такому разі частину території, що знаходиться на південний захід від Битиці та обмежується майже відусюди (крім незначного перешийка завширшки приблизно 1,5 км, безпосередньо біля пам'ятки) річищами, було дуже зручно використовувати для випасання худоби (рис. 40, 41).

Ґрунти в потенційній ресурсній зоні поділяються приблизно вододілом; на правому березі, де знаходиться пам'ятка, це чорноземи, для обробітки яких треба було застосовувати потужні знаряддя [Горбаненко, 2006, с. 74, рис. 2].

Городище *Новотроїцьке* розташоване біля підніжжя мису, на правому корінному березі р. Псел (біля сучасного с. Пристайлове). На правому березі поширені чорноземи, на лівому березі — переважно заплавні ґрунти, на формування і родючість яких постійно впливають повені.

Найвища точка в окрузі знаходиться на півдні від городища, майже на краю 5-кілометрової зони, і є винятком; її висота

187,9 м н. р. м. Перепади висот на правому березі становлять близько 60 м (120—180 м н. р. м.), у межах плато переважно близько 20 м. Лівий положистий берег майже рівний, поступово підвищується у напрямку від русла ріки до вододілу (на схід). Максимальна висота 129,0 м н. р. м., мінімальна — 104,8 м н. р. м. У середньому перепад висот не перевищує 20 м.

Незначна порізаність правого берега балками, ярами та руслами струмків дає можливість стверджувати, що, за винятком незначного відсотка загальної площі, усі території могли бути у використанні для землеробських потреб. Загалом це підтверджується сучасним станом околиць: майже всі площі нині використовують під поля (рис. 42, 43).

Заплавні луки лівого берега були зручними для випасання тварин, а також для сінокосів. Ріка є також природною межею між ґрунтами різних типів: на правому березі вони представлені чорноземами, на лівому — ґрунтами, родючість яких постійно відновлюється внаслідок повеней.

Нині за природним оточенням Новотроїцького городища складно виділити специфічні ділянки, які щонайліпше було б використовувати для випасання худоби (через існування природних меж, що могли бути перепоною для тварин). Однак на знімках з космосу помітно, що русло р. Псел у цьому місці також доволі рухоме: ширина долини річки близько 2 км. Зважаючи на це, можна припустити, що у давнину там могли бути певні ділянки, де русло річки створювало своєрідні відокремлені вигони.

* * *

Таким чином, огляд навколишнього середовища засвідчує чудову для сільськогосподарських потреб картину існування описаних пам'яток. Ґрунти, поширені на достатньо рівних ділянках (зручні для землеробства), відомі в усіх випадках. Доповнює картину наявність заплавних ділянок, які переважно використовували для випасу тварин.

Розділ 4

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НОСІЇВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Для детального аналізу сільського господарства комплекс матеріалів розділено на групи відповідно до процесів господарювання. Проаналізовано загальні риси обох галузей для приселищних територій. У підрозділі про землеробство висвітлено матеріали відповідно до виробничого процесу: знаряддя землеробської праці, палеоботанічні матеріали, збирання, переробка і зберігання врожаю; у підрозділі про тваринництво описано склад стада, знаряддя тваринництва, утримання тварин.

4.1. ПРИСЕЛИЩНІ ТЕРИТОРІЇ

Аналіз території приселищних зон розглянутих пам'яток (див. підрозд. 3.2.1) показав наявність у них місць, зручних для землеробства. Ці ділянки мають як загальні, так і відмінні риси. Безперечною спільною рисою всіх складових приселищних зон є наявність заплавлених ділянок, які можна було використовувати з різною метою. Крім того, звертає на себе увагу ще одна цікава обставина. Попередньо визначені давні шляхи в околицях городища Коробові Хутори вказують також на місце пристані [Колода, 2008б, с. 75]. Її існування давало доступ до рівнинних ділянок у заплаві лівого берега Сіверського Дінця. Відповідно, носії салтівської культури мали майже необмежені можливості освоєння цих ділянок. Такі приклади відомі з досліджень інших археологічних культур. Так, М.В. Воеводський стверджував, що поблизу багатьох городищ юхнівської культури (напроти яких виявлені тимчасові стоянки тієї самої культури) могли існувати броди [Воеводский, 1949, с. 74], як, наприклад, біля трьох городищ поблизу сіл Рогівка і Пушкарі (Подесення), де нині існує брід напроти Масолова Бугра [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 25].

Хоч такі дослідження і висновки досі поодинокі, проте вони красномовно свідчать: давні люди мали можливості освоювати площі протилежного берега, якщо ріка була суто географічною перепорою (а не межею ресурсних зон двох одночасних поселень на її різних берегах).

Вважається, що землі в заплавах річок зручно було використовувати для землеробства. Їх використання було не лише

4.1. Приселищні території (75)

4.2. Землеробство (76)

4.3. Тваринництво (101)

4.4. Підсумки (114)

традиційним, а й доцільним із практичного погляду. Хлібороб мав добрі результати за мінімальних витрат зусиль на обробіток ґрунту. Як зазначають дослідники, заплавні землі не потребують відпочинку чи комплексу заходів щодо відновлення родючості, оскільки ці ґрунти щороку відновлюються під час повеней [Краснов, 1967, с. 20]. З огляду на це, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави річок можна використовувати протягом необмеженого часу. Для давніх землеробів це було актуальним упродовж доволі тривалого часу. Проте, враховуючи високий рівень розвитку землеробства, що давав змогу освоювати і обробляти інші ділянки (і до того ж був менш ефективним у заплавах), а також високорозвинене тваринництво (див. нижче), найімовірніше, ці ділянки були відведені саме для потреб тваринництва (прямо чи опосередковано). Таке використання подібних ділянок досі зберігається в сільській місцевості.

Три з проаналізованих пам'яток (Мохнач, Коробові Хутори, П'ятницьке-І) у приселищній потенційній зоні мають (і мали в минулому [Свистун, Чендев, 2002—2003, с. 130; Чендев, Колода, 2012; Матвіїшина та ін., 2012]) лісові ділянки. Отже, на початку освоєння території площі для землеробських потреб необхідно було розчищати від лісів. Відповідно, на початковому етапі застосовували елементи підсічного землеробства, після чого розчищені від лісу ділянки використовували як звичайні поля, які треба було орати.

Мешканці Верхнього Салтова від самого початку заселення могли застосовувати орне землеробство.

Важливою є ще одна особливість. Площі двох комплексів (Верхній Салтів, Коробові Хутори) вказують на одноразове проживання там досить великої кількості людей³². Такі пам'ятки, як городища Чугуївське і Мохнач, є центрами, досить щільно оточеними найчастіше невеликими селищами (родовими селищами). До мікрорегіону городища Мохнач

входить і поселення Мохнач-П. Ці факти напговхують на думку про те, що для забезпечення населення землеробської продукцією власних площ могло бути недостатньо.

4.2. ЗЕМЛЕРОБСТВО

Зважаючи на те що загальна характеристика землеробства лісостепового населення салтівської культури наведена в монографії В.К. Міхеєва [Міхеєв, 1985, с. 32—52], вважаємо за доцільне провести комплексний аналіз землеробства, враховуючи знаряддя праці, природні умови і палеоботанічний матеріал на якнайповніше досліджених лісостепових салтівських пам'ятках.

З цією метою як опорні нами обрано перелічені вище пам'ятки: Верхньосалтівський археологічний комплекс, городище Мохнач³³ з селищем Мохнач-П, комплекс поблизу с. Коробові Хутори, а також поселення П'ятницьке-І. Залучено також матеріали з інших пам'яток, що входять до контактної зони, де були знайдені знаряддя землеробської праці, або досліджено палеоетноботанічний спектр.

На усіх пам'ятках виявлено деталі знарядь землеробської праці, що дають уявлення про всі процеси, пов'язані з землеробством. До них належать: (обробіток ґрунту) наральники і чересла (первинний), мотички і, можливо, обкуття від лопат (вторинний); серпи (збирання врожаю) і коси (заготівля кормів для потреб тваринництва; можливо, збирання врожаю); жорна і зернотерки. Основу для аналізу палеоботанічних матеріалів становлять 6 пам'яток з регіону: Верхній Салтів, Мохнач, Коробові Хутори, П'ятницьке-І, Чугуїв і Мохнач-П³⁴.

Знаряддя для первинного обробітку ґрунту представлені металевими ви-

³³ Влітку 2013 р., коли монографія була практично підготовлена до друку, у ході досліджень салтівської частини городища Мохнач виявлено землеробські комплекси — амбар з двома ямами для зберігання зерна і 4 ями-зерноховища, та знаряддя землеробства — наральник, три серпи, коса.

³⁴ Збір даних з усіх поселень провів С.А. Горбаненко; аналіз перших чотирьох здійснила Г.О. Пашкевич, останній двох — С.А. Горбаненко.

³² Це припущення може бути перевірене лише в результаті подальших масштабних розкопок.

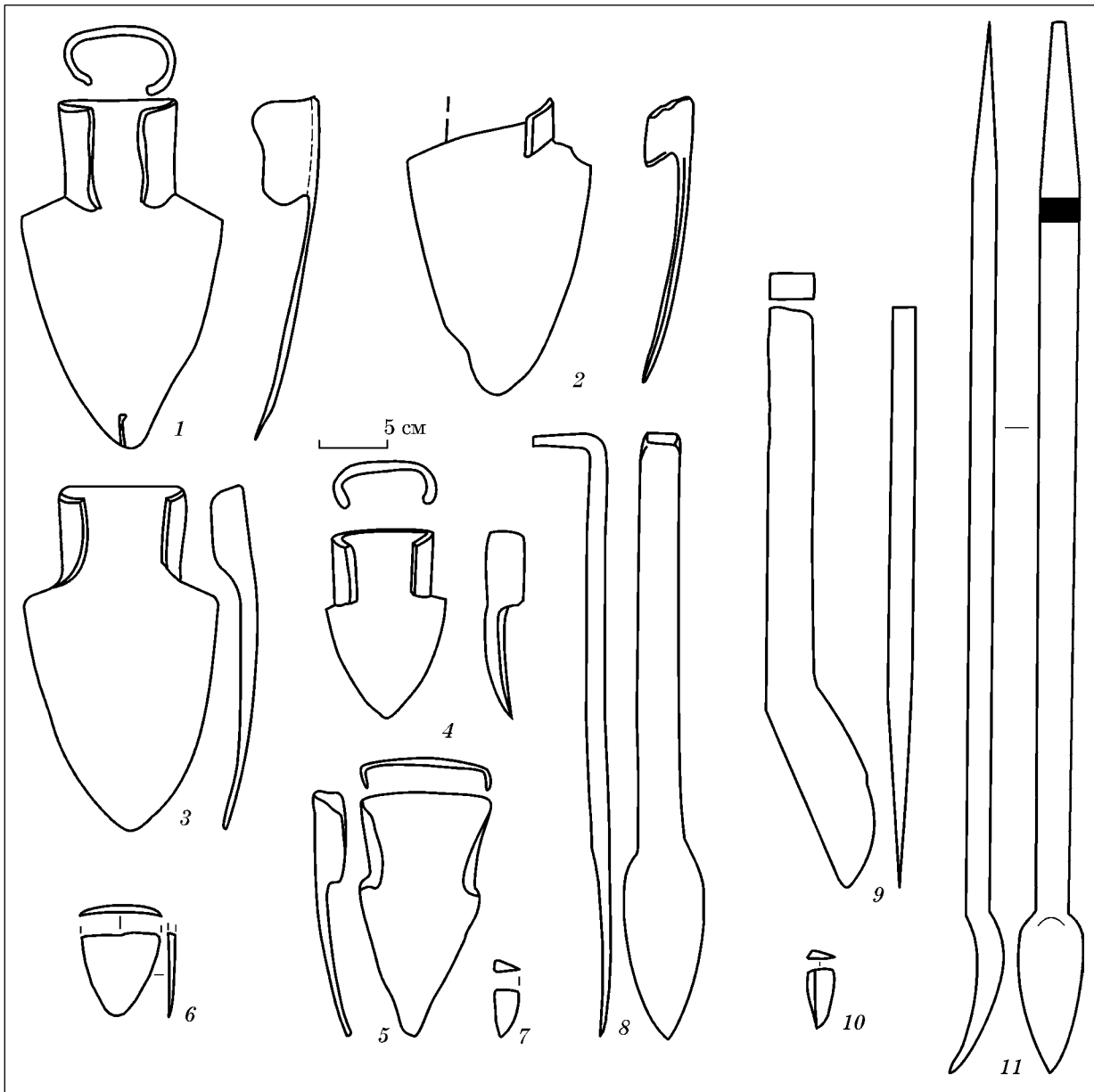

Рис. 44. Знаряддя з салтівських пам'яток регіону для первинного обробітку ґрунту:

1—6 — наральники; 7—11 — плужні ножі; 1, 2 — Верхній Салтів; 3, 10 — Мохнач; 4, 9 — П'ятницьке-І; 5 — Петрівське; 6 — Мохнач-ІІ; 7 — Коробові Хутори; 8 — Суха Гомільша (випадкова знахідка); 11 — Кочеток (випадкова знахідка)

робами (рис. 44): наральниками типу І В 2 (Верхній Салтів — 2, городище Мохнач — 1, П'ятницьке-І — 1 [Квітковський, Пашкевич, Горбаненко, 2011, рис. 2, 1]) і типу І Б 1 (Петрівське [Михеев, 1985а, рис. 22, 1]); фрагмент леза наральника, напевно, вузь-

колопатевого, виявлено на поселенні Мохнач-ІІ. Чересло виявлено на П'ятницькому-І [Квітковський, Пашкевич, Горбаненко, 2011, рис. 2, 2]; по одному незначному уламку робочої частини — на поселенні Коробові Хутори і городищі Мохнач. За словами ко-

Таблиця 1. Розміри наральників із салтівських пам'яток досліджуваного регіону, см

Пам'ятка	Довжина			Ширина		Тип	Рис. 44, позиція
	загальна	втулки	леза	втулки	леза		
Верхній Салтів	30	8,4	21,6	8,4	16,8	I B 2	1
Верхній Салтів	27,6	6	21,6	8,4	16	I B 2	2
Мохнач	25,5	7,5	18	9,0	14,5	I B 2	3
П'ятницьке-I	14	5	9	6	9	I B 2	4
Петрівське	18	7	11	9	10	I B 1	5
Мохнач-II	?	?	?	?	6	?	6

лишнього директора Верхньосалтівського музею В.Г. Бородуліна, на Верхньосалтівському археологічному комплексі було виявлено 2 типово салтівські чересла. Зі знахідки 2005 р. поблизу с. Суха Гомільша походить 1 специфічне знаряддя, що тим не менше за розмірами і функціональністю цілком може бути використане як плужний ніж [Колода, 2012б, с. 33, ил. 1; 3, 4]³⁵ (рис. 44).

Три з наральників типу I B 2 мають такі розміри, см: загальна довжина 25,5—30 (в середньому 27,5), довжина робочої частини 18—21,5 (20,5), втулки — 6—8,4 (7,3); ширина втулки 8,4—9 (8,6), леа у найширшій частині — 14,5—16,8 (15,7). Аналогічний наральник того самого типу з подібними формами і пропорціями, але набагато менший, виявлено на поселенні П'ятницьке-I. Наральник типу I B 1, що походить з пам'ятки Петрівське, має розміри, проміжні між описаними вище (табл. 1), а також менші плечика (рис. 44, 5). Тим не менше незізмненна втулка (як і у описаних вище наральників) вказує на подібність закріплення деталі на робочій частині орного знаряддя (див. розд. 2).

Цілі форми чересел належать до черешкових. Опис і найширші аналогії з інших територій поширення салтівської культури [Михеев, 1985а, с. 36—37, рис. 23, 3—7]

³⁵ У цій публікації зображення довжини чересла плужного ножа передано неправильно: за рисунком і описом загальна довжина знаряддя становить близько 33 см, тоді як насправді вона сягає 42—45 см. Автор перепрошує читачів за допущену прикру помилку.

можуть свідчити на користь того, що нині недоступні знаряддя з Верхньосалтівського археологічного комплексу, а також незначні фрагменти з Коробових Хуторів і городища Мохнач також належать до черешкових. Сучасний стан джерельної бази даних щодо орних знарядь раннього середньовіччя, зокрема салтівської культури, на основі форми робочої частини дає змогу виділити щонайменше 2 типи чересел [Колода, 2013а, с. 74, прим. 1]. До типу I належать чересла з пероподібною робочою частиною, для якого характерні довгий стрижень і відносно коротке симетричне леа робочої частини, заточене з обох боків. До типу II належать чересла із загостреною з одного боку ножеподібною робочою частиною, яка становить 1/3—1/2 загальної довжини знаряддя та зігнута в бік леа. Чересла з Сухої Гомільші та випадково знайдене біля смт Кочеток належать до типу I (рис. 44, 8, 11), а з Коробових Хуторів, городища Мохнач і поселення П'ятницьке-I — до типу II (рис. 44, 7, 9, 10).

Зауважимо, що з матеріалів салтівської культури втульчасті чересла досі не відомі³⁶. Знайдені вони лише на деяких синхронних слов'янських волинцевсько-роменських пам'ятках — городищах Битиця, Новотроїцьке, Глухів (див.: [Горбаненко,

³⁶ До початку 2000-х рр. серед науковців, які досліджують розвиток землеробства у слов'ян останньої чверті I тис. н. е., побутувала думка, що втульчасті плужні ножи були у застосуванні лише у сіверян — носіїв волинцевських і роменських традицій [Приймак, 1990, с. 70; Беляева, 2000, с. 39].

2007а, табл. 6; рис. 9; 10; посилання на джерела див. у табл. 6]) і райковецької культури — Рашків I [Баран, 2004, рис. 37, 6]. Одна знахідка походить з матеріалів боршевської культури [Ковалевский, Горбаненко, 2013, в печати].

Розміри виявлених чересел салтівської культури такі, см: загальна довжина 43, леза — 15,5, черешка — 27,5; товщина черешка $3,3 \times 2$ (П'ятницьке-І); 45, 13, 32; $3,2 \times 1,5$ (Суха Гомільша) (рис. 44, 8, 9). Вони є типовими для салтівської культури, їхня загальна довжина — 35—45 см за довжини робочої частини до 20 см, товщини черешка 2,5—4 см [Михеев, 1985а, рис. 23, 4—7]. Незважаючи на подібність, між череслами є кілька відмінностей. Сухогомільшанське знаряддя має з протилежного від леза кінця стрижень, загнутий під прямим кутом до робочої частини, що утворює дещо звужений «шип» завдовжки 5 см, який слугував для кріплення чересла до дерев'яної основи орного знаряддя. Саме лезо має списоподібний (листоподібний) вигляд, розміри 13×6 см; подібне знаряддя походить з городища Маяки [Михеев, 1985а, с. 32, рис. 23, 3], інтерпретоване дослідником як певного роду наральник, що, однак, мало ймовірно. Найбільшим за розмірами є чересло, випадково знайдене під Кочетком (рис. 44, 11). Черешок знаряддя, створений з прямокутного в перерізі стрижня ($2,7 \times 1,6$ см) має загальну довжину 66,5 см, його зовнішній (верхній) кінець, завдовжки 12 см, звужується. Довжина робочої частини цього пероподібного знаряддя 10, ширина 5 см. Практично за всіма показниками воно майже тотожне знахідці з городища Маяки [Михеев, 1985а, с. 32, рис. 23, 3], розмір його робочої частини близький до розміру чересла з Сухої Гомільші.

Доволі часто наральники знаходять в одних комплексах / на одних пам'ятках з череслами (напр.: Правобережне Цимлянське [Ляпушкин, 1958а, с. 117, рис. 10], Маяки, [Михеев, 1985а, с. 131, 132], Тепсень [Фронджуло, 1968, с. 144, рис. 10, 1, 2], Государев Яр [Давыденко, Гриб, 2011, с. 251—253; Колода, 2013а]). Це суттєво допомагає під час

інтерпретації знарядь як таких, що використовували на одному орному знарядді.

Розгляд усіх можливих варіантів знарядь для первинного обробітку ґрунту слід почати із суто теоретичного припущення про використання суцільнодерев'яних орних знарядь, не укріплених деталями із заліза³⁷. Враховуючи наявність в усіх розглянутих варіантах легко оброблюваних ділянок біля поселень, виключати можливість використання таких знарядь праці було б неправильно. На ймовірність існування цих знарядь і їх використання вказують також археологічні знахідки інших епох та етнографічні матеріали (див. розд. 2).

Таким чином, можемо припустити використання таких типів суцільнодерев'яних знарядь: прямоградільних рал з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим під кутом близько 45° (тип 1); кривоградільних рал з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим горизонтально до землі (тип 2). Знахідки залізних частин орних знарядь дають можливість припустити такі їх форми. Якщо наральник використовували самостійно, без чересла, це мало бути кривоградільне рало з ральником, укріпленням залізним широколопатовим наконечником, який поставлено горизонтально до землі (тип 4). Якщо ж наральник використовували у комплексі з череслом, виходило знаряддя плужного типу — кривоградільне рало з ральником, укріпленням залізним широколопатовим наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом і, можливо, відвальною дошкою (тип 5) [Горбаненко, 2004а; 2006, рис. 1] (див. рис. 15).

Ці знаряддя давали можливість обробляти будь-які ділянки ґрунтів за механічним складом, у тому числі чорноземі і ділянки, вивільнені від лісової рослинності. Крім того, якщо все таки припустити використання заплачних ділянок у землеробських (а не тваринницьких) цілях, їх можна було обробляти за допомогою

³⁷ На жаль, природні умови на території сучасної України, крім виняткових випадків (торфовища), не сприяють збереженості «археологічного» дерева.

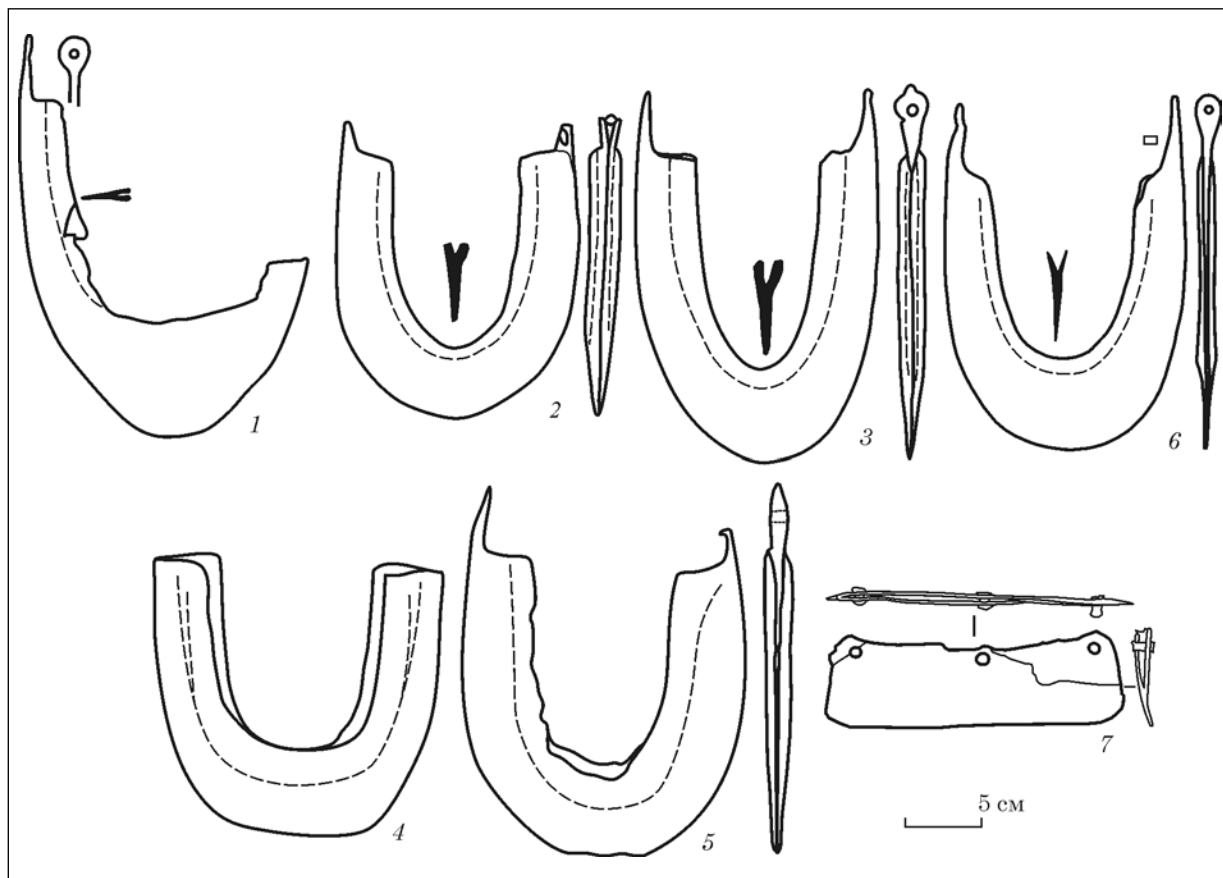

Рис. 45. Знаряддя з салтівських пам'яток регіону для вторинного обробітку ґрунту, окуття від лопат: 1—3 — Верхній Салтів; 4 — Мохнач-С; 5, 6 — Вовчанськ; 7 — Мохнач-П

Таблиця 2. Основні розміри залізних окуттів на лопати із салтівських пам'яток досліджуваного регіону, см

Пам'ятка	Ширина		Довжина		Товщина	Глибина пазів	Діаметр отворів для кріплення	Рис. 45, позиція
	виробу	окуття	виробу	окуття				
Верхній Салтів	20,5	3—8	28	23	0,8—1,2	0,8—1,2	0,5	1
Верхній Салтів	16	5	21	20	1,8	1,0—1,5	—	2
Верхній Салтів	16	4—6	25	20	1,8	1,8—1,5	0,5—0,6	3
Мохнач-С	16	4—6	23	18	1,6	1	0,5	4
Вовчанськ	19	4—5	19	19	1,8	2—2,5	—	5
Вовчанськ	19	4,5—6	25	19	1,5	1,5—2,5	0,5—0,7	6

суцільнодерев'яних орних знарядь типу найпростішого українського рала (з ральником під кутом близько 45° до гряділя) або рала з полозом, не укріпленим залізними деталями.

Допоміжні знаряддя для обробітку ґрунту представлені мотичками з верти-

кальними і горизонтальними втулками, а також окуттями від лопат. Останні відомі з Верхнього Салтова, Вовчанська [Михеев, 1985а, рис. 24, 21, 22] (рис. 45; табл. 2), підйомних матеріалів поблизу городища Мохнач [Колода, Свистун, 2005/6, с. 60,

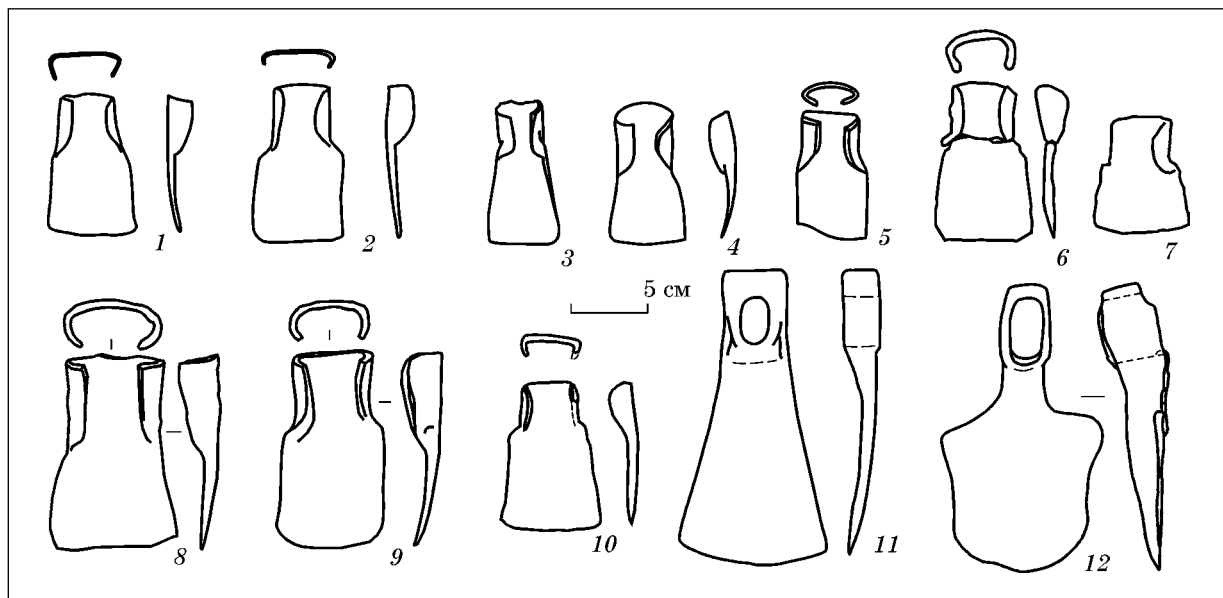

Рис. 46. Знаряддя з салтівських поселенських пам'яток регіону для вторинного обробітку ґрунту, мотички: 1—10 — з вертикальною втулкою; 11, 12 — з горизонтальною втулкою; 1—4, 11 — Верхній Салтів; 5, 12 — Мохнач; 6—9 — Мохнач-П; 10 — П'ятницьке-І

рис. 52, 3] і селища Мохнач-П [Колода, 2012а, рис. 2, 14]. Слід, однак, зауважити, що жодного разу окуття від лопат, крім останнього, не були знайдені у «чистих» салтівських комплексах або на одношарових пам'ятках цієї культури — на них, за спостереженнями А.А. Лаптева, наявні культурні відкладення XVII—XVIII ст. [Лаптев, 2007]. До речі, окуття від лопати із селища Мохнач-П відрізняється також за формою. Цей виріб завдовжки приблизно 20 см зроблено з двох залізних смуг завширшки 5—6 см і завтовшки 0,2—0,3 см. Смуги зварені з одного боку (робоче лезо), а з іншого, куди вставляли дерев'яну основу заступа, смуги з'єднуються трьома наскрізними стрижнями (рис. 45, 7). За перевіреними даними, аналогічні знаряддя виявлені лише на городищі Маяки (Донецька обл.), однак досі не опубліковані.

На відміну від окуть для дерев'яних заступів, мотички з вертикальною незімкненою втулкою (рис. 46, 1—10) широко відомі на пам'ятках салтівської культури, що не викликає сумніву в їх культурно-хронологічній приналежності. У надзвичайно вели-

кій кількості вони походять з поховальних пам'яток (див., напр.: [Кухаренко, 1952, с. 41; Михеев, 1985а, с. 117—119; Плетнева, 1989, рис. 46; 2000а, рис. 12; Аксенов, 2012, ил. 4, 3] та ін.). Значна кількість таких мотичок у катакомбах з Дмитрівського могильника дала змогу С.О. Плетнєвій навіть створити їх класифікацію, поділивши знаряддя на 9 типів. Сама дослідниця наголошувала, що виділені типи можуть лише свідчити про те, що вони були виготовлені різними майстрами і не відображають якихось процесів чи розвитку [Плетнева, 1989, с. 91—93]. Для нас важливе те, що місце знахідки мотичок у катакомбах, імовірно, свідчить про їх використання для «видобування» ям, а не про землеробство.

Мотички з вертикальною втулкою цікаві тим, що у салтівському культурному середовищі вони були багатофункціональними. Ці інструменти і сліди їх використання знайдені в катакомбних похованнях (див. вище). Сліди роботи ними виявлені під час дослідження топкових камер гончарних горнів. Мотички, незначні за розмірами, з вузьким лезом, використовували і для обробітку де-

рева. Безумовно, найбільші з них (а, отже, і найпродуктивніші) могли використовуватися і для потреб землеробства. Додатковим критерієм, що може свідчити про їх використання для обробітку ґрунту, є знахідки цих деталей на поселенських пам'ятках, де їх розміри в середньому перевищують розміри знарядь, знайдених у похованнях. Прикладом є мотички з селища Мохнач-П [Колода, 2009/175, с. 14; рис. 11, 6, 7].

Розміри мотичок варіюють у таких межах, см: загальна довжина 9—10,5, робочої частини — 5—6; ширина втулки 3—5, робочої частини — 4,5—8,5 (рис. 46, 1—10; табл. 3).

На інших салтівських пам'ятках вони відомі з матеріалів Сидорівського городища [Кравченко, Давыденко, 2001, с. 249, рис. 43, 1—3] Саркелу [Артамонов, 1958, рис. 29, 1; Сорокин, 1959, с. 145, рис. 5, 1—8], Правобережного Цимлянського [Ляпушкин, 1958а, с. 117, рис. 10], пам'яток у Тавриці [Баранов, 1990, рис. 24, 4—7], Героївки 3 (Керченський півострів) [Пономарев, 2012, с. 67, ил. 2, 1].

Мотики з горизонтальною втулкою (рис. 46, 11, 12; табл. 3) цікаві тим, що за

порівнюваних параметрів леза вони мають дещо різні силуети. Більшість мотичок практично не мають шийки, яка б відокремлювала лезо від втулки [Ляпушкин, 1958а, рис. 10; Михеев, 1985а, рис. 24, 1—7]. Однак є й екземпляри, у яких шийка чітко виділена [Михеев, 1985а, рис. 24, 8]. Одна з таких мотик знайдена на городищі Мохнач. Мотики з чітко вираженою шийкою і округлим лезом за формою нагадують середньоазіатські кетмені.

Загальний вигляд (графічну реконструкцію) обох видів мотик представлено на рис. 18.

Зазначимо, що відомі комплекси, в яких набір орних знарядь (наральник і чересло) знайдено разом із мотикою [Колода, 2013а, рис. 3, 5], а інколи в повному наборі орних знарядь представлені обидва типи мотичок — з горизонтальною і вертикальною втулкою [Колода, 2013а, рис. 8—10] або лише з вертикальною [Давыденко, Гриб, 2011, с. 251], що тільки підтверджує їх спільне використання землеробом, у тому числі мотичок з вертикальною втулкою.

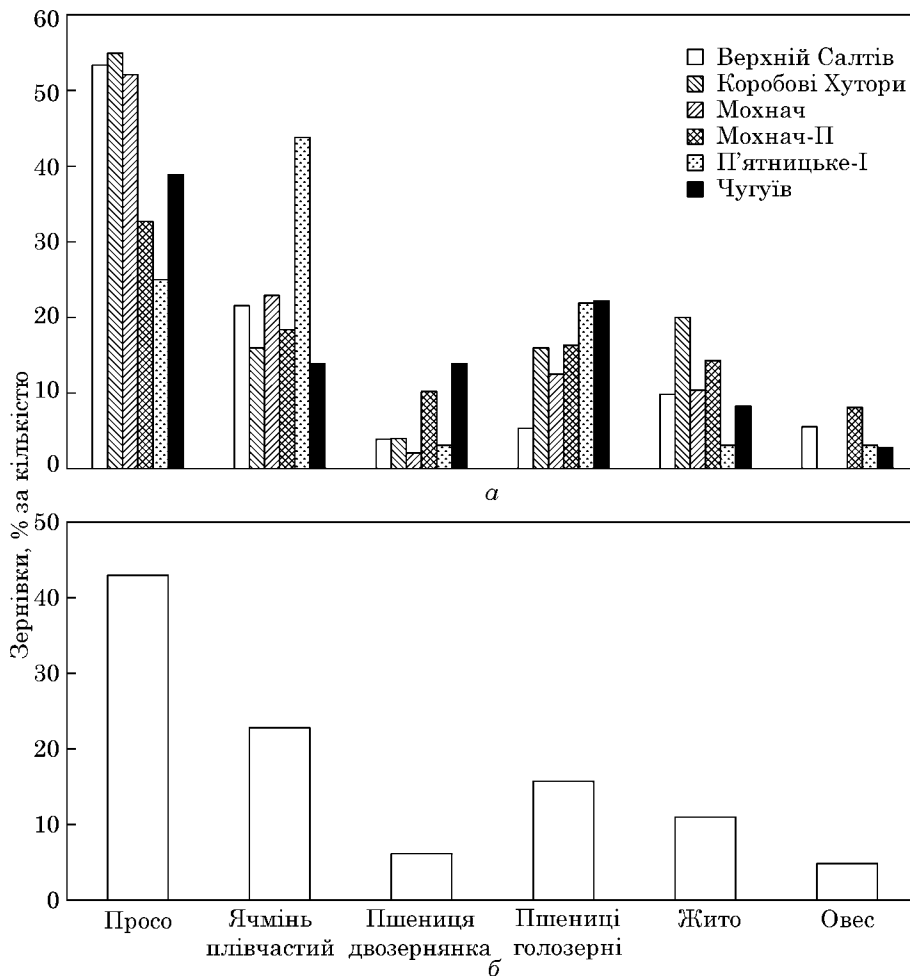
Палеоетноботанічні спектри пам'яток за кількістю відбитків зернівок культурних

Таблиця 3. Розміри мотичок із салтівських пам'яток досліджуваного регіону, см

Пам'ятка	Довжина			Ширина		Рис. 46, позиція
	загальна	леза	кріплення	леза	кріплення	
Верхній Салтів	9,5	5	4,5	6	3	1
Верхній Салтів	10,5	6	4,5	6	3	2
Верхній Салтів	9,2	5,7	3,5	4,5	2,8	3
Верхній Салтів	9,3	5,8	3,5	5,2	3,5	4
Верхній Салтів	20	13	3	9,8	2	11
Верхній Салтів	10,5	?	?	5,5	?	б/н
Мохнач	8,5	5	3,5	4,5	3,5	5
Мохнач	19	10	9	10	4 × 2	12
Мохнач-П	10,5	6,5	4	6,5	4	6
Мохнач	8	4,5	3,5	6,5	4	7
Мохнач	13	6,5	6,5	8,5	6	8
Мохнач	13	7,5	5,5	7	4,5	9
П'ятницьке-І	10	6,5	3,5	6,5	3,5	10

Примітки: розміри виробу б/н взято за описом А.Т. Брайчевської; для № 11, 12 у графі «кріплення» наведено показники довжини і висоти отвору.

Рис. 47. Палеоетноботанічні спектри зернових культурних рослин із салтівських пам'яток досліджуваного регіону (а) і загальний палеоетноботанічний комплекс (б), за кількістю

рослин на виробих з глини показують, що просо становить понад половину відбитків (рис. 47; табл. 4). Загалом відбитки зернівок представлені типовим набором (див.: [Горбаненко, 2013a]).

Розміри зернівок (рис. 48—53; табл. 5). Варіабельність розмірів зернівок з інших пам'яток наведено у відповідних публікаціях, згаданих у вступі.

Просо (*Panicum miliaceum*). Серед відбитків злаків на виробих з глини у найбільшій кількості знайдені відбитки проса, пшона (зернівок без лусочок) і його плівок. Розміри зернівок проса: 1,4—2,2 × 2—2,9 мм. Відбитки зернівок без плівок відповідно мають діаметр 1,4—1,8 мм.

Ячмінь пливчастий (*Hordeum vulgare*) має такі розміри: ширина зернівки (В) 3—

4,5 мм; довжина (L) — 7,5—9 мм. Відповідно, співвідношення L/B становить 2,3—2,5. **Ячмінь пляшкоподібний** (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) з досліджуваного регіону відомий лише з матеріалів Верхнього Салтова. Його розміри такі: В — 3—3,7 мм; L — 8,2—10 мм. Характерною ознакою такого ячменю є потенційна шестирядність, оскільки бічні колоски в кожній трійці не сидять, а мають ніжку завдовжки від 1 до 3 мм. Усі колоски в трійках плодоносні по всьому колосу; зрідка бокові колоски в колосі неплідні [Бахтеєв, 1956]. У нашому випадку довжина ніжки становить в середньому 2,5 мм. Виявлено також один відбиток ячменю голозерного (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*).

На кераміці з салтівських пам'яток досліджуваного регіону відомі відбитки зернівок

Таблиця 4. Зведені палеоботанічні матеріали із салтівських пам'яток досліджуваного регіону

Рослина	Одиниця виміру	Пам'ятки					
		Верхній Салтів	Коробові Хутори	Мохнач	Мохнач-П	П'ятиницьке-І	Чугуїв
Просо	екз.	60	11	25	16	8	14
	%	54,0	55,0	52,1	32,7	25,0	38,9
Ячмінь плівчастий	екз.	20	4	11	9	14	5
	%	21,6	16,0	22,9	18,4	43,8	13,9
Ячмінь плівчастий пляш-коподібний	екз.	4	—	—	—	—	—
Ячмінь голозерний	»	1	—	—	—	—	—
Пшениця двозернянка	»	4	1	1	5	1	5
	%	3,6	4,0	2,1	10,2	3,1	13,9
Пшениці голозерні	екз.	6	4	6	8	7	8
	%	5,4	16,0	12,5	16,3	21,9	22,2
Пшениця однозернянка	екз.	—	—	—	1	—	—
Жито	»	11	5	5	7	1	3
	%	9,9	20,0	10,4	14,3	3,1	8,3
Овес	екз.	6	—	—	4	1	1
	%	5,4	—	—	8,1	3,1	2,8
Горох	екз.	1	—	—	1	1	1
Стоколос	»	1	3	4	3	—	3
Бур'ян, не визначено	»	—	—	—	2	—	—
Колосок, не визначено	»	—	—	—	—	—	1
У с ь о г о	»	114	28	52	56	33	41

Примітка. У колонці «Одиниця виміру», графі «%» дано лише основні зернові культури; для інших відсоток не підраховано (для Верхнього Салтова відсоток ячменя плівчастого і ячменя плівчастого пляш-коподібного дано разом у графі «ячмінь плівчастий»).

пшениці. Вони належать до трьох її різновидів: *плівчасті* — *двозернянки* (*Triticum dicosson*), *однозернянки* (*Triticum monosocum*); *голозерні* (*Triticum aestivum* s. l.). Розміри плівчатої пшениці, двозернянка: В — 2,5—3,6 мм; L — 5,8—7,8 мм; L/B — 2,2—2,9; однозернянка (1 відбиток з поселення Мохнач-П): В — 3,2 мм; L — 5,8 мм; L/B — 1,8. Голозерні характеризуються меншими розмірами: В — 1,6—4 мм; L — 4,5—6,4 мм; L/B — 1,5—2,4.

Жито (*Secale cereale*), основні розміри: В — 2—2,9 мм; L — 6—9 мм; L/B — 2,6—3.

Виявлено також відбитки *вівса* (*Avena* sp.). Його розміри: В — 2,2—3,2 мм; L — 8,2—9,2 мм; L/B — 2,8—3,2.

Серед відбитків зафіксовано також *горох* (*Pisum sativum*) у незначній кількості. Його діаметр 4—5,8 мм.

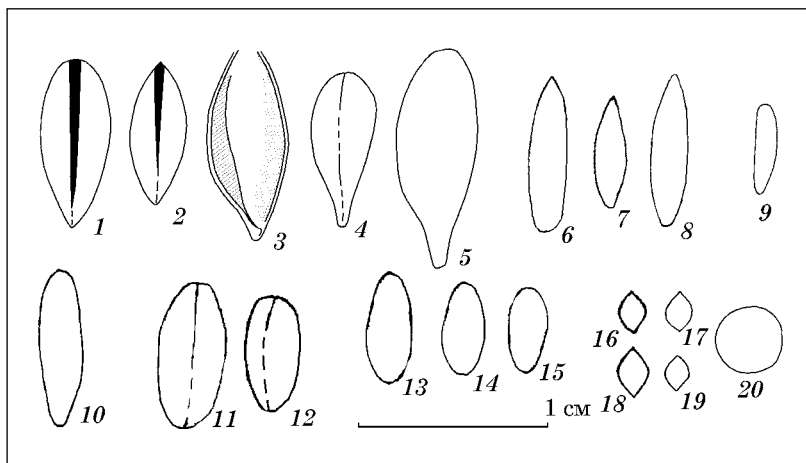
Розміри відбитків зернівок бур'яну *стоколосу* (*Bromus* sp.: *B. secalinus*, *B. arvensis*): В — 1,7—2,2 мм; L — 5,6—7,3 мм; L/B — 2,5—3,8.

Розміри зернівок з пам'яток досліджуваного регіону в цілому мають подібні розміри і пропорції.

Під час складання палеоботанічних спектрів основних зернових культур за масою (див. розд. 2) з матеріалів було виключено кількість відбитків зернівок проса, виявлених на днищах посудин тощо: Верхній Салтів — 32 од., Мохнач — 13, Мохнач-П — 0 (кількість відбитків на денцях не підраховували), Коробові Хутори — 5, П'ятиницьке-І — 0, Чугуїв — 3 (у незначному фрагменті обмазки) (рис. 54). Результати кластерного аналізу показали 80%-ву подібність отриманих груп.

Рис. 48. Відбитки зернівок культурних і бур'янових рослин з кераміки Верхнього Салтова, про-рисовка:

1, 2 — ячмінь плівчастий; 3 — плівка ячменю плівчастого; 4, 5 — ячмінь плівчастий пляшкоподібний; 6—8 — жито; 9 — стоколос; 10 — овес; 11, 12 — пшениця двозернянка; 13—15 — пшениці голозерні; 16—19 — просо; 20 — горох посівний

маних результатів: найбільшу (87 %) демонструють пам'ятки Мохнач і Верхній Салтів, найменшу (80,6 %) — групи Чугуїв, Мохнач-П, Коробові Хутори / П'ятницьке-І, Мохнач, Верхній Салтів. Ці дані загалом можна вважати дуже близькими, що свідчить, з одного боку, про стійкий високий та закріплений в поколіннях рівень розвитку землеробства в цілому, з іншого — про однаковий підхід щодо пристосування до природно-кліматичних умов.

З-поміж порівнюваних зернових культур чітко помітні подібні та відмінні риси. Насамперед звертає на себе увагу незначна кількість проса в усіх ПБС: від 5,7 до 9,6 %. Також невеликими частками представлено овес — від 0 (у двох випадках) щонайбільше

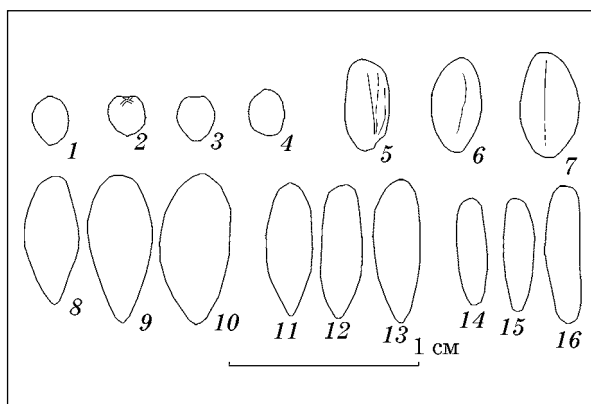

Рис. 49. Відбитки зернівок культурних і бур'янових рослин з кераміки поселення Коробові Хутори, про-рисовка:

1—4 — просо; 5—7 — пшениці голозерні; 8—10 — ячмінь плівчастий; 11—13 — жито; 14—16 — стоколос

Таблиця 5. Розміри відбитків зернівок рослин з поселення Мохнач-П

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, В	Довжина, L	
Просо звичайне	2,11 × 2,72 (1,9—2,2) × (2,54—2,91)		—
Ячмінь плівчастий	3,24 (2,87—3,65)	8,03 (7,76—8,73)	2,48 (2,35—2,84)
Пшениця двозернянка	3,1 (2,94—3,34)	7,23 (6,67—7,78)	2,23 (2,12—2,35)
Пшениця однозернянка	3,24	5,78	1,78
Пшениці голозерні	3,45 (3,02—3,95)	6,07 (5,76—6,44)	1,76 (1,6—1,88)
Жито	2,54 (2,14—2,78)	7,66 (7,44—7,93)	3,02 (2,9—3,23)
Овес	2,67 (2,16—3,15)	8,7 (8,2—9,2)	3,16 (3,07—3,22)
Горох посівний	5,75—5,8		—
Стоколос	2,06 (1,9—2,24)	6,26 (5,59—6,71)	3,04 (2,5—3,53)

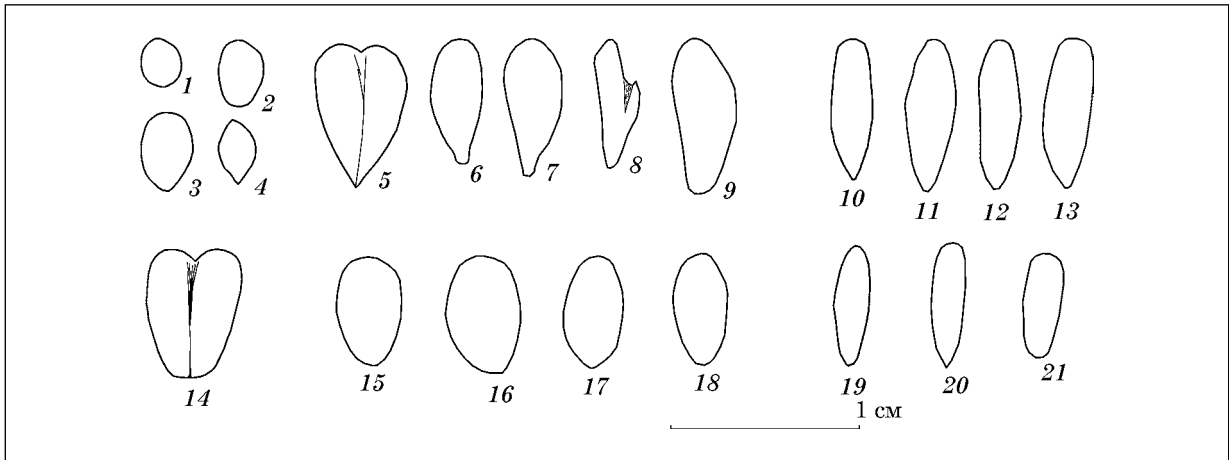

Рис. 50. Відбитки зернівок культурних і бур'янових рослин з кераміки городища Мохнач, прорисовка: 1—4 — просо; 5—9 — ячмінь плівчастий (5 — колосок); 10—13 — жито; 14 — пшениця двозернянка (колосок); 15—18 — пшениці голозерні; 19—21 — стоколос

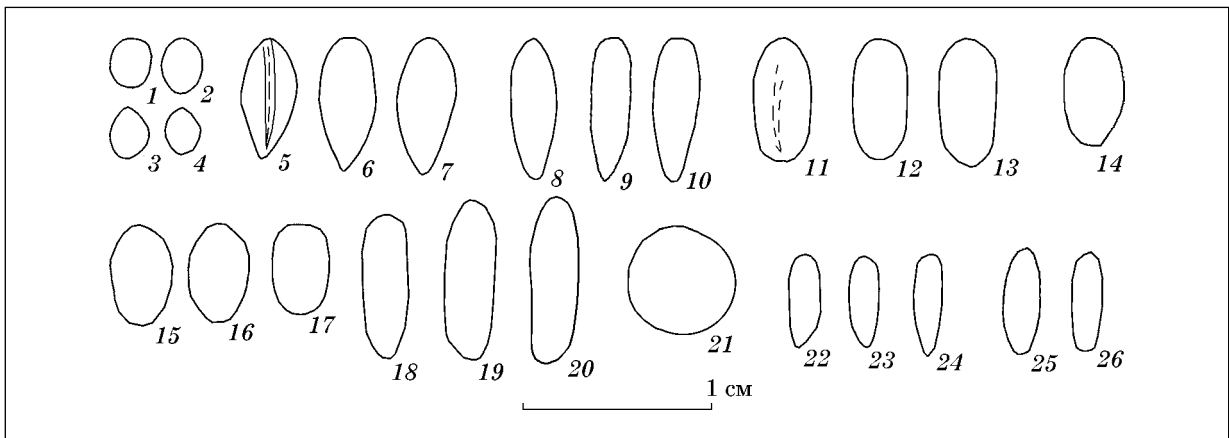

Рис. 51. Відбитки зернівок культурних і бур'янових рослин з кераміки поселення Мохнач-П, прорисовка: 1—4 — просо; 5—7 — ячмінь плівчастий; 8—10 — жито; 11—13 — пшениця двозернянка; 14 — пшениця однозернянка; 15—17 — пшениці голозерні; 18—20 — овес; 21 — горох посівний; 22—24 — стоколос; 25, 26 — бур'ян, не визначено

до 7,2 %. У пари пшениці плівчата—голозерні завжди переважає остання: мінімум на 3 %, максимум на 24 %. Пшениця двозернянка (плівчата) представлена мінімум 4,5 % (у двох випадках), максимум майже 1/4 (в одному); загалом у 4 показник незначний. Мінімальний показник пшениць голозерних — 11,8 %; п'ять інших показників змінюються в межах приблизно від 1/4 до 1/3 загальної маси зернівок.

Нестабільні й показники жита: мінімальний — 3,4 %, максимальний — 30 %.

Крім того, про вирощування жита свідчать і знахідки відбитків супутнього бур'яну — стоколосу (див. табл. 4). Прикметно, що саме на кераміці з пам'ятки, де виявлено мінімальну кількість жита (П'ятницьке-І), не виявлено жодного відбитка цього бур'яну.

Певну стабільність показників демонструє ячмінь плівчастий: у трьох випадках він представлений приблизно половиною усього ПБС, у трьох інших становить 1/5—1/4 частки. В останніх його місце в ПБС переважно займає пара пшениці голозерні—жито. За-

Рис. 52. Відбитки зернівок культурних рослин з кераміки поселення П'ятницьке-І, прорисовка:

1—3 — ячмінь плівчастий; 4—8 — просо; 9 — пшениця двозернянка; 10 — жито; 11—13 — пшениці голозерні; 14 — овес; 15 — горох посівний

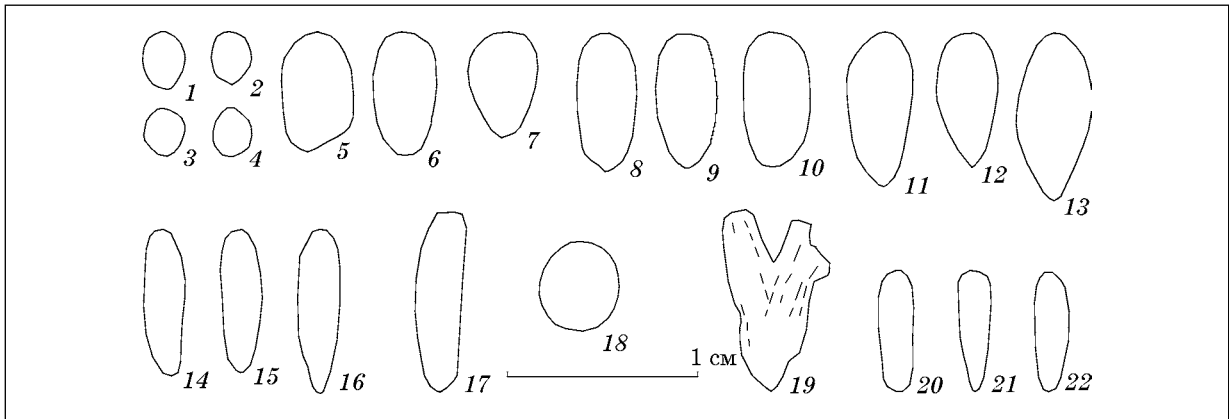
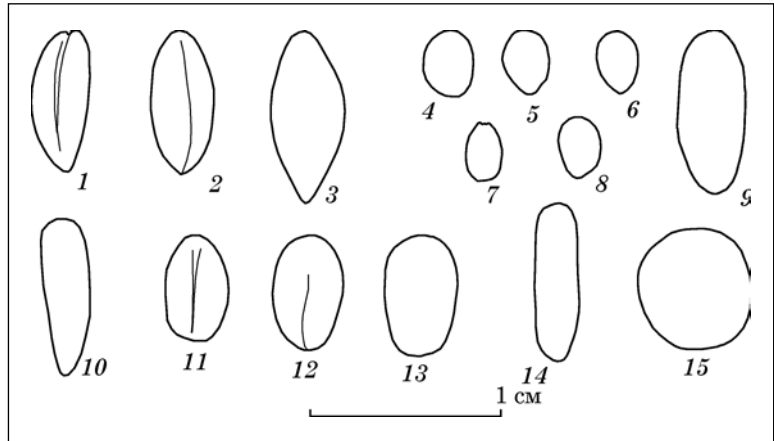

Рис. 53. Відбитки зернівок культурних і бур'янових рослин з кераміки Чугуївського городища, прорисовка: 1—4 — просо; 5—7 — пшениці голозерні; 8—10 — пшениця двозернянка; 11—13 — ячмінь плівчастий; 14—16 — жито; 17 — овес; 18 — горох посівний; 19 — фрагмент колоска, 20—22 — стоколос

галом об'єднані дані цієї пари — від 1/3 до майже 2/3.

Ячмінь плівчастий разом із просом і плівчастою пшеницею є найдавнішими культурними рослинами, вирощуваними на території сучасної України [Пашкевич, 1992, с. 23]. Це пояснюється їх невибагливістю та властивостями. Адже для вирощування зазначених рослин придатний будь-який тип ґрунтів. Крім того, просо не потребує глибокої оранки. Більше того, такий обробіток ґрунту не бажаний і призводить до уповільнення проростання зернівок [Елагин, 1955, с. 9]. Ячмінь не примхливий до кліматичних умов, родючості ґрунту та агротехнічних можливостей; може рости на менш родючих ґрунтах, ніж пшениця,

витримує легку засоленість. Завдяки цьому посіви ячменю займають великі площі, і він є однією з важливих зернових культур на Землі. Ячмінь плівчастий належить до посухостійких та швидкостиглих культур [Культурная ..., 1990, с. 188]. У південних районах інколи встигають отримати по два врожаї цієї зернової культури. Відомо, що в Грузії, якщо пшениця не зійшла, висівають ячмінь, і він навіть у разі пізнього посіву встигає дати врожай [Брегадзе, 1982, с. 81]. Крім того, ячмінь плівчастий цілком могли вирощувати не лише для людських потреб, а й для відгодівлі тварин, що може визначати його важливу роль незалежно від змін у рівні розвитку агротехнічних можливостей.

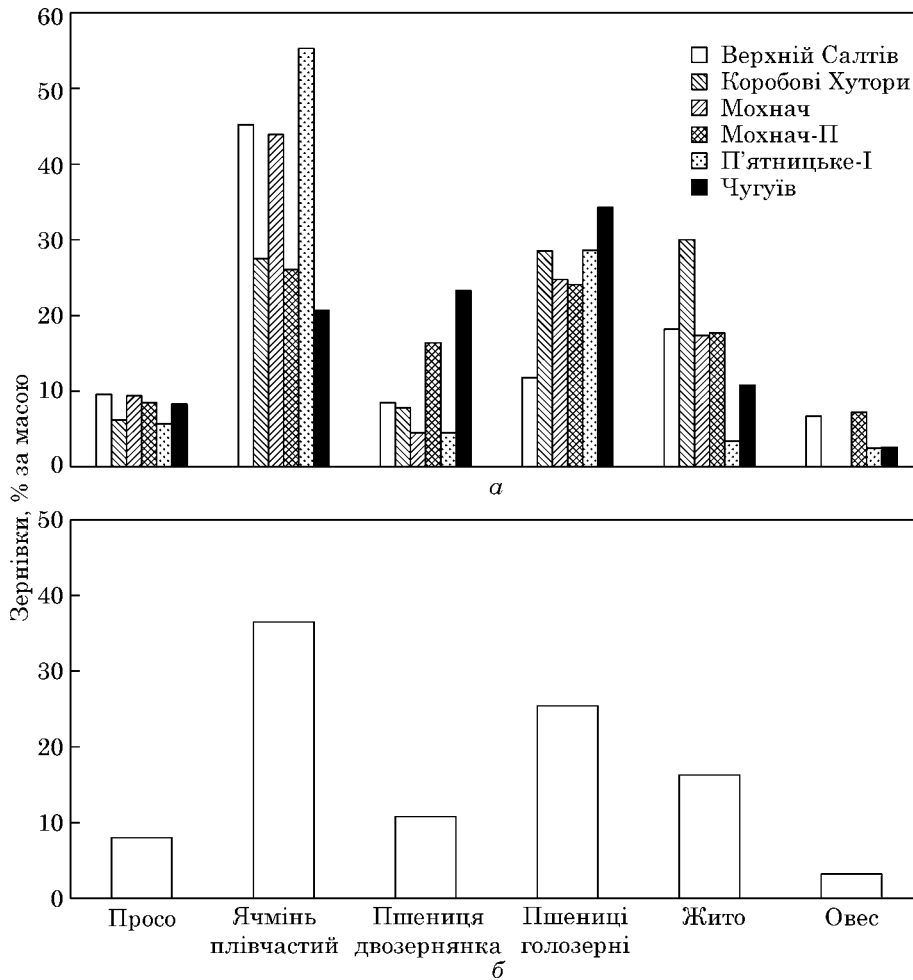

Рис. 54. Палеоботанічні спектри зернових культурних рослин із салтівських пам'яток досліджуваного регіону, за масою

Вирощування пшениць голозерних і жита вказує на підвищення рівня розвитку обробітку ґрунту. Адже найважливішим фактором, що дав змогу культивувати і широко застосовувати ці рослини у землеробстві, було вдосконалення орних знарядь. Дослідники пов'язують широке впровадження жита з появою залізних наконечників, що давали змогу робити глибшу та якіснішу оранку [Lange, 1975; Яжджевский, 1988, с. 98—99]. Таким чином, вирощування жита і пшениць голозерних у суттєвих кількостях цілком можуть маркувати удосконалення орних знарядь та пов'язаних з цим агротехнічних можливостей древніх землеробів.

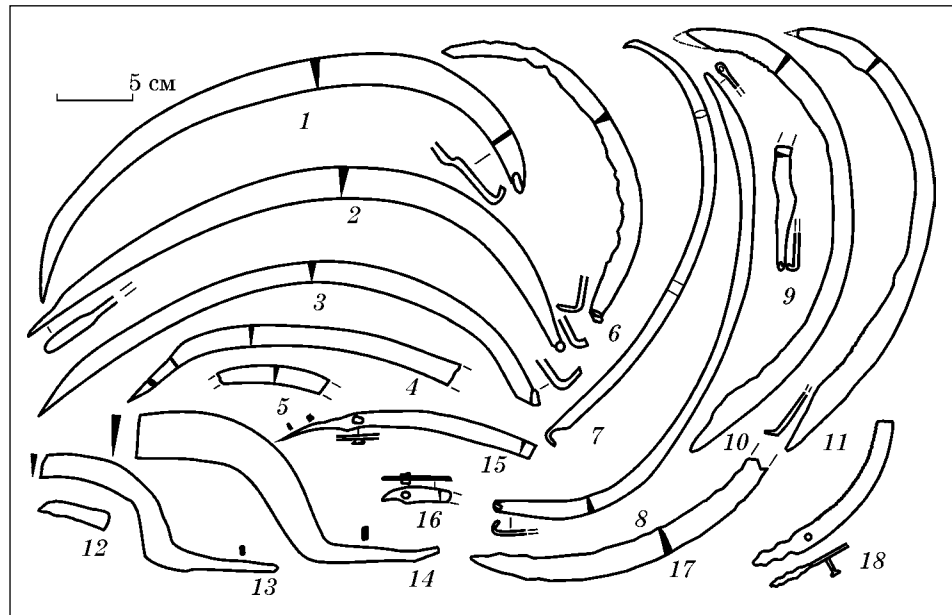
Ячмінь не лише зернова, а й фуражна культура, її використовують для годівлі коней і під час відгодівлі свиней на бекон.

У середньовіччі ячмінь навіть називали «кінським», оскільки він «кормит скотину лучше, чем пшеница, и людям здоровее, чем плохая пшеница» [Агрикультура ..., 1936, с. 18]. У господарстві використовують також солому і полу, що мають якості, які наближують їх до сіна [Растениеводство, 1986, с. 124].

Як уже зазначалося, крім великої кількості відбитків жита на його культивування як окремої культури опосередковано вказує знахідка стоколосу. Обидва його види — стоколос житній та стоколос польовий — нині належать до засмічувачів озимих посівів, переважно жита [Смирнов, Соснихина, 1984, с. 5—7]. В археологічній літературі прийнято вважати, що вони маркують вирощування озимого жита (див., напр.: [Кирия-

Рис. 55. Знаряддя для збирання врожаю з салтівських пам'яток регіону, серпи:

1—5 — Мохнач; 6—9 — Мохнач-П (7 — заготовка); 10, 11 — Суха Гомільша (випадкова знахідка); 12—14 — Верхній Салтів; 15, 16 — Коробові Хутори; 17 — Кочеток (могильник); 18 — П'ятницьке-І (поховання)

нов, 1959, с. 333; 1967, с. 147; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 60)]. Жито можна використовувати для приготування їжі, а також для відгодівлі худоби. Солома жита може бути використана для відгодівлі ВРХ в зимовий період.

Для годівлі худоби також використовують овес. Цікаво зазначити, що перелічені культурні рослини (ячмінь плівчастий, жито, а також овес) у ПБС становлять від 50 до 70 %. Винятком є лише показники Чугуївського городища, де зернівки культурних рослин, що могли бути використані для годівлі худоби, становлять усього 30 %. Можливо, така тенденція відповідає формуванню міста і (як наслідок) споживання, а не відтворення сільськогосподарських продуктів [Свистун, Горбаненко, 2011а] (у тому числі відсутність потреби у відгодівлі тварин).

Знаряддя для збирання врожаю представлені в матеріалах традиційно серпами; також до них умовно слід зарахувати коси. Обидва види мають прогресивні форми і типи, як загальнопоширені, так і специфічно салтівські.

З-поміж видів серпів за типами кріплення для салтівської культури в цілому і для описуваного регіону мало притаманні гачковий і втульчастий типи. Інші знаряддя харак-

теризуються різною збереженістю (рис. 55). Так, з Верхньосалтівського археологічного комплексу походять 2 фрагменти черешкових серпів та 1 невиразний фрагмент леза. За наявним матеріалом можемо констатувати довжину черешка близько 7 см.

З матеріалів городища Мохнач походять 5 серпів, з яких 3 — цілі зі стовпчиковим типом кріплення (2 фрагментовані так, що спосіб кріплення встановити неможливо). Крім того, на селищі Мохнач-П виявлено три стовпчикові серпи: 2 цілих і 1 уламок [Колода, Квитковський, 2008, рис. 4, 2; Колода, 2011/б. н., с. 13, 25; рис. 17, 4; 26, 7], а також заготовку для створення гачкового серпа [Колода, 2011/б. н., с. 29, рис. 59, 12; 2012а, рис. 2, 12] — єдину відому нам із пам'яток салтівського лісостепу (рис. 55, 7). Ще 2 фрагменти складних (шарнірних) серпів виявлені на поселенні Коробові Хутори (рис. 55, 15, 16). Один уламок шарнірного серпа знайдено у похованні біля с. П'ятницьке [Шрамко, 1983, с. 49, рис. 11, 6]³⁸. Форма і пропорції серпів, що підля-

³⁸ Зазначимо, що складні серпи нерідко трапляються взагалі в салтівських похованнях, які можуть бути інтерпретовані як війсьські, на території лісостепу (напр.: [Шрамко, 1983; Михеев, 1985а, с. 47—48]).

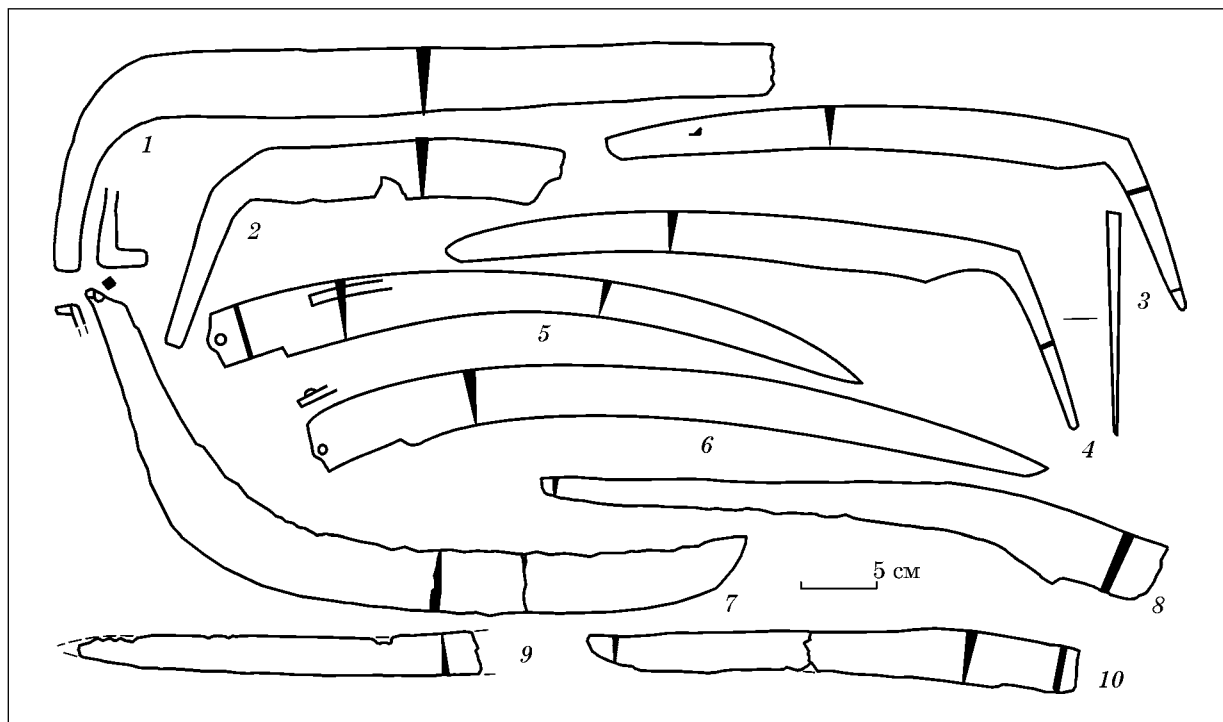

Рис. 56. Знаряддя для збирання врожаю та /або заготівлі сіна з салтівських пам'яток регіону, коси: 1, 2 — Верхній Салтів; 3—6 — Мохнач; 7 — Кочеток (могильник); 8—10 — Мохнач-П

гають вимірюванню або графічній реконструкції за допомогою аналогій і візуального спостереження, свідчать про застосування прогресивних форм, відомих як з пізніших матеріалів Київської Русі (див., напр.: [Левашова, 1956, с. 60 и др.]), так і з етнографічних матеріалів до сучасності включно.

Коси виявлені на трьох з проаналізованих пам'яток: Верхньосалтівському археологічному комплексі (2 фрагменти), городищі Мохнач (4 цілі форми) і три (2 цілі, 1 фрагментована) із селища Мохнач-П [Колода В., Колода Т., 2009, рис. 3, 9; Колода, Горбаненко, 2010а, с. 72, 83—84, рис. 37, 4, 5; 45; Колода, 2011/б. н., с. 14; рис. 18, 1, 2]. Коса походить з матеріалів Кочетковського могильника [Свистун, 2012б, ил. 6, 40] (рис. 56).

Знаряддя з Верхньосалтівського археологічного комплексу, а також одне з Кочетковського могильника (рис. 56, 1, 2, 7) представлені фрагментами типових дуже поширених кіс-горбуш групи I (за В.К. Михеевим [Михеев, 1985а, с. 29—32]).

Цікавою знахідкою є коси з городища Мохнач, що належать до типу I Б 2 (2 екз.) і типу II Б 1 (2 екз.), а також дві цілі коси типу II Б 1 із селища Мохнач-П. Вони мають широкі аналогії серед салтівських матеріалів. Коси групи I належать до полукіс або кіс-горбуш з коротким руків'ям. Їх могли кріпити металевими кільцями або за допомогою еластичних джгутів. У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреби. Коси групи II наглухо закріплювали на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця і додаткових жорстких кріплень [Михеев, 1985а, с. 29—31]. Обидва види кіс проіснували до етнографічних часів [Зеленин, 1991, с. 62, рис. 12, 13]; використовують ці форми і нині. Коси групи II (із вдосконаленим способом кріплення) стали прототипом сучасних кіс, які випускають у промислових масштабах.

Графічна реконструкція знарядь і типів кріплення показана на рис. 21, 22.

За етнографічними даними, обидва види кіс (зі спеціальними пристосуваннями у вигляді невеликих прироблених грабель або без них) можуть бути використані для збирання врожаю [Зеленин, 1991, с. 62]. Тим не менше поширенішим і типовішим вважають застосування кіс для заготівлі сіна на корм сільськогосподарським тваринам у стійловий період їх утримування (взимку).

Зберігання врожаю на досліджених пам'ятках представлено найрізноманітнішими видами. Залежно від щільності материкового ґрунту і тієї ролі, яку відігравало зернове господарство в окремих сім'ях і родах, зерно зберігали різними способами: від спеціалізованих ґрунтових комор і ям для громадського зберігання зерна до піфосів (корчаг) великих розмірів для зберігання індивідуальних (сімейних) запасів. Слід згадати також археологічно не зафіксоване, але цілком логічно обґрунтоване зберігання продуктів землеробства у тканинній тарі (мішки, лантухи?).

Приклади з окремих розглянутих нами пам'яток демонструють наявність усіх перелічених вище способів зберігання продуктів землеробства, що фіксуються археологічно. Для Верхнього Салтова зафіксовано 3 варіанти зберігання зерна. Під час досліджень житлової частини у 1959—1961 рр. загоном під керівництвом А.Т. Брайчевської було відкрито будівлю нежитлового призначення (рис. 57). Дослідниця зазначила: «... отсутствие в полуземлянке очага или печи не позволяет считать ее жилой постройкой; необычная, сильно вытянутая форма постройки также не характерна для жилых сооружений. Возможно, это была какая-то хозяйственная постройка, состоящая из нескольких помещений, типа сарая или амбара, где хранилось различное имущество и хлеб. ... большое количество золы могло происходить от сгоревшего необмолоченного хлеба, который также мог храниться в этой постройке» [Брайчевская, 1959—1961/6в, с. 13]. На Верхньосалтівському поселенні у великій кількості були досліджені зернові ями: «судя по форме ям, колоколовидной в

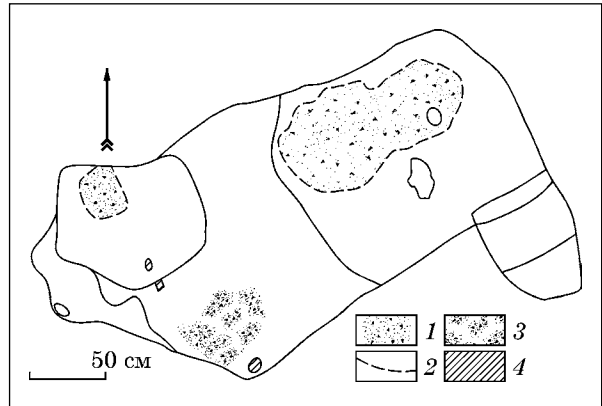

Рис. 57. Амбар-зерносквище, план приміщення 1 з Верхнього Салтова:

1 — попіл; 2 — можливі місця знахідок зерна; 3 — вуглики; 4 — дерево. Розкопки А.Т. Брайчевської, 1959 р.

разрезе, характерной для древних зерновых ям, открытые на раскопе III ямы были ямами-хранилищами», за винятком ям № 1—4 [Брайчевская, 1959—1961/6в, с. 29—30].

У 1997 р. у межах однієї з ранньосередньовічних садіб на площі в 4 м² було виявлено понад 500 фрагментів тарних товстостінних грубошаматованих піфосів. Після реставраційних робіт у лабораторії з'ясувалося, що їх там було не менше 7 [Колода, 1998/79, с. 9, табл. VI, XVII]. Тому вважаємо, що означений комплекс є рештками легкої наземної споруди для зберігання зерна в піфосах. Частина їх відновлена до неповних форм, що не дає можливості відновити їх корисний обсяг (рис. 58, 1—4). На відміну від цього один із знайдених у 2004 р. піфосів [Колода и др., 2004/206, с. 17, рис. 20] зберігся практично повністю (рис. 58, 5), його корисний обсяг приблизно 80 л³⁹; у ньому зберігали понад 61 кг зерна⁴⁰.

³⁹ Корисний обсяг розраховували від дна до шийки, він становить суму обсягів двох зрізаних конусів (від шийки до плечика та від плечика до дна).

⁴⁰ Для розрахунків маси зерна використовували середній показник маси зерна, який дорівнює 77 кг, або 1 гектолітр (100 л) [Енциклопедичний ...].

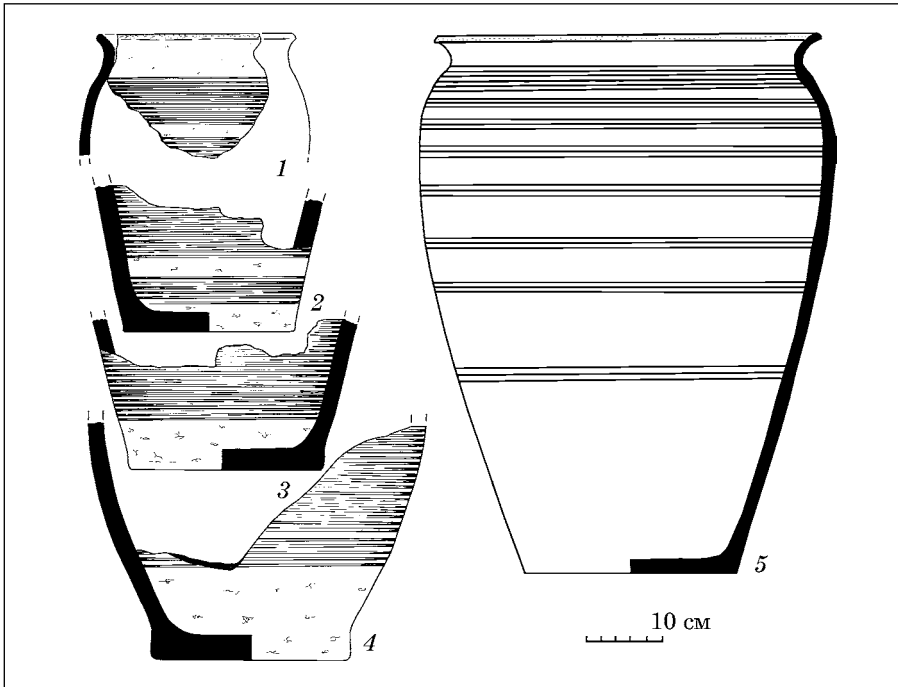

Рис. 58. Тарний посуд з городища Верхній Салтів (1—5)

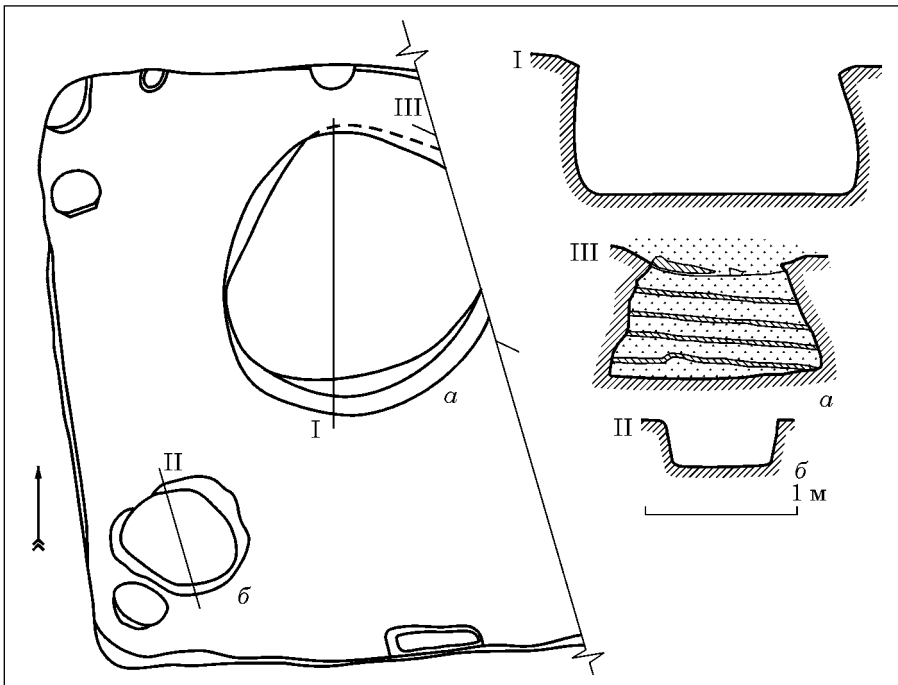

Рис. 59. План житла з зерною ямою (а) і ямою для розташування піфосу (б) з Чугуївського городища і перерізи ям

Один зі способів зберігання збіжжя передбачав безпосереднє розміщення запасів у межах житлової конструкції. Так, на Чугуївському городищі зернова яма (яма-зерносховище) виявлена в центральній частині

дещо заглибленого підквадратного житла каркасно-стовпової конструкції [Свистун, 2007, с. 45—48] (рис. 59). Краї вхідного отвору мали невеликі скоси-заплечики, призначені для розміщення дерев'яного щита урів-

Таблиця 6. Обсяги господарських комплексів для збереження зернового запасу в розкопі 10 на городищі Мохнач

Номер комплексу за польовою документацією	Уламки жорен, штук	Призначення	Мінімальний корисний обсяг, л	Середня маса запасу, кг	Примітки
5	—	Зернова яма	3000	2310	Комплекс господарчих споруд
7	3	» »	7500	5775	Те саме
10	—	Погріб	7500	5775	» »
12	—	Зернова яма	5000	3850	Поблизу житла, комплекс 13
16	1	Комора з двома внутрішніми ямами	1600 + 4400	1232 + 3388	Комплекс господарчих споруд
17	—	Зернова яма	2800	2156	Те саме
23	1	» »	5000	3850	» »
28	1	Погрібець	714	550	Поблизу житла, комплекс 25
29	1	Зернова яма	6100	4697	Те саме
39	—	» »	4180	3219	» »
41	—	» »	2094	1613	» »
43	—	» »	2638	2032	» »
53	—	» »	6384	4915	Комплекс господарчих споруд поблизу валу
54	—	Комора з двома внутрішніми ямами	3647 + 4357	2808 + 3355	Те саме
67	3	Зернова яма	7709	5936	» »

ні з дном житла. Яма мала округлу в плані форму, значний загальний об'єм — понад 2 м³, що приблизно відповідало 20 гектолітрам або 1540 кг зерна. Там само виявлено заглиблення, призначене, найшвидше, для розміщення тарного піфосу, рештки якого виявлено поруч.

Приклад житлового комплексу з ямою для зберігання збіжжя нам відомий з розкопок поселення Роголик (Донецька обл.). На відміну від описаного вище, яма була влаштована за межами житла, з проходом до неї у східній стіні [Красильников, 1981, рис. 6, 2]; згідно з планом, житло з ямою-льохом у східному куті житла досліджено на території Ютанівського металургійного комплексу (Белгородська обл., РФ) [Винников, Степовой, 2012, с. 173, рис. 52]. Подібні приклади відомі зі слов'янських пам'яток (див. розд. 5).

З точки зору зберігання продуктів землеробства, найінформативнішими є дані щодо городища Мохнач. Там зафіксовано всі варіанти зберігання продуктів землероб-

ства, проте локалізовані вони по-різному. На західній ділянці великого північного двору городища (розкоп 10) зафіксовані глибокі й великі зернові ями, а також комори з двома ямами. Їх планіграфічне розташування у межах житлової зони також було різним. Зафіксовано і конкретну прив'язку 1—2 ям до певного житла, і розташування кількох зерносовищ на окремій ділянці майже впритул одне до одного. На північній ділянці того самого двору (розкоп 11) зернові ями досі не виявлено.

Наприкінці 2012 р. у межах розкопу 10 на городищі Мохнач було відомо 15 різних за формою і обсягом комплексів, що можна пов'язати зі зберіганням зерна (табл. 6; рис. 60—63)⁴¹. Аналогічні за формою та розмірами зернові ями виявлені на Дмитріївсь-

⁴¹ У монографії [Колода, Горбаненко, 2010а, рис. 46—49] представлено частину комплексів, виявлених на городищі Мохнач на той час. У цій роботі для уникнення повторів наведено лише креслення нових (виявлених за останні сезони) комплексів для зберігання збіжжя.

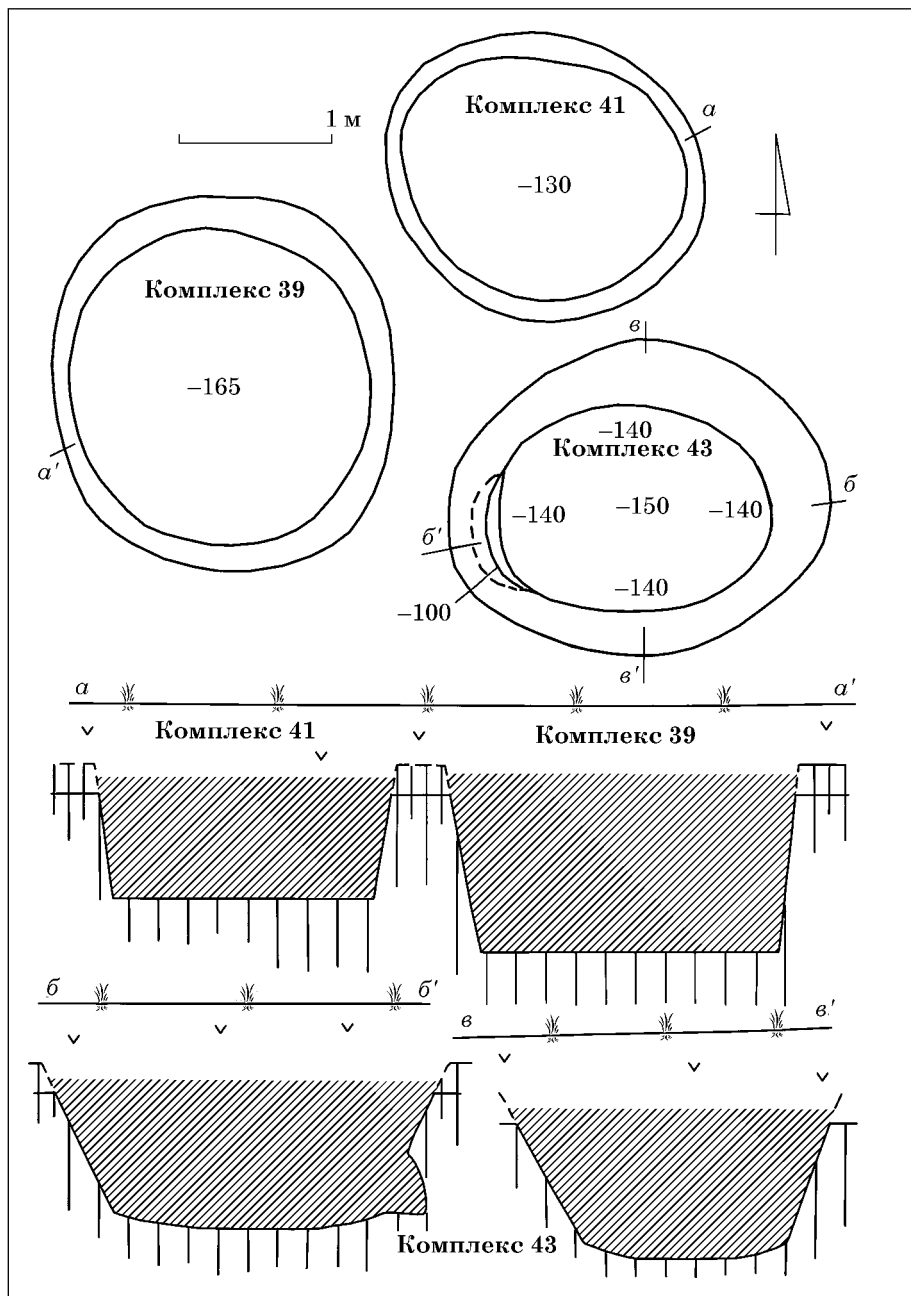

Рис. 60. Ями для зберігання зерна з городища Мохнач; плани і профілі комплексів 39, 41, 43 (розкоп 10, 2010 р.).

Тут і далі: штриховкою позначено умовний обсяг запасу зерна

кому [Плетнева, 1989, с. 46—48] і Маяцькому [Винников, Плетнева, 1998, с. 121, 129] поселеннях. Відомі вони й на салтівських поселеннях у степовій зоні [Красильнікова, 2005, с. 12] та в Криму, найбільше їх на Баклі [Гуськов, 2007, с. 23, 29—33].

Багаторічні роботи на розкопі 11, біля північного валу городища, не виявили

комплексів, які можна було б пов'язати із зерноховищами, однак у значно більшій кількості зафіксовано товстостінні тарні піфоси (переважно в оселях) [Колода, Горбаненко, 2010а, рис. 50]. Перший зі способів зберігання — ями, комори — вказує на зберігання зерна у великих обсягах, що свідчить про спеціалізацію цих господарств

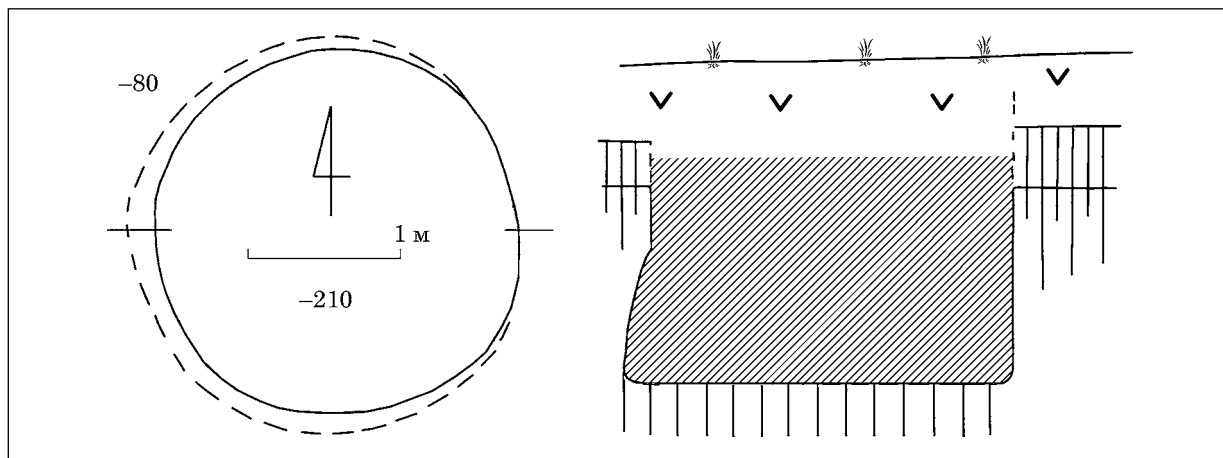

Рис. 61. План і профіль комплексу 53 з городища Мохнач (розкоп 10, 2010 р.)

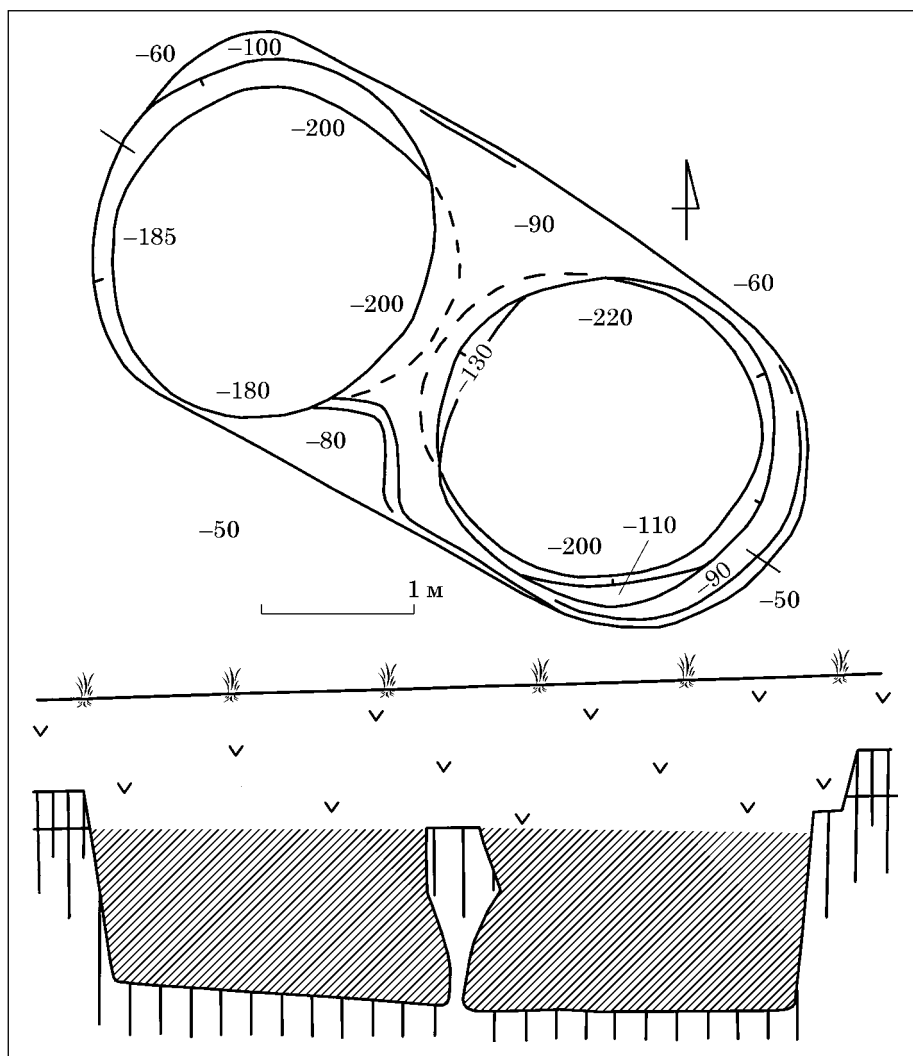

Рис. 62. План і профіль комплексу 54 з городища Мохнач (розкоп 10, 2010 р.)

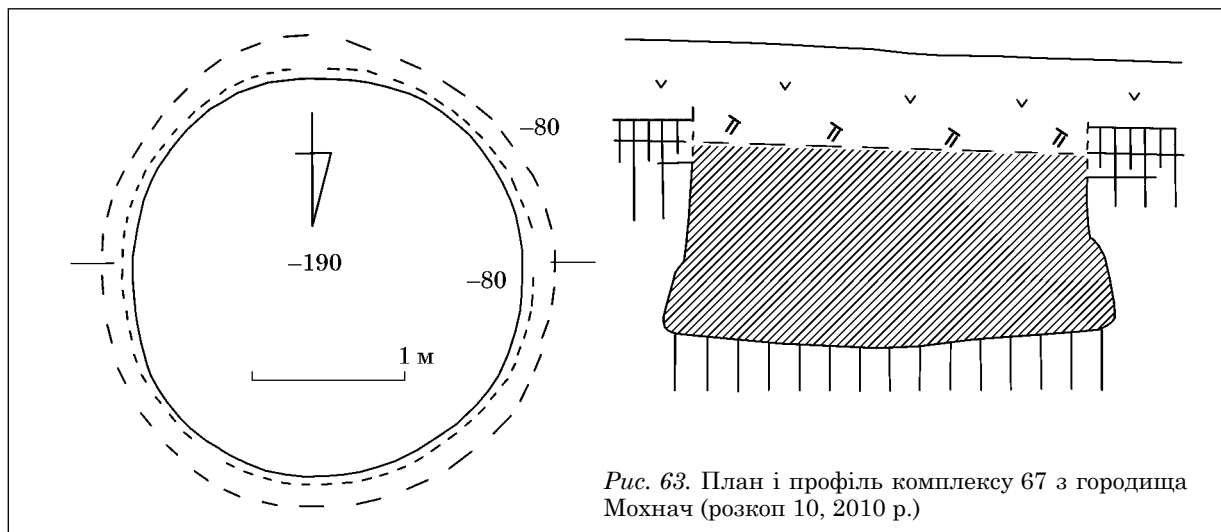

Рис. 63. План і профіль комплексу 67 з городища Мохнач (розкоп 10, 2010 р.)

Таблиця 7. Фрагменти тарних піфосів у культурному шарі розкопів 5 і 6 на селищі Коробові Хутори

Рік	Розкоп	Фрагменти піфосів, %	Інші артефакти землеробства
2005	5	30	Фрагмент жорна (№ 27, 37)
2006	5	≈33	Фрагмент серпа (№ 146), фрагмент орного знаряддя (№ 203)
2007	5	40	Терочник (№ 233, 234), фрагмент жорна (№ 283)
2007	6	37	—

П р и м і т к и. Статистика отримана у результаті обробки даних опису врахованого, але не взятого в колекцію матеріалу. Тут і в табл. 8 у дужках наведено номери за польовим описом.

Таблиця 8. Фрагменти тарних піфосів у комплексах розкопу 5 на селищі Коробові Хутори

Номер комплексу	Призначення	Фрагменти піфосів, %	Інші артефакти землеробства
1	Господарська яма поряд з житлом	≈50	—
2	Житло	≈30, 50	Жорно (№ 140)
3, 13 *	»	≈30, 40	—
7	Господарська яма	Понад 50	—
10	Погреб	≈26	Жорно (№ 195)
12	Житло	≈33	—
14	Господарська споруда	42	—
17	Літня кухня	Понад 50	—
18	» »	45	—
19	Житло	42	—
20	Літня кухня	≈43	—
22	Господарська споруда	≈32	—
23	Житло	43	—
24	Господарська споруда (погреб)	≈40	—
25	Господарська споруда	≈33	—

П р и м і т к и. Малі господарські ями, в яких виявлено одиничні фрагменти піфосів, не враховано. Зірочкою позначено, що комплекс розкопували впродовж 2 сезонів, тому він отримав 2 номери. Відсоткові співвідношення для кожного сезону наведено окремо.

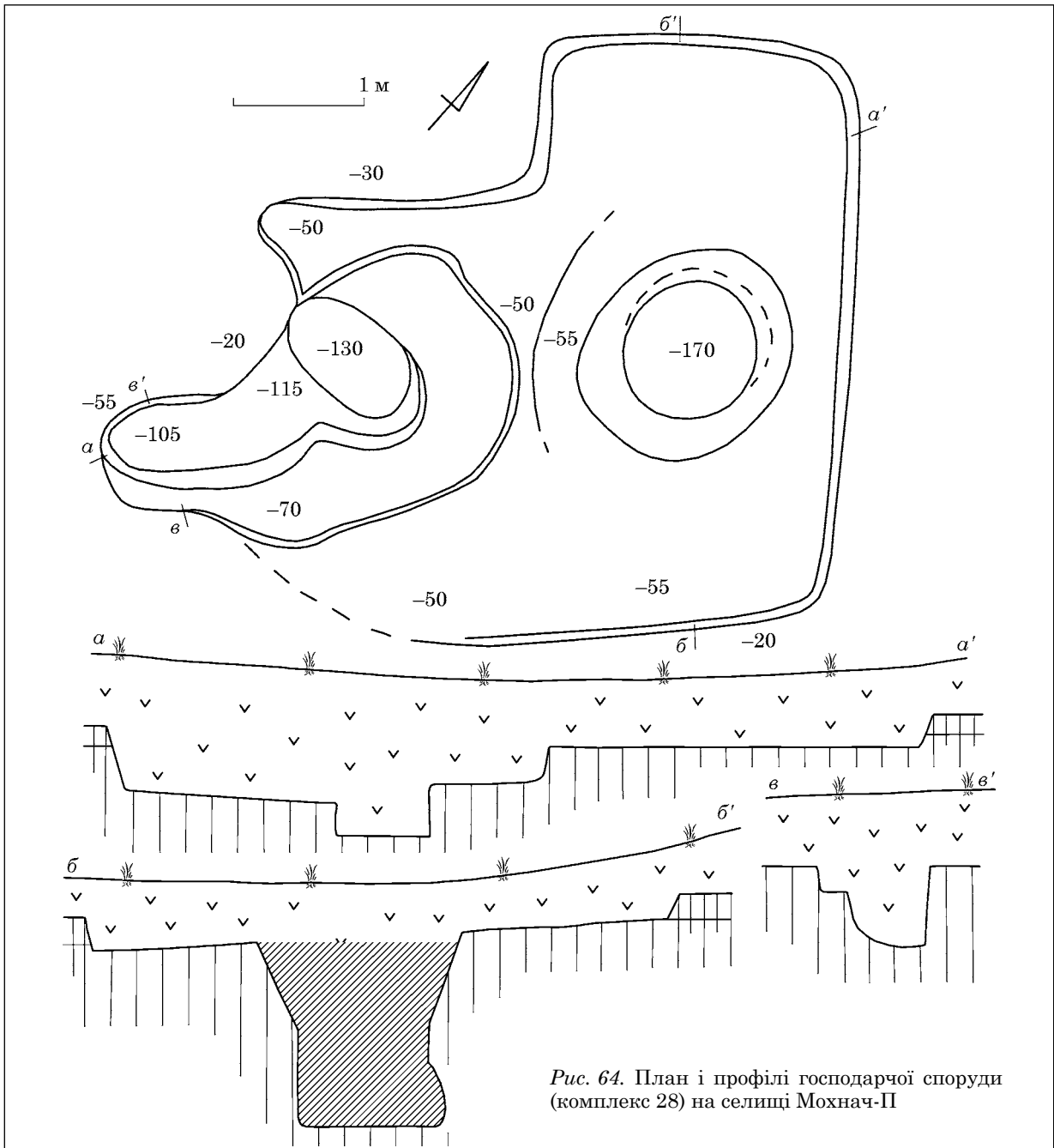
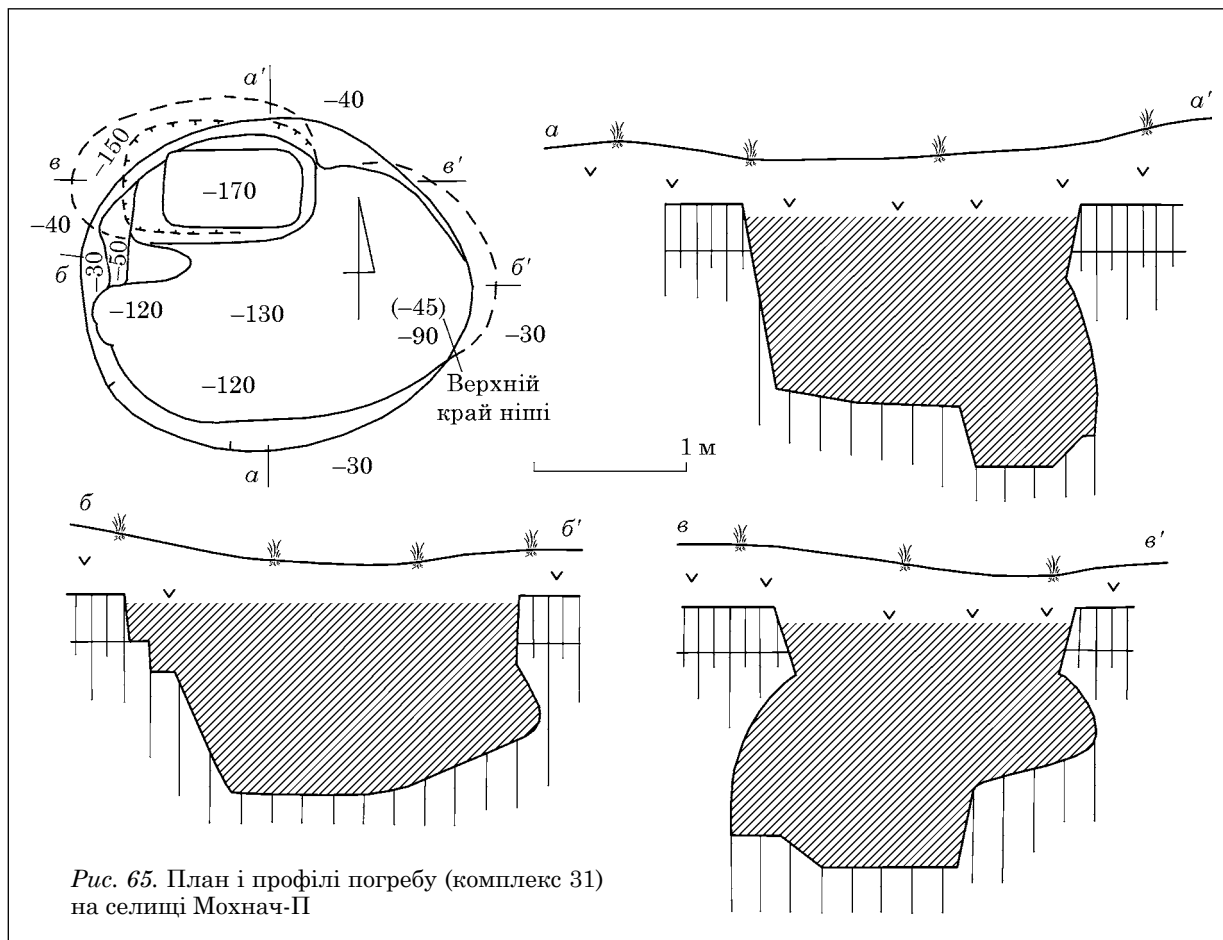

Рис. 64. План і профілі господарчої споруди (комплекс 28) на селищі Мохнач-ІІ

з товарного виробництва продуктів землеробства. Другий спосіб зберігання зерна (у посудинах і, в цілому, в незначних обсягах) вказує на переважне споживання продуктів зернового господарства. Ці різні способи зберігання, досліджені на різних ділянках городища, можуть також свідчити про різні

місця поселення людей, які не займалися землеробством (ремісників, тваринників?) і землеробів.

Найскладнішими щодо інтерпретації зберігання врожаю виявилися поселення Коробові Хутори і Мохнач-ІІ. Глибоких ґрунтових споруд, як на Верхньосалтівському

комплексі або у Мохначі, тут не виявлено. Поясненням цьому слугує несприятливий для створення глибоких зерносховищ піщаний і супіщаний ґрунт на місці поселення. Однак усі досліджені за останній час розкопки давали для Коробових Хуторів стабільно великий відсоток (30—40 %) фрагментів піфосної тари. За винятком заповнення невеликих об'єктів (незначних ямок, де тара практично завжди відсутня), ця кількість сягає 50 % і більше (табл. 7, 8). Для Мохнача-ІІ уламки тарної кераміки фіксують вкрай рідко. До того ж на цьому поселенні знайдено лише 2 комплекси, в яких можна припустити зберігання зерна: господарче приміщення з внутрішніми глибокими ямами (комплекс 28, рис. 64) та глибокий льох (комплекс 31, рис. 65). Враховуючи ці факти, а також те, що поселення було орієнто-

вано насамперед на ремісничу діяльність [Колода, 2010а; 2010б], можемо припустити невеликий обсяг власного зернового врожаю, який зберігали у м'якій тарі.

Звернімо увагу на те, що саме спосіб зберігання зернового врожаю може свідчити як про рівень соціального розвитку суспільства, так і про професійну спрямованість окремих складових його груп (сімей, родів).

Переробка врожаю представлена зернотерками і жорнами; останні суттєво переважають (рис. 66). Жорна виготовлені здебільшого з кварциту, одиничні знахідки — з дрібнозернистого пісковика, вапняку і граніту. З огляду на верхні камені, жорна представлені групами І і ІІІ з відповідною цим групам реконструкцією (див. рис. 24).

Зернотерки (нижні плити, терочники, розтирачі) на салтівських пам'ятках

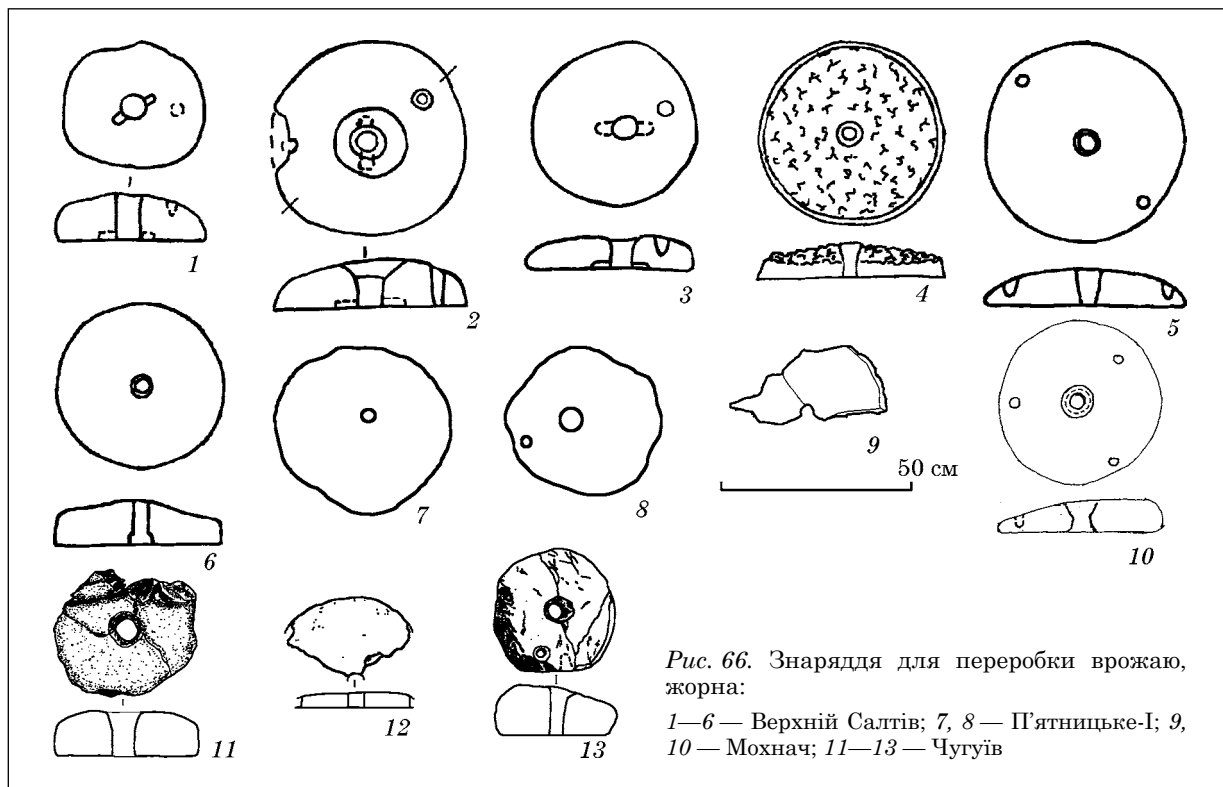

Рис. 66. Знаряддя для переробки врожаю, жорна:

1—6 — Верхній Салтів; 7, 8 — П'ятицьке-I; 9, 10 — Мохнач; 11—13 — Чугуїв

трапляються доволі рідко. Їх знахідки на досліджених нами поселеннях поодинокі (рис. 67; реконструкцію див. на рис. 23).

На Верхньосалтівському комплексі жорна в конструктивній послідовності були виявлені у житловій споруді. Відповідно до звітної документації, в споруді також знайдено тарний посуд великих розмірів [Ветштейн, 1959—1961/6г, с. 34; Колода, 2000б, с. 41—42, рис. 1]. На поселенні Коробові Хутори жорна виявлені в господарській будівлі (рис. 68). Виходячи з того, що ґрунт на цій пам'ятці був несприятливим для використання зернових ям, імовірно, продукти землеробства зберігали також у споруді, але інакше — в піфосах або тканинній тарі. Те саме можна сказати і про напівземлянки з Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Учені-археологи нечасто реконструюють переробку продуктів землеробства. Тим не менше кілька таких спроб існує. Так, для зубрицької культури (слов'яни, I ст. до н. е. — III ст. н. е.) була реконструйована

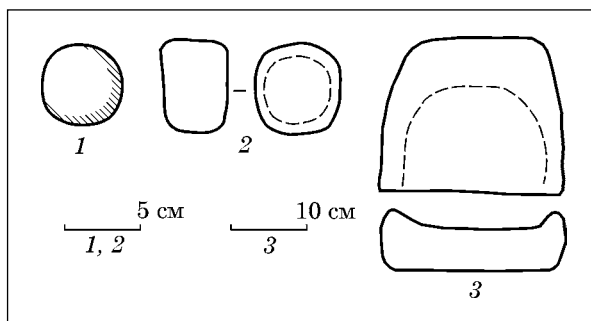

Рис. 67. Знаряддя для переробки врожаю, зерно-терки:

1 — П'ятицьке-I; 2 — Коробові Хутори (розтирачі); 3 — Верхній Салтів (плита)

господарська споруда з жорнами [Козак, Пашкевич, 1985; Козак, 2008, с. 93—94, рис. 32]. Інша реконструкція (також господарської споруди) відома для матеріалів черняхівської культури [Симонович, 1952]. Матеріали Пастирського городища, де жорна були виявлені в житловій споруді (напівземлянці) хронологічно ближчі до розглянутого нами періоду [Горбаненко, 2008]. Усі ці

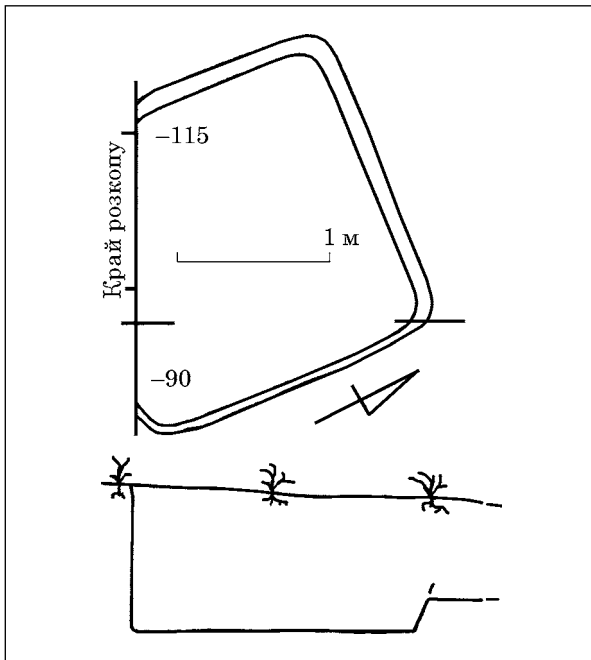

Рис. 68. Господарча споруда, пов'язана із землеробським процесом, комплекс 2 з поселення Курові Хутори

прикладі об'єднує наявність безпосередньо в спорудах місць для зберігання продуктів землеробства — ям або великих корчаг.

З точки зору забезпечення переробки врожаю, особливе положення займає селище Мохнач-П. Тут, крім частих уламків жорен знайдено значну кількість відходів від їх створення у вигляді шматків потрошеного каміння (пісковик, кварцит, зрідка граніт). Останні є наймасовішою категорією знахідок, на пам'ятці взагалі — 51—52 % (більше всіх інших категорій знахідок разом узятих)⁴². Такого немає на жодній відомій салтівській пам'ятці. З цього можна зробити висновок, що одним з напрямів ремісничої діяльності мешканців цього поселення було обробка каміння (привізної для них сировини) з метою створення жорен та забезпечення ними населення широкої сільськогосподарської округи городища Мохнач [Колода, 2010б].

* * *

Загальними висновками щодо землеробства є наступні положення.

1. Рівень розвитку землеробської техніки давав змогу робити глибоку оранку, необхідну для вирощування продуктивних, але примхливих культурних рослин (жито, пшениці голозерні).

2. Реконструйовані знаряддя плужного типу робили можливим повне або принаймні часткове обертання шару ґрунту, що поліпшувало якість оранки і частково знищувало кореневу систему бур'янів.

3. Використання ділянок землі під поля було тривалим, про що опосередковано свідчать знахідки відбитків зернівок бур'янів. Крім того, виявлені озимі бур'яни також опосередковано вказують на впровадження дво-, трипільної системи, за якої частину полів засівали яровими культурами, іншу — озимими. Можливо, третю частину залишали під паром для часткового відновлення родючості, у тому числі внаслідок внесення добрив природним способом від худоби, яку могли випасати на залишених ділянках (див. нижче). Існування ж ярових і озимих культур вказує і на використання сівозміни, за якої на одних і тих самих полях посіли не робили однакових посівів, що також мало позитивно відобразитися на підтриманні родючості полів.

4. Знаряддя для збирання врожаю (серпи, можливо, і коси) були різноманітними, прогресивної форми, що забезпечувало їх значну продуктивність.

5. Різноманітне зберігання врожаю вряхувало рівень спеціалізації господарства на землеробській зерновій справі та властивості ґрунту і передбачало використання зернових ям, льохів, комор, керамічної та м'якої тари.

6. Врожай переробляли переважно за допомогою ротаційних жорен, виготовлення яких в окремих випадках було фаховою справою.

⁴² Див. звіти В.В. Колоди за 2009 і 2011 рр.

4.3. ТВАРИННИЦТВО

Доробок щодо розвитку тваринництва у племен, що входили до складу Хозарського каганату, нині у науковій літературі доволі значний. В кількох роботах археологів лише побіжно розглянуто це питання на основі аналізів археозоологічних матеріалів, проведених відповідними фахівцями. Є власне й визначення археозоологів [Бибикова, 1960; 1961а; б], що увійшли до звітів досліджень відповідних пам'яток [Березовець, 1959—1961/6а—б; Брайчевская, 1959—1961/6в]. Це стало можливим завдяки співпраці канд. біол. наук В.І. Бібікової з експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця під час активних рятівних досліджень археологічних пам'яток у зоні створення Печенізького водосховища (а по суті господарської зони Верхньосалтівського ранньосередньовічного комплексу) у 1959—1961 рр. Упродовж останнього часу Р.В. Кройтор виконав визначення остеологічних матеріалів з Сіверсько-Донецького регіону.

В окремих випадках археозоологічні дослідження стали основою для повноцінної фахової публікації [Матолчи, 1984]. Ще одна публікація, в якій крім інтерпретації матеріалу наведено також достатньо повноцінні статистичні дані щодо археозоології з трьох пам'яток, проаналізованих Ю.Я. Мягковою, вийшла у тезовій формі. Дослідниця проаналізувала матеріали пам'яток Ломакіно (стійбище на правому березі р. Міус, Ростовська обл., РФ), Гнилівське городище (околиця м. Ростов-на-Дону, РФ), Правобережне Цимлянське городище (30 км від м. Волгодонськ, РФ) [Мягкова, 1998]. Усі матеріали, оприлюднені у виданнях та доступні для наукового загалу, територіально належать до пам'яток салтівської культури басейну р. Дон (територія РФ); лише Верхньосалтівський археологічний комплекс знаходиться на території сучасної України (і в лісостеповій зоні). До цього слід додати визначення Р.В. Кройтора, що публікуються вперше (див. додаток).

Археозоологічний матеріал. З матеріалу, що вдалося зібрати, для аналізу

стада тварин у носіїв салтівської культури статистичною цінністю є визначення археозоологічних матеріалів: з Верхньосалтівського археологічного комплексу ([Бибикова, 1960; 1961а; Колода, Кройтор, Горбаненко, 2013]; визначення матеріалів 1959—1961 рр. — В.І. Бібікової, 1996—1998, 2004 рр. — Р.В. Кройтора, див. додаток); Гнилівського городища [Мягкова, 1998]; Дмитрівського городища ([Плетнева, 1967, с. 147], визначення В.І. Цалкіна), Карнаухівського поселення ([Ляпушкин, 1958б, с. 313], визначення К.Б. Юрьєва); поселення Коробові Хутори (визначення Р.В. Кройтора, див. додаток), пам'ятки Ломакіно [Мягкова, 1998]; Маяцького городища [Матолчи, 1984]; городища Мохнач (визначення Р.В. Кройтора, див. додаток), Правобережного Цимлянського городища з розкопок 1950-х рр. ([Плетнева, 1967, с. 147], визначення А.В. Таттар) та окремо з розкопок 1987—1988 рр. [Мягкова, 1998]; поселення П'ятницьке-І (визначення Р.В. Кройтора, див. додаток). Матеріали Станиці Заплавської ([Гадло, 1978, с. 124], визначення Н.М. Єрмолової), пам'яток Нетайлівка [Бибикова, 1961б], ур. Роганина, Фашівка, Мохнач-ІІ (визначення Р.В. Кройтора, див. додаток) не включено до аналізу через їх статистичну недостатність (табл. 9)⁴³.

Загалом же на важливість тваринництва вказують і результати співвідношень особин свійських і диких тварин. Так, археозоологічними дослідженнями матеріалів з Верхнього Салтова встановлено надзвичайно малу частку диких тварин: 3 особини — 2,4 %; 121 особина — 97,6 %. Їх співвідношення становить, %: на городищі Мохнач — 3,6 до 96,4; на поселенні П'ятницьке-І — 3,9 до 96,1; на Гнилівському городищі — 5,3 до 94,7; на Маяцькому — 6,5 до 93,5; на поселенні Коробові Хутори — 8 до 92; на Ломакіному — 9,1 до 90,9; на Карнаухівському — 9,5 до 90,5 (рис. 69). Лише для Правобережного Цимлянського городища (1987—1988) ці дані становлять 41 % особин. Однак матеріали з розкопок С.А. Плетнєвої, згодом, показа-

⁴³ Нумерація в табл. 9 і на рис. 69—74 збігається.

Роздл 4. Сільське господарство носіїв салтівської культури

Таблиця 9. Археозоологічний матеріал із салтівських пам'яток

№	Пам'ятка	Вид, кількість особин							
		ВРХ		ДРХ		Свиня		Кінь	
		N	%	N	%	N	%	N	%
1	Верхній Салтів	35	28,9	27	22,3	41	33,9	18	14,9
2	Гнилівське	13	41,9	10	32,3	—	—	8	25,8
3	Дмитрівське	?	29	?	27	?	20	?	24
4	Карнаухівське	?	34,5	?	28,5	?	14,5	?	22,5
5	Коробові Хутори	6	27,3	6	27,3	6	27,3	4	18,1
6	Ломакіно	21	47,8	13	29,5	3	6,8	7	15,9
7	Маяцьке	22	17,6	61	48,8	27	21,6	15	12
8	Мохнач	13	48,2	5	18,5	4	14,8	5	18,5
9	Мохнач-П	4	—	1	—	2	—	4	—
10	Нетайлівка	8	—	2	—	3	—	3	—
11	Правобережне Цимлянське, 1950-ті рр.	?	39	?	24	?	13	?	24
12	Там само, 1987—1988 рр.	11	24,5	29	64,4	—	—	5	11,1
13	П'ятницьке-І	25	25,2	26	26,3	20	20,2	28	28,3
14	ур. Роганіна	1	—	1	—	—	—	2	—
15	Станиця Заплавська	4	—	3	—	—	—	2	—
16	Фащівка	9	—	1	—	—	—	3	—

Примітки. Усі відсоткові співвідношення розраховані нами за даними щодо особин ВРХ, ДРХ, свиней, коней. Для Верхнього Салтова наведено об'єднані дані (див. рис. 70—73). У зв'язку з неможливістю визначити причину розбіжності даних різних років з Правобережного Цимлянського городища, їх подано і проаналізовано окремо. Серед матеріалів Коробових Хуторів також визначено кістки осла.

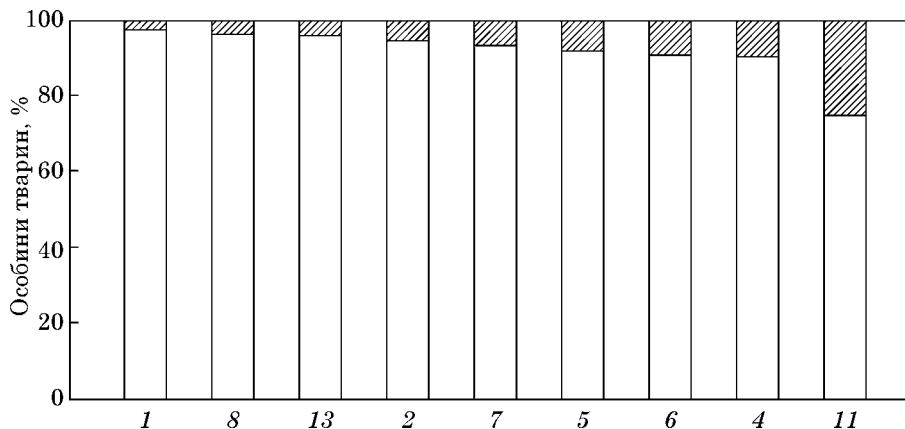

Рис. 69. Співвідношення диких (вгорі) до свійських (внизу) тварин за кількістю особин (нумерацію див. табл. 9)

ли близько чвертини особин диких тварин в археозоологічному комплексі, що однак є найбільшим показником. Наведені дані (за винятком Правобережного Цимлянського городища) безперечно свідчать про важливість саме тваринництва для отримання м'яса та незначну роль мисливства. Це аксіоматично

вважається показником добре розвинутого тваринництва, за якого мисливство відіграло роль тренування, захисту посівів від потрави (наприклад кабанями) або могло бути спрямовано на добування хутра, певних видів шкіри тощо. Звісно, м'ясом у таких випадках теж не нехтували.

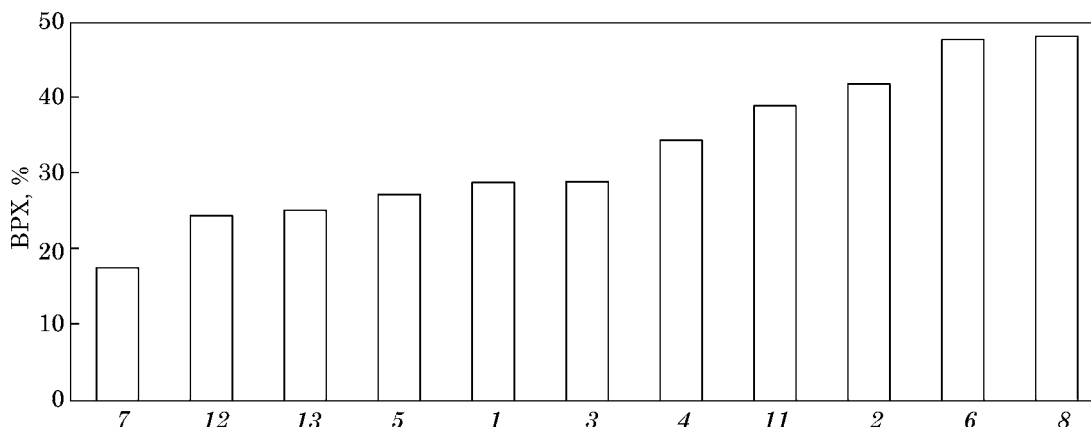

Рис. 70. ВРХ за кількістю особин (див. табл. 9)

Велика рогата худоба (*Bos taurus* L.). У складі стада ВРХ зазвичай представлена доволі сталою кількістю, що становить близько третини загальної кількості особин у стаді (Дмитрівське, Верхній Салтів, Карнаухівське, Правобережне Цимлянське (розкопки С.А. Плетнєвої), Гнилівське, Коробові Хутори, П'ятницьке-І — від 25,2 до 41,9 %). Однак є і винятки, коли кількість ВРХ у стаді становила менше, ніж чверть (Маяцьке — 17,6 %, Правобережне Цимлянське (1987—1988) — 24,5 %) (рис. 70). Загалом такі показники є доволі сталими і відповідають показникам сусідніх слов'янських племен (див. розд. 5). За

зведеними даними А.З. Віннікова щодо боршевської культури, ці показники варіюють у межах від 1/5 до половини стада, найчастіше становлять 1/4—1/3 частину стада [Винников, 1995, табл. 2]. Винятком щодо великої кількості ВРХ є Ломакіно і городище Мохнач (майже половина стада), що наближає їх за цим показником до деяких давньоруських міст [Потапов, 1990, с. 37—41; Цалкин, 1956, с. 143].

Розглянемо вікове співвідношення у стаді ВРХ; такі дані існують для 6 пам'яток (табл. 10). Вважають, що, чим нижчий показник молодих особин, тим стабільнішим і «міцнішим» було тваринництво. Отже, з

Таблиця 10. Співвідношення вікових градацій особин домашніх тварин

Пам'ятка	Вид, вікове співвідношення											
	ВРХ			ДРХ			Свиня			Кінь		
	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д
Маяцьке	31,8/7	13,6/3	54,5/12	34,4/21	13,1/8	52,5/32	37/10	7,4/2	55,6/15	20/3	6,7/1	73,3/11
Правобережне Цимлянське *	18/2		82/9	39/11		61/18	—	—		40/2		60/3
Ломакіно	66/14		33/7	23/3		77/10	3			20/1		80/6
Гнилівське	46/6		54/7	30/3		70/7	—	—		17/1		83/7
Коробові Хутори	2		4	1		5	3		3	1		3
Мохнач	1		12	1		4	1		3	—		5
П'ятницьке-І	5		20	9		17	16		4	6		22

Примітки. М — молоді; Н-д — напівдорослі; Д — дорослі. В графах дано відсоток / абсолютну кількість (для даних, наведених Ю.Я. Мягковою, перераховано нами у зворотному порядку, оскільки у більшості випадків складання відсоткових співвідношень через незначну кількість даних є некоректним). Для городища Правобережне Цимлянське наведено визначення Ю.Я. Мягкової (позначено зірочкою).

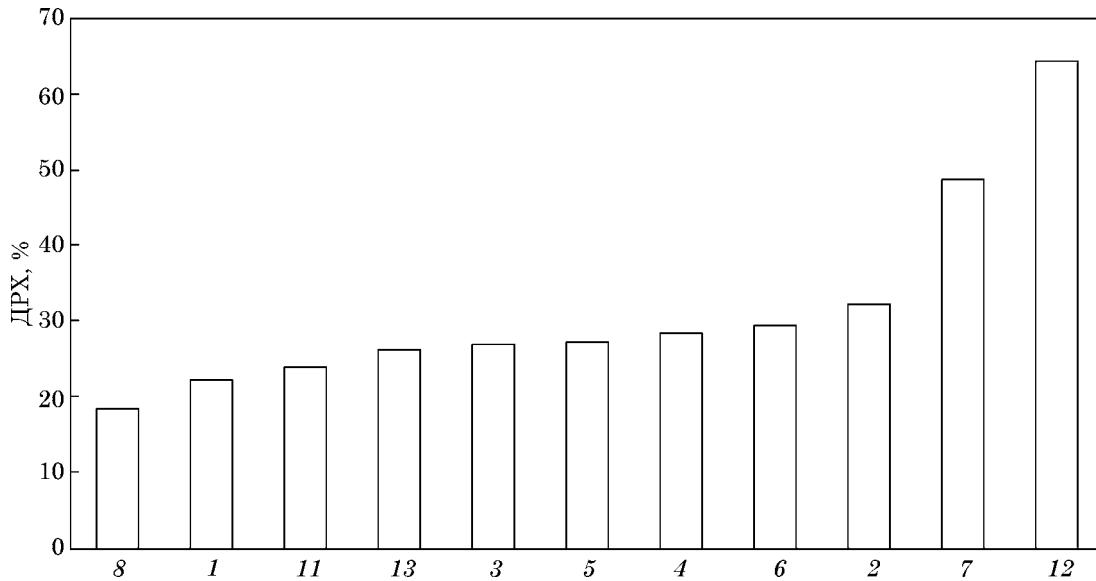

Рис. 71. ДРХ за кількістю особин (див. табл. 9)

цього погляду, найрозвиненішим було скотарство городища Мохнач (1 до 12 особин), Правобережного Цимлянського городища (2 до 9), селища П'ятницьке-I (5 до 20); далі — Коробові Хутори (2 до 4), Гнилівське (6 до 7 особин). На Маяцькому городищі вікову градацію визначено до рівня молоді—напівдорослі—дорослі (7—3—12 особин); на Ломакіному забивали дві третини ВРХ у молодому віці.

Дрібна рогата худоба (*Ovis aries* L. & *Capra hircus* L.) (див. табл. 9, рис. 71). На Правобережному Цимлянському городищі (1987—1988) особини ДРХ серед домашніх тварин становлять абсолютну більшість (64,4 %), що свідчить про відкриті простори для випасання отари. Ці здогадки підтверджуються також наявністю решток степової дикої фауни — сайгака, корсака, байбака, зайця-русака [Мягкова, 1998]. На Маяцькому городищі кількість ДРХ наближається до половини від стада (48,8 %). Загалом же стаду домашніх тварин у носіїв салтівської культури притаманний доволі сталий показник — близько 1/4—1/3 (Верхній Салтів, Правобережне Цимлянське (розкопки С.А. Плетньової), Карнаухівське, Ломакіно, Гнилівське, Коробові Хутори, П'ятницьке-I); найменші показники (менше за 1/5) дали

матеріали городища Мохнач. Цей показник тваринництва салтівців більший за показник слов'янського тваринництва. Так, у сусідів салтівської культури на Дону — слов'ян-боршевців, він був значно меншим — приблизно 15 % [Винников, 1995, с. 47; табл. 2], а у сіверян (Дніпровське Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця) ДРХ у складі стада зазвичай становив близько п'ятої частини (див. розд. 5).

Крім загальних визначень щодо рівня ДРХ, для Маяцького городища існують також визначення щодо співвідношення вівця — коза. За цими матеріалами виходить, що у стаді ДРХ переважали вівці (38 до 23 особин). Овець забивали у молодому віці частіше, ніж кіз. Так, серед матеріалів визначено 17 молодих особин (45,9 %), 5 напівдорослих (13,5 %) та 16 дорослих (40,6 %), тоді як кіз (аналогічно) визначено 4 : 3 : 16 — в особинах (17,4 : 13 : 69,6 — у відсотках) відповідно. За віковою градацією (табл. 10), найменше ДРХ у молодому віці забивали у Коробових Хуторах (в пропорції 1 : 5 — в особинах), максимальну кількість молодих особин ДРХ (21 : 8 : 32) — на Маяцькому городищі.

Кінь (*Equus caballus* L.) (табл. 9, рис. 72). Важливу роль у житті і господарстві насе-

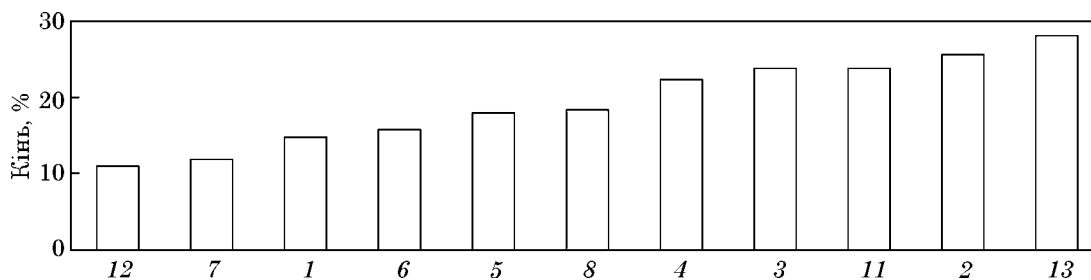

Рис. 72. Коні за кількістю особин (див. табл. 9)

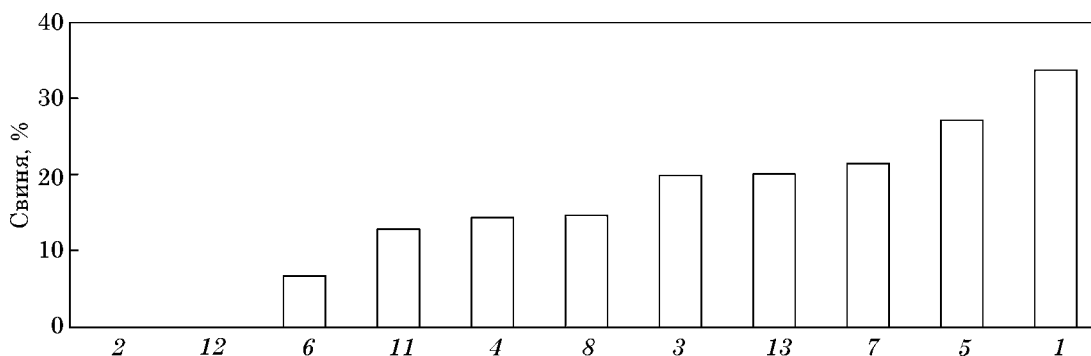

Рис. 73. Свині за кількістю особин (див. табл. 9)

лення салтівської культури відігравав кінь, що пояснюється розвитком військової справи, способом ведення господарства та традиціями. На досліджуваних пам'ятках цей показник змінюється від 11,1 (Правобережне Цимлянське городище, 1987—1988 рр.) до 28,3 % (П'ятицьке-І). В цілому, переважна більшість показників варіює в межах від п'ятої частини до чвертини (Мохнач, Коробові Хутори, Карнаухівське, Правобережне Цимлянське (розкопки С.А. Плетньової), Дмитрівське, Гнилівське). Разом з тим дані щодо деяких пам'яток дещо відрізняються у менший бік, крім Правобережного Цимлянського (Маяцьке — 12, Верхній Салтів — 14,9, Ломакіно — 15,9 %). Зауважимо, що у сусідніх слов'ян показник кількості коней є менш стабільним і загалом меншим (див. розд. 5). У боршівців показники коней, як і у роменців, загалом незначні — близько десятої частини (Мале та Велике Боршівське, Титчиха); дещо більші показники отримано для Архангельського (16 %) і Животинного городищ (20,7 %) [Винников, 1995, табл. 2; Журавлев, 1998].

Археозоологічними дослідженнями матеріалів з Маяцького городища встановлено існування малорослих (яма 18 — висота в холці 134,2 см) та середньорослих (переважна більшість вимірів — 134—141,8 см) коней [Матолчи, 1984, с. 245]. Імовірно, саме ці успіхи у визначенні різних видів коней навело С.А. Плетньову на думку інтерпретації загалом доволі схематичних зображень, що походять з того ж Маяцького городища, як зображень коней двох порід: довгоногих, з крутим крупом і маленькими голівками, та коротконогих, дещо «важких», з великими головами [Плетнева, 1984, с. 93; див. рис. 3—6 і далі]. Зауважимо, що і за крацями (менш схематизованими) зображеннями навіть фахівці не наважуються визначати породи тварин.

За віковою градацією (табл. 10), зазвичай коней забивали у молодому віці у незначних кількостях. Лише матеріали з Правобережного Цимлянського городища (2 до 3 особин) відрізняються від інших пам'яток.

Свиня (*Sus domestica* Gray) (див. табл. 9, рис. 73). Найцікавіша ситуація склалася

з аналізом кількості свиней у складі стада різних пам'яток. Так, на двох пам'ятках з восьми залучених до аналізу кісток домашніх свиней взагалі не було визначено⁴⁴. На одній пам'ятці показник надзвичайно малий — 6,8 % (Ломакіно). Інші результати досліджень дали доволі нестабільний показник від 13 до 33,9 %. Серед інших визначених домашніх тварин свині притаманний найменш стабільний показник, як і у слов'ян на Дону — від 10 до 51,7 % [Винников, 1995, с. 47, рис. 2], на відміну від відносно стабільних (близько 30 %) показників у складі стада домашніх тварин у носіїв роменської археологічної культури (див. розд. 5).

Щодо визначення вікової градації вживаних у їжу свиней існують дані лише для Маяцького городища (див. табл. 10): дещо менше половини свиней вживали у дорослому і напівдорослому віці: 10 (37 %) до 2 (7,4 %) до 15 (55,6 %) особин. Статистично недостатні матеріали, що можуть свідчити про вікову градацію свиней з Коробових Хуторів, показують аналогічну тенденцію: 3 особини з 6 були забиті у віці до 1 року. Загалом же археозоологічні матеріали переважної більшості археологічних культур, носії яких займалися сільським господарством, засвідчують, що свиней зазвичай найбільше забивали у молодому віці, оскільки їхня популяція легко відтворюється, а утримування (влітку, на відміну від зимового періоду) не вимагало затрат праці. З цього погляду вважаємо показники з П'ятницького-І (16 : 4) доволі характерними.

Однією з відмінностей тваринництва носіїв салтівської культури від тваринництва слов'ян території сучасної України (роменської культури) є використання у господарстві верблюдів і віслуків. Кістки від двох особин верблюдів було виявлено на Карнаухівському поселенні [Ляпушкин, 1958а, с. 313]⁴⁵. У незначній кількості знахідки

кісток верблюдів відомі також із матеріалів боршевської культури [Винников, 1995, с. 47]. Зважаючи на ареал поширення останньої, а також місце розташування Карнаухівського поселення, ці знахідки слід пояснювати східними впливами (караванна торгівля). Ймовірно, те саме можна сказати й про поодинокі знахідки решток віслуків, відомих з Маяцького городища [Матолчи, 1984, с. 238, 245—246] і Коробових Хуторів.

Цікаво також сукупно розглянути результати співвідношень у складі стада та вікових співвідношень серед видів тварин одного стада. Незвичним видається велика кількість ВРХ, що забивали у молодому віці на Ломакіному. У цьому разі слід звернути увагу на те, що для Ломакіного було отримано найбільший показник ВРХ загалом. Імовірно, для цієї пам'ятки скотарство відіграло переважно м'ясну роль — ВРХ не розводили для отримання молочної продукції та тяглової сили, а забивали більшість із закінченням сезону пасовиськ, залишаючи лише відтворювальну частку стада на наступний рік.

З огляду на попереднє припущення щодо ВРХ, виходить, що на Ломакіному ДРХ вирощували і утримували передусім для отримання від неї вовни і молока; на Гнилівському і Цимлянському городищах ДРХ розводили для вовни (у першу чергу) і отримання м'ясо-молочних продуктів, на Маяцькому — насамперед для швидкого отримання м'яса, але у незначних кількостях. Останнє опосередковано підтверджується доволі значним відсотком від загальної кількості тварин, разом зі свинями (відсутніми або майже відсутніми на інших порівнюваних пам'ятках).

Щодо коней, напевно, слід говорити, що їх не часто вирощували саме з метою вживання в їжу. Вживали їх у їжу, в основному, коли необхідно було позбутися нікчемної за прямим призначенням, зайвої тварини (хворої або скаліченої — тобто нездатної виконувати інші функції).

Цікаво також зазначити відсутність або надзвичайно малу кількість свиней на пам'ятках Ломакіно, Гнилівське, Правобе-

⁴⁴ Втім одна з пам'яток, Правобережне Цимлянське городище, за різні роки розкопок має різні показники. Матеріал з розкопок С.А. Плетньої має показник 13 % свиней (див. табл. 9).

⁴⁵ В археозоологічному комплексі пам'ятки не враховано.

режне Цимлянське городище (1987—1988). Можна було б зробити припущення, що на цих поселеннях свиней у їжу не вживали, але дані на це не вказують. На Ломакіному свині все ж складала незначну кількість вирощуваних тварин. Таку саму кількість (3 особини) там становить і кабан дикий, збільшуючи таким чином обсяг споживаної свинини вдвічі. На Правобережному Цимлянському городищі частка дикого кабана серед кухонних решток становить 11 особин — таку саму кількість, як і ВРХ. І лише на Гнилівському городищі рештки свині абсолютно відсутні, а особина дикого кабана була лише одна [Мягкова, 1998, табл. 42]. З цих даних випливає, що жителі двох із трьох згаданих пам'яток вживали свинину; на одній пам'ятці їх починали розводити.

На інших пам'ятках (Маяки, Дмитрівське, Верхній Салтів, Коробові Хутори) свиня є у доволі значній кількості. На Нетайлівці із 16 особин домашніх м'ясних тварин визначено 3 особини свині (табл. 9) — також достатньо великий показник у перерахунку на відсотки, щоб стверджувати про випадковість визначених тварин⁴⁶. Отже, питання про свинарство для тієї території салтівської культури, де переважало осіле населення, може бути вирішено позитивно.

Вікова градація свиней відома для чотирьох пам'яток (див. табл. 10). З матеріалів Маяцького городища випливає, що дещо менше половини свиней забивали у молодому та напівдорослому віці, залишаючи на розведення на наступний рік близько половини статевозрілих особин. За матеріалами з П'ятницького-І таке співвідношення становить 16 : 4. Це і не дивно, зважаючи на те, що, на відміну від інших раніше описаних тварин, від свині людина отримувала лише м'ясо та шкіру — інших продуктів / корисних дій від існування свині немає. Підтвердженням цьому слугують визначення вікової градації свині серед археозоологічного матеріалу з будь-яких слов'янських пам'яток (див. розд. 5).

Розрахунки м'ясного виробництва.

Користуючись даними розрахунку м'ясного виробництва, наведеними у розд. 2, вважаємо за можливе скласти лише відносне співвідношення м'ясного виробництва, притаманного осілим носіям салтівської культури, від різних тварин у відсотках, а не в кілограмах (рис. 74). З наведеного матеріалу слід виключити археозоологічний комплекс Правобережного Цимлянського городища (1987—1988), оскільки, очевидно, продукти мисливства там відігравали доволі суттєву роль у забезпеченні населення м'ясними продуктами.

З огляду на кількість особин, а також на найбільшу масу, найбільшу кількість м'яса носії салтівської культури отримували від ВРХ. Це абсолютна більшість у шести випадках (в одному — навіть 71,6 %); іноді переважання відносно, а не абсолютне, наближається до 50 %. В одному випадку (Маяцьке городище) відносно переважання м'ясної продукції від ВРХ сягає 2/5. Друге місце поділяють конина і свинина (там, де домашні свині зафіксовані). Частка м'ясної продукції від них досить сильно варіює; для кожної пам'ятки характерне переважання одного з видів м'яса. Лише для матеріалів Коробових Хуторів ці показники найближчі між собою (24,8 % свинини, 21,8 % конини). Зазвичай же розбіжність між показниками для кожної пам'ятки становить близько 10 % загальної кількості м'яса.

Стабільно малою часткою представлена ДРХ (3,6—6,6 %) ⁴⁷. Винятком є лише показники з двох пам'яток, для яких зафіксовано відносно або абсолютне переважання

⁴⁷ Археозоологічний матеріал (як і археологічний у цілому), на жаль, відбиває фрагментарну картину діяльності людини у давнину (детально про неповноту остеологічних матеріалів див., напр.: [Антипина, 2005; 2007]). Так, до наших днів велику кількість овець і кіз забивають у надзвичайно молодому віці, залишаючи лише частину стада для відтворення. Здебільшого кістки таких особин взагалі можуть не зберігатися, особливо з огляду на те, що вони могли проходити значну термічну обробку (якщо м'ясо варили); крім того, такі кістки могли бути просто згодовані собакам.

⁴⁶ Відсоткове співвідношення не складало через статистично малу кількість даних.

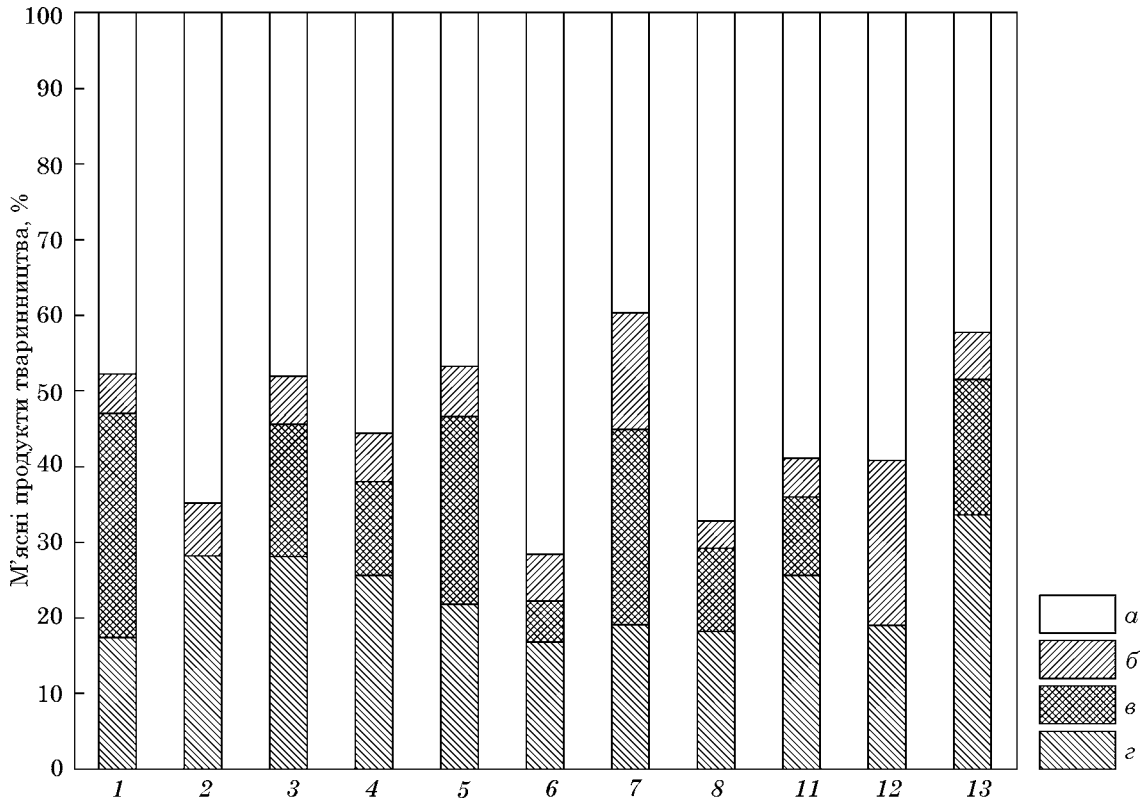

Рис. 74. Співвідношення свійських тварин за кількістю отриманого від них м'яса (див. нумерацію у табл. 9):

а — ВРХ; б — ДРХ; в — свиня; з — кінь

особин ДРХ: Маяцьке, Правобережне Цимлянське (1987—1988). Імовірно, щодо цих пам'яток слід говорити про спеціалізацію на вівчарстві.

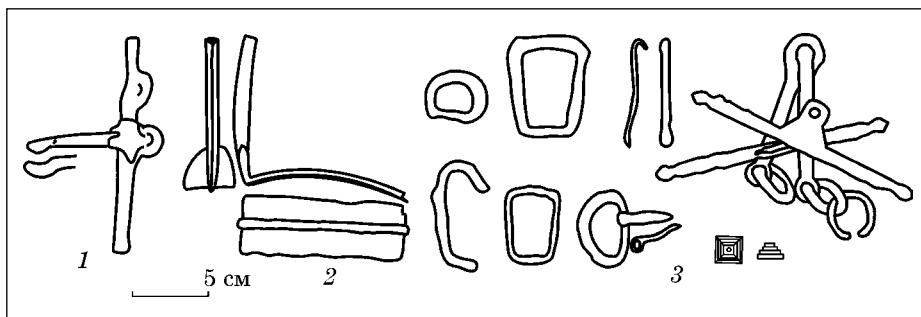
Знаряддя тваринництва. Беззаперечним підтвердженням тваринництва слугують знаряддя праці тваринника. Її поділяють на кінське спорядження (трапляється найчастіше), знаряддя для випасання худоби (для ВРХ і ДРХ), знаряддя для обстригання шерсті (ДРХ).

Кінське спорядження. Серед знарядь, що стосуються тваринництва, найважливіше місце займає спорядження коней. Значна кількість спорядження відома як в окремих похованнях коней, так і в похованнях вершників. Прикладом можуть бути могильники, які створені за різними обрядами поховання — Верхньосалтівський та Сухогомільшанський, що лише підкреслює

значення коня для різних етносів, які склали салтівську археологічну культуру [Михеев, 1986; Аксенов, 2001—2002, с. 270, 276, рис. 2—6; Колода, 2004а, с. 221—225]. Згадані матеріали яскраво демонструють важливість верхової їзди в середовищі носіїв цієї археологічної культури. Зважаючи ж на наявність у перелічених поховальних комплексах великої кількості зброї, легко дійти висновку, що коней використовували насамперед для військової справи. Знахідкам у могильниках наборів із кінського спорядження, а також різноманітних предметів озброєння, їх кількості та соціальному значенню присвячено спеціальні дослідження (напр.: [Крыганов, 1989; Аксенов, 2000; 2005, с. 61—65, рис. 1—3]). Тому вважаємо за можливе залишити цю тему поза увагою, навівши лише приклади знахідок з житлових пам'яток салтівської культури

Рис. 75. Знахідки кінського спорядження з поселенських пам'яток, за останні роки:

1 — вудило, Верхній Салтів; 2 — стремено, Коробові Хутори; 3 — набір кінської упряжі, Мохнач-П

описуваного регіону. На салтівських поселеннях поодинокі знахідки частин кінського спорядження також широко відомі. Так, на селищі у Верхньому Салтові у 1996 р. було виявлено половину двочастинних вудил із стрижневим псалієм (рис. 75, 1) [Колода, 1996/52, табл. VIII, 6; Горбаненко, Колода, 2010, рис. 10]. Іншу знахідку частини кінського спорядження, призначеного для верхової їзди, виявлено під час досліджень поселення Коробові Хутори. Там було знайдено типове для салтівців фрагментоване стремено із увігнутою підніжкою (рис. 75, 2) [Колода, 2005в, с. 172, рис. 2, 5]. З-поміж нещодавніх матеріалів слід згадати про знахідку набору для верхової їзди з поселення Мохнач-П (рис. 75, 3) [Колода, Квитковський, 2009, рис. 5].

Набагато гірше представлено знаряддя тваринництва, що вказувало б на цілком «мирне» використання тварин. Це логічно пояснюється незначною кількістю таких знарядь взагалі. Тим не менше серед артефактів, що свідчать про скотарство та вівчарство, з матеріалів салтівської культури відомі *ботала* різних видів [Михеев, 1985а, с. 27]. Їх використання вказує на випасання худоби. Одне з таких знарядь (поганої збереженості) було виявлене у ході досліджень Маяцького археологічного комплексу [Винников, Плетнева, 1998, с. 186, рис. 74, Д], де було розвинене вівчарство. У Сіверсько-Донецькому регіоні аналогічне знаряддя знайдено на городищі Мохнач (рис. 76) [Колода, 2002/38, с. 8, табл. XIV, 6, 7].

Ножиці. Для підтвердження вівчарства, а також використання ДРХ не лише для вживання у їжу, а й для збору шерсті

Рис. 76. Ботало, Мохнач

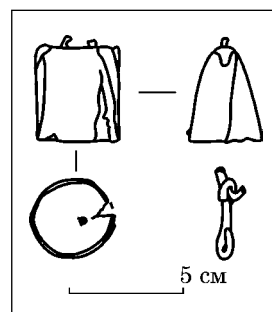
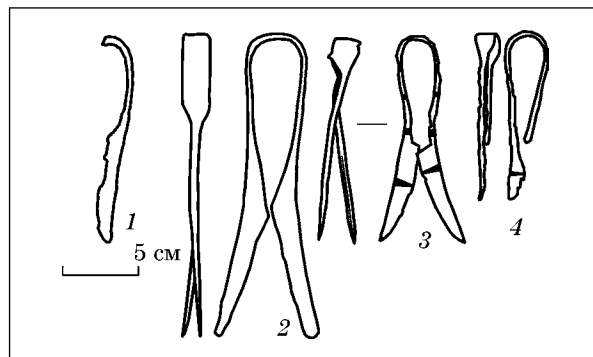

Рис. 77. Ножиці для підстригання ДРХ:

1 — Верхній Салтів; 2 — Коробові Хутори; 3 — П'ятницьке-І; 4 — Кочеток (могильник)

на прядіння, слід згадати про знахідки пружинних ножиць. Один фрагментований екземпляр походить з Верхньосалтівського городища (рис. 77, 1) [Ветштейн, 1959—1961/6г, табл. XIX, 6; Горбаненко, Колода, 2010, рис. 11]. Інші екземпляри (по одній цілій формі) виявлено на поселеннях Коробові Хутори і П'ятницьке-І (рис. 77, 2, 3) [Колода, 2005в, с. 172, рис. 2, 3; Квитковський, Колода, 2009/б. н., с. 20; рис. 34, 1]. Виявлено також фрагментоване знаряддя, що походить з території могильника Коче-

ток (знайдено поза контекстом) (рис. 77, 4) [Свистун, 2012б, ил. 6, 44]. Така форма інструменту була доволі поширена на території півдня Східної Європи з початку I тис. н. е. Пружинні ножиці відомі й з матеріалів інших пам'яток салтівської культури [Михеев, 1985а, с. 27, рис. 11, 17], а також із синхронних слов'янських пам'яток [Винников, 1995, рис. 17, 1; Коваленко, 1999, с. 39, рис. 7].

Утримання худоби. За класифікацією К.П. Бунятян, тваринництво носіїв салтівської культури можна зарахувати до стійлово-вигінного та відгінного [Бунятян, 1992; 1994; 1997]. За стійлово-вигінного тваринництва необхідними були загорожі та інші споруди для тварин. Вигін характеризується випасанням худоби протягом дня з подальшим поверненням її на ніч до селищ (у загоны чи інші споруди для утримання худоби) [Бунятян, 1994, с. 97]. Такий тип тваринництва ілюструється загонами, рештки яких мають бути на поселеннях або поряд з ними. Сам же стійлово-вигінний тип тваринництва зумовлений активним заняттям землеробством [Бунятян, 1997, с. 33], що для носіїв салтівської археологічної культури ми неодноразово продемонстрували (див. далі).

Необхідна умова для вигону — наявність близько розташованих пасовиськ. Для цього могли використовувати: 1) поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, у тому числі завдяки відходам тваринництва; 2) близько розташовані лісові ділянки на узліссях, непридатні для землеробства або ще не освоєні з цією метою; 3) близькі заплави, використання яких для землеробських потреб було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо).

Загорожі. Для утримання худоби в теплу пору року застосовували найшвидше огорожі (можливо із навісами) поблизу пасовиськ, як це роблять і донині. Для побудови відкритого загону для худоби достатньо було по периметру відведеної з цією метою ділянки через кожні 2—3 м вкопати стовпчики чи жердини діаметром до 10—15 см, заввишки

щонайбільше до 2 м. Надалі до стовпчиків необхідно було прикріпити поперечні жердини (зазвичай — за допомогою еластичного матеріалу — джгута чи мотузки) на потрібну висоту [див.: Памятники ..., 1979, с. 23]. Таку конструкцію широко використовують у сільській місцевості до наших часів включно. Щодо археологічних свідчень, у науковій літературі трапляються згадки про можливі загоны для худоби на давньоруських селищах X—XIII ст. [Село ..., 2003, с. 176]. З нечисленних конкретних ідентифікацій з графічною реконструкцією слід згадати будівлю 195 з Автуницького селища, що мала неправильно-прямокутну форму розмірами 7 × 5 м, утворену 19 ямками [Готун, 1993, с. 69, 70]. Надзвичайно рідкісні археологічні свідчення щодо таких загонів слід пояснити тим, що вони могли бути розташовані поза межами поселень, де археологічні дослідження майже не проводять.

Хліви. В холодні пори року мешканці використовували стійлове утримання худоби, що відомо за матеріалами досліджень степової зони [Ляпушкин, 1958б, с. 269; Винников, 1984, с. 122; Красильников, 1976—1977/141, с. 5—6, рис. 10; Красильникова, 2005, с. 11].

Саме такий теплий хлів було досліджено під час досліджень салтівського селища Верхнього Салтова у 1998 р. [Колода, 1998/79, табл. XXIII; Горбаненко, Колода, 2010, рис. 12]. Це підпрямокутна в плані будівля з розмірами котловану 520 × 320—270 см, завглибшки 150—160 см від сучасної поверхні (рис. 78, 1). Посередині північно-західної стіни, а також у східному й південному кутах виявлені стовпові ямки завглибшки 170—195 см, діаметром 20—25 см. З південно-західної сторони будівлі виявлено подвійну вписану яму вісімкоподібної форми. Її північна частина мала діаметр 90 см за глибини 160 см. Південна частина цієї ями, що виходить за межі будівлі, була діаметром 150—160 см, завглибшки — 180 см.

З південно-східної сторони приміщення в стіні була глибока ніша завширшки 150 см і завдовжки 200 см. У її далеких межах, на рівні +10 см від підлоги, виявлено рештки

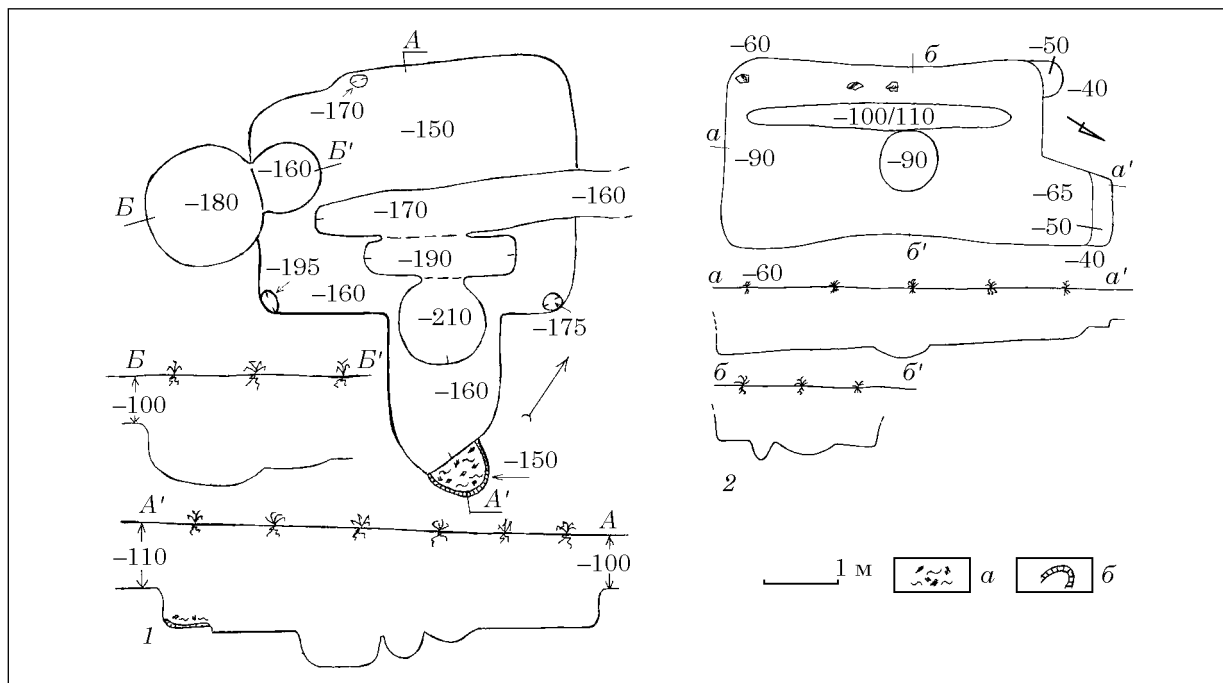

Рис. 78. Споруди для утримання худоби:

1 — Верхній Салтів, 2 — Мохнач; а — попіл і деревне вугілля, б — обпалена глина

півовального в плані обігрівального пристрою (70 × 65 см). Він добре читався через зольно-вугільне заповнення, що було облямоване 2—5-сантиметровим шаром перепаленої глини. Прожарений під завтовшки до 5 см зберігся практично повністю. Перед нішею була виявлена кругла в плані яма діаметром 210 см. Її плоске дно виявилось на глибині 110 см. По центру приміщення виявлено канавку завглибшки 160—170 см, що виходить за межі приміщення в північно-східному напрямку. Її загальна простежена довжина становила понад 7 м. Між канавкою і нішею з опалювальним пристроєм виявлено ще одне прямокутне поглиблення (–190 см) з горизонтальними розмірами 200 × 50 см.

До житлового приміщення цей комплекс не можна зарахувати через низку чинників. Наявність відкритого вогнища в глибокій ніші не має аналогій у салтівському домобудівництві, невідоме подібне й у сусідніх народів Східної Європи. Вогнище малоприсосоване для створення комфортної темпе-

ратури для людського проживання. Вписана вісімкоподібна неглибока яма не могла бути ефективним місцем зберігання припасів. Це саме стосується й ями біля південно-східної стіни. Здвоєні канавки значної довжини й ширини по центру підлоги приміщення вкрай незручні для проживання людини. Таким чином, перед нами теплий хлів, що був обладнаний найпростішим обігрівальним пристроєм, віддаленим від можливого зіткнення з ним домашньої худоби, подальше від основного приміщення й перегородженого ямою-годівницею. Ще одна яма аналогічного призначення була виявлена біля південно-західної стіни. Її подібність до вісімки, виходячи із профілю, може бути пов'язана із частковим витоптуванням і подальшим поглибленням підлоги внаслідок перебування тут худоби. Жолобчасті канавки — це дренажні пристрої для відведення продуктів життєдіяльності худоби, що перебувала тут, за межі приміщення. Широка й неглибока дренажна канава, що виходить за межі будівлі, була, ймовірно, входом до

цього теплового хліву (тим більше що саме з цього боку простягався заплашний луг).

Приміщення з дренажними канавками значних розмірів і глибини є характерною рисою приміщень для утримання худоби населенням салтівської культури. У цьому можна пересвідчитися за матеріалами Карнаухівського поселення [Ляпушкин, 1958б, с. 269].

Іншу подібну споруду було виявлено на городищі Мохнач [Колода, 2005г, с. 162—163]. Її досліджено у межах садиби салтівського коваля (рис. 78, 2) [Колода, 2002г, с. 69—78]. У плані форма споруди наближалася до прямокутника із сильно заокругленими кутами. Розміри цього котловану 440 × (220—260) см. Її похиле у південно-західний край дно було заглиблене на 65—90 см від сучасної поверхні. У північно-західному куті простежено півовальну в плані нішу. Її довжина уздовж стінки 50 см, ширина — 30 см, дно — на рівні –50 см. З північної сторони був вхід у приміщення: ширина — 90 см, а в місці з'єднання з основним приміщенням — 120 см. На глибині 50 см була сходинка завширшки 30 см. У західній частині приміщення паралельно стінці виявлено канавку півовального перерізу. Її довжина 370 см, ширина — 20—40 см, глибина — 20—30 см від рівня підлоги. У центрі приміщення простежено неглибоку, майже круглу в плані яму діаметром 75—80 см. Її увігнуте дно виявлено на рівні –90 см (на 10 см нижче рівня підлоги в цьому місці). У чорноземному заповненні крім фрагментів салтівських посудин знайдено кілька шматків пісковика.

Для з'ясування характеру використання цього приміщення важливі насамперед планування, інтер'єр і ступінь заглиблення (досить незначний). Стратиграфічні спостереження, проведені на цій ділянці пам'ятки, свідчать, що рівень денної поверхні в салтівський час був на 25—30 см нижчим за сучасну денну поверхню. Таке співвідношення поверхонь підтверджується й на інших лісостепових пам'ятках цієї культури [Афанасьєв, 1987, с. 51]. Таким чином, ступінь заглиблення розглянутої

нами будівлі в період її використання (з урахуванням нерівностей підлоги) становив 35—60 см, що значно менше всіх відомих на цій пам'ятці житлових середньовічних комплексів. Відсутність опалювального пристрою не дає змогу зарахувати будівлю до жител. Наявність дренажної канавки значних розмірів у житловому або виробничому приміщенні недоцільна. Центральна яма, як і ніша в куті, могла слугувати годівницею (аналогічно вищеописаному комплексу з Верхнього Салтова). Зручний пологий спуск за незначного перепаду висоти на сходах цілком переборний для всіх видів копитних тварин. Наявність тамбура (коридору) було додатковою умовою збереження тепла, що досягалося за рахунок стін наземної конструкції.

Крім існування стійлово-вигінного способу випасання худоби, можна припустити застосування відгінного способу випасання. Він був можливим за умови існування рухомої частини населення поселень [Бунятян, 1997, с. 34—35]. Для відгінного тваринництва були потрібні місця для пасовиськ. У результаті аналізу потенційних ресурсних зон пам'яток салтівської культури в басейні Сіверського Дінця (городища Мохнач, Коробові Хутори, Верхній Салтів) доходимо висновку, що такі ділянки майже завжди знаходяться неподалік від поселень.

Так, у приселищній зоні Верхньосалтівського археологічного комплексу слід звернути увагу на одну з ділянок, приблизно в 2,5 км на південь від поселення. Ця ділянка виділяється серед інших відносно рівних (які могли б бути використані для землеробства) відособленістю через наявність природних меж. Зі сходу природною межею і місцем для водопою слугує р. Сіверський Донець. З півдня ділянка обмежена невеликим яром зі струмком. Від житлового комплексу він також відокремлений яром. Таким чином, пастухові під час випасання тварин залишалося контролювати лише північно-західний кордон ділянки. Лівобережна частина потенційної ресурсної зони також привертає увагу з точки зору тваринництва. З огляду на етнографічні

дані та сучасне використання подібних ділянок, що частину зручно використовувати для заготівлі сіна з метою стійлового утримування тварин у зимовий період (див. рис. 30).

Біля городища Мохнач такі ділянки виділено безпосередньо поряд з підніжжям узвишся, на якому розташоване городище, з подальшою протяжністю у північному напрямку (на схід від городища; у вигинах русла Сіверського Дінця). Враховуючи деяку відособленість описуваної місцевості, можна припустити, що її доцільно використовувати саме для потреб тваринництва⁴⁸ (див. рис. 34). Очевидно, такі умови (порівняно зі значними площами «стихійних» місць для пасовищ у заплавах річок, максимально обмежених по периметру природними кордонами) цілком задовольняли запити господарства і були досить привабливими для середньовічного населення сучасної України. Можна також запропонувати робочу версію, що до таких умов прагнули жителі великих поселенських сільськогосподарських структур, в яких були великі стада, для полегшення нагляду за тваринами під час їх випасання (адже розміри городища Мохнач за салтівських часів становили близько 12,5 га; можлива кількість одночасних жителів — близько 100). До того ж слід додати, що у салтівський період існування городища довкола нього було щонайменше 14 відкритих селищ (див. розд. 1; [Колода В., Колода Т., 2001, с. 43—44; Колода, 2010а; б; 2013б]). Усі дані свідчать, що у салтівський період городище Мохнач було центром значного сільськогосподарського (а в загальному плані — економічного) регіону.

На приселищній території Коробових Хуторів також знаходяться ділянки землі (вище і нижче за течією річки), зручні у ви-

користанні для тваринництва. Вони, як і у двох попередніх розглянутих випадках, мають природні межі й також традиційно могли бути у використанні для потреб тваринництва, для відгінного випасу та / або для заготівлі сіна з метою стійлового утримування тварин узимку (див. рис. 36). Подібну ділянку можна виділити і поблизу поселення П'ятницьке-І; із потенційної ресурсної зони пам'ятки лише на її околиці на півночі можна виділити частково відокремлену ділянку, зручну через існування природних меж для відгінного способу випасання худоби (див. рис. 32). Це, однак, не виключає можливості випасання худоби на будь-яких інших площах навколо поселення, якщо вони не були зайняті під поля.

Побіжно на випасання худоби вказують знахідки кісток собак. З Верхньосалтівського археологічного комплексу визначено 9 кісток від 5 особин [Бибилова, 1960; Колода, Кройтор, Горбаненко, 2013]; з Нетайлівки походить 1 кістка [Бибилова, 1961б]; виявлено їх також у незначній кількості й на інших проаналізованих пам'ятках [Ляпушкин, 1958б, с. 313; Матолчи, 1984, с. 238, 258; Мягкова, 1998].

* * *

Підводячи підсумок проаналізованого матеріалу, слід підкреслити таке.

1. Співвідношення кількості особин диких і свійських тварин беззаперечно свідчить про те, що мисливство майже не відіграло суттєвої ролі для добування м'яса осілим населенням салтівської культури. Розвинене тваринництво, очевидно, цілком задовольняло потреби жителів у м'ясних продуктах. Єдиний виняток становлять матеріали Правобережного Цимлянського городища (1987—1988).

2. ВРХ майже завжди має відносну перевагу у складі стада. Від ВРХ отримували найбільшу кількість м'ясної продукції, зазвичай з абсолютним переважанням, що і не дивно, зважаючи на найбільшу масу ВРХ та її показники у складі стада. ВРХ також виконувала основну роботу з орного обробітку ґрунту (тягнула рало).

⁴⁸ Слід врахувати, що стариці, які існують нині та підживлюються джерелами, що витікають з-під гори з городищем, свого часу могли бути руслом. Крім того, існує ймовірність, що місцевість була розділена водними потоками на значні за площею окремі ділянки, що підтверджується наявністю сучасних додаткових проток у південній частині с. Мохнач.

3. У переважній більшості випадків ДРХ не відіграла значної ролі у м'ясному виробництві. Імовірно, ДРХ була цінніша іншими властивостями, до яких слід віднести отримання шерсті (опосередковано підтверджується і знахідками пружинних ножиць), а також можливість мати невелику кількість свіжого м'яса.

4. Велика кількість коней (порівняно зі слов'янськими матеріалами) вказує на значну роль цієї тварини в житті носіїв салтівської культури. Беззаперечною є їх важливість для верхової їзди, а також використання коней як гужового транспорту. Не можна повністю відкинути можливість використання коней як тяглової сили для обробітки ґрунту. Хоча ця тварина й поступається в потужності, та на легких або староорних ґрунтах її могли застосовувати для оранки (як виняток). Опосередкованим доказом цьому можуть слугувати фольклорно-етнографічні матеріали середньовіччя з північних регіонів східних слов'ян. Крім того, кількість отриманого від коней м'яса цілком конкурує із кількістю свинини.

5. Складається враження, що свинарство розвивалося нерівномірно; можливо, отримані розбіжності відображають хронологічну різницю пам'яток, різну спеціалізацію у тваринництві, етнічну або конфесійну приналежність.

6. Деякі відмінності у тваринництві відображені в існуванні незначної кількості верблюдів серед домашніх тварин, а також віслуків. Це, ймовірно, пояснюється східними впливами (участью в караванній торгівлі Великим шовковим шляхом [Плетнева, 1996, с. 142—158]). Цілком можливим є й те, що ці тварини могли потрапляти на територію Хозарії і навіть на слов'янські пам'ятки Дону з караванами як певна «дивина», для розваги місцевого населення.

7. На випасання худоби вказують знахідки кісток собак і рештки ботал.

8. Випасання худоби найшвидше мало вигінний (навколоселищний) характер, під час якого худобу повертали до загорож на частину доби. На це опосередковано вказують місця, зручні для випасання, що

знаходяться безпосередньо неподалік від пам'яток. Можливий також відгінний спосіб випасання худоби, за якого худобу випасали на віддалених територіях із її поверненням на поселення на якусь частину року. Аналіз навколоселищної території опосередковано слугує підтвердженням цієї думки. На це може вказувати і наявність теплих хлівів, виявлена на кількох згадуваних пам'ятках.

9. Завдяки аналізу землеробства (див. вище) можна зробити висновок щодо гармонійного взаємодоповнювального розвитку землеробства і тваринництва, внаслідок чого землеробство давало додатковий корм (солому ячменю, жита; зерно ячменю, вівса) для тварин.

10. Загальним висновком може бути оцінка високого розвитку тваринництва у носіїв салтівської культури, що мешкали в осілий та напівосілий спосіб. Опосередкованими доказами є невелика кількість мисливської здобичі, артефакти тваринництва, археологічні об'єкти, пов'язані з тваринництвом, аналіз навколоселищної території.

4.4. ПІДСУМКИ

Переважаюча більшість салтівських пам'яток була заснована на ділянках, вкритих лісом, однак у ході господарської діяльності ділянки були частково зведені під поля. Безпосереднім доказом такого припущення є палеоґрунтознавчі дослідження, що підтверджують існування лісів у давнину; опосередкованим — знахідка фрагмента, ймовірно, вузьколопатевого наральника на пам'ятці Мохнач-П. Остання особливо важлива з огляду на те, що саме вузьколопатеві наральники використовували на прямогрідільних ралах, зручних для застосування на ділянках, де було нещодавно зведено ліс і в ґрунті залишилося коріння. Ця теза також добре узгоджується з тим, що поселення проіснувало в цілому не дуже довго (1—2 покоління жителів), а отже, репрезентує «початковий» етап існування і розвитку сільськогосподарської діяльності, на якому необхідно було зводити ліс під поля.

Набір деталей на знаряддя для обробітку ґрунту не лише сумнівів у високорозвиненій техніці оранки. Разом з тим доволі значні показники ячменю плівчастого ніби суперечать цьому положенню. Кількість ячменю плівчастого з салтівських пам'яток, де були зняті відбитки з кераміки (салтівські матеріали городища Мохнач, Верхньосалтівський археологічний комплекс і особливо П'ятницьке-І), з доволі великим ступенем імовірності вказує на його провідну роль у зерновому господарстві носіїв салтівської археологічної культури (див. вище). В матеріалах поселення Рогалик обвуглені зернівки ячменю плівчастого пляшкоподібного разом з вівсом посівним мали переважне значення⁴⁹: з матеріалу масою близько 30 кг виявлено лише 1 зернівку пшениці однозернянки і 4 зернівки пшениці двозернянки. Однак увесь матеріал виявлено в одному об'єкті і фактично є однорідним продуктом.

Інші дані ПБС пам'яток (велика частка пшениць голозерних, жита) свідчать про високий рівень розвитку обробітку ґрунту. Отже, вирощування ячменю плівчастого пов'язане не з низьким рівнем землеробства, а з його використанням у господарстві (ймовірно, для потреб тваринництва).

Не слід також вважати, що серпи, характерні для салтівської культури регіону (переважно стовпчикові й складні), представлені примітивними формами. Пропорції у таких серпів мають цілком прогресивні параметри, а тип кріплення зумовлений можливістю їх компактного складання.

Опосередкованим доказом високого рівня розвитку землеробства є велика кількість жорнових каменів і їх безумовне переважання над зернотерками в матеріалах з будь-якої поселенської пам'ятки.

Беззаперечною є значна роль тваринництва у господарстві; на це вказують незначна кількість мисливської здобичі, а також вікове співвідношення забитих тварин. Крім використання суто природних кормів (пасовиська, заготівля сіна), додатковий продукт для тваринництва могло давати землеробство (солома ячменю, жита; зерно ячменю, вівса). Не викликає сумніву і позитивний вплив тваринництва на землеробство (внесення добрив, використання тяглової сили).

Таким чином, землеробство пройшло етапи розвитку від початкового освоєння території (звільнення від лісів, введення площ полів через підсіку до перелогу) до тривалого постійного використання земель під поля. Носіям салтівської культури були відомі прогресивні форми техніки обробітку ґрунту (глибока оранка, часткове обертання шару ґрунту). Опосередковано також можна говорити про використання прогресивних форм землекористування: дво- і триплля. Високий рівень розвитку тваринництва дав змогу відмовитися від **необхідності** полювання. Сільське господарство представлено органічно поєднаними і взаємодоповнювальними галузями, які досягли рівня розвитку, достатнього для цілковитого життєзабезпечення диференційованого суспільства.

⁴⁹ Див.: [Пашкевич, Горбаненко, 2004]. Оскільки досліджений матеріал є різним (відбитки і обвуглені зернівки), він не може повною мірою відображати точне співвідношення в спектрі вирощуваних рослин [див., напр.: Лебедева, 2007, с. 290—292; Behre, 1986, S. 102].

Розділ 5

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НОСІЇВ ВОЛИНЦЕВСЬКО- РОМЕНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

5.1. *Приселищні території* (117)

5.2. *Землеробство* (119)

5.3. *Тваринництво* (145)

5.4. *Підсумки* (158)

Для можливості максимально повного зіставлення даних аналіз матеріалів, що репрезентують сільське господарство носіїв волинцевсько-роменських традицій, проведено за аналогічною схемою, вибраною для узагальнення даних стосовно такої самої галузі салтівської культури (див. розд. 4). Існування відповідних даних і застосування подібних підходів (див. розд. 3) дає змогу порівнювати отримані результати.

5.1. ПРИСЕЛИЩНІ ТЕРИТОРІЇ

З аналізу приселищних зон навколо розглянутих слов'янських пам'яток випливає, що поблизу поселень існували значні масиви площ, придатних для землеробства і тваринництва (див. підрозд. 3.2.2, рис. 34, 38, 40, 42).

Усі розглянуті поселенські слов'янські пам'ятки розташовані на високих корінних правих берегах річок: Мохнач — на р. Сіверський Донець, Водяне — на його притоці, р. Уди; Битиця (обидві пам'ятки, що, ймовірно, репрезентують два періоди існування однієї спільноти) і Новотроїцьке — на р. Псел. Поселення Мохнач і Водяне розташовані в однакових умовах за рельєфом, що, вочевидь, крім оборонних властивостей місцевості пояснюється загальною подібністю місцевості басейну р. Сіверський Донець (а не намаганням займати абсолютно однакові екологічні ніші). На підтвердження цього розглянемо розташування пам'яток на р. Псел. І Битицькі комплекси, і Новотроїцьке городище знаходяться в однакових топографічних умовах, але рельєф в їхніх приселищних зонах різний; крім того, за рельєфом вони відрізняються і від згадуваних вище пам'яток.

В околицях Мохнача і Водяного на правобережній частині є ділянки з рівною поверхнею, що чергуються зі складними рельєфами (балки, яри, улоговини), не придатними для ведення сільського господарства (у першу чергу — землеробства). Тим не менше площі ділянок з рівною поверхнею доволі значні й цілком могли задовольняти потреби давніх землеробів. На відміну від рельєфу околиць описаних пам'яток рельєф навколо Битиці набагато складніший; він

майже весь перерізаний балками і лише незначні ділянки на корінному правому березі могли бути використані під поля. Однак нині поряд з Битицьким комплексом знаходиться доволі значна понижена ділянка в долині р. Псел, що являє собою заплаву ріки. Неможливо із упевненістю говорити про наявність цієї ділянки у давнину, в часи існування волинцевсько-роменських пам'яток, але припустити подібну ситуацію можна, зважаючи на те, що ділянок корінного берега було небагато.

Іншою була навколоселищна територія городища Новотроїцьке. За рельєфом майже вся територія корінного берега могла бути використана під поля. Отже, потенційне використання ділянок плато на узвишші правого берега представлено трьома варіантами: практично неможливість освоєння площ під поля (Битиця); часткова, але в цілому значна можливість використання (Мохнач, Водяне — басейн Сіверського Дінця⁵⁰); можливість майже повного освоєння (Новотроїцьке). Важливо, що до площ потенційних ресурсних зон усіх описуваних пам'яток значною мірою (до половини) входять заплави річок і надзаплавні тераси: на лівому березі або на обох берегах. Якщо для трьох випадків з чотирьох цілком можемо припустити, що такі ділянки були у використанні переважно для тваринництва (випасання і заготівля сіна), то для Битиці, ймовірно, зона заплави була чи не найважливішою для всього сільського господарства. Крім того, щодо Битиці слід урахувати ще й існування синхронних пам'яток на інших берегах річок (див. розд. 3), отже, межа між господарськими зонами цих пам'яток проходила по ріках.

Відповідно до рельєфу, ділянки і ґрунти на них, що входили до потенційних ресурсних зон, також мають певні спільні й відмінні риси. Навколо Мохнача існували лісові масиви з відповідними ґрунтами. Втім ресурсна зона до освоєння її слов'янами, вже була у доволі тривалому використанні носіями сал-

тівської культури, що передували тут появі слов'ян. Отже, площі були розчищені від лісу і входили до системи активного використання в землеробських потребах. На плато корінного берега поблизу Водяного більшість площ, що могли бути використані під посіви, складають чорноземи, частину — лісові ділянки з відповідними ґрунтами. Те саме підтверджують і палеоґрунтознавчі дослідження [Чендев, Колода, 2013, підготовлено к печати]: під валом слов'янського періоду зафіксовано темно-сірі лісові ґрунти, які, вочевидь, на початку нової ери змінили чорноземи, зафіксовані під валами скіфського часу. Якщо їх використовували, то, напевно (за зіставленням типів ґрунтів і знарядь праці, див. розд. 2), ліси також були зведені доволі давно і увійшли до землеробського фонду. Поблизу Новотроїцького на правому березі взагалі поширені лише чорноземи. Отже, у такому разі слід говорити про використання ділянок вододільних плато правих корінних берегів упродовж тривалого часу, для обробітку ґрунту на яких потрібні були знаряддя землеробства плужного типу (що загалом і ілюструють відповідні знахідки: див. нижче). Для розорювання заправ під поля (поблизу) Битиці за етнографічними даними такі знаряддя не були необхідними, але деталі від рал переконають у використанні саме знарядь плужного типу. Можливо, їх використовували, оскільки вони були традиційними.

Щодо поступового освоєння навколоселищних територій наведемо приклад пам'яток поблизу с. Волинцеве (Сумська обл., р. Горн). Там знаходяться волинцевське поселення в ур. Стан і роменське городище в ур. Курган [Сухобоков, 1975; Юренко, 1982]. Обидві пам'ятки розташовані на ґрунтах, що формувались під лісовою рослинністю. На ранішому поселенні в ур. Стан виявлено два вузьколопатеві наральники, один фрагмент леза (що також, імовірно, вказує на його походження від вузьколопатевої форми) та один широколопатевий наральник. На пам'ятці в ур. Курган виявлено лише широколопатевий наконечник. Отже, очевидно, що на початковому етапі освоєвання ділянок у лісі використовували придатніші

⁵⁰ Ці умови були подібними і для пам'яток салтівської культури.

для такої оранки прямогрідільні безпозні рала з ральником, поставленим під кутом до лінії оранки, ілюстрацією чого і є використання вузьколопатових наральників. Надалі ж, коли лісові ділянки вже було введено до перелогу (а коренів від дерев не залишилось), почали застосовувати продуктивніші знаряддя, що наближались до знарядь плужного типу [Горбаненко, 2005].

Таким чином, матеріали з опорних пам'яток репрезентують період їх існування і землекористування на етапі стабільного землеробства, після певного періоду освоєння територій, для чого навколо пам'яток існувало достатньо площ. Для ведення тваринництва традиційно важливе значення мали відігравати заплавні ділянки, яких поблизу поселень також було достатньо. Винятком у цьому відношенні є Битицький комплекс, для якого слід припустити використання заплави і надзаплавних терас (до того ж — загалом лише правобережних територій) для обох галузей сільського господарства.

5.2. ЗЕМЛЕРОБСТВО

Оскільки загальний аналіз землеробства і тваринництва для носіїв волинцевсько-роменських традицій нами вже проведено [Горбаненко, 2007], розглянемо лише регіональні особливості. Інші матеріали використано для порівняльного аналізу.

Для аналізу землеробства залучено найповніше досліджені пам'ятки, що знаходяться безпосередньо в контактній зоні або найближче до неї, а також інші пам'ятки регіону. Палеоетноботанічні дані взято насамперед з означених пам'яток, але для детальнішого аналізу доповнено матеріалами з інших волинцевсько-роменських пам'яток (Волинцеве, Лтава, Опішня, Шуклінка, Горналь (відбитки з кераміки з розкопок 2012 р. під керівництвом В.В. Єнукова) і поселення Обухів II, яке захищене дослідниками до пам'яток типу Волинцеве — Сахнівка [Петраускас, Шишкін, Абашина, 2011]⁵¹).

⁵¹ Дані з усіх пам'яток, крім Новотроїцького, зібрав С.А. Горбаненко (Шуклінки і Горналь — у співпраці з М.В. Веретюшкіною); матеріали

На усіх згаданих пам'ятках виявлено залізні та кам'яні деталі знарядь землеробської праці. У більшості випадків вони представлені повним набором, що характеризує усі виробничі процеси. Попередньо за аналізом цих деталей можна стверджувати, що рівень розвитку землеробства був доволі високим.

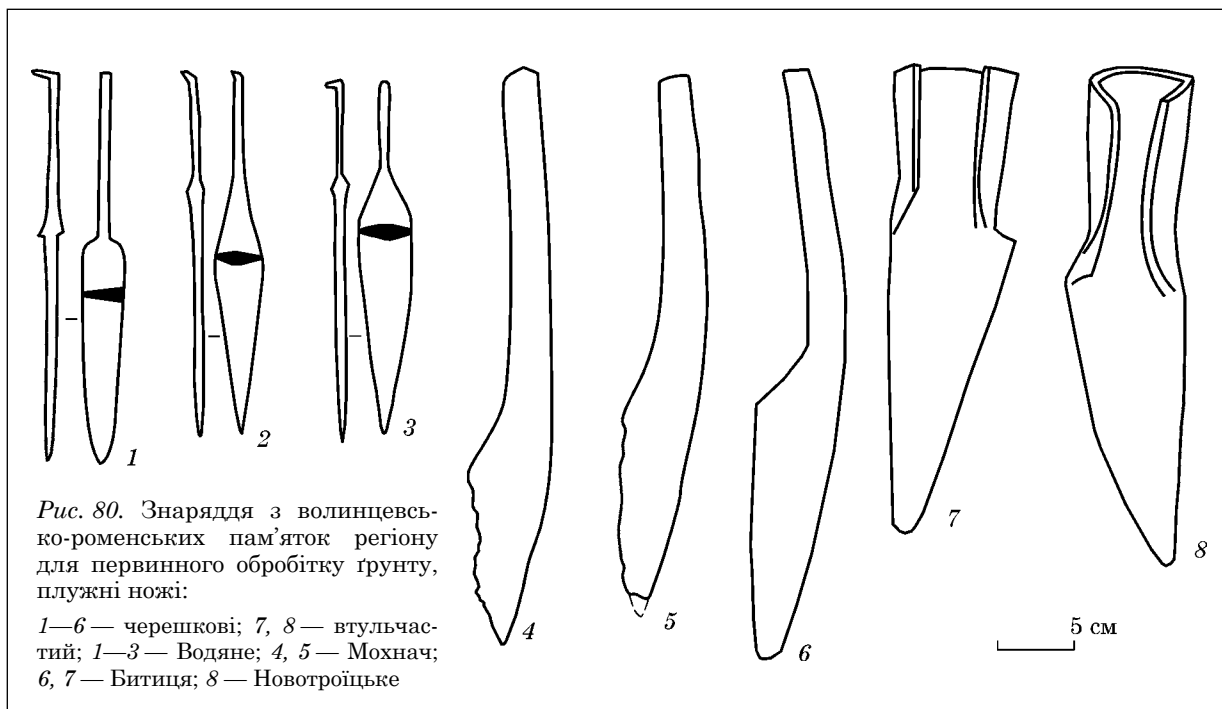
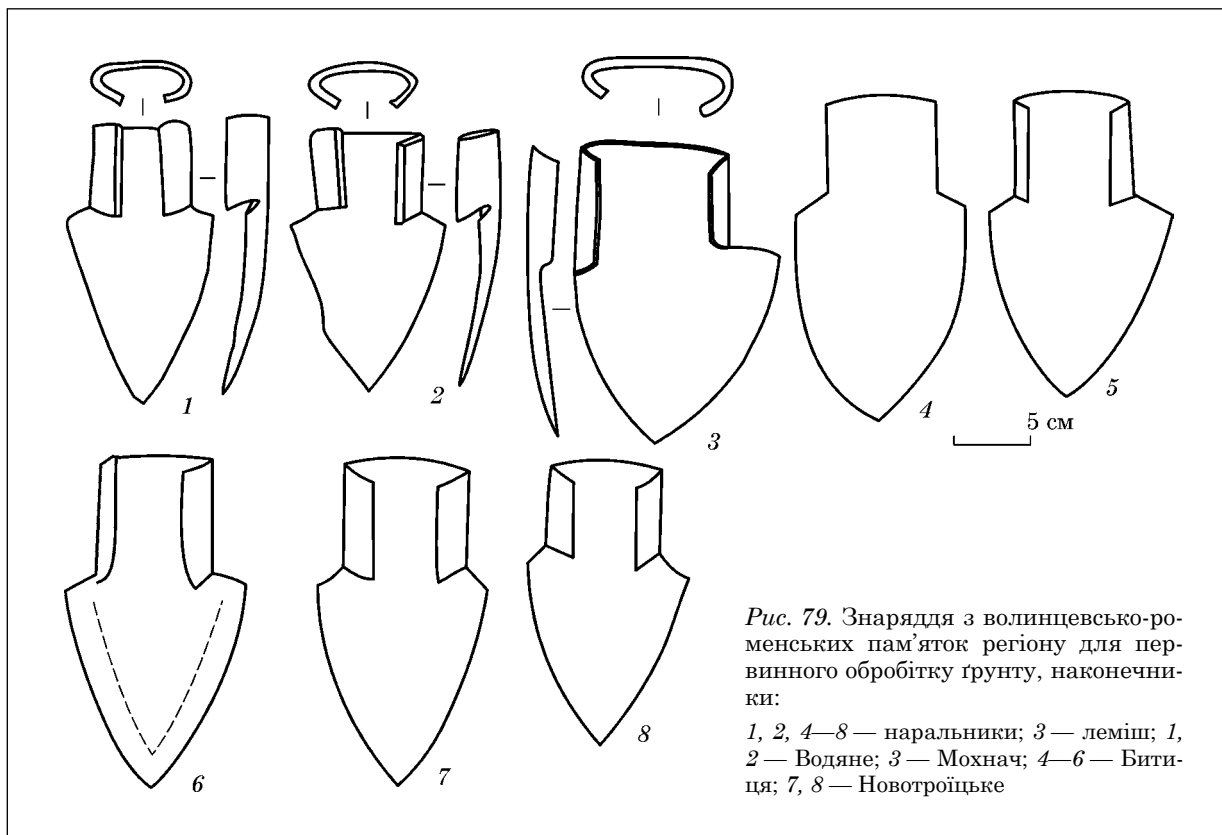
Знаряддя для первинного обробітку ґрунту. Вони репрезентовані такими виробами із заліза: переважно наральниками типу I B 2 (Водяне — 2, Битиця — 3, Новотроїцьке — 2) і лемешем, імовірно, типу IV B 5 (Мохнач⁵²). Чересла виявлено на усіх досліджених пам'ятках: на городищах Битиця (1), Мохнач (2) і Водяне (3) — це плужні ножі з черешковим типом кріплення, на городищах Битиця і Новотроїцьке — з втульчастим⁵³ (рис. 79, 80).

Усі наральники типу I B 2 мають дуже подібні розміри, відрізняючись в основному на 2—3 см (см): загальна довжина варіює у межах 16—19 (в середньому — 17,5), довжина робочої частини — 11—13 (12), втулки — 5—6,5 (5,7); ширина втулки — 6—9 (7,5), леза у найширшій частині — 8,5—12,5 (10,5) (табл. 11). У зіставленні із салтівськими аналогами одразу помітно, що слов'яни

визначали: з Мохнача, Водяного, Волинцевого, Опішні — Г.О. Пашкевич; Шуклінки, Горналь, Обухова II — С.А. Горбаненко; Лтави — Г.О. Пашкевич, С.А. Горбаненко. Матеріали з городища Новотроїцьке визначали М.М. Якубцинер, А.В. Кир'янов, Г.О. Пашкевич [Горбаненко, 2013, друкується].

⁵² За спостереженнями М.В. Веретюшкіної, носії салтівської культури використовували більше різноманітних наконечників на орні знаряддя [Веретюшкіна, 2010, рис. 8]. Загалом же зазначимо, що набір салтівських землеробських знарядь (у зіставленні з синхронними слов'янськими) був набагато ширшим.

⁵³ Досі з волинцевсько-роменських пам'яток знахідки чересел відомі з означених матеріалів, а також один втульчастий плужний ніж з роменсько-давньоруського комплексу Глухів [Приймак, 1990, с. 70, 71]. Ще одне черешкове знаряддя з Коровинців [Ляпушкін, 1950, с. 18] за формами і пропорціями подібне до деталей останньої чверті I тис. н. е., але знайдено поза культурно-хронологічним контекстом.

Таблиця 11. Розміри наральників з волинцевсько-роменських пам'яток досліджуваного регіону, см

Місце знахідки	Довжина			Ширина		Тип	Рис. 79, позиція
	загальна	втулки	леза	втулки	леза		
Водяне	16,5	5	11,5	6	10	I B 2	1
Водяне	18	5,5	12,5	5,5	10	I B 2	2
Мохнач	18,5	6,5	12	9	12,5	IV B 5?	3
Битиця	17,5	6	11,5	7	11	I B 2	4
Битиця	19	6,5	12,5	6,5	10,5	I B 2	5
Битиця	18,5	5,5	13	6,2	10	I B 2	6
Новотроїцьке	18,5	6	12,5	7	10	I B 2	7
Новотроїцьке	16	5	11	6,5	8,5	I B 2	8

використовували наральники приблизно у півтора рази менших розмірів.

Знахідка з-під валу роменського часу на городищі Мохнач є лемешем. Досі на території контактної зони подібна знахідка одинична. Його розміри, см: довжина загальна 18,5, леза — 12, втулки — 6,5; ширина леза 12,5, втулки — 9. Робоча частина лемеша — лезо — дещо загнута до середини, що мало поліпшувати вхід лемеша у ґрунт, а також підрізання шару ґрунту. Умовна вісь, що проходить через загострену частину леза, зміщена від центру в бік плеча (вліво) приблизно на 2—2,5 см. Відстань до цієї осі від плеча 7—7,5 см, з боку, де плече відсутнє, — 5—5,5 см. Такий тип наконечників на знаряддя для обробітку ґрунту, за класифікацією Ю.О. Краснова, найближчий до типів IV B 5 і IV B 6. Проте він характеризується дещо меншими розмірами, ніж означені типи; крім того, від типу IV B 5 його відрізняє відсутність другого плечика, а від типу IV B 6 — відсутність чітко вираженої асиметрії леза. З відомих археологічних матеріалів найближчою аналогією є леміш, імовірно, з матеріалів давньоруського городища біля с. Ліплява Полтавської обл. [Ткаченко, 1999, с. 212—215].

Подібний за формою і пропорціями леміш походить з поселення Красне салтівської культури [Михеев, 1985а, рис. 23, 2], що знаходиться поза контактною зоною і захищене дослідниками до степового варіанта салтівської культури. Однак він

характеризується набагато більшими розмірами: загальна довжина становить 32 см, ширина леза — 21 см, що в 1,7 раза більше за розміри знахідки з Мохнача. Отже, і в цьому разі видно, що салтівське знаряддя більше за слов'янський аналог.

Черешкові чересла виявлено на трьох пам'ятках: на городищах Битицьке і Мохнач вони представлені типовими знаряддями, загальна довжина яких становить у середньому 36 см за довжини робочої частини 17—20 см (табл. 12). Такі плужні ножі широко відомі від часу їх впровадження на території Східної Європи (черняхівська культура) (див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, розд. 4]) до часів Давньої Русі включно. Цікавішими для аналізу є втульчасті чересла. Із згаданих пам'яток їх відомо два; ще одне походить з Глухова. Подібне знаряддя знайдено і на пам'ятці райковецької культури Рапків I [Баран, 2004, рис. 37, 6]. Останнім часом втульчасте чересло було випадково знайдено в районі городища Животинного боршевської культури (Воронезька обл., РФ) [Ковалевский, Горбаненко, 2013, в печаті]. Отже, втульчасті чересла нині відомі виключно зі слов'янських пам'яток Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. Крім того, цікаво також зазначити, що усі згадані знахідки мають дуже подібні розміри і пропорції в середньому, см: загальна довжина близько 30, леза — 18, втулки — 11; ширина леза 7,5, втулки — 6. Зауважимо, що довжина робочої частини близька до довжини леза черешкових чересел.

Таблиця 12. Розміри чересел з волинцевсько-роменських пам'яток досліджуваного регіону, см

Місце знахідки	Тип кріплення	Довжина			Ширина		Рис. 80, позиція
		загальна	леза	кріплення	леза	кріплення	
Водяне	Черешок	26	14,5	11,5	3	1	1
Водяне	»	24	16	8	3	1	2
Водяне	»	23,5	15	8,5	3,5	1	3
Мохнач	»	38	17	21	5,5	2,5	4
Мохнач	»	35,5	17	18,5	6	2,5	5
Битиця	»	37	20	17	5,5	2,5	6
Битиця	Втулка	28	18,5	9,5	7,5	6—7,7	7
Новотроїцьке	»	29,5	18,5	11	7,5	6	8

Цікавою знахідкою є залізні деталі з городища Водяне, які можна інтерпретувати як плужні ножі. Вони мають незначні (порівняно з описаними вище) розміри (табл. 12). Усі вони черешкові. Два з них мають лавролисту форму лева ромбічного перерізу. Довжина лева 17 і 15,5 см за ширини 4 і 3,5 см відповідно. Ще один подібний виріб мав вигляд великого ножа. Його загальна довжина 26, лева — 17 см, ширина 6 см. На користь того, що ці знаряддя праці могли бути використані як чересла, вказує те, що знахідка подібного призначення з поселення пеньківської культури Нові Гути (Харківська обл.) також має в цілому незначні розміри. З матеріалів Пастирського городища відоме ще одне подібне знаряддя праці незначних розмірів [Ханенко, Ханенко, 1899, табл. IV, 70], яке може бути інтерпретовано як черешкове чересло [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 34].

Описувані знаряддя мали загнутий перпендикулярно до площини гострий кінець кріплення. Виходячи з цього, можна запропонувати таку реконструкцію процесу встановлення чересла на знаряддя для обробки ґрунту. Для кріплення чересла не робили спеціального отвору в дереві, а забивали його в поперечину гряділя. Після чого загинанням кінця фіксували чересло на знаряддях за допомогою сиром'ятного ремня. У салтівських матеріалах аналогічні виробу нам досі не відомі.

Оскільки залізні деталі на знаряддя для первинного обробки ґрунту в основному знаходять на одних і тих самих пам'ятках або навіть в одних комплексах, не викликає сумніву їх комплексне використання на одних орних знаряддях⁵⁴.

Отже, принципово схема реконструкції орних знарядь (див. розд. 2) така сама, як і для салтівських матеріалів (див. розд. 4). Існує ймовірність використання суцільнодерев'яних рал різних форм. Хоча слід припустити (зважаючи на знахідки на Битицькому городищі, що дають змогу реконструювати знаряддя плужного типу, але враховуючи фактичну відсутність в його околиці доступних важких для оранки земель), що навіть на заплавах ділянках слов'яни могли використовувати знаряддя, укріплені металевими деталями.

Загалом, за описаними вище залізними деталями реконструйовано кривоградільне рало з ральником, укріпленням залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, а також знаряддя плужного типу — кривоградільне рало з

⁵⁴ Нині з усіх пам'яток, матеріали з яких отримано у ході стаціонарних розкопок, там, де були знайдені чересла, виявлено також наральники (виняток становлять лише випадкові знахідки чересел). Зворотної закономірності не спостережено, що вкотре доводить необов'язковість використання наральників разом з череслами, але обов'язковість використання чересел разом з наральниками.

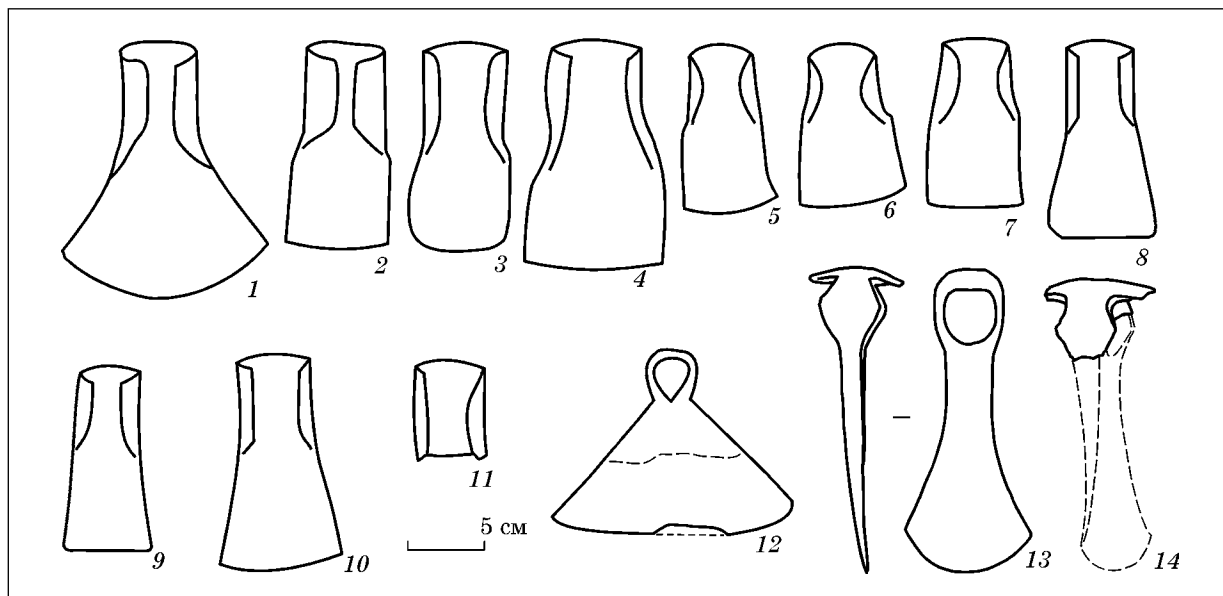

Рис. 81. Знаряддя з волинцевсько-роменських пам'яток регіону для вторинного обробітку ґрунту, мотички:

1—11 — з вертикальною втулкою; 12—14 — з горизонтальною втулкою; 1, 12 — Водяне; 2 — Коробові Хутори; 3—7 — Битиця; 8—11, 13, 14 — Новотроїцьке

ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом і, можливо, відвальною дошкою (див. рис. 15).

Згадані знаряддя для обробітку ґрунту можна було використовувати для оранки будь-яких ділянок незалежно від механічних властивостей їхніх ґрунтів.

Допоміжні знаряддя для обробітку ґрунту. Репрезентовані мотичками з вертикальними і горизонтальними втулками. На відміну від сусідів (носіїв салтівської культури), у слов'ян окуття для лопат досі не виявлено.

Загалом розміри мотичок з вертикальною втулкою мають доволі сталі форми, розміри і пропорції. З 12 відомих нині екземплярів 8 представлено подібними знаряддями (рис. 81, 2, 3, 5—10; табл. 13). Їхні розміри, см: загальна довжина 10—14, леза — 6—9, втулки — 4—6; ширина леза 6—8, втулки — 3,5—4,5. Одна з мотичок (Новотроїцьке), що збереглася лише частково (втрачено лезо), ймовірно, також мала подібні показники. Описані мотички у нау-

Таблиця 13. Розміри мотичок з волинцевсько-роменських пам'яток досліджуваного регіону, см

Пам'ятка	Довжина			Ширина		Рис. 81, позиція
	загальна	леза	кріплення	леза	кріплення	
Водяне	16,5	9	7,5	13	4	1
Водяне	12,5	9	3,5	16	2,5 × 3	12
Коробові Хутори	13	7	6	6	4	2
Битиця	15	9	6	7	7	3
Битиця	16	9,5	6,5	9	4	4
Битиця	10	6	4	6	3,5	5
Битиця	10	6	4	6,5	3,5	6
Битиця	10,5	6,5	4,5	6,5	4	7
Новотроїцьке	13	8	5	7,5	4,5	8
Новотроїцьке	12	8	4	6,5	4	9
Новотроїцьке	14	8	6	8	5	10
Новотроїцьке	—	—	6	—	4,5	11
Новотроїцьке	20	14	6	8,3	3,5 × 3,5	13
Новотроїцьке	—	—	—	—	—	14

Примітка. Для № 12, 13 у графі «кріплення» наведено показники довжини і висоти отвору.

ковій літературі зазвичай називають теслами-мотичками і характеризують як багатофункціональні знаряддя, що можуть бути використані і для землеробських потреб, і для деревообробки. На противагу їм, одне знаряддя, виявлене на городищі Водяному, і одне з Битицького городища (рис. 81, 1, 4) за розмірами до тесел-мотичок належати не можуть: їх загальна довжина становить 16,5 і 16 см, ширина їх робочих частин — 13 і 9 см відповідно. З-поміж виявлених це найбільші екземпляри; їх використання для деревообробки уявляється неможливим.

Доказом використання багатофункціональних мотичок для потреб землеробства може бути знахідка однієї з них на скупченні збіжжя у господарському приміщенні I городища Новотроїцького.

Мотичка з горизонтальною втулкою, яку виявлено на городищі Водяне, є доволі унікальною серед слов'янських матеріалів (рис. 81, 12). Її загальна довжина становить 12,5 см за ширини робочої частини 16 см; розміри отвору втулки 2,5 × 3 см. Звернімо увагу на те, що з однієї пам'ятки походять два знаряддя такого самого призначення з подібними характеристиками робочої частини, але з різними типами кріплення. Найближчими аналогіями до неї є знахідки на пам'ятках салтівської культури, подібні до середньоазіатських кетменів (див. розд. 4).

На слов'янських пам'ятках мотички з горизонтальною втулкою відомі з матеріалів райковецької культури, де вони представлені набагато видовженішими формами і мають вузкі леза. Такі знахідки походять з городищ Монастирок (Черкаська обл.) [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 74] і Скімауци (Молдова) [Федоров, 1953, рис. 51, 4]. Саме такою є подібне за розмірами і пропорціями знаряддя з городища Новотроїцьке (рис. 81, 13), зараховане І.І. Ляпушкіним до деревообробних знарядь; там само знайдено фрагмент подібного знаряддя (рис. 81, 14) [Ляпушкін, 1958в, табл. 89]. Щонайменше, на наше переконання, такі знаряддя могли бути багатофункціональними.

Загальний вигляд (графічну реконструкцію) обох видів мотик показано на рис. 18.

Важливо вказати, що на відміну від салтівських пам'яток, де знаряддя часто знаходять у катакомбних похованнях, на слов'янських пам'ятках мотички виявлено лише на житлових пам'ятках, що підвищує ймовірність правильної їх інтерпретації як знарядь, призначених для землеробської праці.

Палеоетноботанічні матеріали. Оскільки дослідження зернових культур зі слов'янських волинцевсько-роменських пам'яток розпочалося ще у 1930-х рр.⁵⁵ і нині таких пам'яток 17, а отримані результати по-різному проаналізовані і представлені у науковій літературі, розглянемо існуючі дані та їх інформативну цінність.

До аналізу залучено усі відомі матеріали з досліджуваного регіону (шість пам'яток). Оскільки частина матеріалів відсутня, тому що немає конкретних даних щодо кількості зернівок або об'єктів (статистичних одиниць), а також з метою порівняння враховано інші дані з ареалу поширення волинцевсько-роменських пам'яток, але лише тих, для яких можна провести статистичний аналіз (пор.: табл. 14 та [Пашкевич, Горбаненко, 2010, табл. 13]).

Перший аналіз виконав К.А. Фляксбергер, який визначив матеріали з Донецького городища; однак дані наведено лише в описовому вигляді [Фляксбергер, 1934, с. 165—176]. До досліджуваного регіону належить і Хорошевське городище, матеріали з якого визначила З.В. Янушевич. У публікації Б.А. Шрамка їх також подано сукупно, лише зі згадкою, що переважала пшениця двозернянка [Шрамко, 1991]⁵⁶. Обгорілі рештки зернівок з Битицького городища, виявлені у стовповій ямці житла 30, проаналізовані Г.О. Пашкевич. Аналіз дав такі результати: пшениця двозернянка — 657, пшениці

⁵⁵ На відміну від пам'яток салтівської культури розглядуваного регіону, матеріали з яких фактично проаналізовано впродовж останніх десяти років (див. розд. 4).

⁵⁶ Детальнішої інформації нам так і не вдалося знайти [Шрамко, 1983/53; 1986/111].

Таблиця 14. Палеоетноботанічні дані з волинцевсько-роменських пам'яток

Пам'ятка	Культурні рослини														Бур'яни						
	<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum monococcum</i>	<i>Triticum aestivum</i> s. l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Lens culinaris</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Amaranthus album</i>	<i>Bromus arvensis</i>	<i>Bromus secalinus</i>	<i>Bromus</i> sp.	<i>Echinochloa crusgalli</i>	<i>Galium aparine</i>	<i>Setaria</i> sp.
Пам'ятки контактної зони																					
Битиця	10	1	1	14	14	—	13	4	28	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	1
Водяне	—	—	—	3	5	—	6	1	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Донецьке	*	—	—	*	*	—	*	—	*	*	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мохнач	1	—	—	3	10	—	—	4	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Новотроїцьке	* / 50	* / 296	—	* / 8	* / 14	* / 54	* / 84	6	* / 2	—	—	—	—	2	4	—	*	2	4	—	—
Хорошевське	**	—	—	*	*	—	*	—	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Інші пам'ятки																					
Волинцеве	7	—	—	11	18	—	16	6	50	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Глинськ	5	—	—	6	6	—	8	1	17	1	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—
Горналь	8	—	—	8	12	—	13	4	27	3	—	—	—	5	—	—	—	1	—	—	4
Лтава	10	—	—	10	26	—	23	6	20	—	1	—	—	—	—	—	—	5	—	—	3
Обухів II	11	—	—	14	8	—	15	6	46	4	—	—	—	1	—	—	—	6	—	—	1
Опішня	4	—	—	4	13	—	10	6	24	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Шуклінка	9	—	—	16	6	—	7	2	73	2	3	—	6	—	—	—	—	5	—	—	1

Примітки. До матеріалів з Битиці і Обухова II не внесено дані, отримані Г.О. Пашкевич. **Жирним** шрифтом виділено знахідки обвуглених зернівок. Для Новотроїцького городища наведено дані з публікації І.І. Ляпушкіна / матеріал, проаналізований Г.О. Пашкевич. Зірочка — кількість не вказано. Крім того, для Битиці не визначено 3 відбитки бур'янів; для Глинська — 1; для Горналі — 3; для Лтави — 1; для Обухова II — 7. На 9 денцях горщиків з Глинська виявлено від 2—3 до 2 десятків відбитків зернівок проса; на 1 фрагменті — відбиток шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*); на 1 фрагменті обмазки з Горналі — відбиток шкаралупи ліщини. Для Лтави не враховано: 1 фрагмент обмазки і 7 денець з великою кількістю відбитків зернівок проса, 1 фрагмент кераміки з 3 відбитками зернівок жита.

голозерні — 81, овес посівний — 9; бур'яни: бромус (стоколос) житній — 18, бромус польовий — 9. Було переглянуто незначну частину виробів з глини, на яких виявлено відбитки зернівок проса — 10, ячменю півчастого — 2 колоски [Пашкевич, 1991в, с. 15, 44]. Якщо цей матеріал має цінність для палеоетноботаніків, то статистично він є недостатнім, що спонукало одного з авторів переглянути всю колекцію виробів із глини з цієї пам'ятки [Горбаненко, 2011а; 2012а].

Крім матеріалів з Битиці, одержаних методом зняття відбитків з кераміки, до аналізу залучено дані з інших пам'яток, от-

риманих аналогічним способом. Це матеріали з Мохнача [Горбаненко, 2002], Водяного [Горбаненко, 2005б] описуваного регіону, а також Волинцевого [Пашкевич, Горбаненко, 2003; Горбаненко, 2005а], Глинська (не опубліковано), Горналі (не опубліковано), Лтави ([Пашкевич, Горбаненко, 2002а; б], з раніше не опублікованими даними), Обухова II [Горбаненко, 2012в], Опішні [Пашкевич, Горбаненко, 2002—2003], Шуклінки [Горбаненко, 2012в; Веретюшкіна, Горбаненко, 2012]. Таким чином, до аналізу залучено дані з 10 пам'яток. Слід зауважити, що з цих пам'яток для двох маємо незначні

Таблиця 15. Відсоткове співвідношення кількості зернівок основних зернових культурних рослин з волинцевсько-роменських пам'яток

Пам'ятка	Просо	Ячмінь плівчастий	Пшениця двозернянка	Пшениці голозерні	Жито	Овес
Пам'ятки контактної зони						
Битиця	33,7	16,9	12	16,9	15,7	4,8
Водяне	28,6	23,8	—	14,3	28,6	4,7
Мохнач	51,4	27	2,7	8,1	—	10,8
Інші пам'ятки						
Волинцеве	46,3	16,7	6,5	10,2	14,8	5,5
Глинськ	39,5	14	11,6	14	18,6	2,3
Горналь	37,5	16,7	11,1	11,1	18	5,6
Лтава	21,1	27,4	10,5	10,5	24,2	6,3
Обухів II	46	8	11	14	15	6
Опішня	39,3	21,3	6,6	6,6	16,4	9,8
Шуклінка	64,6	5,3	8	14,1	6,2	1,8

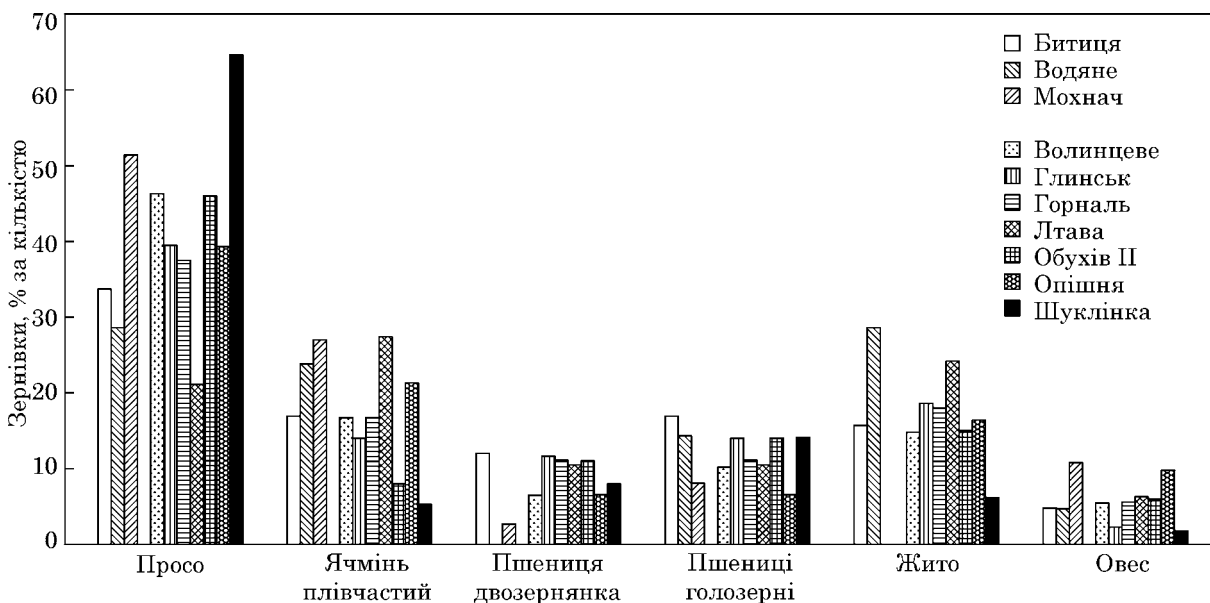

Рис. 82. Палеоетноботанічні спектри культурних рослин з волинцевсько-роменських пам'яток за кількістю

дані, що ледь перевищують 20 одиниць (Водяне, Мохнач), що, вочевидь, відобразиться і на якості статистичного аналізу.

Надалі для аналізу взято лише показники основних культурних зернових рослин, співвідношення яких за масою допомагає встановити пріоритети сіверян у зерновому господарстві: просо, ячмінь плівчастий,

пшениця двозернянка, пшениці голозерні, жито, овес⁵⁷.

Кількісний аналіз дає доволі значне розмаїття даних (табл. 15; рис. 82), з якого

⁵⁷ До аналізу не долучено пшеницю спельту, пшеницю однозернянку, ячмінь голозерний як такі, що могли бути супутніми зерновими основних посівів; також не враховано бобові й технічні культури.

Таблиця 16. Зведені дані розмірів зернівок культурних і бур'янових рослин з волинцевсько-роменських пам'яток

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Просо звичайне	2,14 × 2,38 (1,7—2,24) × (2,1—2,54)		—
Ячмінь плівчастий	3,39 (3,06—4,13)	8,27 (7,8—9,72)	2,35 (2,04—2,82)
Пшениця двозернянка	3,15 (2,89—3,37)	7,31 (6,7—7,82)	2,21 (2,09—2,3)
Пшениці голозерні	2,65 (2,35—2,91)	5,3 (5,01—5,87)	1,92 (1,87—1,98)
Пшениця одностернянка	6,58	9,46	1,44
Жито	2,41 (2,21—2,35)	7,41 (7,08—7,78)	3,12 (3,01—3,71)
Горох посівний	5,6—5,8		—
Овес	3,02	8,37	2,77
Стоколос	1,77 (1,51—2,04)	6,2 (6,02—6,51)	3,39 (3,01—3,96)
Щетинник	1,51	2,87	1,9

Примітки. Наведено середні розміри зернівок; у дужках — варіабельність розмірів зернівок. Для проса і гороху наведено діаметр зернівок.

помітно відносно, іноді й абсолютне переважання кількості зернівок проса.

Розміри зернівок у зведеному вигляді подано в табл. 16; морфологічні особливості показано на рис. 83—87. Загалом зернівки представлено типовими екземплярами, широко відомими для всього періоду I тис. н. е.

Проведено аналіз співвідношення зернівок за масою. На відміну від кількісного аналізу, до даних не включено відбитки проса на днищах (див. розд. 2): Битиця — 0, Водяне — 0, Мохнач — 13 (також 3 зернівки ячменю плівчастого на 1 фрагменті), Волинцеве — 32, Глинськ — 0, Горналь — 7, Лтава — 0, Обухів II — 6, Опішня — 11, Шуклінка — 27 (табл. 17; рис. 88).

За результатами аналізу співвідношення зернових за масою одразу помітно, що просо займало доволі незначне місце і становило в основному близько 1/10 частки врожаю. Винятком є лише дані з Шуклінського археологічного комплексу: ближче до 1/6 частки (порівн.: рис. 82, 88). Традиційно мала частка в ПБС належить вівсу: зазвичай вона не перевищує 1/20; винятком є показники Опішні (1/10) і городища Мохнач (1/6). Найменш стабільні показники ячменю плівчастого: від приблизно 1/10 частки (Обухів II, Шуклінка) майже до половини

(Мохнач). Однак в основному вони становлять 1/4—1/3 частки (6 пам'яток). Стабільнішою часткою представлено пшеницю двозернянку; її частка варіює переважно від 1/10 до 1/5. Винятками є показники городищ Водяне (матеріал відсутній) і Мохнач (менше 1/10). Важливо зауважити, що показники маси пшениць голозерних здебільшого хоч і несуттєво, але переважають над показниками пшениці двозернянки; у семи випадках вони становлять приблизно 1/5—1/4 частки врожаю. Винятками є найбільші показники — близько третини (Шуклінка) і найменші — приблизно 1/9 (Лтава, Опішня). У разі найменших показників пшениця плівчата і пшениці голозерні представлені майже однаковими частками. Фактично це означає перехід від першої до других, що цілком узгоджується із загальним процесом розвитку зернового господарства у напрямі інтенсифікації і збільшення врожайності зернових. Подібно до цього можна описати і показники жита з-поміж інших зернових культур — приблизно 1/5—1/4 частки загального врожаю зернових. Винятками є показники маси жита для Мохнача, де відбитки його зернівок не ідентифіковано, Водяного (приблизно 1/3 частки врожаю) і Шуклінського археологічного комплексу

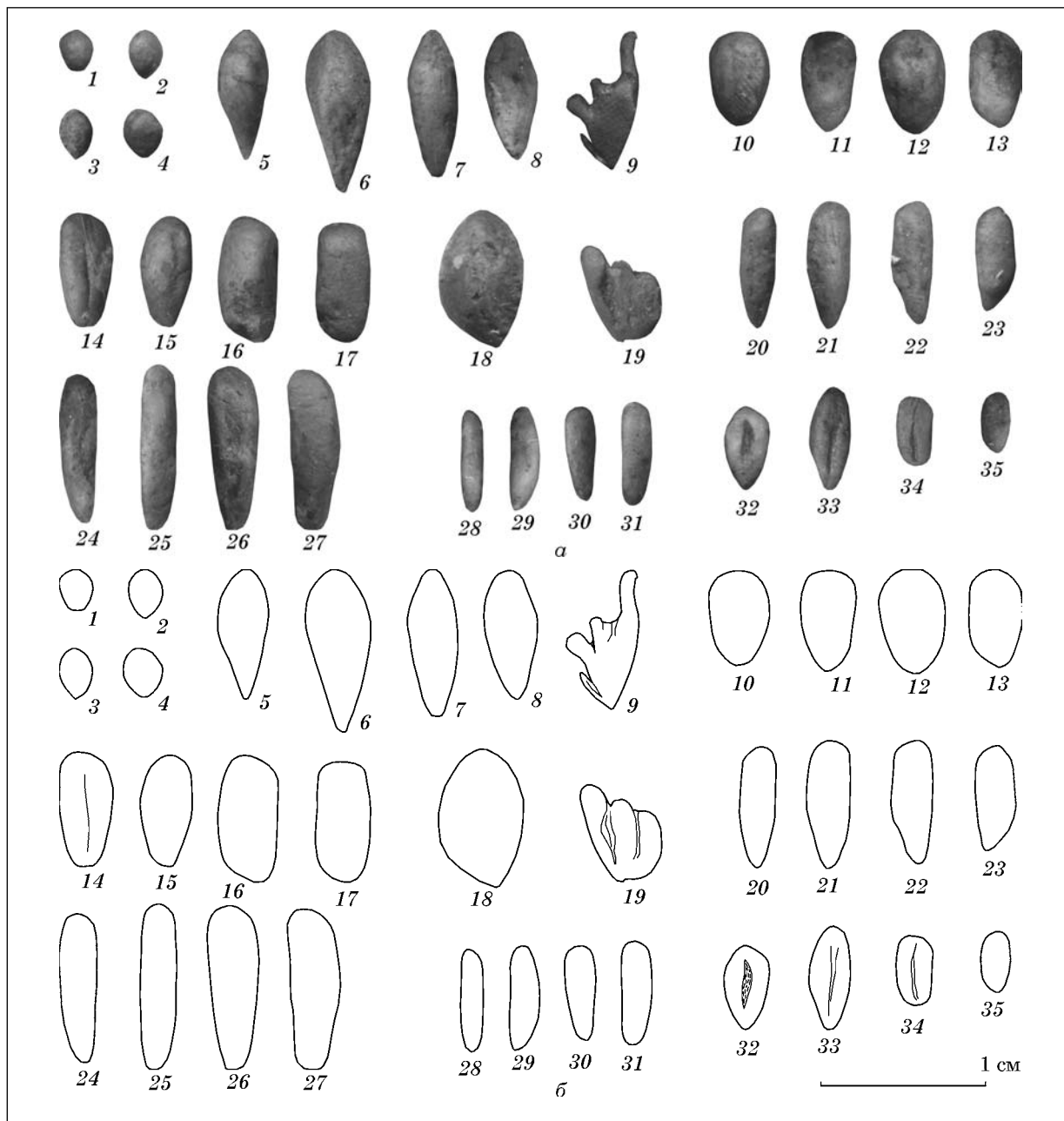

Рис. 83. Відбитки зернівок культурних рослин і бур'янів з кераміки Битицького городища:

a — пластилінові моделі; *б* — прорисовки; 1—4 — просо; 5—9 — ячмінь плівчастий (9 — плівка); 10—13 — пшениці голозерні; 14—17 — пшениця двозернянка; 18 — пшениця однозернянка; 19 — пшениця спельта (фрагмент колоска); 20—23 — жито; 24—27 — овес; 28—31 — стоколос; 32 — мишій; 33—35 — не визначено

(усього 1/9 частки). Загалом же показники маси жита з-поміж інших культур зернових є найстабільнішими. Загальні показники найвроджайніших культур — пшениць го-

лозерних і жита в середньому становлять майже половину усього врожаю зернових. Якщо одна з означених культур має показники маси, нижчі за середні, інша зазвичай

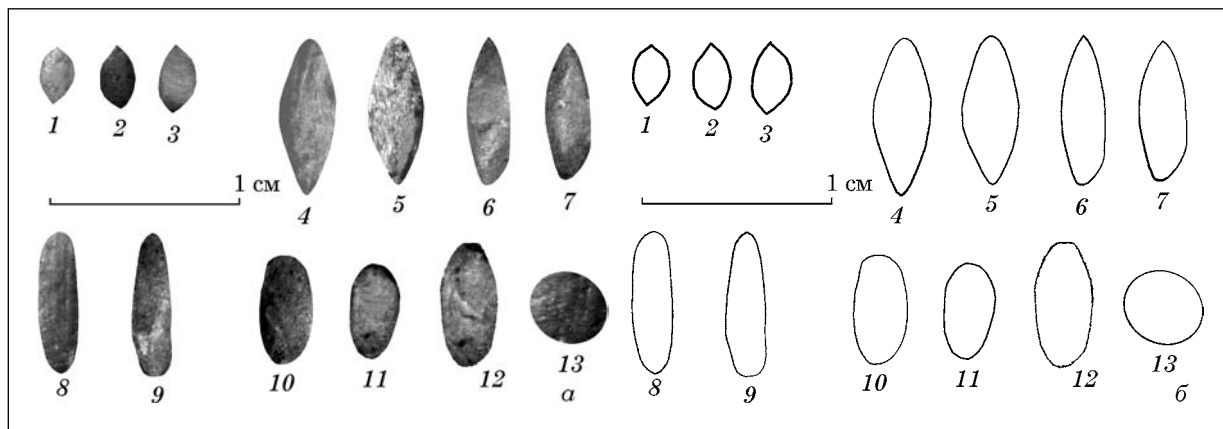

Рис. 84. Відбитки зернівок культурних рослин з кераміки Водяного:

a — пластилінові моделі; *б* — прорисовки; 1—3 — просо; 4, 5 — ячмінь плівчастий; 6, 7 — жито; 8, 9 — овес; 10, 11 — пшениці голозерні; 12 — пшениця двозернянка; 13 — горох

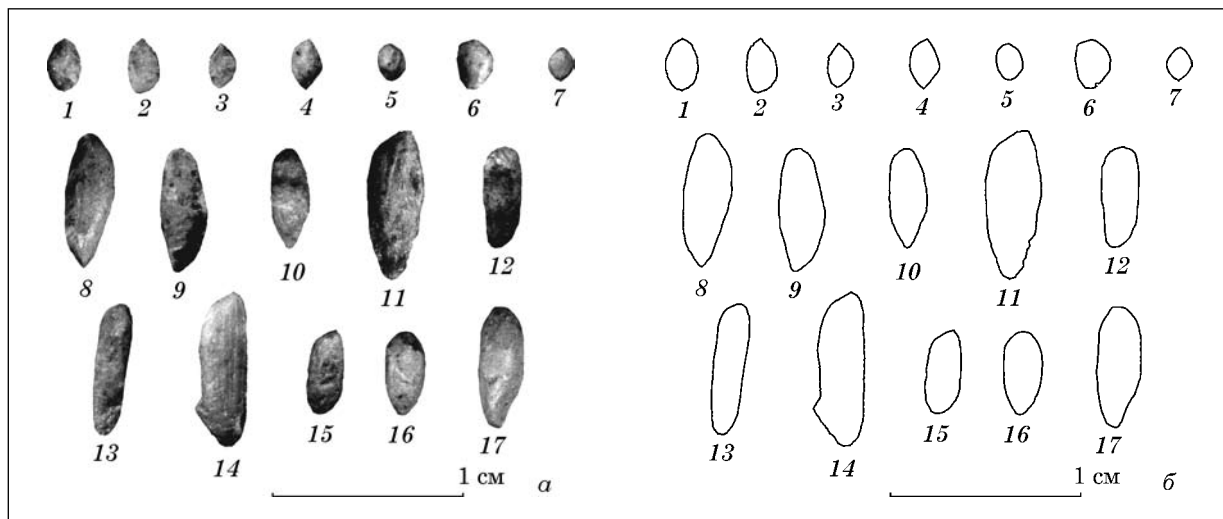

Рис. 85. Відбитки зернівок культурних рослин з кераміки Мохнача:

a — пластилінові моделі; *б* — прорисовки; 1—7 — просо; 8—12 — ячмінь плівчастий; 13, 14 — овес; 15, 16 — пшениці голозерні; 17 — пшениця двозернянка

демонструє протилежну тенденцію (див. рис. 88).

Зазначимо, що показники маси, які найбільше виділяються на загальному фоні, характерні для пам'яток Мохнач, Водяне, Шуклінка, Обухів II. Перші дві пам'ятки знаходяться безпосередньо в контактній зоні, що певним чином могло відобразитися на зерновому господарстві (напр., для обох пам'яток зафіксовано значні показники маси ячменю плівчастого); про вплив на землеробство вза-

галі опосередковано свідчать знахідки знарядь землеробства, притаманніші носіям салтівської культури (див. відповідні підрозділи цього розділу). Інше пояснення дещо прозаїчніше: для перших двох пам'яток маємо найменшу кількість статистичних даних.

З-поміж проаналізованих пам'яток також виділяються Шуклінка і Обухів II. Обидві пам'ятки розташовані у найвіддаленіших частинах ареалу поширення волинцевсько-роменських старожитностей. Так, Шуклінка

Рис. 86. Обгорілі зернівки культурних рослин з Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958в]:

1 — пшениця (житло 21); 2 — жито (наземна будівля 1)

розміщується на північному сході території роменських пам'яток; серед поселень, для яких проведено палеоетноботанічні дослідження, вона є найпівнічнішою.

Обувів II знаходиться на західній межі розміщення волинцевських пам'яток. Крім розташування, це поселення відрізняється від інших і найранішим часом існування. Крім ПБС, воно відрізняється показниками археозоологічного комплексу (визначення О.П. Журавльова), за якими найподібніши-

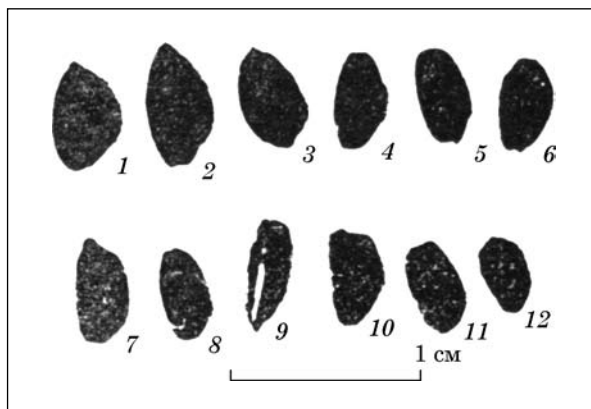

Рис. 87. Обгорілі зернівки культурних рослин з Хорошевського городища [Шрамко, 1991, рис. 7]:

1—3 — ячмінь плівчастий; 4—8 — пшениця двозернянка; 9 — жито; 10—12 — пшениці голозерні (імовірно, за фото)

ми є матеріали з Пастирського городища [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008], яке також має найраніше датування серед пам'яток кола останньої чверті I тис. н. е. [Приходнюк, 2005].

За результатами кластерного аналізу 6 пам'яток подібні на 92 % і більше; загалом 9 пам'яток дали розбіжність не більше 13 %. Лише дві пам'ятки мають менші показники подібності: Водяне (84 %) та Мохнач (71 %) (рис. 89; також див. вище).

Загальна характеристика наведених ПБС зводиться до такого. Перевернені часом але низькопродуктивні просо, ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка складають близько половини врожаю злакових зернових культур. Розвиток землеробства зумовив впровадження і широке використання продуктивніших зернових: пшениць голозерних і жита. Бур'яни, зафіксовані серед палеоетноботанічних матеріалів, вказують на використання староорних полів. Визначення стоколосу підтверджує вирощування жита.

Зерна ячменю плівчастого, вівса, а також жита можна використовувати для відгодівлі тварин. З цією самою метою можна використовувати не лише зерно, а й полу та солому ячменю і жита. Отже, землеробство сіверян було спрямова-

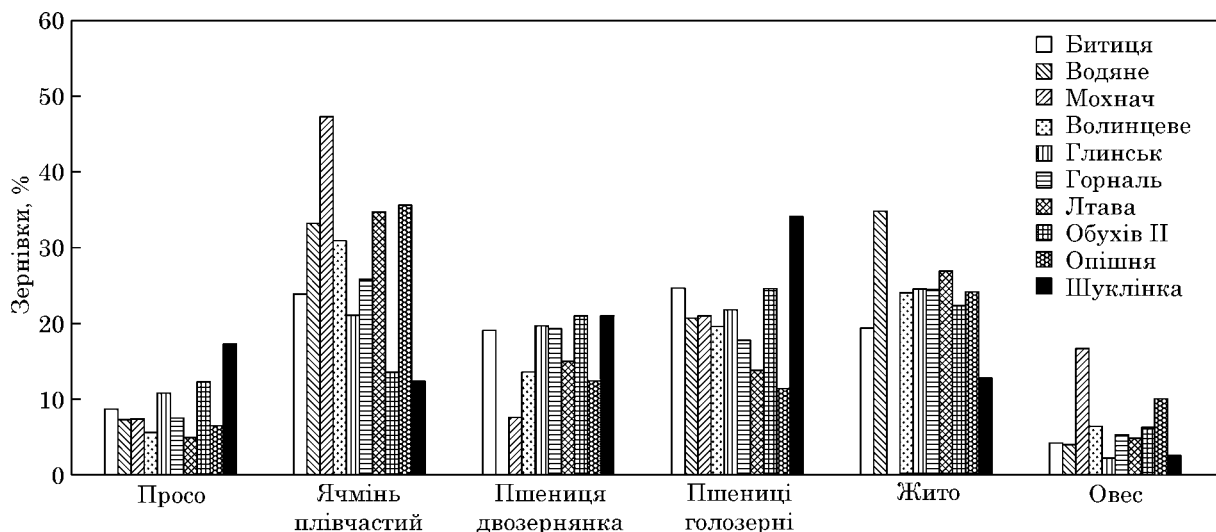
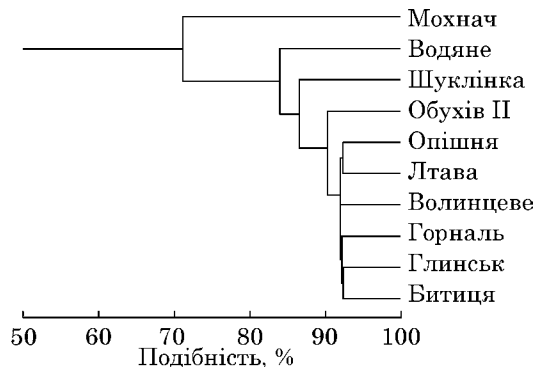

Рис. 88. Палеоетноботанічні спектри зернових культурних рослин з волинцьєвсько-роменських пам'яток, за масою

Таблиця 17. Відсоткове співвідношення зернових культурних рослин за масою з волинцьєвсько-роменських пам'яток

Пам'ятка	Просо	Ячмінь пльвчастий	Пшениця двозернянка	Пшениці голозерні	Жито	Овес
Пам'ятки контактної зони						
Битиця	8,7	23,9	19,1	24,7	19,4	4,2
Водяне	7,3	33,2	—	20,7	34,8	4
Мохнач	7,4	47,3	7,6	21	—	16,7
Інші пам'ятки						
Волинцьєве	5,6	30,9	13,6	19,6	23,9	6,4
Глинськ	10,8	21,1	19,7	21,8	24,4	2,2
Горналь	7,5	25,8	19,3	17,8	24,3	5,3
Лтава	4,9	34,7	15	13,8	26,7	4,9
Обухів II	12,3	13,6	21	24,6	22,2	6,3
Опішня	6,5	35,6	12,4	11,4	24	10,1
Шуклінка	17,3	12,4	21	34,1	12,6	2,6

Рис. 89. Результати кластерного аналізу ПБС зернових культурних рослин з волинцьєвсько-роменських пам'яток

но на задоволення потреб людей у хлібі, але частково могло давати додатковий продукт для відгодівлі тварин.

Знаряддя для збирання врожаю. На волинцьєвсько-роменських пам'ятках представлені традиційно серпами; також до них умовно слід зарахувати коси. Обидва види

представлені прогресивними формами і типами.

Загалом *серпи* нині відомі з понад 10 волинцевсько-роменських пам'яток (див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.8]). У досліджуваному регіоні вони походять з городищ Битиця (31 екз.) [Ляпушкин, 1958г, с. 71—75; Сухобоков, Вознесенская, Приймак, 1989, с. 95—97; Сухобоков, 1992, фото 7; Сухобоков, Горбаненко, 2001, рис. 5; Горбаненко, 2012, рис. 6], Новотроїцьке (2 екз.) [Ляпушкин, 1958в], Донецьке (4 екз.) [Сухобоков, 1992, с. 190; Шрамко, 1962, табл. 33, 3, 4; 34, 1], Хорошевське (1 незначний фрагмент) [Шрамко, 1991, рис. 6, 5] (рис. 90). Майже увесь відомий матеріал представлено черешковими серпами сучасного типу. Винятків небагато, тому їх можна розглянути окремо.

Кілька серпів з матеріалів волинцевсько-роменських пам'яток привертають увагу архаїчністю конструкцій; вони можуть належати ранішим культурам. Серп з Битицького городища (рис. 90, 31) подібний до серпів з пенківської пам'ятки Ігрень (Підкова) [Приходнюк, 1980, рис. 45, 4] і пам'ятки біля с. Курган-Азак [Сухобоков, 1975, рис. 14], що мають гачковий тип кріплення. Загалом же, на Битицькому городищі є скіфський шар, що може пояснювати походження означеного екземпляра.

Типологічно близьким до перелічених знарядь збирання врожаю є серп з Донецького городища (рис. 90, 37) [Шрамко, 1962]. Він має невеликий гачок на черешку, що продовжує лінію леза, а його основні параметри майже не відрізняються від параметрів архаїчних серпів першої половини I тис. н. е. Аналогічний тип кріплення і параметри, однак за дещо більших розмірів, має серп із черняхівської пам'ятки Хлопків Барішівського р-ну Київської обл. [Некрасова, 1988, с. 73, 78].

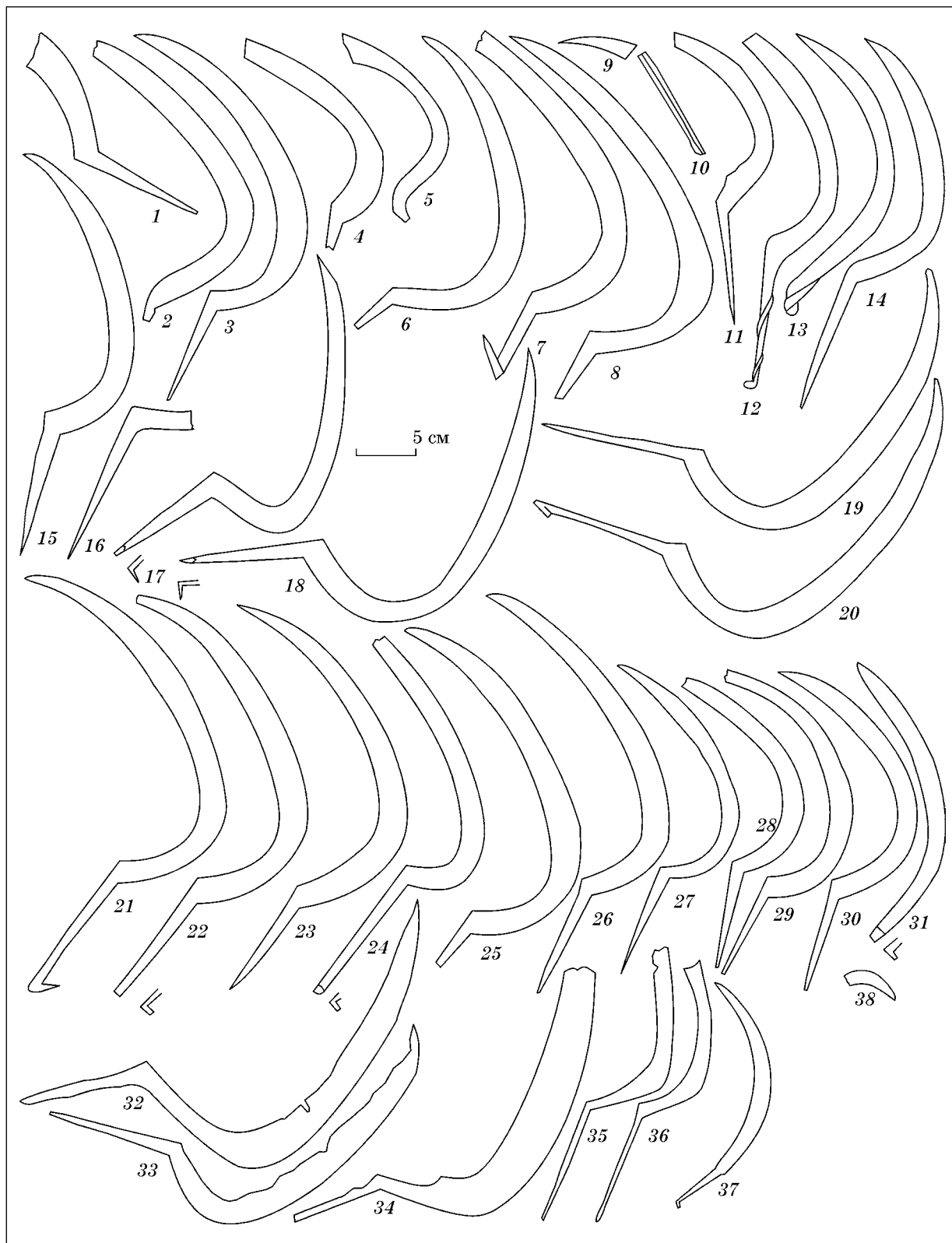
Зазначимо, що такі серпи, знайдені на пам'ятках волинцевсько-роменського періо-

ду⁵⁸, є винятком, оскільки для того часу стали характерними черешкові серпи з відігнутих руків'ям. Досі недостатньо матеріалів, які б давали змогу стверджувати, що подібна форма була властивою для пам'яток лісостепової смуги VIII—X ст.

Загальною ознакою для описаних серпів є те, що напрям дерев'яного руків'я збігається з лінією початкової частини леза. Вказана форма серпів властива ранішим археологічним культурам; такі серпи були поширені у ранньому залізному віці. Подібний матеріал достатньо відомий з пам'яток скіфоїдних культур українського Лісостепу (див., напр.: [Шрамко, 1987, с. 87; Гречко, 2010, рис. 90] та багато ін.). У західних сусідів (милоградська культура) на початку I тис. н. е. подібні серпи також були у широкому вжитку [Шадыра, 2006, с. 19—23]; у північних — у носіїв юхнівської культури (див. добірку і посилання на джерела: [Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 80—81]). У матеріалах слов'янських культур кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. вони побутували з часів зарубинецької культури; серед матеріалів того часу ще не існувало інших форм (див. добірку: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.2]; джерела інформації див. там само, с. 278). Загалом така форма на лісостепових пам'ятках проіснувала до третьої чверті I тис. н. е. і не характерна для матеріалів останньої чверті. Зазначена конструкція значно поступалась ефективністю серпам з руків'ям, поставленим під кутом до початку леза. Тому досить швидко після появи знарядь для збирання врожаю з відігнутих черешком для насадки руків'я

⁵⁸ Серп з Токарів за рисунком має незрозумілі форму і тип [Приймак, 1994, с. 60, рис. 8]; серп, подібний до серпа з Донецького городища, але без гачка, виявлено на поселенні Хитці [Тітков, Сидоренко, 2001, с. 94, рис. 3, 1]. Здається, цим і вичерпується список нетипових для волинцевсько-роменських старожитностей форм серпів.

Рис. 90. Знаряддя з волинцевсько-роменських пам'яток регіону для збирання врожаю, серпи: 1—31 — Битиця; 32, 33 — Новотроїцьке; 34—37 — Донецьке; 38 — Хорошевське

останні набули поширення у слов'ян, витіснивши інші форми й типи.

Слід акцентувати увагу і на деяких особливостях форми серпів і місць, в яких вони найчастіше ламались. Так, частина серпів була знайдена у фрагментованому вигляді — від них залишились частини лез або черешок і найближча частина леза. Місця зломів загалом збігаються з піком вигину леза, на яку припадало найбільше навантаження під час праці. З огляду на це, цікаво зазначити, що полотно частини серпів (городища Новотроїцьке, Донецьке; рис. 90, 32—36) саме в цій точці є найширшим, що, очевидно, мало слугувати посиленню найслабкішої точки полотна леза та запобігати його ламанню.

Черешкові серпи з відігнутим руків'ям існували на Правобережжі вже у другій чверті I тис. н. е. У третій чверті вони також були відомі, а поширення набули лише в останній чверті I тис. н. е. (див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.2—7.8]; посилан-

ня на джерела інформації див. там само, с. 278—279). Трапляються подібні серпи, нарівні з іншими формами, і в матеріалах салтівської культури (див. розд. 4). Остаточ-но сформувавшись в останній чверті I тис. н. е., прогресивна форма серпів фактично стає єдиною за часів Київської Русі [Левашова, 1956, с. 60 и сл.].

Графічну реконструкцію загального вигляду черешкових серпів з відігнутим руків'ям показано на рис. 20, 4.

Коси-горбуші, призначені переважно для сінокосів і, можливо, для збирання збіжжя з тугим колоссям, є доволі рідкими знахідками на слов'янських пам'ятках останньої чверті I тис. н. е. На волинцевсько-роменських пам'ятках їх кількість (і кілець для кріплення леза до руків'я) не перевищує двох десятків, що походять з шести пам'яток. Певно, поясненням цьому слугують значні розміри знарядь праці, що майже унеможливило їх випадкове втрачання. З пам'яток досліджуваного регіону коси по-

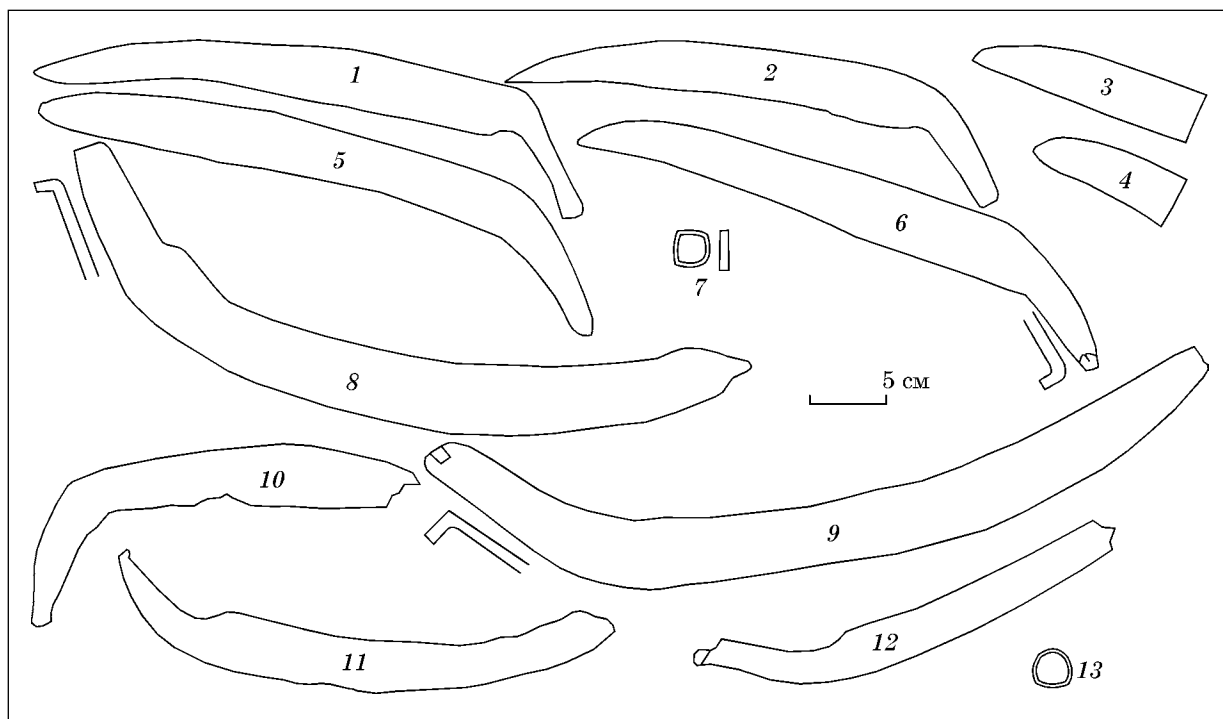

Рис. 91. Знаряддя з волинцевсько-роменських пам'яток регіону для збирання врожаю, коси-горбуші:

1—7 — Битиця; 8—10 — Донецьке; 11—13 — Новотроїцьке; 1—6, 8—12 — коси-горбуші; 7, 13 — кільця для кріплення

ходять з городищ Битиця (6 екз. різної збереженості й 1 кільце для кріплення) [Сухобоков, Вознесенская, Приймак, 1989, с. 95; Сухобоков, Горбаненко, 2001, рис. 6; Горбаненко, 2012а, рис. 7]; Донецьке (2 екз.) [Сухобоков, 1992, с. 190]; Новотроїцьке (3 екз. і кільце для кріплення) [Ляпушкин, 1958в, с. 19, 75, 146] (рис. 91).

За класифікацією В.К. Міхеєва, усі наведені коси можна зарахувати до типу I Б 1 (див. розд. 2). Їх могли кріпити металевими кільцями чи за допомогою еластичних джгутів. У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. На відміну від групи I, коси групи II наглухо закріплювали на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень [Міхеєв, 1985а, с. 29—31]. Якщо коси групи I широко відомі з розглядуваних матеріалів, то коси групи II притаманні лише носіям салтівських традицій (див. розд. 4) і досі не траплялися серед слов'янських матеріалів, навіть у контактній зоні, де позитивний вплив салтівців на землеробство слов'ян не викликає сумнівів.

За способом кріплення леза до руків'я виділяють два варіанти: кріплення до п'яти; до п'яти з відігнутих перпендикулярним гачком. Для зміцнення кріплення використовували залізні кільця, діаметр яких становить 3—4 см. Графічну реконструкцію загального вигляду коси-горбуші див. на рис. 21. Етнографічний матеріал XIX ст. засвідчує, що такий спосіб кріплення (за допомогою кільця, що щільно охоплює п'ятку коси і притискає її до верхньої частини руків'я) був досить надійним і зберігся з моменту виникнення кіс-горбуш до XIX ст. [Гильденштедт, 1804, с. 37, 38]. Принципово коси не змінились до наших днів.

Зберігання врожаю. Розгляд варіантів зберігання зерна слід почати з найпростіших, але археологічно складно фіксованих: зберігання в органічній тарі. Зазвичай прямих свідчень цьому немає; однак з цією метою слід залучити непрямі дані. На добре дослідженому городищі Новотроїцьке розкопано кілька жител і господарську спо-

рудку, на долівці яких виявлено збіжжя. Їх знайдено в житлах 11, 21, 23, 43, а також у наземній споруді I господарського призначення. Навколо не було виявлено великої кількості фрагментів кераміки чи вугликів дерева. Отже, доходимо висновку, що певну кількість збіжжя зберігали в тканинній тарі — лантухах.

Поширеним явищем є зберігання зерна в спеціальних ямах. За етнографічними свідченнями, ями для зберігання збіжжя облаштували у такий спосіб. По можливості їх викопували у глинистому ґрунті завглибшки від 2,5 до 5 (!) м із розширенням донизу. Ями мали круглу або грушоподібну форму — вузький вхід (горловину) діаметром до 34—45 см. Зсередини яму випалювали соломю та обкладали корою. Якщо яму вирито не в глинистому ґрунті, її перед випалом обмазують глиною. Вхідний отвір може бути прикритий дошками та засипаний землею; іноді такі ями викопують в інших спорудах або над ними зводять перекриття у вигляді піраміди [Зеленин, 1991, с. 83].

Загалом, ями господарського призначення для зберігання землеробських запасів відомі чи не на кожній поселенській пам'ятці. Не є винятком і пам'ятки досліджуваного регіону. Яскравими прикладами господарських ям і їх використання для зберігання збіжжя є об'єкти з городищ Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958в] і Хорошевське [Шрамко, 1991], у яких виявлено палеоетноботанічний матеріал. Досить багато ям для зберігання зерна, однак порожніх, виявлено на Опішнянському городищі. Звідти також відомі приклади ям зі стовпчиками по периметру — вочевидь від куренеподібних перекриттів [Сухобоков, Юренко, 1995]; відомі вони й на пам'ятках VIII — початку XI ст. у Подесенні [Григор'єв, 2000] і на багатьох інших поселеннях слов'ян. Одним з таких прикладів є матеріали з городища Новотроїцьке, для яких виконано графічну реконструкцію (рис. 92). Подібні конструкції перекриттів над ямами було реконструйовано для деяких об'єктів з давньоруського поселення Автуниці [Готун, 1993, с. 68, 69; 2005, с. 344].

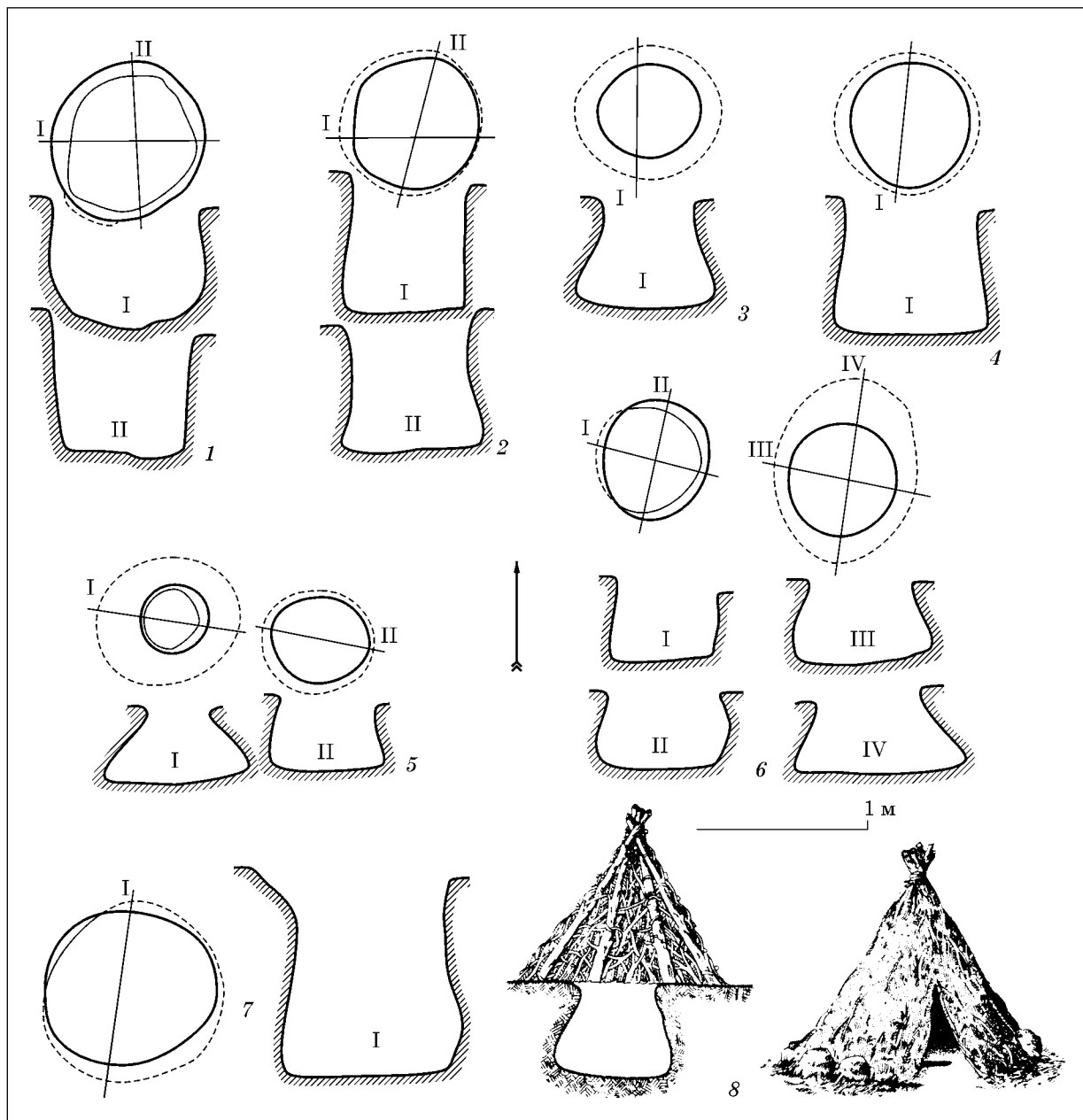

Рис. 92. Ями для зберігання зерна, городище Новотроїцьке, за [Ляпушкин, 1958в]:

1 — № 7; 2 — № 8; 3 — № 18; 4 — № 27; 5 — № 28, 29; 6 — № 45, 46; 7 — № 80; 8 — графічна реконструкція

Якщо для кінця I тис. до н. е. — середини I тис. н. е. характерніше розташування ям в окремих частинах пам'яток, окремо від житлових споруд (хоча є й винятки) (див. [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 220—221], то для археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. притаманні-

шим було розташування ям у безпосередній близькості до жител, а іноді частково в межах споруд. Подібне планування, за якого ями для зберігання врожаю виявлено у безпосередній близькості від житла, досліджено на Хорошевському городищі (рис. 93).

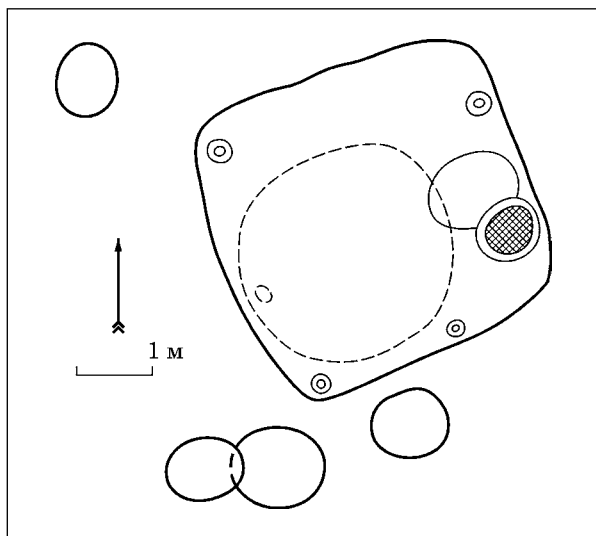

Рис. 93. План взаємного розташування житлового комплексу: напівземлянки I і господарських ям, Хорошевське городище, за [Шрамко, 1991, рис. 3]

Інші варіанти зберігання землеробських запасів відомі з прикладів городища Водяне. Там не зафіксовано спеціалізованих зернових ям або погребів чи комор, як на більшості пам'яток салтівської культури контактного регіону. На нашу думку, це пов'язане з тим, що ґрунт, на якому розташовується пам'ятка, був піщаним. Однак на поселенні відомі два заглиблені господарчі приміщення з досліджень 2002 р. і один невеликий погріб (2003 р. дослідження), де зерно могло зберігати в глиняному посуді або тканинних мішках-лантухах. Крім того, під час розкопок жител виявлено рештки великих за об'ємом горщиків, які можна було використовувати для хатнього зберігання збіжжя.

Одним з таких господарських приміщень був комплекс 1 (рис. 94) [Колода, 2002/38, с. 4, табл. X]. У плані споруда за формою наближалася до прямокутника, орієнтованого кутами по сторонах світу з невеликим зміщенням за годинниковою стрілкою. Довжина її стін була різною: північно-східна — 240 см, південно-східна — 220 см, північно-західна — 140 см. Кути між стінами практично прямі з невеликим заокругленням. У південно-східному куті виділено вхід

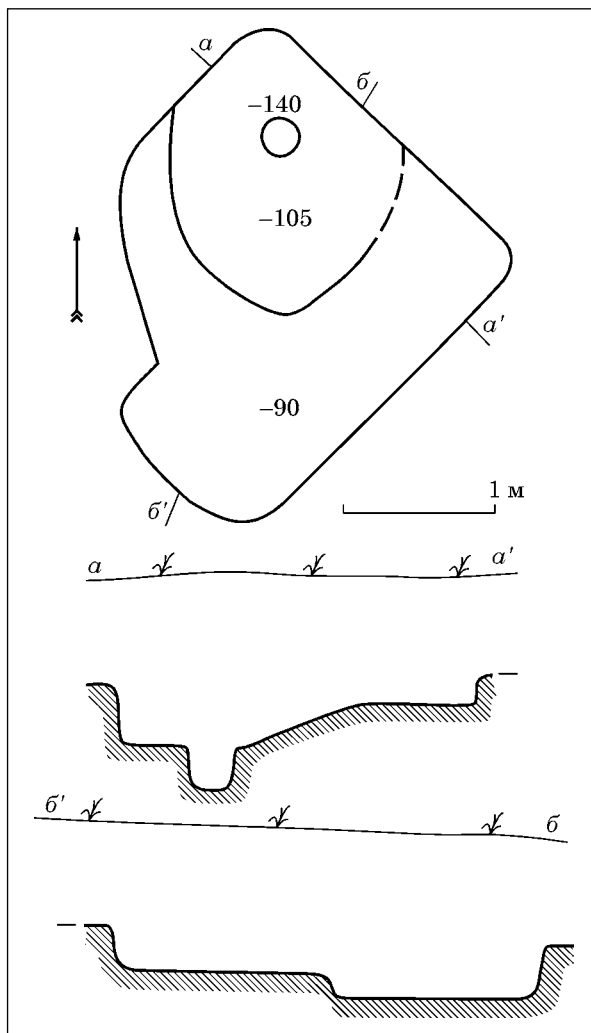

Рис. 94. План і профілі господарського комплексу 1 з городища Водяне

у приміщення, ширина якого становила 125—130 см. Рівень долівки —90 см. У північному куті котловану було овальне в плані заглиблення 190 × 160 см. Зі східної сторони від долівки споруди до долівки заглиблення спостерігається повільне пониження, а з південної і західної — борти заглиблення вертикальні. У 60 см від північного кута у південному напрямку виявлено ямку від стовпової опори діаметром 25 см, загальною глибиною 140 см. Усе свідчить про те, що приміщення мало легкі, злегка заглиблені стіни, над якими було встановлено асиметричне шатрове перекриття.

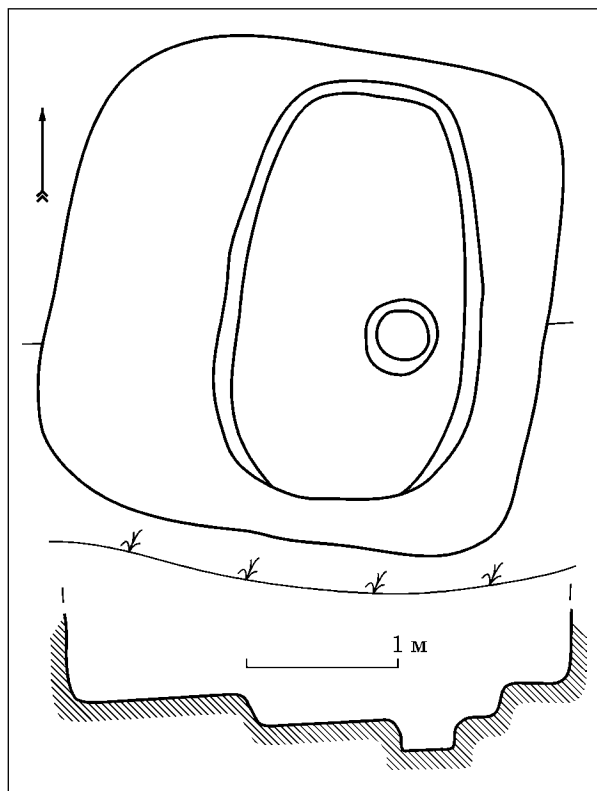

Рис. 95. План і профілі господарського комплексу 6 з городища Водяне

Ще одне господарське приміщення — комплекс 6 (рис. 95) [Колода, 2002/38, с. 7—8, табл. XV]. Котлован у плані — квадратне приміщення 330×330 см із дуже заокругленими кутами, які (з незначним зміщенням) були орієнтовані по сторонах світу. Рівень підлоги мав глибину приблизно 100 см від сучасної поверхні. По центру виявлено овально-видовжене у напрямку південний схід—північний захід 20-сантиметрове заглиблення (280×180 см) з незначним звуженням донизу. Практично по центру заглиблення знайдено стовпову ямку (–140 см) діаметром 30—35 см. Ці дані свідчать про те, що за межами котловану було шатрове перекриття.

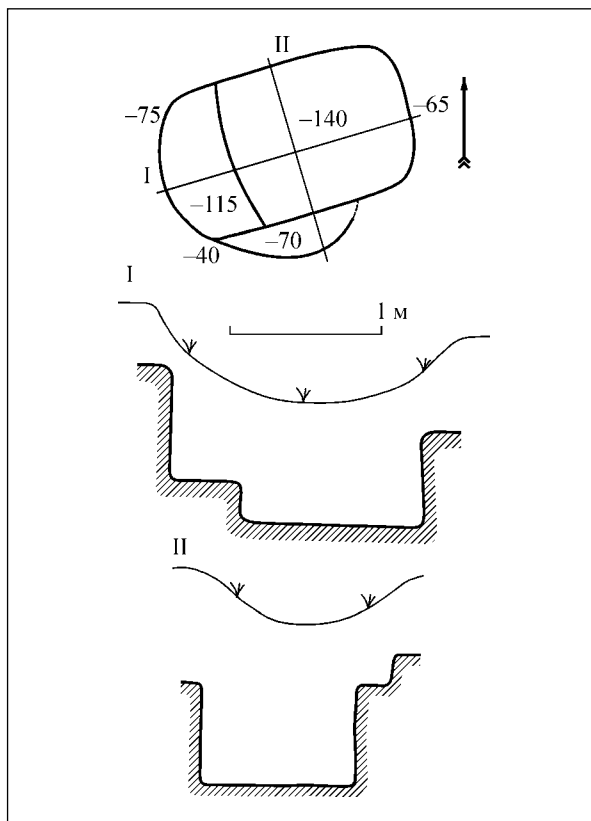

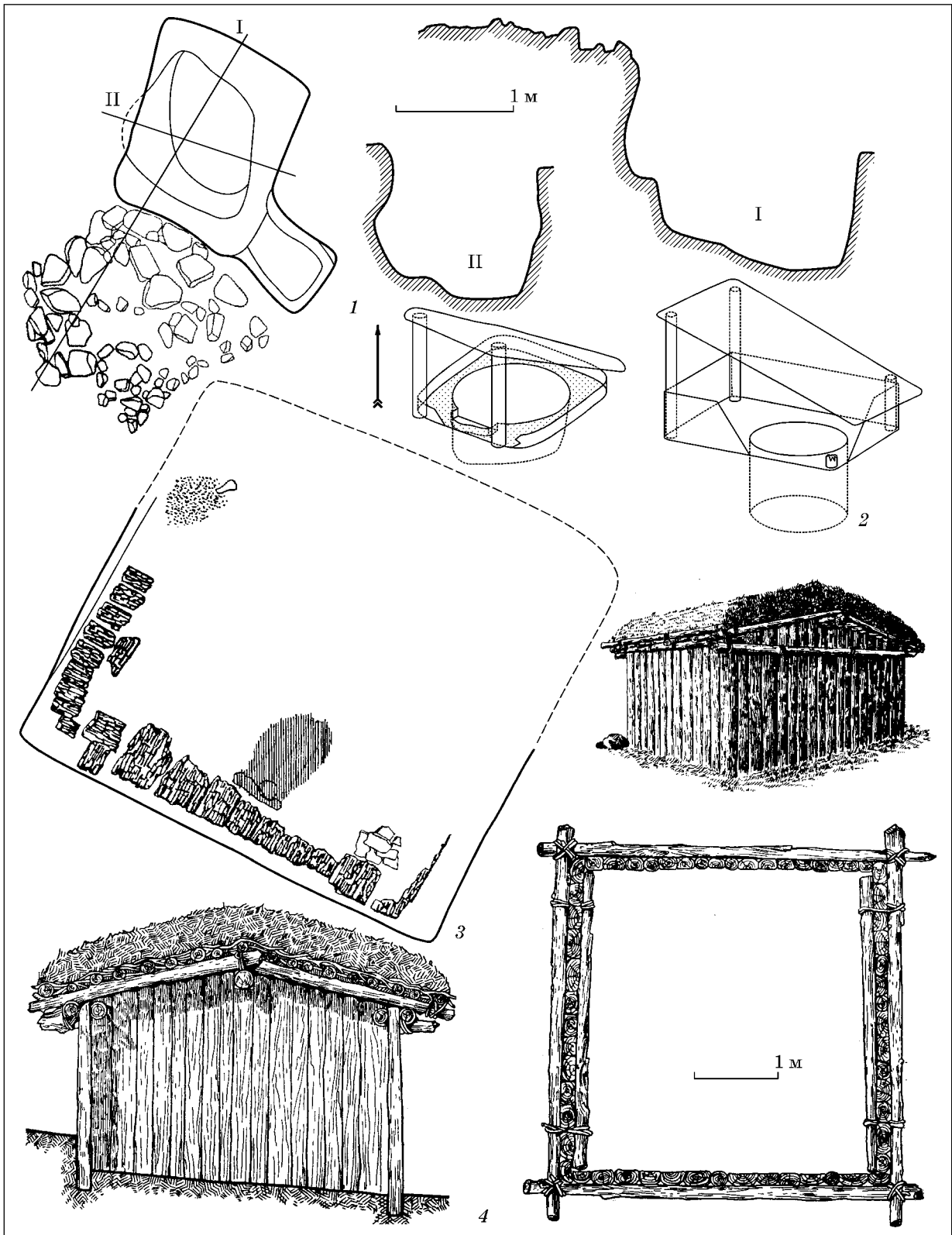
Рис. 96. План і профілі погрібця з городища Водяне

На відміну від житлових будівель, в указаних вище приміщеннях не зафіксовано решток печини, золи чи деревного вугілля, що є додатковим аргументом на користь їх господарського, а не житлового призначення.

Виявлено рештки невеликого погрібця — ями підпрямокутної форми з паралельними довгими стінами та дугоподібними торцевими (рис. 96) [Колода, Свистун, 2003/211, с. 29, табл. XLVI]. Розміри котловану по лінії схід—захід становлять 170, по лінії південь—північ — 100 см; загальна глибина 140 см. У приміщенні було влаштовано сходинок на рівні –115 см у південно-західній частині комплексу, а в південній — півовальну полицю з найбільшою шириною 20 см. Від-

Рис. 97. Господарські споруди з городища Новотроїцького, за [Ляпушкин, 1958в]:

1 — заглиблена господарська споруда 14 (льох); 2 — графічна реконструкція подібних споруд; 3, 4 — наземна господарська споруда I та графічна реконструкція подібної споруди (2 — [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.15])

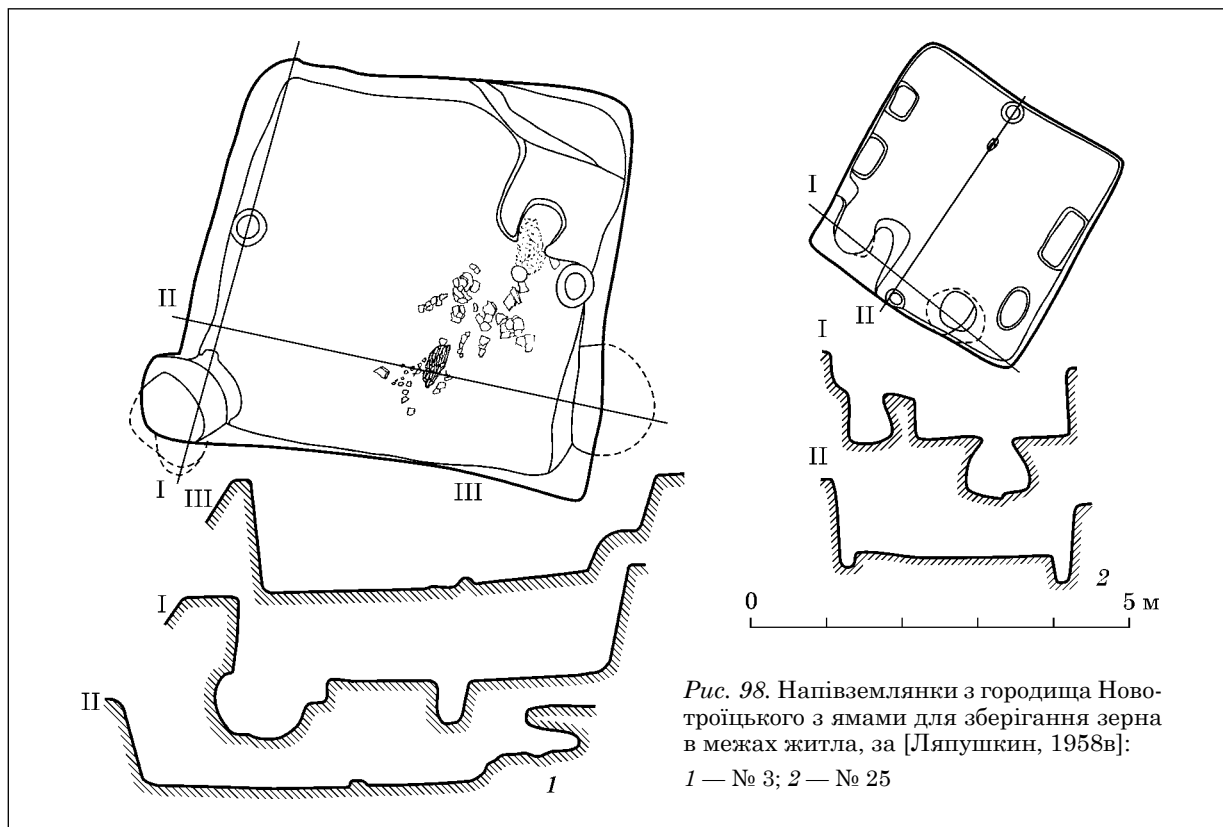

Рис. 98. Напівземлянки з городища Новотроїцького з ямами для зберігання зерна в межах житла, за [Ляпушкин, 1958в]:
1 — № 3; 2 — № 25

сутність решток стовпових конструкцій дає можливість припустити наявність тут легкого шатрового перекриття.

Аналогічні споруди відомі з городища Новотроїцьке. Одна з них — льох (заглиблена господарська споруда 14), що знаходилася на периферії городища. Це яма трапецієподібної форми завглибшки близько 2 м. У південно-східній стіні вирізано невелику сходинку. З північно-східної сторони навколо ями виявлено велику кількість обпаленої глини і вугликів, у тому числі великих вуглистих лінз; з південно-західної сторони — завал каміння пісковика (рис. 97, 1). Подібні споруди зі стовповими ямками, досліджені на городищі Ревне II [Михайлина, 1997, рис. 32], дали підставу для графічної реконструкції льохів зі стінами і даховим перекриттям, нахиленим в один бік (рис. 97, 2). Імовірно також, що частину врожаю зберігали у звичайних наземних господарських спорудах, підтвердження чому

є згадувана вище господарська споруда I з городища Новотроїцьке (рис. 97, 3, 4). Можливо, такий сарай був універсальним, а не лише слугував для сільськогосподарських запасів і знарядь.

За спостереженнями С.П. Юренка, ями, від 1 до 3, розташовували поблизу стіни навпроти печі або в куту житла з виходом підбоям за його межі (Волинцеве, Сосниця, Опішнянське городище). Ці ями перекривали археологічно зафіксованими дерев'яними кришками (як у житлі 13 Волинцевського поселення) [Юренко, 1984, с. 44]. Зафіксовані подібні приклади і на Новотроїцькому городищі; до них щонайменше можна зарахувати напівземлянки 3 і 25 (рис. 98). У житлі 3 така яма була у куті, на найбільшій відстані від печі; у житлі 25 — уздовж південно-західної стіни; піч знаходилася в західному куті.

Цікавим прикладом слов'янського житла з господарською ямою, що частково знахо-

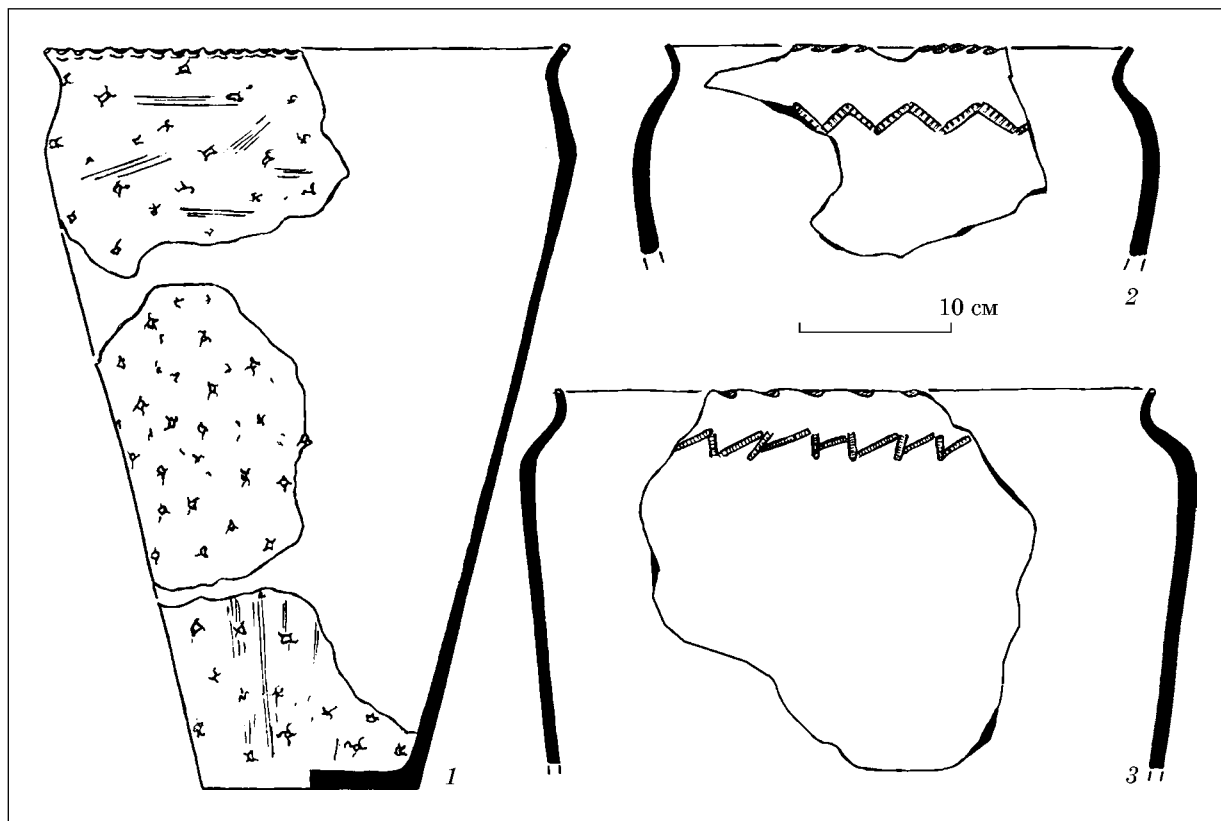

Рис. 99. Тарний посуд з городища Водяне

дилась у межах напівземлянки, до того ж з жорновим поставом, є добре досліджена і реконструйована напівземлянка 16 з Пастирського городища [Горбаненко, 2008].

Інший спосіб зберігання збіжжя — у тарному посуді. Такий приклад відомий з матеріалів городища Водяне. Серед керамічних матеріалів з нього виявлено уламки великих за обсягом горщиків, які неможливо прийняти за кухонні (для приготування їжі), але за обсягом їх цілком могли використовувати для хатнього чи комірного зберігання зерна [Колода В., Колода Т., 2005—2009, с. 254]. Об'єм найбільшого з графічно реконструйованих у повному вигляді горщиків (рис. 99, 1) становить приблизно 84 л ($0,084 \text{ м}^3$). Ще для двох горщиків графічно відновлено їх верхні частини. Для одного з них (рис. 99, 2) розрахований об'єм дорівнював 34 л ($0,034 \text{ м}^3$), а з урахуванням традиційних пропорцій роменських горщиків

він перевищував 50 л (понад $0,05 \text{ м}^3$). Об'єм другого горщика (рис. 99, 3), для якого вдалось реконструювати його більшу частину зверху, був близько 100 л ($0,1 \text{ м}^3$), а за урахуванням традиційних пропорцій — близько 125 л ($0,125 \text{ м}^3$).

Аналогічно можна схарактеризувати і методи зберігання врожаю поселенцями-слов'янами на городищі Мохнач: окремих господарських ям, придатних для зберігання зерна, на слов'янській частині пам'ятки не виявлено. Отже, можна припустити зберігання незначного за обсягом врожаю в житлових приміщеннях (у глиняному посуді⁵⁹ або мішках-лантухах).

⁵⁹ Зазначимо, що серед керамічного матеріалу всіх трьох досліджених роменських жителів виявлено уламки традиційних салтівських товстостінних піфосів, виліплених з шамотного тіста й прикрашених відповідним салтівським орнаментом [Колода, 2005б, с. 76].

Як і в разі оцінки способів зберігання врожаю носіями салтівської культури, звертаємо увагу, що описані вище індивідуалістичні способи можуть свідчити про рівень соціального розвитку суспільства (сімей, родів).

Переробка врожаю. Репрезентована трьома видами знарядь: зернотерки, пести від ступ і жорна. Зауважимо, що останні переважають над зернотерками, а пест досі представлено єдиним екземпляром.

Певний час побутувала думка, що слов'яни не використовували *зернотерки* наприкінці I тис. н. е. Так, дворучну зернотерку VIII—X ст. було знайдено під час досліджень пам'яток поблизу с. Волинцеве

у заповненні житлового приміщення [Березовець, 1952, с. 247]. Однак І.І. Ляпушкін зарахував її до матеріалів скіфського часу, зазначивши, що подібні знаряддя праці не характерні для матеріалів VIII—X ст. [Ляпушкін, 1968, с. 138]. Таке твердження було зумовлено фактичною відсутністю синхронних аналогів. Проте, як показав час і дослідження із зазначеної теми, думка І.І. Ляпушкіна тепер уявляється помилковою; зернотерки побутували на слов'янських пам'ятках разом із жорнами, хоча й не викликає сумніву їх допоміжна роль. На підтвердження цього можна навести приклад із матеріалів суміжних територій — боршевської культури, де зернотерки знайдено разом із жорнами. Вони відомі з пам'яток Титчиха, Животинне городище. А.З. Вінніков вважає, що це засвідчує використання у домашньому господарстві слов'ян кінця I тис. н. е. зернотерок для повсякденних потреб [Вінніков, 1995, с. 40—41].

Викликає сумнів також твердження, що зернотерки за одночасного побутування з ручними ротаційними жорнами застосовували не за призначенням [Минасян, 1978, с. 102]. Масовість дослідженого матеріалу на Битицькому городищі (табл. 18) [Сухобоків, Горбаненко, 2002], їх переважання над жорнами в роменських матеріалах городища Мохнач (табл. 19) [Горбаненко, 2002, с. 70—72] та велика кількість на городищі Водяне [Колода, Горбаненко, 2004а,

Таблиця 18. Знаряддя для переробки врожаю з Битиці 1

Рік	Місце	Знаряддя
1985	р. 2-а, п. 3	Фрагменти жорен
1985	р. 2-б, п. 5	Те саме
1985	р. 3, п. 6	» »
1986	р. 2 я. 3	Розтирач
1986	розріз I, вал	3 фрагменти жорен
1986	р. 4-б п. 12	2 фрагменти зернотерок
1986	р. 4-б п. 20	Розтирач
1987	розріз IV, вал	Фрагменти жорен
1987	р. 6-а п. 25	Те саме
1987	р. 6-а п. 26	» »
1987	р. 6-а п. 28	» »
1987	р. 6-а я. 1	» »
1987	р. 6-а я. 10	Фрагменти жорен, розтирач
1988	р. 6-б я. 16	Фрагменти жорен
1988	р. 6-б п. 34	Фрагмент верхнього каменю жорен
1988	р. 6-б п. 35	Фрагмент зернотерки
1988	р. 6-б п. 36	Фрагмент жорен з туфу
1988	р. 6-б п. 41	Розтирач
1989	р. 6-б п. 47	Фрагменти жорен, 2 зернотерки
1989	р. 6-б п. 48	Те саме
1989	р. 6-б п. 49	» »
1990	р. 6-б п. 51	Фрагменти жорен, зернотерки, розтирач
1991	р. 6-б п. 55	3 фрагменти жорен

Примітка: р. — розкоп; я. — яма; п. — приміщення.

Таблиця 19. Знаряддя для переробки врожаю з городища Мохнач, розкоп V

Рік	Інв. №	Знахідка
1999	138	Фрагмент кварцитового жорна
1999	160	Те саме
1999	196	» »
2000	246	Фрагмент зернотерки
2000	247	Фрагмент кварцової зернотерки
2000	265	Те саме
2000	332	» »
2000	361	» »
2000	362	Кам'яний пест

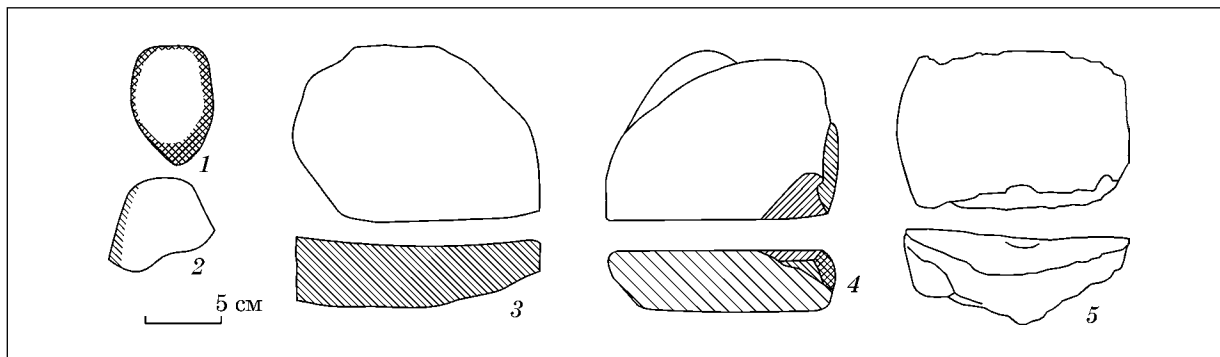

Рис. 100. Знаряддя для переробки врожаю з волинцевсько-роменських пам'яток регіону, зернотерки:
1, 2 — Битиця; 3, 4 — Мохнач; 5 — Водяне

с. 73—74] засвідчують, що зернотерки використовували саме для переробки врожаю (рис. 100). Ймовірно, ними не перемелювали зерно на борошно, а застосовували лише для виготовлення крупи⁶⁰.

Знаряддя для переробки врожаю виготовляли із доступного матеріалу, не надаючи особливої переваги тим чи іншим породам каменю [Минасян, 1978, с. 103]. Таке твердження справедливе для жорен, але неприпустиме для зернотерок.

На відміну від виготовлення жорен, під час вибору матеріалу для зернотерок люди, ймовірно, керувались двома обставинами: наявністю матеріалу неподалік місця проживання та властивостями матеріалу. Для виготовлення зернотерок майже завжди використовували тверді гірські породи: граніт, кварцит, гнейс, гранітогнейс та ін. Адже робочі поверхні зернотерок мають щільний контакт, що в разі використання м'яких порід призводило б до швидкого зношування та погіршення якості продуктів харчування.

Куранти виготовляли з урахуванням анатомічної будови руки. За описами та ри-

Рис. 101. Знаряддя для переробки врожаю з Мохнача, кам'яний пест від ручної ступи

сунками розтирачі слов'янських зернотерок мали зручну для роботи конструкцію. З огляду на розміри розтирачів, ними користувалися переважно діти або жінки. Графічна реконструкція одно- і дворучних зернотерок показана на рис. 23.

Для подрібнення продуктів землеробства використовували також *ступи*. Відомо два види таких знарядь — ручні та ножні ступи. На городищі Мохнач (серед роменських матеріалів) було виявлено кам'яний пест для ручної ступи [Горбаненко, 2002, с. 71] для подрібнення зерна на крупу або для очищення зерна від плівок (рис. 101). Пести застосовували разом зі ступами⁶¹ і могли використовувати з різною метою, на-

⁶⁰ Крім того, фрагменти зернотерок відомі з таких пам'яток волинцевсько-роменського часу (крім вказаних): Волинцеве [Юренко, 1980/32а, с. 23; Юренко, Сухобоков, 1981/2а, с. 2, 16, 23—25]; Опішня [Сухобоков, Юренко, 1995, с. 27]; садиби (роменський час, IX—X ст.) городища Коробові Хутори [Колода, 2005б, с. 171]; Лтава (роменсько-давньоруське житло 6, нижній камінь вмурований в основу печі III) [Дослідження ..., 2009, с. 103—105, рис. 77, 80, 84, 5].

⁶¹ На досліджуваних і синхронних пам'ятках ручні ступи знайдені не були; нам відомо лише два приклади знахідок таких знарядь на пам'ятках інших періодів: черняхівському поселенні Киселеве [Раевский, 1955, рис. 1, 11], поселенні Бакота I [Приходнюк, 1975, с. 39, рис. 17].

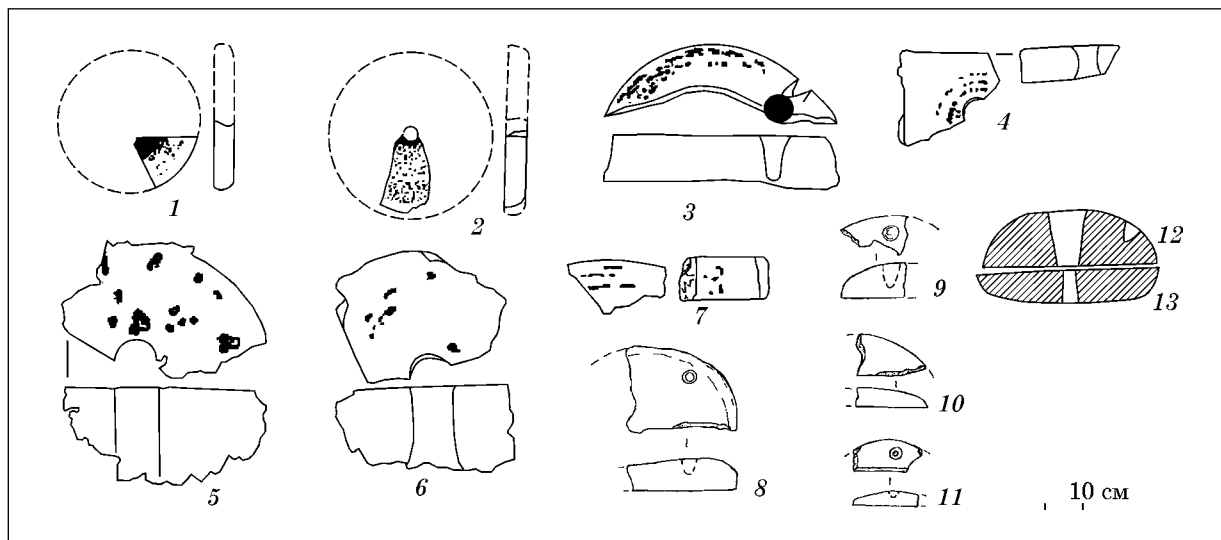

Рис. 102. Знаряддя для переробки врожаю з волинцевсько-роменських пам'яток регіону, жорна: 1—7 — Битиця; 8—13 — Водяне

приклад, для переробки продуктів землеробства — очищення зерна від плівок і отримання крупи.

На ступах можна було отримати подрібнене зерно, однак не було сенсу у них робити борошно, оскільки техніка подрібнення відрізнялась і розбиванням набагато складніше було досягти такого результату, ніж тертям (на зернотерках або жорнах).

За етнографічними даними, ступи виготовляли з дерева: для цього потрібна пустотіла у верхній частині колода. Висота ступи могла сягати 80 см, глибина — 50 см, діаметр — від 40 см. Пест також виготовляли з дерева [Зеленин, 1991, с. 116]. Отже, не дивно, що такі знахідки на території сучасної України надзвичайно рідкісні; імовірно, кам'яні знаряддя були винятком, а не правилом.

Найрозповсюдженішими знаряддями для переробки врожаю на продукти харчування наприкінці I тис. н. е. у слов'ян контактної зони були жорнові постави. У досліджуваному регіоні вони відомі на таких волинцевсько-роменських пам'ятках: Битиця (див. табл. 18), Мохнач (див. табл. 19) [Горбаненко, 2002, с. 70—72], Водяне [Колода, Горбаненко, 2004а, с. 73—74; 2012], Донецьке [Шрамко, 1962, с. 211; Федоровсь-

кий, 1930, с. 5, 6], Коробові Хутори [Колода, 2005г, с. 171], Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958в, с. 46, 49, рис. 28] (рис. 102). Кількість аналогій настільки значна, а географія — велика, що вважаємо за можливе лише зазначити, що, ймовірно, простіше вказати досліджену поселенську пам'ятку, на якій не було знайдено жорен.

Подібні жорна знайдено на пам'ятках боршевської культури на Дону — городища Титчиха (65 фрагментів), Мале Боршевське, Велике Боршевське, Воргольське, Животинне [Ефименко, Третяков, 1948, табл. XII; Москаленко, 1965, с. 67; Винников, 1995, с. 40]; у матеріалах салтівської культури вони також є буденним явищем (див. розд. 4). Лише на Маяцькому городищі було знайдено не менше 12 верхніх жорнових каменів, які чудово збереглися [Ляпушкин, 1958а, рис. 12; Йовков, 1976].

Широко відомі жорна і з матеріалів часів Київської Русі [Довженко, 1961, с. 158—160]. Із знахідок, зроблених останнім часом, можна згадати фрагменти жорен з посаду літописної Лтави [Супруненко, 1998, с. 102; Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 64, рис. 24]. Жорна відомі також з етнографічних матеріалів [Зеленин, 1991, с. 40—42; Нидерле, 1956, с. 316—317, рис. 74].

Легкі ручні ротаційні жорна складались із двох каменів дископодібної форми. Діаметр жорен легкого ручного постапу 30—60 см, робочі поверхні плоскі або випуклі—увігнуті. У верхньому масивнішому камені пробивали отвір для насадки на спеціальний штир — «веретено»; для останньої чверті I тис. н. е. характерним є пробивання наскрізного отвору і в нижньому камені. Обертання верхнього каменя відбувалось за допомогою руків'я, закріпленого в отворі на периферії його зовнішньої поверхні або збоку за допомогою еластичного кріплення.

Жорна виготовляли з найрізноманітніших порід, що загалом підтверджується археологічним матеріалом. Вибір породи каменю майже не впливав на якість переробки продуктів харчування. Під час роботи легкими ручними ротаційними жорнами простір між нижнім каменем і бігуном можна було регулювати за допомогою рухомого «веретена»⁶², впливаючи у такий спосіб на якість розмелювання продуктів врожаю. Крім того, наявність простору між жорновими каменями запобігала їх тертю і, отже, зменшувала їх спрацювання й потрапляння неорганічних речовин у перероблювані продукти харчування. Усі жорна останньої чверті I тис. н. е., за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до груп I та III і мають відповідне облаштування (див. графічну реконструкцію, рис. 24).

* * *

Загальними висновками щодо землеробства сіверян є такі положення. Існування прогресивних деталей для первинного обробітку ґрунту вказує на високий рівень розвитку землеробської техніки — знарядь плужного типу для часткового або повного перевертання шару ґрунту. Це давало змогу давньому землеробу робити глибоку оранку, необхідну для вирощування продуктивних,

але примхливих культурних рослин (жито, пшениці голозерні), а також поліпшувало якість підготовки полів під посіви завдяки частковому знищенню кореневої системи бур'янів.

Знахідки бур'янів опосередковано свідчать про тривале використання ділянок землі під поля; знахідки ж озимих бур'янів також опосередковано вказують на впровадження дво-, трипільної системи і засівання різних полів яровими і озимими культурами. Таким чином, ще до утворення Київської Русі сіверяни володіли комплексом прогресивних методів ведення інтенсивного землеробства, що давало змогу тривалий час використовувати одні й ті самі поля під посіви.

5.3. ТВАРИННИЦТВО

Одним з перших археозоологів, які досліджували рештки фауни минулих часів на території сучасної України, був І.Г. Підплічко. Завдяки його копіткій праці вийшов каталог у двох частинах «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР» [Підплічко, 1938; 1956], що й започаткувало накопичення археозоологічних матеріалів та їх аналіз. Надалі у дослідження з цього питання значний внесок зробив В.І. Цалкін, праці якого охоплюють практично усі періоди стародавньої історії Східної Європи. З великого наукового доробку вченого для нас становить інтерес обробка слов'янських матеріалів, результати якої наведено у ґрунтовних публікаціях [Цалкін, 1956; 1969].

Надалі над обробкою матеріалів з археозоології працювала Н.Г. Белан, діяльність якої щодо слов'янських матеріалів відобразилась у статтях [Белан, 1977; Белан, 1978]; один з археозоологічних комплексів черняхівської культури Лівобережжя Дніпра розглянуто у співпраці з О.П. Журавльовим та опубліковано у вигляді додатку до монографії А.Т. Сміленко [Белан, Журавлев, 1992].

Станом на теперішній час в Україні одним із провідних дослідників археозоологічних матеріалів є О.П. Журавльов. Роботи

⁶² Населення салтівської культури використовувало вставку прямокутно-видовженої форми, для якої у камені робили заглиблення [Михеев, 1985а, с. 50, рис. 27, 8—11; Колода, Горбаненко, 2010а, рис. 39, 8—10], що досі не зафіксовано для слов'янських жорен.

Таблиця 20. Археозоологічний матеріал з волинцевсько-роменських пам'яток

№	Пам'ятка	Вид, кількість особин							
		ВРХ		ДРХ		Свиня		Кінь	
		N	%	N	%	N	%	N	%
1	Битиця	8	24,2	1	3	4	12,2	20	60,6
2	Водяне	1	—	—	—	—	—	1	—
3	Волинцеве	19	20,2	21	22,3	42	44,7	12	12,8
4	Глинськ	18	38,3	9	19,1	15	31,9	5	10,6
5	Городне	2	—	—	—	1	—	—	—
6	Коробові Хутори	12	—	2	—	1	—	5	—
7	Лтава	57	29,4	45	23,2	71	36,6	21	10,8
8	Мохнач	5	—	1	—	—	—	1	—
9	Ніцаха	7	—	2	—	1	—	1	—
10	Новотроїцьке	?	42,9	?	19,4	?	26,7	?	10,8
11	Обухів II	55	30,4	31	17,1	77	42,5	18	10
12	Опішня	10	42,4	3	15,4	7	30,7	2	11,5
13	Петрівське	14	41	7	21	9	26	4	12
14	Ходосівка	28	30,1	8	8,7	46	49,4	11	11,8
15	Шумськ	2	—	—	—	1	—	1	—

цього дослідника охоплюють всі археологічні культури. Проте щодо слов'янських волинцевсько-роменських пам'яток та сусідів — боршевців, з низки причин він опублікував лише незначну кількість матеріалу [Журавлев, 1998; Журавльов, 1999].

Археозоологічний матеріал⁶³. Станом на теперішній час джерельну базу для досліджень стада домашніх тварин сіверян складають археозоологічні дані з 15 волинцевсько-роменських пам'яток (табл. 20)⁶⁴. Визначення матеріалів проведено: Битиця, Глинськ, Лтава, Ніцаха, Обухів II, Ходосівка, Шумськ — О.П. Журавльов (матеріали

з Глинська частково опубліковано: [Журавльов, 1999]); Водяне, Городне, Коробові Хутори, Мохнач — Р.В. Кройтор (див. додаток); Волинцеве — В.І. Бібікова [Бибикова, 1963, с. 145]; Новотроїцьке, Опішня — К.Б. Юрьев [Ляпушкин, 1958в, с. 214—216; 1961]; Петрівське — І.Г. Підоплічко [Підоплічко, 1956, с. 122]. Зважаючи на незначну кількість матеріалу, до статистичного аналізу стада домашніх тварин не залучено пам'ятки: Водяне, Городне, Коробові Хутори, Мохнач, Ніцаха, Шумськ (див. табл. 20)⁶⁵. Таким чином, проаналізовано дані з 9 пам'яток.

Місце тваринництва частково визначають за його співвідношенням з мисливством, представлене на діаграмі співвідношенням усіх домашніх і диких тварин (рис. 103). За кількісним співвідношенням Битиця займає перше місце: 89,5 % домашніх тварин до 10,5 % диких⁶⁶. Наступні за Битицею пам'ятки: Обухів II (86,1 до 13,9 %) і Ходосівка (76,8 до 23,2 %), знаходяться на правому

⁶³ Блок даних з археозоології підготовлено у ході співпраці (С.А. Горбаненка, О.П. Журавльова) над темою «тваринництво і мисливство у слов'ян останньої чверті I тис. н. е.». Ми наводимо уточнені й доповнені дані (порівн.: [Горбаненко, 2003; 2007а, розд. 4; Колода, Горбаненко, 2010а, табл. 14]).

⁶⁴ До зведеної таблиці даних не включено матеріали з пам'яток: Гочево, Липинське, Шуклінське, біля с. Супрунь, Макча, Кветунь [Цалкин, 1956, с. 142, табл. 86; 1969, с. 93, табл. 2], оскільки нині неможливо визначити, стосуються наведені дані роменської культури чи це був давньоруський матеріал.

⁶⁵ Нумерація у табл. 20, 21 і на рис. 103—108 збігається.

⁶⁶ Матеріали з Битиці загалом буде проаналізовано окремо; коментар наведено нижче.

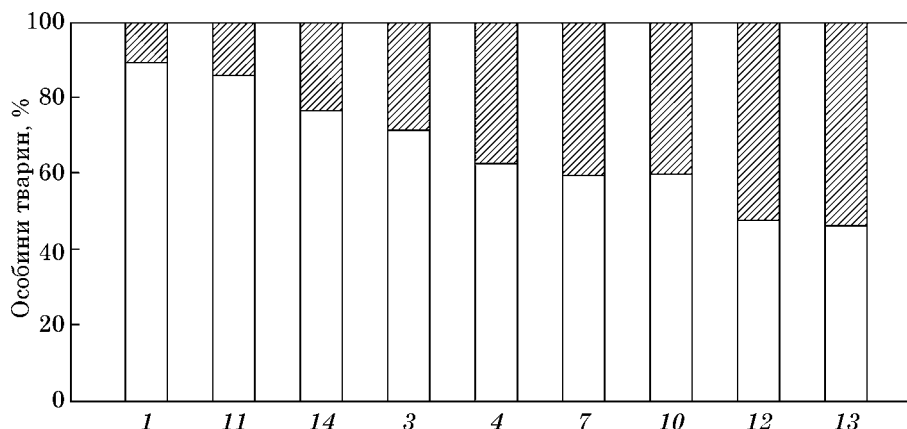

Рис. 103. Співвідношення диких (вгорі) до свійських (внизу) тварин за кількістю особин (нумерацію див. у табл. 20)

березі Дніпра і належать до найраніших — волинцевського часу. Для інших пам'яток отримано доволі нестабільні показники (від 46,4 % домашніх тварин на Петрівському до 71,6 % на Волинцевому), що суттєво менше аналогічних даних щодо салтівських пам'яток (рис. 103; порівн.: розд. 4). Таким чином, рештки від мисливства в археозоологічному комплексі у лівобережних слов'ян становлять приблизно від третини до половини усіх визначених особин. Зауважимо, що такі показники можуть вказувати на необхідність полювання з метою поповнення м'ясних запасів. Можливим поясненням є намагання слов'ян максимально використовувати природні ресурси для зменшення необхідності сільськогосподарських робіт.

Для оцінки стада надалі враховано лише показники ВХР, ДРХ, свиней і коней. Не зайво нагадати, що матеріал, отриманий під час досліджень пам'яток переважно в господарчих комплексах, є прямим відображенням складу стада вживаних в їжу тварин; отже, показники «популярніших» тварин представлені дещо більшою часткою. Однак цим твердженням можна знехтувати, оскільки досить важко припустити думку «неекономного» використання ресурсів загалом.

Зазначимо, що наймасовішим, разом з керамікою, є археозоологічний матеріал. Він трапляється під час досліджень будь-якої житлової пам'ятки. Не є винятком і слов'янські пам'ятки досліджуваних культур. Проте, зважаючи на той факт, що в Україні надзвичайно мало спеціалістів, які

вивчають археозоологічний матеріал, більшість його не визначена і, отже, не має цінності.

Велика рогата худоба (*Bos taurus* L.). Кістки ВРХ знаходять у культурному шарі всіх житлових пам'яток. Зазвичай їх кількість серед кухонних решток найбільша і може становити до 70—80 % загальної кількості кісток від стада домашніх тварин. З огляду на те, що ці дані не взаємопов'язані з мінімальною кількістю особин, вони становлять інтерес лише для спеціалістів-археозологів і майже не несуть додаткової інформації.

Загалом, за кількістю особин показники з волинцевсько-роменських пам'яток доволі подібні: від 2/5 частин стада (4 пам'ятки — Глинськ, Петрівське, Опішня, Новотроїцьке) приблизно до 1/3 (3 пам'ятки — Лтава, Ходосівка, Обухів II). Винятком є дані з Волинцевого — 1/5 частини стада (табл. 20; рис. 104).

Ці дані є найбільш сталими і для салтівських пам'яток (див. розд. 4), хоч і варіюють у значніших межах. Аналогічно і для боршевських пам'яток зафіксовано ширші межі варіабельності показників ВРХ (див.: [Винников, 1995, табл. 2]).

В.І. Цалкін, розглядаючи матеріали роменських і боршевських пам'яток, не дав статистичних даних щодо співвідношення різних вікових категорій, однак зазначив, що низка даних свідчить про велику кількість і навіть переважання решток молодих особин. Як приклад він навів матеріали з

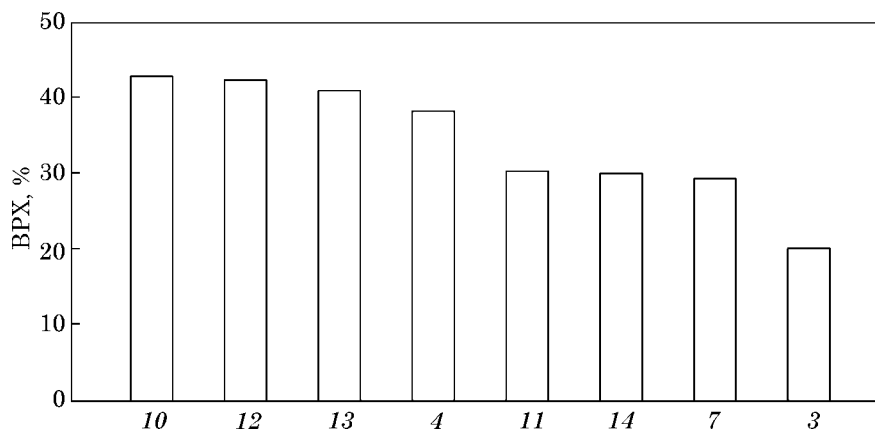

Рис. 104. ВРХ за кількістю особин (див. табл. 20)

городища Титчиха (пам'ятка боршевської культури), де досить значну частину особин ВРХ використовували у їжу у віці до 3 років [Цалкин, 1969, с. 92]. Інформативнішими щодо визначення вікового складу стада є матеріали, проаналізовані О.П. Журавльовим. Дослідник розділяє всі визначені ним матеріали на кількість молодих, напівдорослих і дорослих особин. За віковим співвідношенням у кухонних рештках переважають кістки та їх фрагменти від дорослих особин. З семи пам'яток, для яких складено вікове співвідношення, чотири можна вважати цілком показовими. З цих даних видно, що дорослі особини представлені приблизно половиною (табл. 21).

Для порівняння слід навести аналогічні дані, відомі з публікації слов'янських матеріалів боршевської культури. Поблизу

м. Воронеж дослідницею археозоологічних матеріалів пам'яток Боршево I, Боршево II та городища поблизу Кузнецової Дачі В.І. Громовою також було зафіксовано переважання дорослих особин над молодими [Громова, 1948, с. 119]. Інформативніші дані опубліковано щодо Животинного городища (боршевська культура): дорослих особин налічено 68 із 96 [Журавлев, 1998а, с. 34—43].

За В.І. Цалкіним, кількість рогових стрижнів на пам'ятках надзвичайно мала, тому слід говорити про комолу породу ВРХ. Найважливіше значення у цьому разі мають матеріали з Титчихи (боршевська культура), де було знайдено й визначено понад 1000 кісток, і лише 0,2 % становили стрижні рогів [Цалкин, 1969, с. 93]. Подібні незначні показники встановлено також для горо-

Таблиця 21. Співвідношення вікових градацій особин домашніх тварин

Пам'ятка		ВРХ			Вівця			Коза			ДРХ			Свиня			Кінь		
№	Назва	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д	М	Н-д	Д
1	Битиця	1	4	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	2	4	2	14
4	Глинськ	6	2	10	—	1	4	—	—	—	3	—	1	10	1	4	1	1	3
7	Лтава	19	11	27	—	2	21	—	—	5	9	6	2	31	16	24	1	6	14
9	Ніцаха	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	1
11	Обухів II	20	8	27	—	2	8	—	—	8	10	1	2	27	20	30	4	1	13
14	Ходосівка	4	7	17	—	—	2	—	—	2	1	3	—	15	9	22	2	2	7
15	Шумськ	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1

Примітки. М — молоді; Н-д — напівдорослі; Д — дорослі. Крім того, по можливості наведено розподіл стада ДРХ на овець / кіз.

дища Монастирок: за зведеними даними із розкопок різних років [Белан, 1978, с. 96, 100; Журавлев, 1990, табл. 2] походить не більше 0,77 % рогових стрижнів.

Вивчення розмірів кісток ВРХ роменських городищ показало, що середні розміри становлять близько 113 см у холці. Аналогічними розмірами репрезентовані також матеріали боршевських пам'яток; наведена В. І. Цалкіним порівняльна таблиця переконливо свідчить про те, що як за розмірами, так і за рогатістю стадо було ближчим до ранньозалізного часу. Давньоруські тварини в середньому були меншими на 6 см [Цалкин, 1969, с. 94].

Як зазначав В.І. Цалкін, для встановлення структури стада ВРХ даних на той час було мало. Тому він об'єднував ці показники роменської культури з боршевською; у результаті виявлено, що корови становили 79 % стада, бики — 16, воли — 5 % [Цалкин, 1969, с. 94], що може свідчити про молочно-м'ясний тип ведення господарства.

У тваринництві періоду Давньої Русі відбулися певні зміни. На городищі Монастирок у культурному шарі Х—ХІІ ст. знайдено рештки 7 особин ВРХ, що становило 38,8 % від поголів'я [Белан, 1978, с. 99]. З матеріалів давньоруського Чернігова походить 895 (45 %) решток особин ВРХ [Потапов, 1990, с. 37—41]. Переважали також дорослі особини. Матеріали з лісової зони мають менш сталі показники ВРХ. З розкопок у Гродно походить у цілому майже 35 % кісток [Цалкин, 1954, с. 213], що, однак, за кількістю особин становить 24 % [Цалкин, 1956, с. 143]; із Старої Рязані — 47,5 % кісток, або 26,7 % особин [Цалкин, 1955, с. 202, 223]. У цілому зазвичай кількість особин змінюється від 20 до 38 %; винятком є Іжеславське городище (48 %) та Новгород (60 %) [Цалкин, 1956, с. 143], що цілком логічно пояснюється споживацьким, а не виробничим відношенням до тваринницьких продуктів харчування [Антипина, 2005; 2007].

Отже, у разі порівняння культур, хронологічно та територіально близьких волинцевсько-роменським, стає очевидним, що наприкінці І тис. в осілого населення ВРХ

за кількістю становила понад або майже третину всього стада. Можна також дійти висновку, що тваринництво було молочно-м'ясним (а не навпаки), оскільки чисельно значно переважали корови. Про це свідчить і переважання напівдорослих і дорослих особин, що одночасно є підтвердженням наявності доброї кормової бази. Доволі стала частка ВРХ у складі стада також дає всі підстави вважати, що цих тварин використовували як тяглову силу для обробки ґрунту.

Дрібна рогата худоба (*Ovis aries* L. & *Capra hircus* L.). Визначення ДРХ є достатньо складним. Далеко не за всіма частинами скелета фахівець може визначити вид, до якого належали кістки вівці чи кози. Тому найчастіше ці обидва види доводиться об'єднувати. По можливості, однак, спеціалісти враховують всі дані щодо видової відмінності; методичні розробки з цього приводу тривають з 1950-х рр. [Громова, 1953; Журавлев, 1982; Boessneck, Müller, Teichert, 1964; Schramm, 1967; Kratochvil, 1969].

Частка ДРХ відрізняється доволі значною сталістю показників. За даними В.І. Цалкіна [Цалкин, 1956, с. 99, табл. 4], загальна частка для всіх роменських пам'яток становить 12,7 %. Однак цей показник для всіх пам'яток зі статистично достатньою кількістю особин становить близько 1/5 частки від загальної кількості домашніх тварин (15,4—23,2 %) (табл. 20; рис. 105)⁶⁷; єдиним винятком, що суттєво відрізняється від наведених даних, є показник з поселення Ходосівка — 8,7 %. Зауважимо, що у носіїв салтівської культури показники ДРХ зазвичай дещо вищі, в окремих випадках мають навіть відносно або абсолютне переважання над кількістю особин інших домашніх тварин (див. розд. 4); у слов'ян-боршевців

⁶⁷ До наших днів велику кількість овець і кіз збивають у надзвичайно молодому віці, залишаючи лише частину стада для відтворення. Здебільшого кістки таких тварин взагалі можуть не зберігатися, особливо з огляду на те, що вони могли зазнавати значної термічної обробки (напр., якщо м'ясо варили) або бути використаними для годівлі собак тощо.

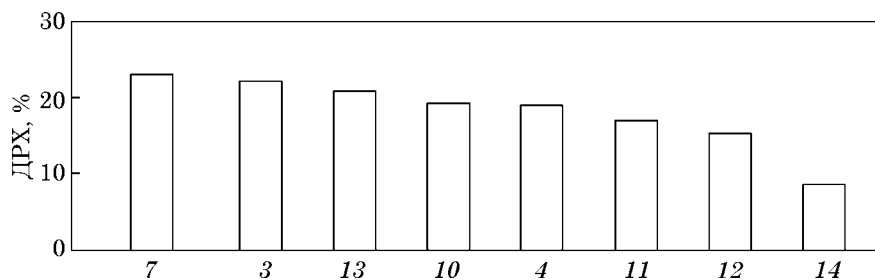

Рис. 105. ДРХ за кількістю особин (див. табл. 20)

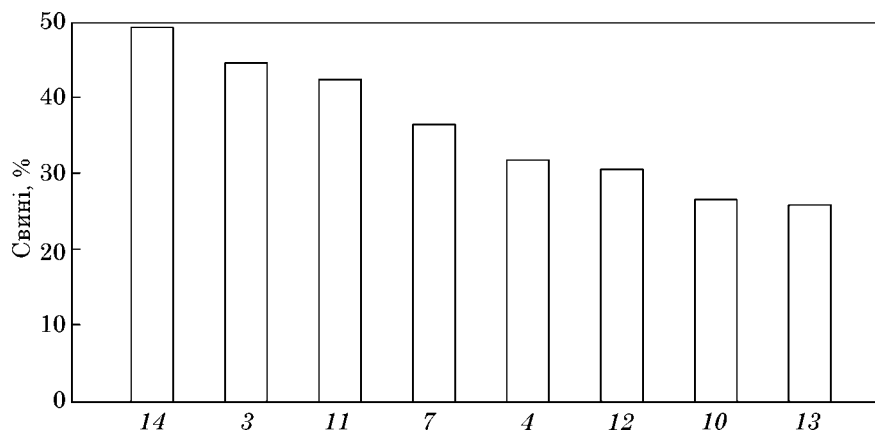

Рис. 106. Свині за кількістю особин (див. табл. 20)

воно було значно меншим — близько 15 % [Винников, 1995, с. 47; табл. 2], що набагато ближче до показників із сіверянських пам'яток.

Близькими є дані з городища Монастирок, наведені Н.Г. Білан. За її підрахунками з матеріалів VIII—X ст. походить 24,5 % особин ДРХ [Белан, 1978, с. 99], за поновленими даними з урахуванням нового матеріалу [Журавлев, 1990, табл. 4] — 21,2 %.

На давньоруських пам'ятках кількість особин ДРХ варіює у доволі значних межах — від 7 % у Чернігові до 26 % у Вщижі, хоча в основному цей показник становить 15—20 % [Белан, 1978, с. 99; Потапов, 1990, с. 37—41; Цалкин, 1954, с. 213; 1955, с. 202—213; 1956, с. 142].

Крім наведених узагальнених даних щодо ДРХ загалом для окремих пам'яток є також визначення (по можливості) до виду, що деякою мірою дає змогу виявити співвідношення кількості овець і кіз. Найповнішими є дані з Лтави. Там зафіксовано 23 особи вівці, 5 — кози і 17 — не визначено до виду: переважання овець очевидне; навіть якщо допустити, що всі невизначені особи-

ни належали козам, співвідношення становитиме приблизно 1 : 1. Матеріали з інших пам'яток (Глинськ — 5 : 0 : 4; Обухів II — 10 : 8 : 13) в цілому не суперечать таким висновкам (табл. 21).

За віковим співвідношенням, як і у ВРХ, кількісно переважали дорослі особини. Отже, попереднє твердження щодо можливості існування хорошої кормової бази для ВРХ є допустимим і для ДРХ. До того ж можна припустити, що ДРХ використовували в молочному господарстві.

Свиня (*Sus domestica* Gray). Серед домашніх тварин людині від свині було найменше користі: свиню могли використовувати в їжу, кістки та шкіру — для відповідних категорій знарядь праці та одягу / взуття. Втім і розведення свиней потребувало найменше зусиль: упродовж усього сезону від весни до осені її можна було тримати на «самозабезпеченні».

Частка свиней за різними пам'ятками відрізняється від показників інших домашніх тварин меншою стабільністю: найбільший показник (Ходосівка) — 49,6 %; найменший (Петрівське) — 26 % (див. табл. 20;

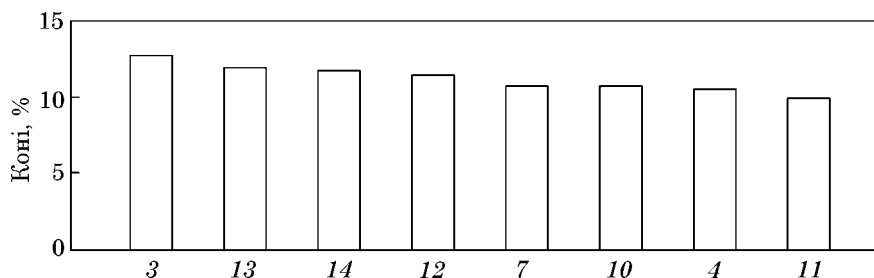

Рис. 107. Коні за кількістю особин (див. табл. 20)

рис. 106). В цілому ж, ці показники мають діапазон 1/3—1/4 частка загального поголів'я. Більші показники — Ходосівка, Волинцеве (44,7 %), Обухів II (42,5 %), притаманні пам'яткам, визначеним як волинцевські.

Кількість свиней з пам'яток салтівської культури відрізняється нестабільністю і меншими показниками (див. розд. 4). Для боршевської культури наведено такі дані, %: Титчиха — 36,9; Велике Боршевське — 69; Мале Боршевське — 40; Архангельське — 10,4; I Білогорське — 50; Животинне — 29,2 [Громова, 1948, с. 122; Цалкин, 1965, с. 285; 1969, с. 99; Винников, 1995, с. 47; Журавлев, 1998а, с. 36].

Показники кількості свиней у стаді за часів Давньої Русі не були сталими. За нашими підрахунками цей показник варіює у межах від 7,4 до 58 % для різних пам'яток, в основному — від 15 до 30—35 % [Цалкин, 1954, с. 213; 1955, с. 202—213; 1956, с. 142; Белан, 1978, с. 99; Потапов, 1990, с. 37—41].

На відміну від ВРХ та ДРХ, переважно більшість свиней забивали у молодому і напівдорослому віці (табл. 21), оскільки вони швидко набирають масу. Це пояснюється тим, що не мало сенсу тримати велику їх кількість у холодну пору року. Достатньо було залишити мінімальну кількість особин для відтворення поголів'я.

Кінь (*Equus caballus* L.). У господарстві слов'ян кінь відіграв важливу роль. Показники цієї тварини в стаді у слов'ян з різних пам'яток доволі сталі й становлять приблизно 1/10 частку (10—12,8 %) (див. табл. 20; рис. 107).

Показники з хронологічно близьких пам'яток також порівняно стабільні. Най-

менший показник було отримано для городища Монастирок — 8,2 % (за поновленими даними — 9 %) [Белан, 1978, с. 99; Журавлев, 1990, табл. 4]. На Пастирському городищі зафіксовано 9 % коней [Журавльов, 1998б; Приходнюк, Журавлев, Горбаненко, 2005—2007]. Можливо, для правобережних пам'яток теж була притаманна певна сталість щодо кількості коней. Не виключено, що матеріали з інших, ще не досліджених археозоологами поселень істотно відрізнятимуться.

Для салтівських пам'яток також притаманні доволі сталі показники (хоча і в ширших рамках варіацій), що, однак, розрізняються більшими частками коней у стаді домашніх тварин (див. розд. 4). Дані, отримані для боршевських поселень [Громова, 1948, с. 122; Цалкин, 1965, с. 285; 1969, с. 99; Винников, 1995, с. 47; Журавлев, 1998, с. 36], також переважно свідчать про деяку уніфікацію стада.

На давньоруських пам'ятках, за даними В. І. Цалкіна, кількість коней становлять від 6 до 13 % [Цалкин, 1954, с. 213; 1955, с. 202—223; 1956, с. 142]. Значно вищі показники отримано для давньоруських матеріалів пам'яток Монастирок і Чернігів — 27,8 та 35,2 % відповідно [Белан, 1978, с. 99; Потапов, 1990, с. 37—41]. Імовірно, це дає підстави говорити про існування локальних особливостей. У тому, що кількість коней на окремих пам'ятках доволі велика, ймовірно, не останню роль відіграло значення цих пам'яток як міських центрів.

Матеріали, визначені О.П. Журавльовим, дають підстави стверджувати, що коней забивали у дорослому віці (див. табл. 21), а отже, їх використовували переважно не як

продукти харчування, а як тяглову силу. До того ж, віковий показник також свідчить про існування хорошої кормової бази, а отже, і розвиненого землеробства.

Загалом усі прийняті до статистичного аналізу дані дали доволі уніфіковані показники (з певними варіаціями). За деякими винятками, показники ВРХ у складі стада становили 1/3—2/5 стада; ДРХ належала приблизно 1/5 частка (за винятком Ходосівки); свині в основному складали 1/3 від стада; коні стабільно представлені 1/10 часткою з варіаціями менше ніж у 3 %.

Менша кількість особин ВРХ зазвичай приводила до збільшення показників у стаді свині. Напевно, саме свининою компенсувалася недостача яловичини.

З показників вікової градації тварин чітко помітні такі тенденції. ВРХ дещо менше половини забивали у молодому—напівдорослому віці; від половини — у дорослому віці. Ймовірно, такий стан речей пояснюється певною селекцією; слабших і гірших телят забивали, залишаючи для розплоду краших. Однак, з огляду на те, що від ВРХ отримували і молоко, а вирощувати і утримувати їх — завдання доволі трудомістке, певну частину молочного стада тримали досить довго. Подібне пояснення можливе і для опису ситуації з ДРХ; крім того, вівці і кози слугували джерелом шерсті. Коні, зважаючи на найбільше їх використання як робочої сили, мали бути доволі цінними у господарстві, а отже, їх вживали в їжу лише у крайньому разі, наприклад, через хворобливість або каліцтво у молодому віці. У дорослому ж віці (переважна більшість) коней вочевидь забивали, коли ті вже були неспроможними виконувати свої робочі функції. На відміну від інших, від свиней не було додаткової користі, отже, і забивали їх переважно у молодому, а також напівдорослому віці восени, залишаючи лише незначну частину дорослих особин для відтворення стада навесні.

Окремо розглянемо дані Битицького городища. Для цієї пам'ятки також є статистично достатня кількість інформації, однак отримані показники разуче відрізняються

від показників усіх інших пам'яток (див. табл. 20). Для городища визначено абсолютне переважання коней (20 особин, 60,6 %); інші домашні тварини представлені незначною кількістю (ВРХ — 24,2 %; ДРХ — 3 %; свині — 12,2 %). Отже, спадає на думку, що така кількість коней є не просто показником звичайного стада, а вказує на їх цілеспрямоване використання з іншою (не сільськогосподарською) метою, наприклад, військовою. Дослідники останньої чверті I тис. н. е. неодноразово висловлювали думку, що городище Битиця I було ранньоміським центром з адміністративними функціями [Сухобоков, 2003, с. 89], одним з центрів державотворення на східнослов'янських теренах [Приймак, 1994, с. 47] або виконувало функцію опорного пункту Хозарського каганату [Березовець, 1965, с. 53], центру його панування в середовищі ранніх сіверян-волинцевців [Колода, 2009в, с. 166]. В обох випадках роль коня визначалася не стільки господарськими, скільки військово-соціальними чинниками.

Розрахунки м'ясного виробництва.

Користуючись наведеними у розділі 2 даними щодо розрахунків м'ясного виробництва й спираючись на них, вважаємо за єдино можливе скласти відносне співвідношення, яке характеризувало б вихід м'яса від різних тварин (рис. 108). Для розрахунку взято середньоарифметичне між молодими, напівдорослими і дорослими особинами.

В основному яловичина становила абсолютну або відносну більшість вживаного м'яса (від 44,1 до 61,9 %). Єдиним винятком є показник Волинцевого, де менша кількість яловичини (34,4 %) компенсувалася свининою (44,7 %) і частково (порівняно з іншими пам'ятками) кониною (16,8 %). Друге місце за масою зазвичай займала свинина. Цей показник відрізняється найменшою стабільністю і становить 1/5—2/5 частки м'яса; вочевидь, там, де показники стада ВРХ були меншими за середні, частку отриманого від них м'яса компенсували свининою. Конина становила дещо більшу за десяту частину м'яса (11,9—13,5 %, за винятком показників з Волинцевого). Стабільно ма-

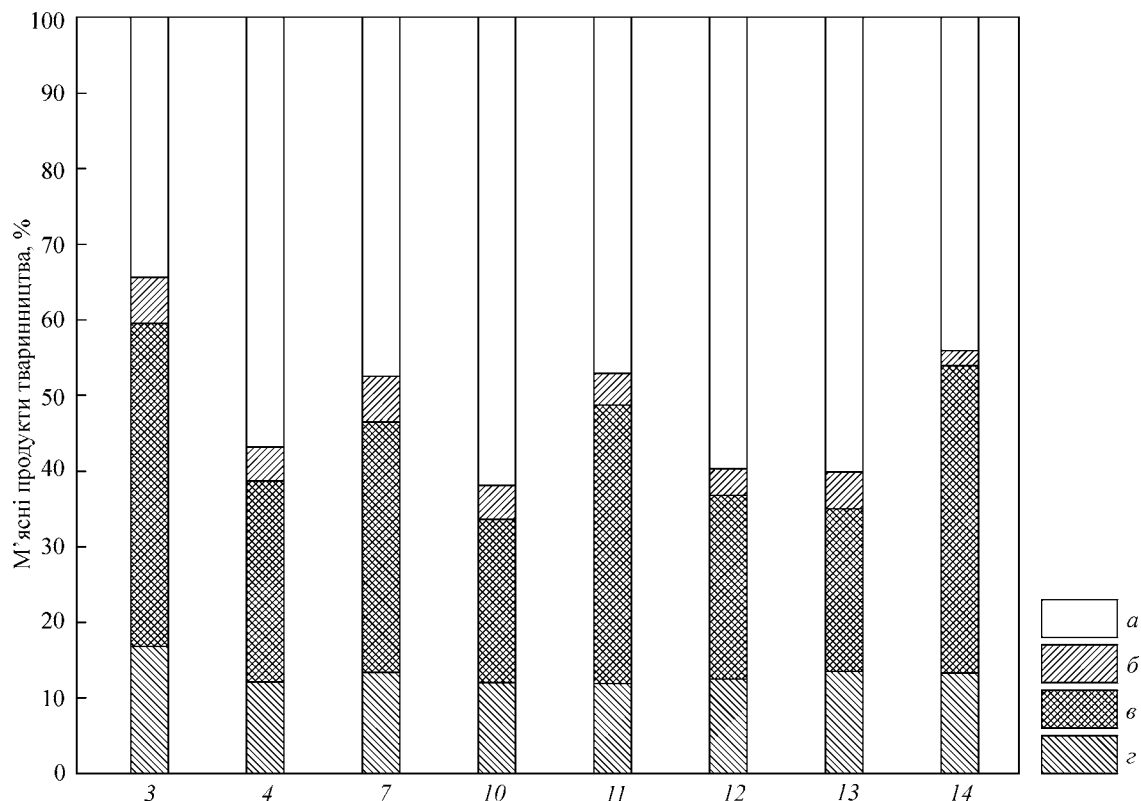

Рис. 108. Співвідношення свійських тварин за кількістю отриманого від них м'яса (нумерацію див. у табл. 20):

a — ВРХ; *b* — ДРХ; *v* — свиня; *z* — кінь

лою часткою представлена ДРХ — 2—6,1 % від м'ясних продуктів (рис. 108). Напевно, важливішу користь від ДРХ одержували як від молочних тварин, а також як таких, від яких отримували шерсть.

Знаряддя тваринництва. З пам'яток досліджуваного регіону знаряддя тваринництва відомі лише на Битицькому городищі. До таких знарядь насамперед належить кінське спорядження (рис. 109) [Сухобоков, 1992, фото 5]; на Битицькому городищі вони виявлені у великій кількості: стремена — 5 пар, кільчасті та зі псаліями вудила — 5, пряжки від збруйної та поясної гарнітури — 15, фрагменти окуття сідла (близько 250 одиниць розпізнаваних

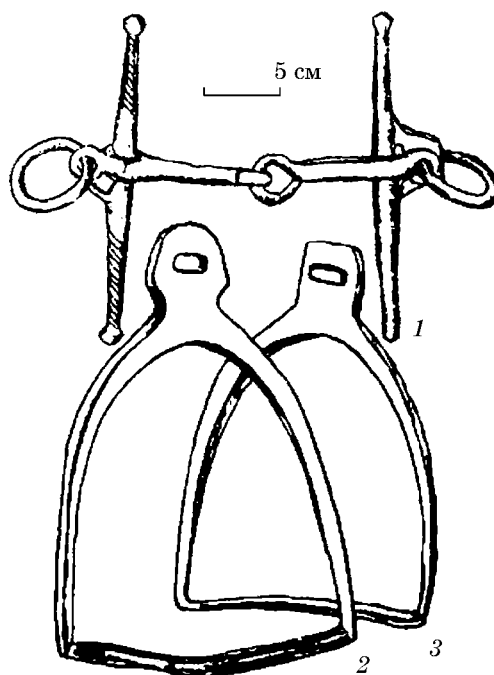

Рис. 109. Кінське спорядження з матеріалів Битицького городища [Сухобоков, 1992, фото 5]:

1 — вудила; 2, 3 — стремена

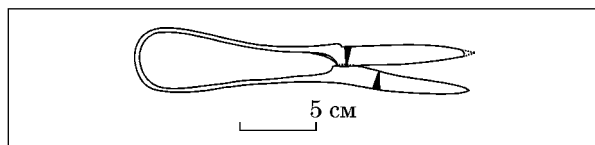

Рис. 110. Пружинні ножиці з Битицького городища [Сухобоков, Юренко, Покас, 1987/13, табл. 6; 7, 4]

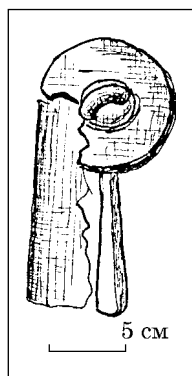

Рис. 111. Ботало з матеріалів Битицького городища [Сухобоков, Юренко, Белинская, 1990/36, с. 9, 11, табл. 33, 5; 35, 5]

знахідок із заліза) [Сухобоков, 2000], що підкреслює важливість конярства у житті мешканців Битицького городища. Однак ця кількість знахідок не йде в жодне порівняння з масовістю аналогічних знахідок з пам'яток салтівської культури (див. розд. 4).

Цікавою є знахідка пружинних ножиць для підстригання ДРХ (рис. 110) [Сухобоков, Юренко, Покас, 1987/13, табл. 6; 7, 4]. Такі знахідки досі трапляються доволі рідко. Із синхронних пам'яток вони відомі з Приоскілля 2 (Волинцеве — Сахнівка) [Обломский, Завьялов, 2001—2002, рис. 11, 9], з Пастирського городища [Приходнюк, 2005, рис. 21, 1, 2], а також з матеріалів боршевської культури з пам'ятки Титчиха [Винников, 1995, рис. 17, 1]. На салтівських пам'ятках такі знахідки та їхні фрагменти трапляються частіше (див. розд. 4).

Ботала (рис. 111) використовували передусім для випасання ВРХ. Їх одягали на тварин, щоб останніх легко можна було відшукати за звуком. Знахідки ботал відомі з матеріалів Волинцевого [Юренко, 1982, рис. 30], а також із салтівських пам'яток (див. розд. 4). У давньоруських матеріалах ботало доброї збереженості знайдено на поселенні поблизу с. Григорівка X—XIII ст. у житлі 4 [Виноградська, Петрашенко, 1993, рис. 1, 33; Петрашенко, 2005, рис. 38, 6].

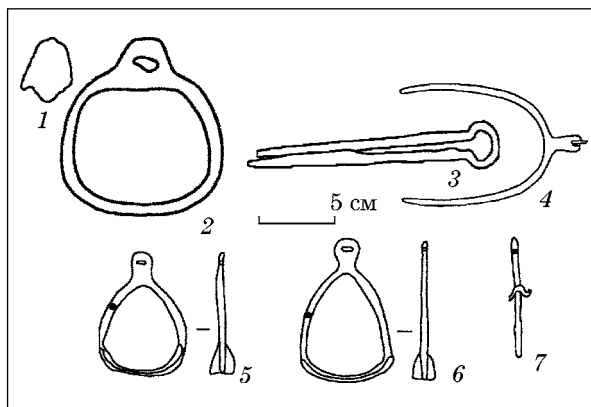

Рис. 112. Знаряддя тваринництва:

1, 2 — Волинцеве; 3 — Шестовиця; 4 — Хитці; 5—7 — Глухів

З інших пам'яток знаряддя тваринництва нечисленні (рис. 112). Так, з матеріалів Волинцевого походить незначний фрагмент ботала [Юренко, 1982, рис. 30].

Із археологічних матеріалів також відомі частини кінської зброї — вудила, стремена та підкови або їхні початкові форми та ін. Серед перелічених знарядь тваринництва вони є наймасовішим матеріалом (рис. 112, 2, 6—8) (напр.: [Григорьев, 2000, рис. 49]).

Ці предмети виявлено на кількох пам'ятках волинцевсько-роменського і роменсько-давньоруського періодів. На роменсько-давньоруській пам'ятці Хитці знайдено шпору [Тітков, Сидоренко, 2001, рис. 3, 4], яку ймовірно, слід датувати давньоруським часом. Серед знахідок із Глухівського скарбу IX—X ст. також були частини кінського спорядження — стремена та псалій [Приймак, 1990, рисунок, 1, 2, 6]. Кінське спорядження використовували і надалі. Наприклад, стремена було знайдено на давньоруських поселеннях (див.: [Моргунов, 1996, рис. 10, 18]); вудила та стремена — на кочівницьких пам'ятках Лівобережжя Дніпра початку II тис. н. е. (див., напр.: [Мироненко, 2002, рис. 2, 2, 18]).

Ножиці походять із роменсько-давньоруських пам'яток. Вони відомі з Шестовицького комплексу [Коваленко, 1999, с. 39, рис. 7]; лише впродовж 1998—2002 рр. на цій пам'ятці знайдено близько десяти ек-

земпларів — цілих і фрагментованих [Коваленко, Моця, Сытый, 2003, рис. 13]. Ножиці також знайдено на городищі Свиридівка (із переважанням давньоруського матеріалу) [Моргунов, 1996, рис. 15, Б, 7] і на давньоруському поселенні Ліскове [Шекун, Веремейчик, 1999, рис. 55, 21; рис. 64, 16].

Комплекс знарядь праці, що стосуються тваринництва, уявляється цілком стандартним для кінця I тис. н. е. Крім того, він повторює салтівські знаряддя, що свідчить про вплив тваринництва і взагалі культури вершників Хозарії на слов'ян контактної з ними зони.

Утримання худоби. Для реконструкції варіантів утримання худоби археологічних свідчень практично не існує. Тварин могли утримувати в літній час у загонах. На думку Ю.О. Краснова, який проаналізував значну кількість етнографічного матеріалу, відкриті легкі загоны для худоби можна було використовувати протягом усього року [Краснов, 1971, с. 122—124].

Опис загорож для утримання худоби подано у розділі 4.

Інші варіанти утримання також мають дещо гіпотетичний характер. Так, роменська частина городища Водяне була дуже щільно заселена. Вона була забудована житлами й господарськими приміщеннями і комплексами настільки щільно, що ми не можемо навіть припустити думки утримання більш чи менш значної кількості худоби під захистом ранньосередньовічного валу. Однак наявність решток валу ранньої залізної доби свідчить про можливість тимчасового випасання і утримання худоби на площі приблизно 2 га безпосередньо поблизу поселення.

Для городища Мохнач, за часів його слов'янського побутування, можливо припустити використання великого північного двору⁶⁸ як загального захищеного загону або місця випасу. Зазначене видається можливим, оскільки у роменський час (слі-

дом за хозарським для цього поселення) зберігалися рештки захисних споруд, що обмежували пересування худоби подальше від людських помешкань. Це також полегшувало контроль за тваринами та їх охорону від нападу диких звірів.

Думку щодо використання укріплень городищ для утримання худоби у ранньозалізний час у лісовій зоні висловив Ю.О. Краснов [Краснов, 1990, с. 7—8]. Доволі яскравим прикладом такого використання валів є городище юхнівської культури Кудлаївка; воно було оточене оборонною стіною в одну лінію з усіх сторін, а зі східної також мало додатковий вал, що значно (більше ніж удвічі) розширювало господарську територію городища. За припущенням О.М. Мельниковської, саме цю територію давні жителі використовували як загорожу для утримання худоби [Мельниковская, 1967/43, с. 13; Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 4.9]. Імовірно, давні мешканці Животинного городища (боршевської культури) так само використовували простір між першим і другим — третім рядами валів навколо городища [Винников, Горбаненко, 2013, в печати, рис. 1].

Стосовно Коробових Хуторів слід зауважити, що значне за розмірами селище навколо городища функціонувало лише за часів салтівської культури, а в роменський період заселеним було лише городище [Колода, 2008а, с. 75—76], тому цілком можливо припустити використання площі колишнього селища для потреб сільського господарства, у тому числі тваринництва (для щоденного випасання з поверненням на ніч у стійло або загін).

К.П. Бунятян проаналізувала етнографічні та археологічні класифікації й типології скотарства. Дослідниця питання дійшла висновку щодо різних функцій класифікацій у цих двох аспектах і наголошує на тому, що археологічна класифікація основною метою має реконструкцію діяльності стародавніх суспільств. Тому, на її думку, слід чітко розрізняти ознаки, що характеризують скотарство не лише як галузь діяльності, а й як спосіб життя суспільства,

⁶⁸ Він займає приблизно 2/3 загальної площі городища, його захисні споруди було створено у ранню залізну добу та салтівський період раннього середньовіччя [Колода, 2007б, с. 10—13].

що його практикує. Спираючись на ці засади, К.П. Бунятян розробила класифікацію й типологію скотарства, які можуть бути прийнятні для оцінки тваринництва у житті стародавніх суспільств [Бунятян, 1992; детальніше: 1994].

Загальноновизначним є те, що форма господарської діяльності сіверян була землеробською. За такої форми землеробство як основний вид господарської діяльності відіграє провідну роль; отже, тваринництво, підпорядковане землеробським потребам, має інтенсивний характер [Бунятян, 1994]. Інтенсивне тваринництво ґрунтується на стійловому утриманні худоби. За типом випасання худоби тваринництво у сіверян можна зарахувати до стійлово-вигінного та відгінного⁶⁹.

Вигін характеризується випасанням худоби протягом дня з подальшим поверненням її на ніч до селищ (у загони чи інші споруди для утримання худоби) [Бунятян, 1994, с. 97]. Такий тип тваринництва має ілюструватися загонами, рештки яких мають бути на поселеннях або поряд з ними. Для вигону необхідною умовою є близьке розміщення пасовиськ. Як такі могли використовувати:

1) поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, у тому числі завдяки відходам скотарства;

2) близько розташовані лісові ділянки на узліссях, непридатні для землеробства або ще не освоєні з цією метою;

3) близькі заплави, використання яких для землеробських потреб було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо).

Останні умови добре ілюструє місцевість поблизу городища Водяне (див. рис. 38). Одразу поряд з городищем (на північ) знаходиться рельєфно відокремлена ділянка. Ця частина заплави з півночі обмежена річкою, а з півдня — високим корінним берегом, має невелику площу; ймовірно, її зручно було використовувати для випасання

незначної кількості тварин, що залишалася на городищі чи поряд з ним, тоді як основну частину стада можна було випасати відгінним способом на віддаленіших ділянках (також наявних у потенційній ресурсній зоні пам'ятки). Поряд з городищем Мохнач (див. рис. 34), на схід, є досить значна за площею ділянка, що була відокремлена руслом р. Сіверський Донець з одного боку та правим корінним берегом з іншого. На цій ділянці можна було щодня випасати худобу вигінним способом, повертаючи її на ніч на територію городища.

Подібні місця (з частковою відокремленістю через природні межі) зафіксовано також для потенційної ресурсної зони поселенських пам'яток поблизу с. Волинцеве в ур. Стан (волинцевські старожитності) та ур. Курган (роменсько-давньоруські старожитності) (Сумська обл.). Там поряд з пам'ятками, у напрямку на південь, знаходиться заплавна ділянка, відокремлена майже з усіх сторін водними межами: з півдня — руслом р. Горн, з півночі — невеликою притокою [Горбаненко, 2005а, с. 75—76, рис. 1]. Аналогічно відокремлені з трьох сторін річками ділянки, зручні для випасання худоби, зафіксовані і для Пастирського городища (Черкаська обл.). Дві з них розміщуються безпосередньо поряд з городищем [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 159, рис. 75].

Відгін як можливий тип тваринництва також цілком відповідає рівню розвитку сільського господарства сіверян. Відгінне тваринництво характеризується поверненням худоби в селище на якусь частину року, коли утримування її поєднує вигін і стійло [Бунятян, 1994, с. 97]. У такому разі як відгінні ділянки для худоби слугували:

1) віддалені від поселень лісові угіддя на узліссях, де землеробство з різних причин було нерентабельним;

2) віддалені заплави, які також не використовували для землеробства.

Щодо останніх яскравим прикладом є відокремлені площі у потенційній ресурсній зоні городища Водяне (див. рис. 38). На схід від городища знаходиться доволі значна

⁶⁹ Йдеться про скотарство, вівчарство, конярство.

ділянка з рівною поверхнею, майже повністю відокремлена особливостями рельєфу. З півночі природною межею є русло р. Уди; з півдня та сходу — різкі підняття правого корінного берега ріки. Незначний «перешийок» навпроти городища з'єднує цю ділянку з територією городища.

Ще одна ділянка відокремлена від городища рельєфом у напрямку захід—захід—північ (практично на захід) на відстані близько 3 км. З північного сходу її обмежує русло ріки, з південного — дуже пересічений рельєф правого корінного берега. Ділянка розташована далі за описані вище і частково виходить за потенційну ресурсну зону, але найбільша за розмірами.

Відокремлена рельєфом також одна з ділянок поблизу городища Мохнач (див. рис. 34); площі неподалік русла Сіверського Дінця, що знаходяться приблизно в 2 км на північ—північний схід від городища, цілком могли бути використані для відгінного випасання худоби.

На пам'ятках Битиця і Новотроїцьке вигін і відгін могли здійснювати у заплавах річок; для Битиці — на обох берегах, для Новотроїцького — лише на правому березі (див. рис. 40, 42).

Отже, згідно з прийнятою нами класифікацією і типологією К.П. Бунятян, тваринництво зазначеного періоду у слов'ян характеризується підпорядкованістю землеробству. Тому тваринництво має загалом присадибний характер і поєднує стійлове утримання худоби з випасанням в околиці поселення. За цієї форми діяльності тваринництво й землеробство територіально єдині, а рівень розвитку тваринництва безпосередньо залежить від рівня розвитку землеробства [Бунятян, 1994, с. 91]. Зауважимо, що одним із основних критеріїв залежності тваринництва від рівня розвитку та потреб землеробства є наявність територій під пасовиська.

* * *

Основні висновки щодо розвитку тваринництва у сіверян зводяться до низки положень.

1. Співвідношення кількості диких і свійських тварин в археозоологічних комплексах з волинцевсько-роменських пам'яток свідчить про важливу роль мисливства в життєзабезпеченні сіверян. Ймовірно, слід говорити про оптимальне поєднання відтворювальних форм господарювання (сільське господарство як чинник стабільності) і привласнювальних (у цьому випадку — мисливство), за яких люди по можливості максимально використовували природні ресурси. Не виключено і те, що тут був комплекс чинників⁷⁰.

2. ВРХ в основному мала перевагу (відносну) у складі стада домашніх тварин. Від ВРХ отримували абсолютну або відносну більшість м'ясних продуктів. Суттєвим є можливість отримання молока і молочних продуктів, а також використання їх як тяглової сили.

3. ДРХ становила незначну частку за кількістю і особин, і отриманого від них м'яса. Нестачу м'ясної продукції від ВРХ компенсували насамперед свининою, що не приводило до збільшення частки ДРХ у стаді. Однак, імовірно, ДРХ буда цінніша не м'ясною продукцією, а отримуваних від неї шерсті, а також молока.

4. Зважаючи на досить велику частку напівдорослих і дорослих особин ВРХ, коней (для яких, природно, потрібно було найбільше корму), а також ДРХ, можна наголошувати на існуванні доброї кормової бази, що також побіжно свідчить про добре розвинене землеробство.

5. За складом стада тваринництво мало навколоселищний характер, про що побіжно свідчать знахідки кісток собак майже на кожній з перелічених пам'яток, яких використовували для випасання худоби.

6. Аналіз землеробства водночас свідчить про гармонійне поєднання обох галузей сільського господарства, за якого тваринництво забезпечувало орача тягловою силою, а землеробство частково створювало кормову базу для тваринництва в зимовий період і, можливо, давало фуражне зерно

⁷⁰ Докладніше — у розд. 6.

(за існування надлишкового продукту або такого, що з певних причин не можна було вживати у їжу).

7. Загальним висновком щодо тваринництва може бути його високий рівень розвитку. Опосередкованим доказом цієї тези є доволі уніфікований склад стада домашніх тварин з усіх проаналізованих сіверянських пам'яток, що, вочевидь, указує на усталеність традицій після визначення оптимального для життєзабезпечення складу стада.

5.4. ПІДСУМКИ

Перед тим як безпосередньо перейти до узагальнень з приводу сільського господарства сіверян, окремо зупинимось на матеріалах Битицького городища. Комплекс свідчень про землеробство давніх жителів Битиці (знаряддя землеробства, ПБС) цілком узгоджується з аналогічними матеріалами з інших слов'янських пам'яток. Однак інші дані свідчать про неординарність пам'ятки в історії сіверян. По-перше, це єдине городище волинцевського періоду. Очевидно, що на ньому стояв гарнізон воїнів, для яких коні були необхідні; це опосередковано підтверджується великою кількістю кінського спорядження, виявленого на городищі, а також власне думками дослідників щодо місця Битицького городища в структурі мікрорегіону як потенційно ранньоміського центру [Сухобоков, 2003, с. 89]. По-друге, жителі Битицького городища було під впливом носіїв салтівської культури. Це не лише припущення: за спостереженнями дослідників, на Битицькому городищі був значний іноетнічний контингент [Сухобоков, 2003, с. 89; Колода, 2009б, с. 165—166] — тюрко-алано-болгари, що являли собою етнічну основу Хозарського каганату [Колода, 2006]. Таким чином, оцінити сільське господарство жителів Битицького городища на загальних засадах на цей час неможливо.

Отже, з аналізу сільського господарства на матеріалах інших сіверянських (волинцевсько-роменських) пам'яток зроблено такі

висновки. На пам'ятках контактної зони не встановлено нагальної необхідності використання підсіки як превентивної форми розчищення ділянок під подальші землеробські угіддя. На городище Мохнач сіверяни прийшли після носіїв салтівської культури; отже, навколоселищна територія вже була пристосована під сільськогосподарські потреби. На це вказує й знахідка комплексу леміш — чересла, що сукупно можна було використовувати на знарядді плужного типу (на ділянках, що не були під лісом або давно від нього вивільнені). Навколоселищна територія городища Водяне також давала змогу вибрати безлісі території для землеробства. Битицьке городище розташоване на території зі складними природними умовами, яка досі вкрита лісом; доступними для занять землеробством були лише заплавні ділянки, на яких ліс не міг бути густим. Навколо городища Новотроїцьке (правий берег — чорноземи, лівий — заплави) у найближчій околиці, згодом, також не було значних лісових масивів.

Набір деталей на розвинені знаряддя первинного обробітку ґрунту (та інші знаряддя) переконує у високому рівні техніки оранки. Опосередкованим свідченням цього є й співвідношення зернових культур у ПБС пам'яток. Нагадаємо, що близько половини з них складали вибагливі до якості оранки, але врожайніші порівняно з іншими — пшениці голозерні та жито.

Важливими для розуміння закономірності (а не випадковості) таких висновків є матеріали з пам'яток поблизу с. Волинцеве. Вони розташовані в лісистій місцевості, що мало спонукати давніх поселенців до вирубки лісів під поля для введення їх у довгостроковий переліг. До таких самих висновків доходимо і внаслідок аналізу знайдених на пам'ятках наконечників на знаряддя для обробітку ґрунту: в ур. Стан (волинцевська пам'ятка) виявлено форму, яку можна було зручно використовувати на ділянках із рештками коріння в ґрунті (також фрагмент наральника, що майже напевно відламався від вузьколезого наральника), а на пам'ятці в ур. Курган (роменський пе-

ріод) — наконечник, використання якого було зручнішим на ділянках, де лісу не існувало або його було давно зведено.

Опосередковано про доволі усталену форму землеробства у сіверян свідчать знахідки серпів подібних форм і пропорцій з однаковим типом кріплення (відігнутий від лінії леза черешок). На відміну від салтівських, це єдина форма, що також побіжно вказує на давно вкорінений осілий спосіб життя слов'ян.

Певні знаряддя землеробства свідчать і про позитивний вплив носіїв салтівської культури на слов'ян; особливо добре це помітно на матеріалах, що походять з контактної зони. До таких знарядь слід зарахувати леміш і чересла з Мохнача, а також мотичку з вертикальною втулкою і масивні жорна з городища Водяне. Цікаво зазначити, що саме на цих двох пам'ятках ПБС ближчий до аналогічних салтівських показників.

Важливою є значна роль тваринництва у господарстві, на що вказує вікове співвідношення забитих тварин (насамперед коней, а також ВРХ і ДРХ). Тим не менше слід зазначити, що суттєвою допомогою у забезпеченні м'ясної продукції (й, очевидно, у сировині для теплового одягу), було мисливство, здебільшого представлене в археозоологічних комплексах пам'яток 1/5—1/3 часткою особин тварин.

Незначна кількість знарядь, які можна пов'язати з тваринництвом, має широкі аналогії у салтівській культурі, що вказує на

вплив лісостепового населення Хозарії на розвиток цієї галузі у слов'ян контактної зони.

Крім того, комплексне ведення землеробства і тваринництва мало бути позитивним для обох галузей. Беззаперечно, що тварин використовували як тяглову силу для оранки полів. Цілком імовірно, що у разі побудови легких загорож худобу могли утримувати на полях, залишених під паром, що приводило до внесення добрив природним способом. Частина продуктів землеробства (щонайменше — солома відповідних зернових) могла бути використана для годівлі худоби.

Таким чином, у контактній зоні слов'яни в основному були позбавлені необхідності початкового освоєння територій для землеробських потреб. Носії волинцевсько-роменських традицій володіли прогресивними формами техніки обробітку ґрунту (глибока оранка, часткове перевертання шару ґрунту). Опосередковано можна говорити про використання прогресивних форм землекористування: дво- і триплля. Рівень розвитку тваринництва був високим, однак за слов'янськими матеріалами непомітна відмова від полювання, що вочевидь свідчить про оптимальне поєднання відтворювальних і привласнювальних форм господарювання. Сільське господарство представлене органічно поєднаними і взаємодоповнювальними галузями, які досягли рівня розвитку, достатнього для життєзабезпечення диференційованого суспільства.

Розділ 6

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (замість висновків)

Підкреслимо передусім тенденції розвитку сільського господарства останньої чверті I тис. н. е. у контактній зоні. Населення салтівської й роменської археологічних культур мали доволі багато спільних рис становлення й розвитку сільського господарства, що зумовлено насамперед аналогічними природними умовами східноєвропейського лісостепу. Разом з тим є й деякі відмінності розвитку цих галузей у носіїв цих культур у зазначеному регіоні впродовж останньої чверті I тис. н. е.

Сільське господарство роменської та салтівської культур, безперечно, складалося на різному етнокультурному підґрунті. Втім постійні взаємні, переважно добросусідські відносини привели до взаємопроникнення окремих найвдаліших технологій та інновацій. Це стає добре помітно у ході порівняльного аналізу матеріалів обох культур, що співіснували поряд.

Для детального аналізу комплекс розглянутих матеріалів, відповідно до виробничих процесів, поділено на дві групи — землеробську і тваринницьку; у свою чергу, групи — на підгрупи за процесами виробництва. Аналіз матеріалу проведено у такому порядку: приселищні території (для обох галузей сільського господарства); знаряддя землеробської праці, палеоетноботаничні спектри, зберігання врожаю та система (для землеробства)⁷¹; склад стада, знаряддя тваринництва, утримання тварин (для тваринництва).

Приселищні зони пам'яток салтівської культури і синхронних слов'янських практично не дають жодних результатів для порівняння; вони доволі подібні. За нашими спостереженнями на широкому матеріалі слов'янських археологічних культур, давні мешканці (принаймні, наприкінці I тис. н. е.) не надавали особливої уваги вибору місця для поселення, орієнтуючись на потреби сільського господарства [Горбанен-

⁷¹ Ми цілеспрямовано дещо відступили від розгляду матеріалів з землеробства відповідно до землеробського процесу, щоб мати змогу провести аналіз аналогічних матеріалів у комплексі (артефакти — ПБС — об'єкти, пов'язані зі зберіганням продуктів землеробства — система землеробства).

ко, 2007а, с. 93; 2009, с. 98, 99; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 276]. Імовірно, слід говорити про те, що, освоюючи певну територію, слов'яни пристосовували її для своїх потреб. Яскравими прикладами такого освоєння є ретельно проаналізовані нами з цієї точки зору пам'ятки поблизу с. Волинцеве (волинцевсько-роменсько-давньоборуська) [Горбаненко, 2003—2004], а також Пастирське городище [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008]; поблизу цих пам'яток можна виділити ділянки, придатніші для землеробства, а також для тваринництва. Отже, основний висновок порівняння приселищних зон — поселенці освоювали території навколо пам'ятки із сільськогосподарською метою, а не орієнтувалися на якісь інші певні умови.

Ці висновки побудовані на загальних спостереженнях за розташуванням пам'яток останньої чверті I тис. н. е.; не суперечать їм і матеріали, отримані у ході дослідження контактної зони. Проте є цікава особливість, що стосується слов'янських пам'яток регіону: на відміну від салтівських поселень, слов'янам, здогадно, не доводилося застосовувати підсіку для розчищення ділянок під поля. Так, поряд зі слов'янськими пам'ятками можна виділити достатньо угідь, придатних під поля практично без значних затрат праці (три з чотирьох): територія городища Мохнач була освоєна попередніми поселенцями (детально див. розд. 3—5).

Землеробство. Комплекс знарядь землеробства з розглянутих нами пам'яток цікавий для порівняння між собою (рис. 113, 114), а також із знаряддями синхронного територіального оточення — інших салтівських і волинцевсько-роменських пам'яток; крім того, зі слов'янськими матеріалами боршевської і райковецької культур (рис. 115)⁷².

Металеві деталі *знарядь для обробітки ґрунту* в тій чи іншій кількості існують

в усіх культурах останньої чверті I тис. н. е., однак їх кількість у матеріалах різних культур є різною. Серед матеріалів з пам'яток салтівської культури з інших регіонів знахідки деталей на знаряддя для обробітки ґрунту відомі у великій кількості⁷³. З волинцевсько-роменських пам'яток з інших регіонів нині відоме (крім описаних) лише 1 чересло і близько 20 наральників з 8 пам'яток (також див.: [Веретюшкіна, 2008; 2011]). У боршевській культурі вони представлені досі єдиною знахідкою фрагменту робочої частини, імовірно, вузьколопатевого наральника⁷⁴. Цілком імовірно, що притаманна виключно слов'янським матеріалам втульчаста (за типом кріплення) форма чересел також належала донським слов'янам [Ковалевський, Горбаненко, в печаті]. Репрезентабельнішою для порівняння є добірка матеріалів з райковецьких пам'яток, яка представлена наральниками різних типів (за Ю.О. Красновим): I A 1 (Пастирське городище); I B 1; I B 2 (майже всі екземпляри). Чересла (обидві основ-

⁷³ Досі залишається неопублікованою значна кількість сільськогосподарських матеріалів з пам'яток, розташованих у Донецькій обл.

⁷⁴ Зауважимо, що у цьому разі *вкрай бажано* утриматися від поспішних висновків про рівень розвитку боршевської археологічної культури в цілому і її сільського господарства зокрема. Наприклад, П.М. Третяков у середині ХХ ст. стверджував, що для слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. було притаманне підсічне землеробство, ґрунтуючись на винятково бідному матеріалі з розкопок пам'яток роменського типу й зазначаючи, що орне землеробство у слов'ян змінило підсіку лише наприкінці I тис. [Третяков, 1946, с. 43; 1947, с. 131—133; 1951, с. 49—56]. Втім після збільшення джерельної бази і масштабних розкопок таких волинцевсько-роменських пам'яток, як Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958б], Битиця [Ляпушкин, 1958г], Волинцеве [Довженок, 1952б], що дали багатий матеріал, зокрема й для оцінки рівня розвитку землеробства, він змінив точку зору, наголошуючи, що орне землеробство існувало вже в середині I тис. н. е. [Третяков, 1953, с. 165—167; 1966, с. 301; 1969, с. 22, 25]. Очевидно, подальші дослідження слов'янських пам'яток на Дону докорінно змінять існуючу нині ситуацію.

⁷² Крім окремих екземплярів тут і далі в основному використано добірки знарядь [Михеев, 1985а; Винников, 1995; Горбаненко, Пашкевич, 2010].

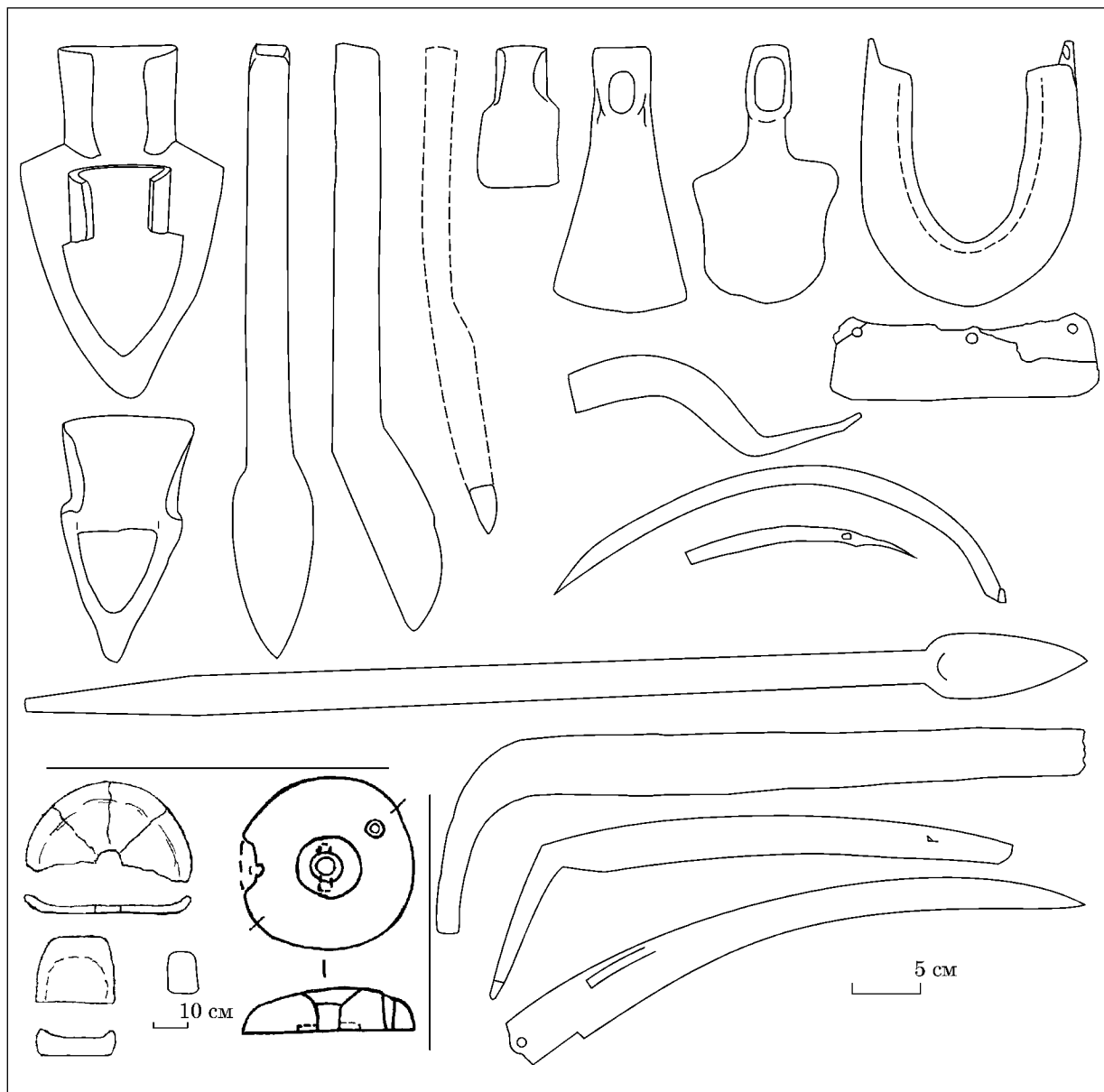

Рис. 113. Деталі знарядь землеробської праці з салтівських пам'яток контактної зони

ні форми) також були відомими для носіїв райковецької культури.

Відносно матеріалів синхронних культур матеріали салтівської культури відзначаються різноманітнішими типами деталей на орні знаряддя і їх більшою кількістю. За цими показниками салтівська культура займає перше місце з-поміж інших. Подальші археологічні дослідження навряд

чи зможуть змінити такий стан речей. Тому важливим є якісний аналіз існуючих даних.

Знахідка лемеша у цьому аспекті становить значний інтерес. Так, на поселенні Красне, Артемівського р-ну Донецької обл. було виявлено леміш великих розмірів і розвинених пропорцій. У матеріалах роменської культури дещо схожий леміш знайдено

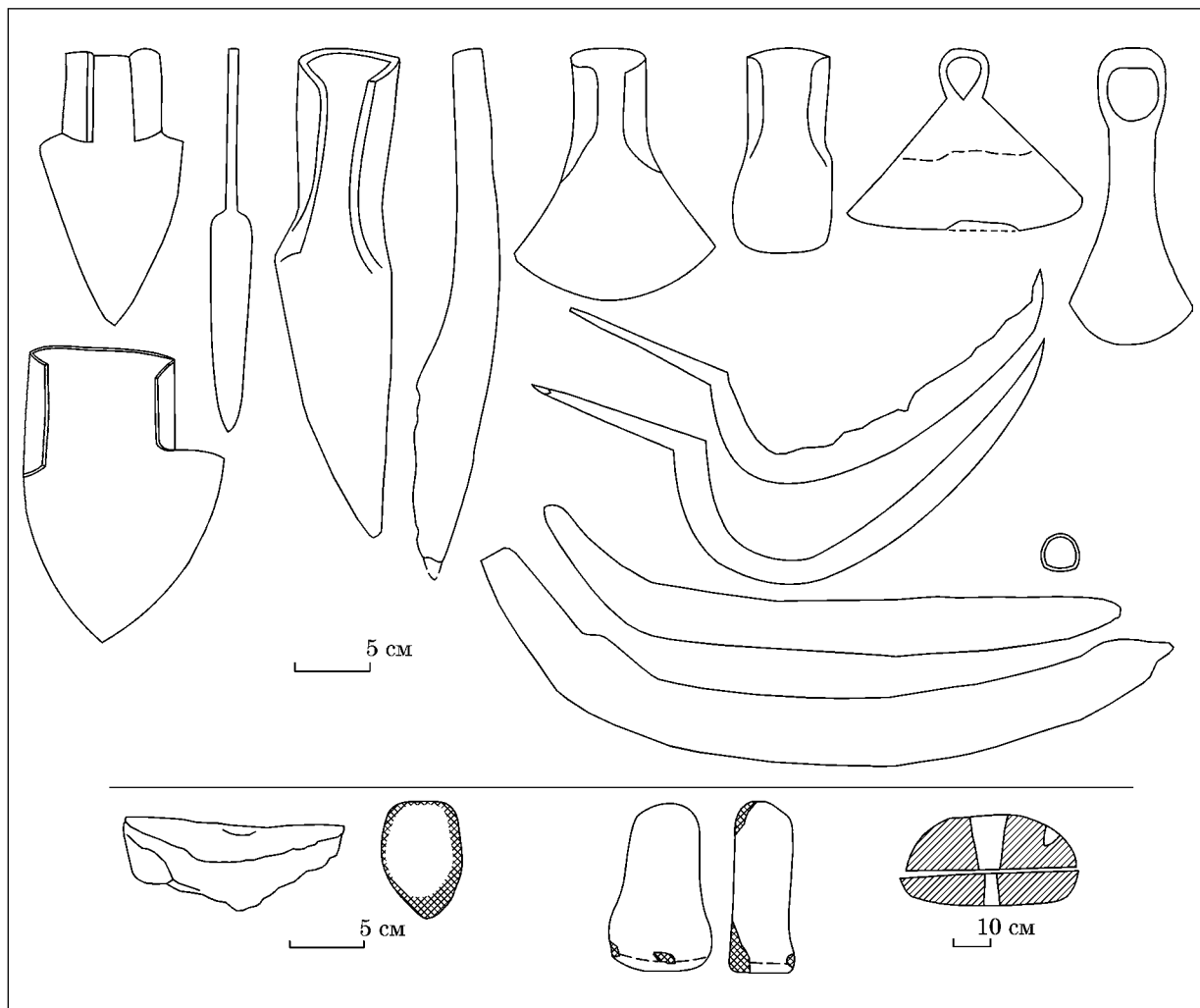

Рис. 114. Деталі знарядь землеробської праці з волинцевсько-роменських пам'яток контактної зони

лише на городищі Мохнач, за часів проживання там слов'янського населення⁷⁵. Разом з лемешем були також виявлені два чересла, характерні для салтівської культури. Таким чином, не викликає сумніву, що найдосконаліша форма наконечника на орне знаряддя плужного типу, яким є леміш, принаймні у зоні контактів носіїв салтівсь-

кої і роменської культур, була запозичена останніми у салтівців.

З деталей на орні знаряддя чересла привертають увагу не лише формою і розмірами. У матеріалах салтівської культури плужні ножі представлені масивними черешковими екземплярами, а у слов'янських матеріалах (до райковецької культури на заході) чересла репрезентовані і втульчастими видами. Далі на захід втульчасті чересла також невідомі [Henning, 1987, S. 53, Abb. 21].

На розглянутих пам'ятках і територіальному оточенні мотики представлені типовими мотичками з вертикальною незімкненою

⁷⁵ Показово, що леміш було знайдено разом з парю чересел під насипом валу, що нашттовує на думку про обрядовість заховування цього «скарбу» перед будівництвом оборонної лінії слов'яно-руського періоду; характер предметів вказує на основну спрямованість господарської діяльності [Жолода, 2002б].

втулкою. На території Південно-Східної Європи вони з'явилися (у незначній кількості) за часів існування черняхівської культури [Вознесенская, 1972, рис. 1, 28; Рикман, 1975, с. 125, рис. 18; Магомедов, 1987, рис. 27, 5]. У незначній кількості вони також відомі з пам'яток пеньківської культури [Славяне ..., 1990, с. 238; Любичев, 1997, с. 41; Приходнюк, 1998, с. 131]. Втім дійсно значного поширення вони набули лише наприкінці I тис. н. е.

Однак у слов'ян на Дону подібні мотички практично невідомі (досі знайдено лише 3 екземпляри [Винников, 1995, рис. 11, 6, 7; 2012, рис. 8, 1, 2]. Дещо більша кількість таких мотичок відома з волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток. Проте дійсно у великій кількості їх виявлено у матеріалах салтівської культури. Завдяки масовості знахідок у катакомбному могильнику С.А. Плетньова навіть розробила їх класифікацію і виділила 9 типів, щоправда, зауваживши, що різниця між ними особливого значення не має [Плетнева, 1989, с. 91—93]. У разі порівняння за кількістю знахідок мотичок у салтівської та інших синхронних культурах слід говорити про те, що особливого поширення ці знаряддя дістали саме через вплив салтівської культури.

З цього погляду цікаві також знахідки мотичок з горизонтальною втулкою (мотик). На Дону у слов'ян такі знаряддя невідомі. У слов'ян Лівобережжя Дніпра кілька таких мотичок виявлено у контактній зоні — городища Водяне і Новотроїцьке. Аналогічні за способом кріплення мотички відомі з матеріалів городища Монастирок на середньому Дніпрі [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 74], а також з городища Скімауци території сучасної Молдови, де була поширена райковецька культура [Федоров, 1953, рис. 51, 4]. Обидві пам'ятки знаходяться територіально досить далеко; форма знайдених на них знарядь відрізняється від мотички, виявленої на городищі Водяне; вона подібніша до знарядь з городища Новотроїцьке. За формою (і територіально) знахідка з городища Водяне ближча до сал-

тівських аналогів, що також наводить на думку про вплив салтівської культури на поширення такої форми мотичок у слов'ян, принаймні в інфільтраційній зоні.

Знахідки останньої категорії знарядь для обробітку ґрунту — окуття на лопати, у контактній зоні досі відомі лише із салтівських пам'яток⁷⁶. У донських слов'ян на Животинному городищі знайдено фрагмент окуття [Винников, 2012, с. 130, рис. 8, 3]; подібні знаряддя доволі широко побутовували наприкінці I тис. н. е. і на півдні Східної Європи [Henning, 1987, S. 74, Abb. 32]. Проте на волинцевсько-роменських і райковецьких слов'янських пам'ятках вони досі не відомі. Тому щодо землеробства у слов'ян-боршевців слід констатувати вплив носіїв салтівської культури. Однак це знаряддя не набуло поширення у сіверян.

Знаряддя для збирання врожаю в салтівській культурі (порівняно із слов'янськими матеріалами) представлені найбільшим асортиментом — серпи трьох типів і коси двох типів.

Традиційні для кінця I тис. н. е. серпи з відігнутим черешком відомі з матеріалів боршевської культури (опубліковано 2 екз. — цілий і фрагментований). У значній кількості такі серпи відомі із салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалів; для означеного кола пам'яток така форма серпів є доволі буденним явищем. На слов'янських пам'ятках виявлено кілька серпів з іншими типами кріплення, а також з формами і пропорціями, характернішими для попередніх періодів (від раннього залізного віку до VII ст. н. е. включно). Однак усі вони знайдені на багатошарових пам'ятках і, напевно, не належать до матеріалів останньої чверті I тис. н. е.

Інша форма — стовпчикові серпи — відома лише з матеріалів салтівської культури. Серпи з подібним типом кріплення в Сіверсько-Донецькому регіоні відомі зі скіфських часів [Гречко, 2010, рис. 90, 3, 7]. Доволі поширені вони в матеріалах археологічних культур з кінця I тис. до н. е. до третьої

⁷⁶ Див. с. 81.

Роздл 6. Порівняльний аналіз (замість висновків)

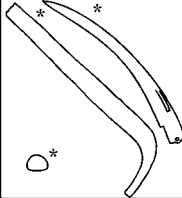

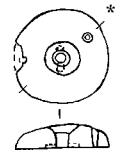

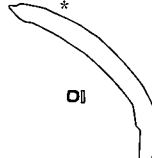

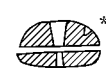

Пам'ятки	Для обробітку ґрунту							
	Орні знаряддя					Мотички, втулка		Окуття від лопат
	Наконечники			Чересла		вертикальна	горизонтальна	
	Наральники		Лемеші	черешкові	втульчасті			
	вузько-лопатові	широколопатові						
Боршевські		—	—	—			—	
Салтівські					—			
Волинцьовсько-роменські								—
Райковецькі								—

Рис. 115. Порівняльна таблиця деталей знарядь
Знак «*» — матеріал з пам'яток контактної

чверті I тис. н. е. (добірку див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.2—7.7]; посилання див. там само, с. 278). Інший вигляд мають стовпчикові серпи салтівської культури: це знаряддя прогресивних форми і пропорцій. Для відтворення повної форми необхідно було «одягнути» руків'я на стовпчик і закріпити стик конструкції еластичним або металевим фіксатором. Імовірно, така форма у носіїв салтівської культури з'явилася унаслідок більшої компактності знаряддя в зібраному стані для переходу на нове місце. Не дивно, таким чином, що більш осілі слов'яни таку форму не запозичили.

Те саме стосується і складаних форм серпів, відомих лише з матеріалів салтівської культури. Враховуючи те, що знахідки таких серпів нерідко пов'язані з військовими похованнями, можна припустити, що вони могли відігравати різну роль у різних ситуаціях. Виявлення подібних серпів на поселеннях, безумовно, свідчить про їх сільськогосподарські функції. Знахідки серпів у військових похованнях можна трактувати по-різному. Не можна виключити, що складаний серп використовували і як індивідуальну зброю ближнього бою. На цю саму думку наштовхують і невеликі розміри, і

Роздл 6. Порівняльний аналіз (замість висновків)

Для збирання врожаю			Для переробки врожаю			
Серпи			Коси-горбуші	Зерно-терки	Ступи	Жорна
складані	стовпчикові	черешкові з відігнутих руків'ям				
—	—			+	+	
					—	
—	—					
—	—				—	+

землеробської праці останньої чверті I тис. н. е. зони; знак «+» — є згадки у науковій літературі

пропорції, середні між серпами і ножами з увігнутими лезами. Однак, швидше за все, з огляду на багатий інвентар цих поховань, серп був показником певного соціального чи майнового статусу (старійшина, землевласник і т. ін.)⁷⁷.

Коси наявні в матеріалах усіх порівнюваних культур. При цьому в слов'янських матеріалах Лівобережжя Дніпра знайдено лише екземпляри групи I (за класифікацією В.К. Міхеєва; коси з відігнутою п'ятою і ши-

пом на ній); у матеріалах боршевської культури (відома одна коса) — тільки коса групи II (безп'яткові коси з отвором на початку клинка). Перші на території широко відомі з другої чверті I тис. н. е. (добірку див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.10—7.12]; посилання — там само, с. 279). У Сіверсько-Донецькому регіоні в попередній період вони були знайдені на двох пеньківських пам'ятках [Любичев, 1997, с. 38, 39; Любичев, 2001, с. 18]. Наприкінці I тис. н. е. подібні коси-горбуші були дуже поширені в салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалах. Таким чи-

⁷⁷ Детальний розгляд цього питання потребує окремого дослідження.

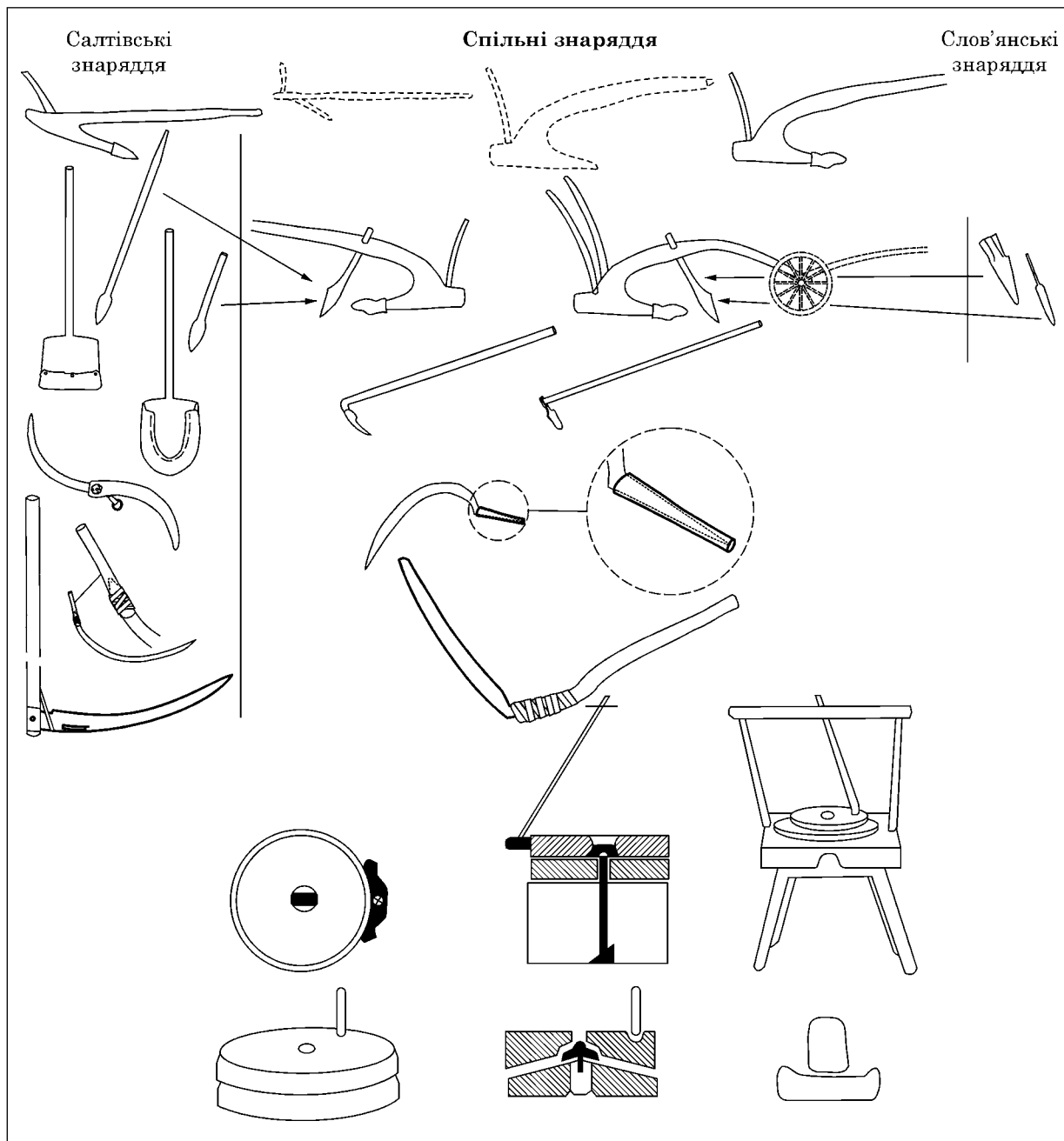

Рис. 116. Графічна реконструкція знарядь землеробської праці з пам'яток контактної зони. Штриховою лінією позначено ймовірні знаряддя

ном, салтівська культура не вплинула на використання кіс носіями волинцевсько-роменських і райковецьких традицій, а донські слов'яни, очевидно, перейняли цей тип знарядь для збирання врожаю саме у носіїв

салтівської культури. Можливо, це було не запозичення форми, а прямий імпорт.

Знаряддя для переробки врожаю. Найменш інформативними для аналізу є зерноотерки. Вони відомі з матеріалів усіх куль-

тур з найдавніших часів до кінця I тис. н. е. включно, зокрема, у салтівської культури, а також у її слов'янських сусідів. Заради справедливості слід визнати, що у сіверян і донських слов'ян зернотерки і терочники трапляються частіше, ніж у салтівців. На пам'ятках салтівської культури знахідки зернотерок поодинокі. Ймовірно, це пов'язане з необхідністю отримання невеликої кількості крупи або борошна безпосередньо перед приготуванням страв в окремих сім'ях.

Цікавішою є знахідка кам'яного песта для ступи, що походить з роменських матеріалів городища Мохнач. У регіоні це досі єдина знахідка. Такі знахідки невідомі й на інших територіях. Оскільки пест застосовували у комплексі зі ступами для обрушення зерна (очищення від плівок), занадто міцний матеріал для їх виготовлення не був потрібний. Тому поясненням відсутності знахідок пестів може слугувати використання дерева (як свідчать етнографічні джерела) для виготовлення таких речей, що не зберігається в археологічних матеріалах до наших днів.

Жорна також належать до повсякденних знахідок, відомих у матеріалах усіх археологічних культур кінця I тис. н. е. Результатом порівняння можуть бути лише висновки, що в контактній зоні, можливо, масивні жорна з'явилися у слов'ян під впливом салтівської культури.

* * *

Отже, порівняння комплексу деталей на знаряддя землеробської праці (див. рис. 113—115) дало змогу визначити коло найпоширеніших з них, а також специфічних, притаманних окремим археологічним культурам. Відповідно до цього, також можна виділити і реконструювати форми, що властиві обом культурним групам контактної зони, і знаряддя, застосовувані лише однією з них. Як видно з рис. 116, переважна більшість знарядь були відомі обом групам. До таких належить увесь комплекс, необхідний для заняття продуктивним з технічного погляду землеробством. Тим не

менше окремі знаряддя відомі з матеріалів лише однієї культурної групи. Так, рало з ральником, поставленим під кутом до лінії оранки, укріплене залізним вузьколопатовим наральником, можна реконструювати **у контактній зоні** лише для носіїв салтівської культури. Хоча таку форму і можна реконструювати за матеріалами інших слов'янських пам'яток, що не входять до контактної зони, однак відсутність даних для описуваної території дає підстави стверджувати, що слов'янам не доводилось освоювати під поля ділянки, попередньо вкриті лісовою рослинністю. Існувала також певна відмінність і у використанні різних деталей на знаряддя для первинного обробітку ґрунту.

Різноманітнішим є набір для земляних робіт (у широкому розумінні) у носіїв салтівської культури, можливо, внаслідок розвиненішого городництва. Беззаперечно, такі землерийні знаряддя підвищували продуктивність праці і під час будівельних робіт.

Різняця, спостережена за порівняння знарядь для збирання врожаю (відсутність у слов'ян форм знарядь, які можна було складати), свідчить про більший ступінь осілості слов'ян, ніж носіїв салтівської культури.

Палеоетноботанічні дані. Цілеспрямовані палеоетноботанічні дослідження останніх років дали змогу провести не лише статистичний, а й порівняльний аналіз палеоетноботанічних даних археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. (рис. 117).

Слід зазначити, що для порівняння взято не статистичні дані відсоткових співвідношень, отриманих у результаті простого підрахунку кількості зернівок, а ПБС пам'яток за масою, до того ж — без урахування відбитків проса на днищах горщиків.

Як видно на діаграмі, ПБС культур останньої чверті I тис. н. е. цілком порівнювані. Перш за все слід указати на явні подібності. Це незначні, практично однакові частки проса, що в усіх культурах становлять від 1/20 до 1/10 частки. Такі показники проса свідчать про високий рівень

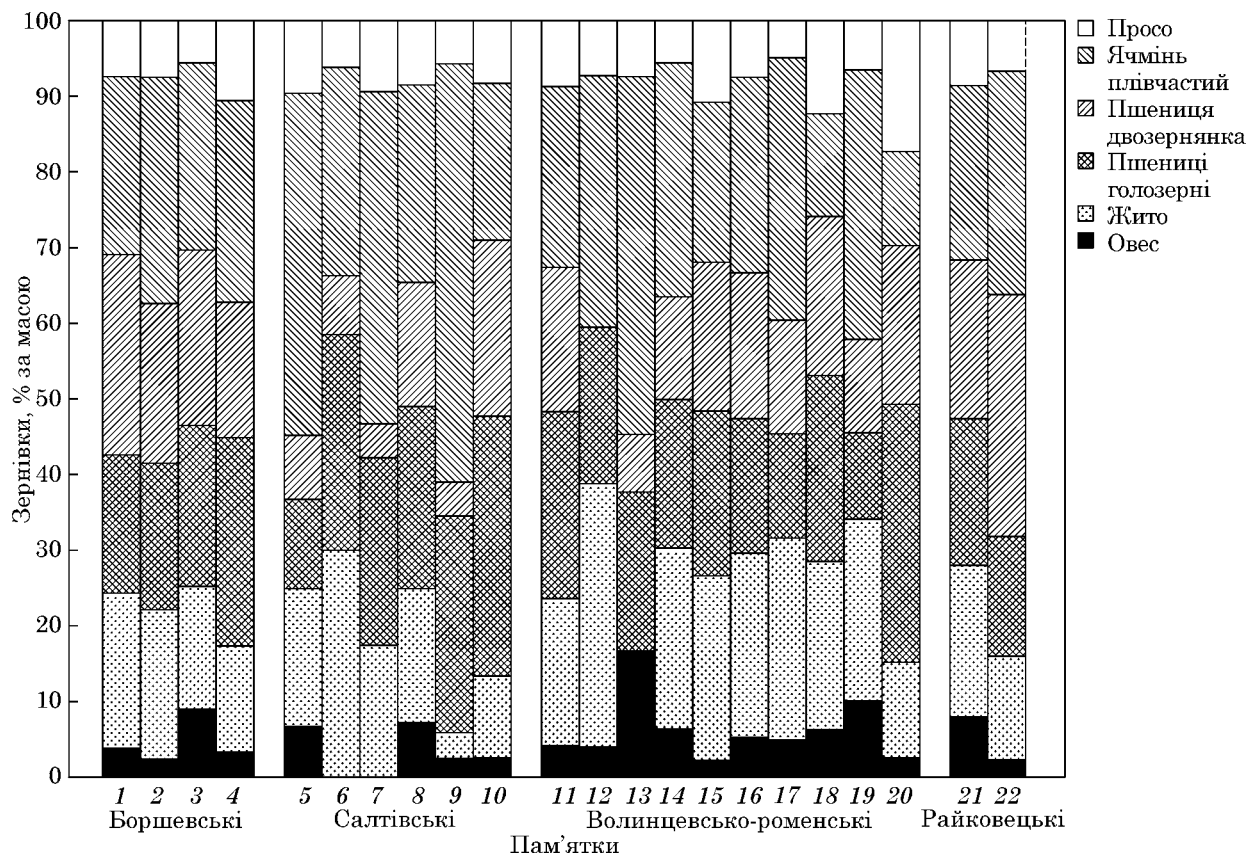

Рис. 117. Порівняльна таблиця палеоетноботанічних спектрів останньої чверті I тис. н. е.

П а м ' я т к и: боршевські: 1 — Білогорське городище II; 2 — Велике Боршевське городище; 3 — Животинне; 4 — Мале Боршевське городище і поселення; салтівські: 5 — Верхній Салтів; 6 — Коробові Хутори; 7 — Мохнач, городище; 8 — Мохнач-II, селище; 9 — П'ятицьке-I; 10 — Чугуїв; волинцьєвсько-роменські: 11 — Битиця; 12 — Водяне; 13 — Мохнач; 14 — Волинцьєв; 15 — Глинськ; 16 — Горналь; 17 — Лтава; 18 — Обухів II; 19 — Опішня; 20 — Шуклінка; райковецькі: 21 — Григорівка; 22 — Пастирське

техніки землеробства. Крім того, враховуючи те, що просо у науковій літературі вважають одним з маркерів підсічної форми землеробства [Третьяков, 1932, с. 13—15]⁷⁸, можна стверджувати, що підсіка як форма землеробства не відігравала значної ролі в господарстві наприкінці I тис. н. е.

Велика кількість проса через його агробіологічні властивості є також маркером заплавної землеробства, оскільки заплавні ділянки під час повеней очищаються від

бур'янів. А просо на початку вегетаційного періоду характеризується низькорослістю, у зв'язку з чим страждає від засміченості полів бур'янами [Григорович, 1933, с. 7, 8; Елагин, 1955, с. 5; Лысов, 1968, с. 8]. Тому, враховуючи і знахідки відбитків зернівок бур'янів, слід відмовитися від тези про істотну роль заплавного землеробства у порівнюваних культурах, оскільки для пам'яток слов'янських культур знахідки бур'янів також широко відомі [Кириянов, 1967, с. 174; Пашкевич, 1991б; Пашкевич, Горбаненко, 2002а; б; 2003, с. 126; 2010; Горбаненко, 2012д, табл.].

Показники вівса є незначними та нестабільними. Нині він не є визначальним для

⁷⁸ Просо вирощували на доволі широких просторах, не обов'язково тільки по підсіках; для нас важливий факт, що низькі показники проса свідчать про відсутність підсіки як основної форми землеробства.

встановлення форм землеробства. Зазначимо лише, що найчастіше у незначних кількостях овес міститься в усіх палеоетноботанічних матеріалах археологічних культур протягом I тис. н. е. [Пашкевич, 1988б, с. 171, рисунок; детально: Горбаненко, Пашкевич, 2010, розд. 6]. В окремих випадках овес складає значну частку в ПБС (Рогалик) [Пашкевич, Горбаненко, 2004]. Можливо, його частка в ПБС, дещо більша за звичайну, може свідчити про потреби тваринництва.

Пшениці — плівчата—голозерні. Як уже зазначалося, плівчата пшениця — одна з найдавніших культурних рослин, які вирощували протягом тисячоліть (до VII ст. включно), оскільки ця рослина менш примхлива, зате голозерні — продуктивніші [Культурная ..., 1979, с. 213, 214]. Вчені пов'язують її поширення у посівах з удосконаленням техніки обробітку ґрунту [Lange, 1975; Яжджевский, 1988, с. 98—99]. Найстабільніші показники вирощування пшениць поки зафіксовані для матеріалів боршевської культури [Горбаненко, 2012д] — у парі плівчата—голозерні вони становлять близько 2/5 загальної кількості зерна з незначним переважанням однієї з культур над іншою. На пам'ятках інших культур ці показники нестабільні: 1/5 — понад 1/2. Важливим є те, що у салтівських й волинцевсько-роменських матеріалах пшениці голозерні несуттєво переважають над плівчатою. Матеріали з пам'яток Григорівка і Пастирське відображають зворотну тенденцію.

У цьому зв'язку цікавим для нас є також показник маси жита. Ця культура має і переваги, і недоліки. Жито можна вирощувати на будь-яких типах ґрунтів [Культурная ..., 1989, с. 276—277]. Дослідники також пов'язують зростання ролі жита в посівах з удосконаленням знарядь для обробітку ґрунту [Яжджевский, 1988, с. 88—89; Пашкевич, 1988б].

Показники жита для пам'яток також суттєво розрізняються: від відсутності (один випадок; Водяне) до третини. В цілому ж на пам'ятках показники пари жито—пшениці

голозерні становлять 1/3 — понад 1/2, тобто достатньо високі, щоб з упевненістю говорити про високий рівень обробітку ґрунту.

Цікавими є показники ячменю плівчастого. Він (як просо і пшениця плівчата) є однією з найдавніших найпоширеніших культурних зернових рослин. З розвитком землеробства його частка поступово скорочувалася. Однак за потреби (специфіки господарства) його могли вирощувати цілеспрямовано. На поселенні Рогалик, наприклад, ячмінь у парі з вівсом становив основу всієї палеоетноботанічної знахідки. Такий вибір зернових може свідчити, що землеробство частково задовольняло потреби тваринництва, оскільки ячмінь і овес — фуражні культури, використовувані для відгодівлі коней і ВРХ.

У порівняльному сенсі слід зазначити, що переважання ячменю в ПБС вказує на більшу підпорядкованість землеробства потребам тваринництва. Дещо забігаючи наперед, зауважимо, що найімовірніше це пов'язане з розвиненішим конярством у носіїв салтівської культури, ніж у сусідніх слов'ян. Єдиний найбільший показник ячменю плівчастого на слов'янських пам'ятках, аналогічний показнику салтівських пам'яток, визначено для городища Водяного, що знаходиться в інфільтраційній зоні ⁷⁹.

Показники ПБС загалом найбільш подібні між собою у носіїв боршевської культури. Напевно, це можна пов'язати з найкомпактнішим розміщенням саме пам'яток боршевської культури, що могло привести до певної уніфікації в землеробстві.

Зберігання врожаю на пам'ятках обох типів представлено подібними варіантами (рис. 118, 119). Ці варіанти умовно поділяють на зберігання великих і незначних об'ємів зернових. Відповідно, значні об'єми, імовірно, зберігали впродовж довгого часу — у великих ямах, в основному облаштованих

⁷⁹ До цього ж, з огляду на палеокліматичні дослідження на городищі Водяне [Чендев, Колода, 2013], наприкінці I тис. н. е. прослідковується тенденція до аридизації, а ячмінь вирізняється більшою посухостійкістю порівняно з іншими зерновими.

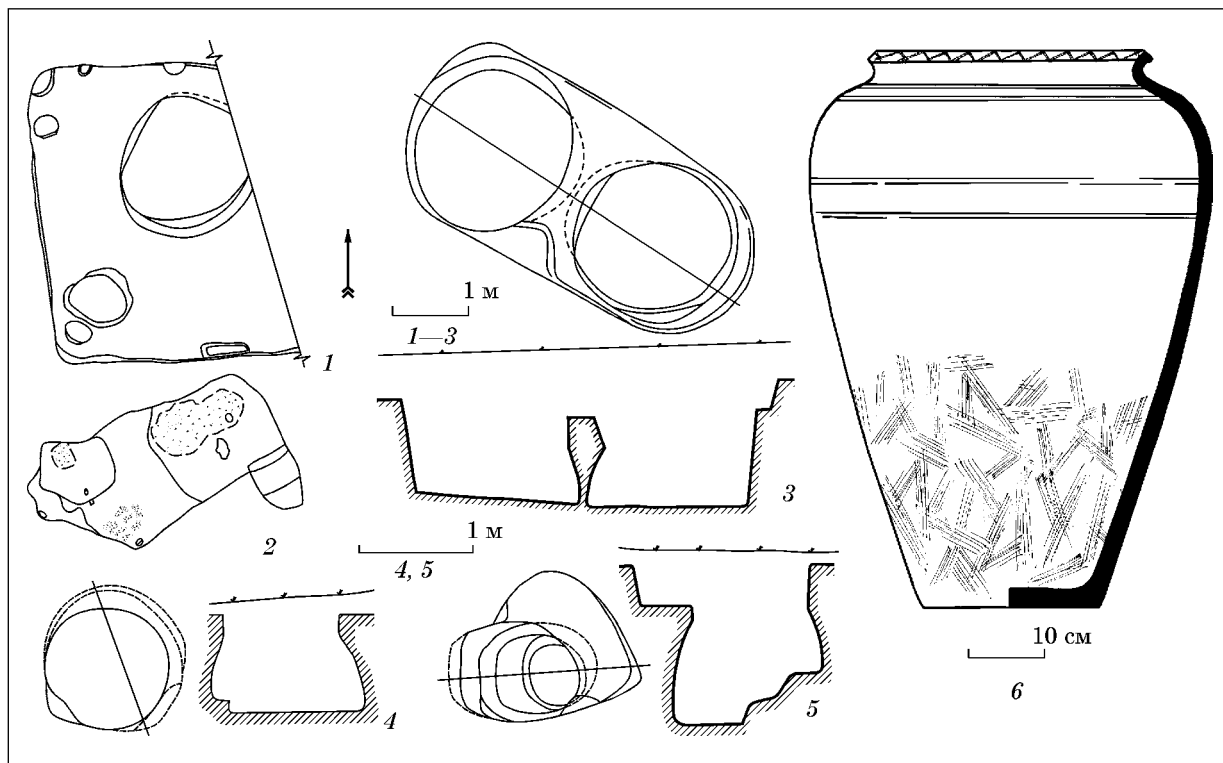

Рис. 118. Археологічно зафіксовані способи зберігання продуктів землеробства у салтівського населення з пам'яток контактної зони:

1 — напівземлянка з ямою для зберігання зерна; 2 — амбар (без заглиблень для зберігання зерна); 3 — клуня на дві ями; 4 — «погриб» (із заглибленням для зберігання зерна); 5 — зернова яма; 6 — піфос

поза межами жител. Ті ями могли мати певні перекриття для кращого захисту збіжжя від негоди. Археологічно такі перекриття або не фіксують, або фіксують частково. Це могли бути курені, дерев'яні кришки і т. ін. Подібні ями в цілому стандартні; вони добре відомі і за археологічними дослідженнями, і за етнографічними даними. Принцип їх використання однаковий. Могли бути лише певні модифікації, до яких належить і клуня на дві ями, відома за салтівськими матеріалами.

Незначні об'єми зерна зберігали у невеликих ямах усередині жител, що відомі з пам'яток усіх археологічних культур кінця I тис. н. е. Крім ям для зберігання продуктів використовували також тару — піфоси і корчаги, виявлені на пам'ятках усіх порівнюваних археологічних культур. Доказом існування тканинної тари є знахідки

збіжжя у розсипаному на долівці вигляді. Такі обсяги зазвичай тримали в житлах.

Система землеробства у населення контактної зони була багато в чому однаковою, що пов'язано з близькими природно-кліматичними умовами і практично подібними ґрунтами. Безумовно, панував переліг з можливим дво-, трипіллям, про що йшлося вище.

Відмінності, виявлені у веденні землеробства, можна визначити таким чином (див. розд. 4, 5). У контактній зоні, ймовірно, саме носії салтівської культури освоювали території навколо поселень і зводили ліси навколо них під поля. Для роменських матеріалів контактної зони таких свідчень не маємо. Після початкового освоєння територій системи землеробства у носіїв салтівських і роменських традицій були подібними.

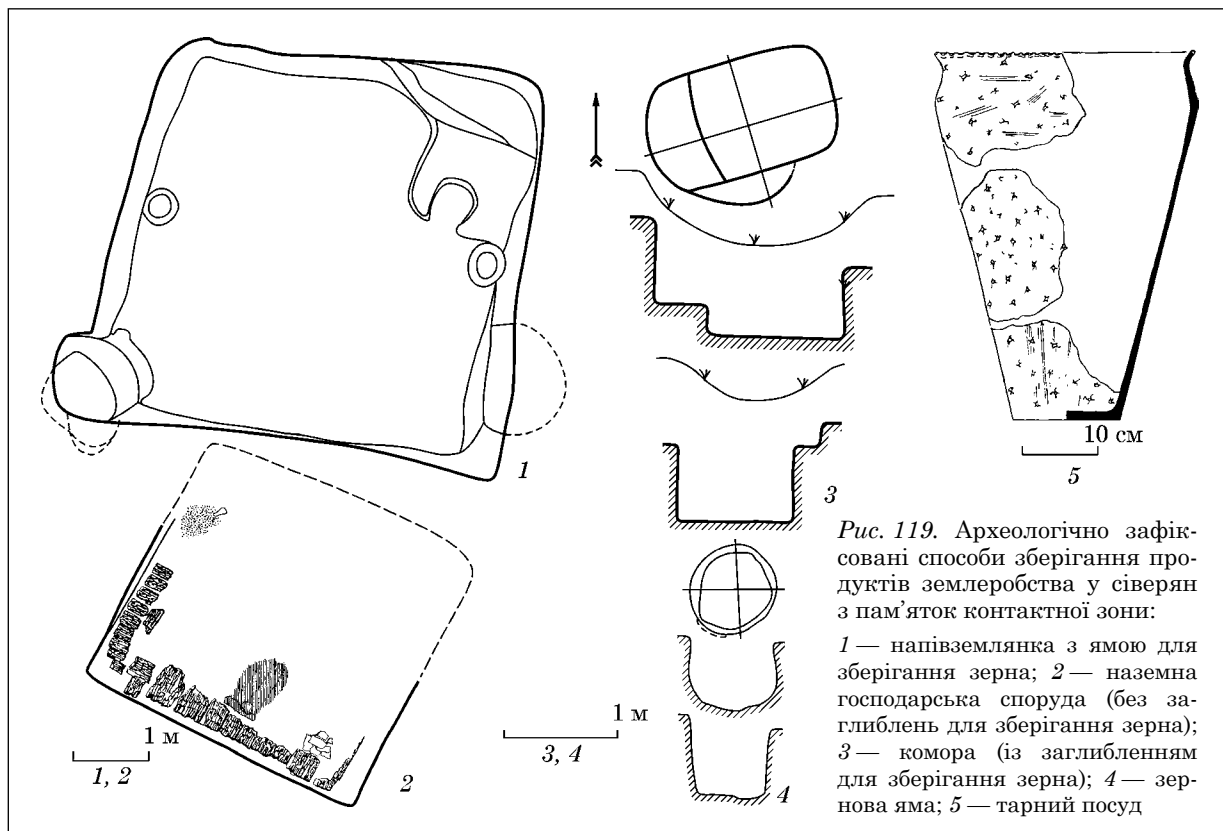

Рис. 119. Археологічно зафіксовані способи зберігання продуктів землеробства у сіверян з пам'яток контактної зони:

1 — напівземлянка з ямою для зберігання зерна; 2 — наземна господарська споруда (без заглиблень для зберігання зерна); 3 — комора (із заглибленням для зберігання зерна); 4 — зернова яма; 5 — тарний посуд

Знахідки останніх років на межі Харківської і Донецької областей у місцевості «Государев Яр», дають можливість припускати, що салтівське населення обробляло частину полів «наїздом».

На межі Харківської та Донецької областей⁸⁰, біля одного з південних відрогів у верхів'ях розгалуженого залісеного яру, що виходить до правого берега Сіверського Дінця і має у місцевого населення назву «Государев Яр», на доволі обмеженій ділянці відомо вже 8 комплексів знарядь, у тому числі землеробської праці [Давыденко, Гриб, 2011; Колода, 2013⁸¹]. Вони знайдені

в неглибоких (0,5—0,7 м) ямах. Звичайно, що ця пам'ятка ще не досліджена масштабними стаціонарними розкопками, а всі матеріали відомі за знахідками працівників місцевого національного парку і його відвідувачів. Привертає увагу той факт, що у кожному комплексі міститься щонайменше 3 групи предметів із заліза: знаряддя землероба (обробіток ґрунту і збирання врожаю), предмети кочового або військового побуту, до яких іноді додано предмети інших груп: набір ковальських знарядь, знарядь для обробітку шкіри і дерева, реманент скотаря (пута, ботало). У невеличкому шурфї знайдено жорна і гончарний салтівський посуд.

Вивчення пам'ятки значною площею за допомогою стаціонарних розкопок може дати повну і об'єктивну картину того, чим ця

⁸⁰ За природними умовами долина Сіверського Дінця наближена до характеристики «салтівського» лісостепу, яку, в широкому розумінні, ми в цілому зараховуємо до контактної зони слов'ян і населення Хозарського каганату. Виходячи з цього, ми звернули увагу на зазначену пам'ятку.

⁸¹ У цій статті було припущено, що вказана пам'ятка могла бути могильником [Колода,

2013, с. 80], але подальші роботи цього не підтвердили. Головним аргументом проти цього є той факт, що в усіх 8 комплексах відсутні рештки кісток і навіть багаття.

пам'ятка є. Однак за наявними на цей час матеріалами можна запропонувати його попередню інтерпретацію. Кожна окрема яма є місцем збереження сільськогосподарського (насамперед), ремісничого і побутового реманенту окремої родини. Необхідність ховати знаряддя в ями зумовлені тим, що їх на значний час (у сільськогосподарське міжсезоння) лишали на тому місці, де вони були потрібні для роботи. Для кращої збереженості знаряддя ховали в ямах у верхів'ях значного за розмірами розгалуженого яру, маючи на меті їх подальше використання. Інструменти коваля слугували для ремонту сільськогосподарських знарядь чи виготовлення їх на місці, інструменти для обробітку шкіри і дерева були потрібні під час сезонної землеробської праці. Спорядження вершника, рештки казанів і окремі одиниці озброєння свідчать про те, що це було не осіле, а принаймні, напівкочове населення, яке обробляло поля не поблизу місця свого помешкання, а на певній (?) відстані.

Цьому є підтвердження і у писемних, і в етнографічних джерелах. Виходячи з листа царя Йосипа, сільськогосподарські орні ділянки могли знаходитися як біля поселення, так і на значній відстані (за 20 фарсахів⁸²), є дані щодо обробітку орних ділянок у долинах річок або в степах на значній відстані і в «досалтівський» час [Коковцов, 1932, с. 87—103; Михеев, 1985а, с. 43; Плетнева, 1986, с. 29; Древняя Русь ..., 2009, с. 206]. Розкидані на значній відстані орні поля були «відхожими полями», які обробляли «наїздами» (тобто з тимчасовим перебуванням) і до яких, з урахуванням відстані, доводилось добиратися не один день. Такі поля мали приазовські татари по Сіверському Донцю або кримські татари по Орелі та Самарі ще у XVI ст. [Барбаро ..., 1971, с. 150; Герберштейн, 1866, с. 153; Михеев, 1985а, с. 43].

Таким чином, якщо наша гіпотеза щодо комплексів «Государева Яру» отримає підтвердження внаслідок майбутніх розкопок

цієї пам'ятки, можна буде говорити про те, що потужне, забезпечене якісними знаряддями землеробство було пов'язане не лише із навколишніми територіями стаціонарних поселень, а й з напівкочовим господарством салтівського населення.

Тваринництво. Важливо зазначити, що на слов'янських пам'ятках в археозоологічних комплексах доволі велику кількість складають кістки диких тварин, на що звертають увагу всі дослідники, які аналізували тваринництво у слов'ян. Так, за даними В.І. Цалкіна, в матеріалах «роменсько-боршевських» пам'яток переважали кістки диких тварин, що свідчить про важливу роль мисливства [Цалкин, 1969, с. 92]. Цю тенденцію відзначив і А.З. Вінников, який за зведеними матеріалами отримав, що кількість особин диких тварин у матеріалах боршевських пам'яток становить від 45 до 60 % [Винников, 1995, с. 45]. Аналогічні матеріали з городища Монастирок (Середнє Подніпров'я, райковецька культура) дав показник у 36,6 % особин диких тварин [Белан, 1978, с. 97] (за поновленими даними — 29,3 %). Нагадаємо, що на салтівських пам'ятках цей показник набагато нижчий — від 2,4 до 9,5 %; винятком є лише матеріали Правобережного Цимлянського городища (1987—1988), згідно з якими кількість особин сягає 41 %; за матеріалами з розкопок у 1939 р. — близько чверті особин диких тварин. Таким чином, тваринництво салтівської культури займало в забезпеченні продуктами харчування важливіше місце, ніж у сусідніх слов'янських культур.

Тваринництво салтівського населення контактної зони було значно розвиненіше, про що свідчить як загальний відсоток м'яса домашніх тварин у харчовому раціоні, так і більша кількість знарядь тваринника. Єдину загальну причину важливої ролі мисливства і його значення у м'ясному харчовому раціоні східних слов'ян кінця I тис. н. е. взагалі й у контактній зоні зокрема визначити в межах цієї роботи важко; це потребує самостійного дослідження. Впевнені, що для контактної зони це комплекс чинників. Для кожного мікрорегіону їх співвідношен-

⁸² Що дорівнює приблизно 120—140 км [Михеев, 1985а, с. 43].

ня може бути різним, а на деяких пам'ятках окремі з чинників можуть бути відсутні.

Розуміючи, що для глибокого аналізу тваринництва слов'ян потрібне окреме дослідження, обмежимося переліком найможливіших причин, які сприяли збереженню вагомій ролі мисливства для забезпечення м'ясною їжею слов'ян розглянутої контактної зони.

1. Складнощі освоєння нової території (загалом кількість слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. в контактній зоні по Сіверському Дінцю суттєво менша; вони мають значно меншу площу). Тому з початку заселення певної місцевості слов'яни насамперед розвивали провідну галузь господарства — землеробство, а нестачу м'яса компенсували полюванням (до того ж значні відстані між слов'янськими поселеннями в контактній зоні давали можливість тривалого збереження дичини і «легко доступних» диких тварин).

2. Способи полювання на лісову здобич (сітки, ями, петлі, тенета тощо) давали слов'янам можливість відносно легкого добування м'ясної їжі.

3. На взаємини із сусіднім салтівським населенням впливала політика Хозарського каганату. За мирних стосунків продукцію тваринництва з ближніх салтівських поселень могли постачати (на різних умовах) до слов'ян, що затримувало розвиток їх власного тваринництва. У разі напружених стосунків (агресивних з боку Хозарії) худоба могла бути здобиччю, а база тваринництва зменшувалася, що також сприяло зростанню ролі полювання у слов'ян.

Слід зауважити, що найстабільніші показники відсотків особин тварин всередині стада зафіксовані у носіїв волинцевсько-роменських традицій, що, ймовірно, свідчить про їх найбільш усталені форми ведення тваринництва, і, ймовірно, тип господарства в цілому.

Розглянемо тваринництво за його окремими напрямками (рис. 120).

Найстабільніший показник кількості ВРХ визначено для райковецьких археозоологічних комплексів — від 1/3 до при-

близко 2/5 частки стада. Значну подібність демонструють і матеріали носіїв волинцевсько-роменських традицій (винятком є показник з Волинцевого — 1/5). Матеріали з боршевських пам'яток відрізняються меншою стабільністю: мінімальне значення — 1/4 (2 випадки); середні — від 30 до 41,2 %; максимальне — 56,2 %, абсолютне переважання у складі стада. Матеріали салтівської культури дали показники від 17,6 до 48,2 %, в цілому дещо стабільніші за показники боршевської культури. Підкреслимо, що за показником кількості ВРХ салтівські поселенські пам'ятки не розподілено на групи степ — лісостеп, на відміну від показників вівчарства і свинарства, про що йдеться нижче.

Кількість ДРХ виявилась найстабільнішою у волинцевсько-роменських археозоологічних комплексах — 1/6—1/5 частка загальної кількості стада; єдиним винятком є показник з Волинцевого, де кількість ДРХ представлена лише 1/10 часткою. За цим показником найближчими до волинцевсько-роменських є дані з райковецьких пам'яток (хоча вони й дещо вищі): від 1/5 до 1/3 частки загальної кількості стада. Найменший показник (13,3 %) пропорційно більший за показник з Волинцевого.

Крайні значення кількості ДРХ у складі стада у носіїв боршевської культури — приблизно 1/10 і 1/5. Однак у трьох випадках (з 6) він близький до 1/6 частки стада. У цьому відношенні слов'янські матеріали достатньо подібні.

За нестабільністю показників кількості ДРХ салтівська культура виявилася найцікавішою для аналізу. Нижній показник приблизно відповідає найвищому показнику у слов'ян — приблизно 1/5—1/4 частки стада, однак є й інші показники — близько половини або навіть з абсолютним переважанням кількості особин. Очевидно, це, на відміну від слов'янських матеріалів, може бути інтерпретовано як специфіка тваринництва на пам'ятках окремих природних зон (степ і лісостеп), за якої вівчарство відіграло важливішу роль саме у степу; адже найбільші показники кількості ДРХ

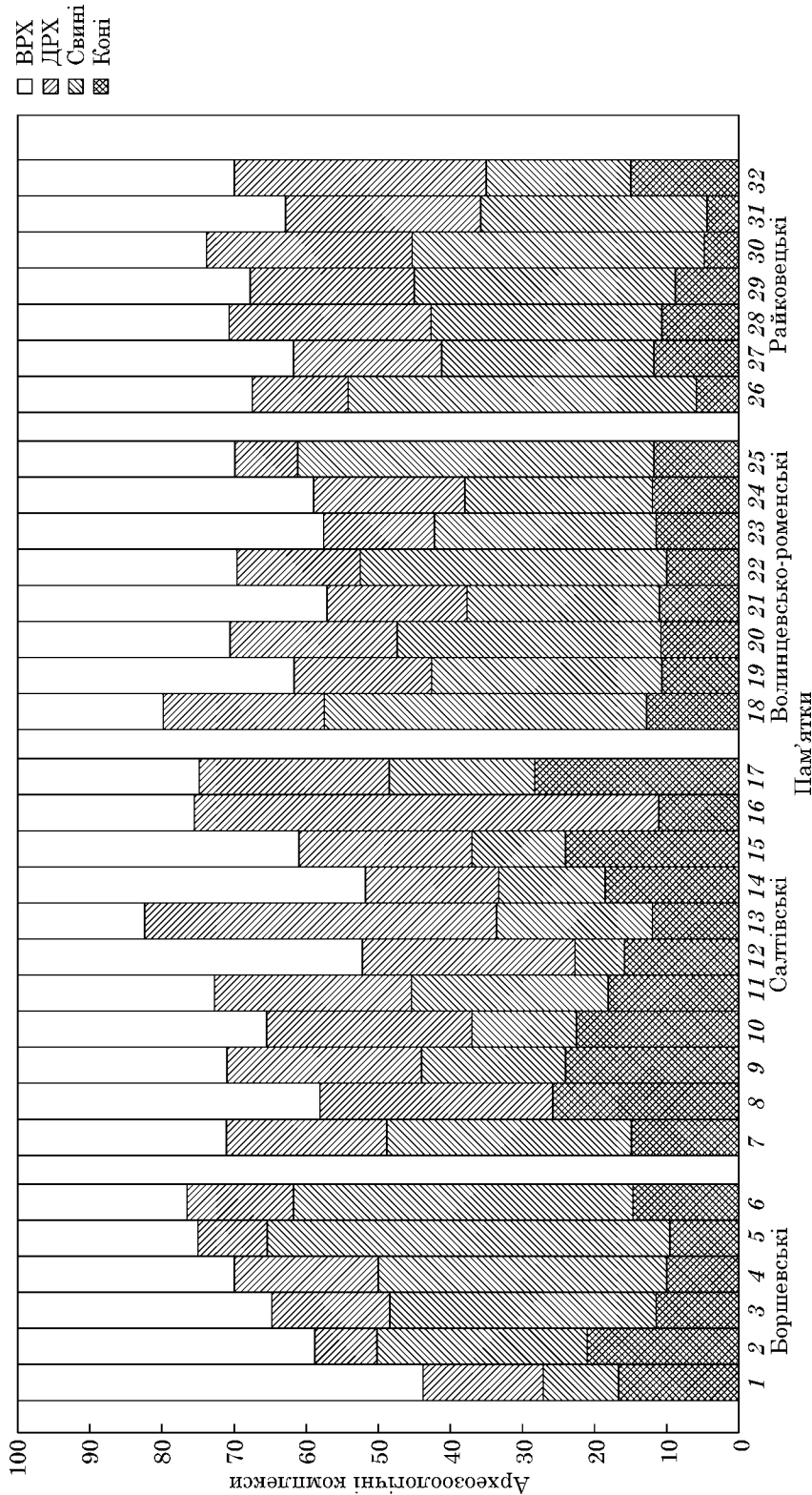

Рис. 120. Порівняльна таблиця археозоологічних комплексів останньої чверті I тис. н. е. П а м' я т к и: боршевські: 1 — Архангельське; 2 — Животинне; 3 — Титчижа; 4 — Мале Боршевське; 5 — Велике Боршевське; 6 — І Бело-горське; салтівські: 7 — Верхній Салтів; 8 — Гнилівське; 9 — Дмитрівське; 10 — Карнаухівське; 11 — Коробові Хутори; 12 — Ломакіно; 13 — Маяцьке; 14 — Мохнач; 15 — Правобережне Цимлянське, 1950-ті рр.; 16 — Правобережне Цимлянське, 1987—1988 рр.; 17 — П'ятницьке-І; волинцевсько-роменські: 18 — Волинцеве; 19 — Глинськ; 20 — Літава; 21 — Новотроїцьке; 22 — Обухів І; 23 — Ошпін; 24 — Петрівське; 25 — Ходосівка; райківські: 26 — Коростень; 27 — Монастирок; 28 — Рапків І; 29 — Ревне, ур. Ріпа; 30 — Ревне, ур. Ревне, ур. Царина; 31 — Ревне, ур. Ріпа; 32 — Суботів

притаманні саме степовим салтівським пам'яткам (рис. 120).

Співвідношення кількості свиней у комплексах порівнюваних археологічних культур виявилось найстабільнішим для носіїв волинцевсько-роменських традицій (мінімальне значення 26 %, максимальне — 49,4 %), в основному від 1/4 до 1/3 частки кількості стада. Найближчими до цих показників є райковецькі матеріали (мінімальне значення 20 %, максимальне — 48,3 %). Для райковецької культури цей показник переважно становить 1/3 частку загальної кількості стада.

Слов'яни Подоння мали менш стабільний показник кількості свиней у стаді — від 1/10 частки до половини (і трохи вище) всього стада. Порівняння цього показника всередині блока даних боршевської культури не допомогло виділити навіть найхарактерніший, властивий більшості пам'яток показник.

Дані салтівської культури також відрізняються нестабільністю показників кількості свиней у стаді — від 0 приблизно до 1/3 частки⁸³. Відповідно, у осілого салтівського населення свинарство було поширене нерівномірно. І це пов'язане насамперед із зоною їх розселення. У степовій зоні, несприятливій для розведення свиней, на деяких пам'ятках їх рештки не визначені (Гнилівське, Правобережне Цимлянське — за даними 1980-х рр.), на інших (Карнаухівське, Ломакіно, Правобережне Цимлянське — за даними 1950-х рр.) — не більше 14 % (див. табл. 9).

У лісостеповій зоні, де можна забезпечити кращі умови відгодівлі свиней, у носіїв салтівської культури зазначений показник більший: на пам'ятках Дмитрівка, Коробові Хутори, Маяцьке, Мохнач, П'ятницьке-І — від 15 % до 34 % у Верхньому Салтові. Ймовірно, менший розвиток свинарства на салтівських поселеннях, розташованих

у степовій зоні, пов'язаний не лише зі специфікою степового господарства, а й з етнічними традиціями в харчуванні, можливо, і з конфесійною належністю частини населення.

Кінь, за винятком двох випадків, в археозоологічних комплексах салтівської культури представлений у кількості приблизно від 1/6 до 1/4 частки стада. Найменший показник становить 11,1, найбільший — 28,3 %. На пам'ятках боршевської культури цей показник у трьох випадках дорівнює близько 1/10, у двох — приблизно 1/6, в одному — 1/5 частки стада в цілому (від 9,6 до 21 %). На пам'ятках райковецької культури визначено від 4,4 до 15 % коней (1/20—1/15). Матеріали із сіверянських пам'яток дали найстабільніший показник — приблизно 1/10 частки стада (10—12,8 %). Отже, у сіверян конярство було найстабільнішим серед порівнюваних матеріалів; у інших воно досягало 10 % і більше. З урахуванням цих варіацій, у носіїв райковецької культури конярство було на останньому місці (порівняно з іншими культурами), займаючи подібні або менші позиції, ніж у сіверян; у боршевської культури ці показники були подібні або більші у порівнянні з показниками у сіверян. Салтівські матеріали у двох випадках (виняток?) представлено показниками, подібними до сіверянських; в усіх інших випадках салтівські дані подібні або більші за показники боршевської культури. Ці дані красномовно свідчать про важливість конярства у житті носіїв салтівської культури.

В цілому з усіх проаналізованих салтівських археозоологічних комплексів Верхньосалтівський за показниками кількості різних домашніх тварин всередині стада найподібніший до слов'янських — сіверянських матеріалів.

Таким чином, за складом стада можна зробити такі найважливіші висновки. Стада у носіїв волинцевсько-роменських і райковецьких традицій були найстабільнішими; хоча стада дещо відрізняються одне від одного, подібність між ними доволі очевидна. Стада салтівської і боршевської культур

⁸³ Останнє стосується також матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу, для якого отримано найбільший показник кількості свиней — пам'ятки, що знаходиться в інфільтраційній зоні.

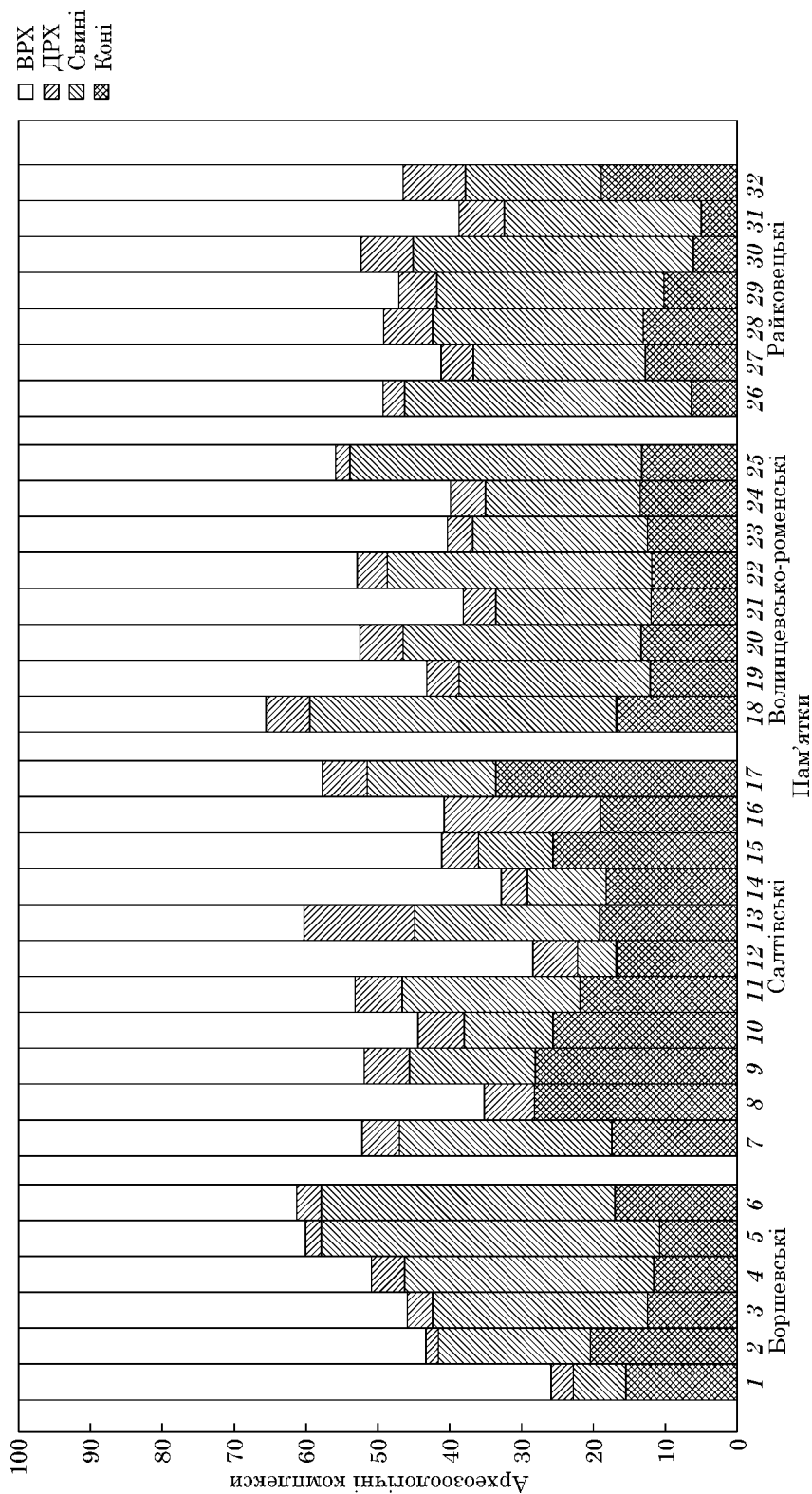

Рис. 121. Порівняльна таблиця м'ясних продуктів, отримуваних від тваринництва, остання чверть I тис. н. е. П а м' я т к и: боршевські: 1 — Архангельське; 2 — Животинне; 3 — Тигчица; 4 — Мале Боршевське; 5 — Велике Боршевське; 6 — І Белогорське; салтівські: 7 — Верхній Салтів; 8 — Гнілівське; 9 — Дмитрівське; 10 — Карнаухівське; 11 — Коробові Хутори; 12 — Ломакіно; 13 — Маяцьке; 14 — Мохнач; 15 — Правобережне Цимлянське, 1950-ті рр.; 16 — Правобережне Цимлянське, 1987—1988 рр.; 17 — П'ятницьке-І; волинцько-роменські: 18 — Волинцеве; 19 — Глинськ; 20 — Лтава; 21 — Новотроїцьке; 22 — Обухів II; 23 — Опішня; 24 — Петрівське; 25 — Ходосівка; райковецькі: 26 — Коростень; 27 — Монастирок; 28 — Пастирське; 29 — Рашків I; 30 — Ревне, ур. Ріпа; 31 — Ревне, ур. Царина; 32 — Суботів

нестабільні. Однак відмінності між ними істотні. Якщо найнестабільнішим фактором стада у носіїв боршевської культури є кількість свиней, то у салтовців — кількість ДРХ і свиней, що пов'язано з природною зоною ведення господарства на поселенській пам'ятці. Тваринництво носіїв салтівського лісостепу (безпосередньо контактної зони) було подібним до тваринництва сіверянських племен. Таким чином, спираючись на існуючі дані, не можна говорити про певні впливи на тваринництво з боку одних культур на інші.

У матеріалах боршевської культури (як і салтівської) в невеликих кількостях виявлено кістки верблюда (Титчиха — 1 особина, Велике Боршевське — 3), що раніше було відзначено для салтівської культури. Ми схильні це пов'язувати з певною участю населення каганату, а через нього і сусідніх слов'ян у караванній торгівлі по трансєвразійському Великому шовковому шляху. Це саме підтверджується і деякою кількістю відповідних знахідок.

Розрахунки м'ясного виробництва (рис. 121) лише підкреслюють відмінності у складі стада і вподобання в кулінарії носіїв різних археологічних культур. Додаткової інформації для аналізу вони не дають, а є лише відображенням та інтерпретацією описаного вище матеріалу. Зауважимо лише, що в усіх випадках беззаперечним у раціоні є абсолютне або відносне переважання яловичини.

Знаряддя тваринництва на житлових пам'ятках порівнюваних культур представлені поодинокими знахідками. Слід зауважити, що кількість знарядь тваринництва в цілому завжди значно менша, ніж знарядь землеробства. У поселенських матеріалах цих культур наявні пружинні ножиці для стрижки ДРХ, є ботала. У найбільшій кількості для салтівської культури відомі окремі деталі кінської збруї. Однак у боршевській культурі вони невідомі. Зазначимо, що в могильниках салтівської культури деталі кінської збруї трапляються набагато частіше, ніж на їх поселенських пам'ятках. У похованнях же слов'янських культур

вони відсутні, що пов'язано зі специфікою слов'янського поховального обряду.

Утримання тварин археологічно зафіксовані для салтівської і боршевської культур. Так, на Титчихинському городищі боршевської культури виявлено споруди, від яких збереглися лише стовпчикові ямки, з широкими входами, які, на думку А.Г. Москаленко, призначалися для утримання тварин [Москаленко, 1965, с. 61]. У салтівської культури такі споруди представлені хлівами (в одному випадку — з вогнищем для опалення).

Як робочу гіпотезу можна розглядати варіанти утримання тварин поза межами пам'яток, що практично неможливо виявити. Як припущення можна прийняти варіант утримання тварин на території городищ, якщо існували відокремлені (валами, іншими конструкціями?) ділянки. Такі варіанти утримання худоби можна припустити на матеріалах пам'яток Животинне (боршевська культура), городищах Водяне, а також Мохнач слов'янського періоду існування (роменські пам'ятки контактної зони).

В цілому, порівняння варіантів стійлового утримання тварин, так само як і знарядь тваринництва, дає мало інформації про відмінності в тваринництві.

* * *

Проведений аналіз виявив спільні риси ведення господарства і певні відмінності у господарюванні. До спільних рис передусім належить високий рівень розвитку технічної бази землеробства; вона була приблизно однаковою в усіх порівнюваних культурах. Те саме стосується техніки ведення землеробства. Втім на загальному, приблизно однаковому фоні розвитку землеробства помітні й певні відмінності. До таких належать насамперед знаряддя збирання врожаю, які виключно у салтівській культурі представлені збірними формами; серед слов'янських матеріалів такі знахідки досі не відомі ні у контактній зоні, ні на інших територіях.

Матеріали, що можуть свідчити про вплив техніки землеробства одних куль-

тур на інші, перш за все представлені знахідкою лемеша й чересел, що походять зі слов'янських матеріалів городища Мохнач; територіально і функціонально найближчі аналогії такому комплексу відомі лише у салтівській культурі. Цілком імовірно, що до запозичених слов'янами знарядь належать також масивні ротаційні жорна (Водяне), мотички з горизонтальною втулкою (Водяне); можливо, мотички з вертикальною втулкою набули поширен-

ня у слов'ян завдяки впливу салтівської культури.

Тваринництво кожної культури, ймовірно, розвивалось самостійно, без впливів сусідів. Напевно, порівняння тваринництва носіїв різних культур слід проводити з урахуванням етнічних, соціальних, політичних особливостей давніх спільнот, а також природних умов. Однак таке узагальнююче дослідження виходить за межі завдань, поставлених у цій монографії.

ДОДАТОК

Р.В. Кройтор

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ КОМПЛЕКСИ ІЗ САЛТІВСЬКИХ І РОМЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

1. Матеріал і методи досліджень (181)

2. Систематичний огляд археозоологічних комплексів (182)

Городище Коробові Хутори (роменська культура) (182); селище Коробові Хутори (салтівська культура) (182); урочище Роганіна (салтівська культура) (183); Верхній Салтів (салтівська культура) (184); П'ятницьке-I (салтівська культура) (188); селище Мохнач-II (салтівська культура) (190); городище Мохнач (салтівська культура) (190); городище Водяне (роменська культура) (191); городище Мохнач (роменська культура) (192)

3. Обговорення (193)

Археозоологічний матеріал є важливим джерелом інформації про господарсько-економічний характер, а також можливі культурно-економічні зв'язки, поширення традицій і технологій, культурний вплив. Особливий інтерес становить археозоологічний матеріал культур, носії яких населяли або безпосередньо межували з Хозарським каганатом, територія якого охоплювала різні ландшафтні й природно-кліматичні зони і мала велике значення у міжнародній транзитній торгівлі. Зокрема, цікавим є можливий вплив тваринницьких традицій народів північного заходу Хозарського каганату, носіїв салтівської культури, на сусідні з ними слов'янські племена. Тим не менше, як зазначають В.В. Колода і С.А. Горбаненко [Колода, Горбаненко, 2010а], кількість робіт у цій сфері вкрай обмежена і включає лише кілька опублікованих фауністичних списків [Бибикова, 1960; 1961а; б], опис археозоологічного матеріалу Маяцького городища [Матолчи, 1984] і кілька узагальнюючих робіт із сільського господарства й тваринництва пам'яток салтівської (салтово-маяцької) культури ([Колода, Горбаненко, 2010б; Горбаненко, Колода, 2011] і посилання в цих публікаціях). Нечисленними є також описи археозоологічного матеріалу з поселень роменської культури регіону [Колода, Фоменко, 2004]. Нижче представлено опис салтівського і роменського археозоологічного матеріалу, зібраного під час роботи Середньовічної експедиції ХДПУ під керівництвом В.В. Колоди (з 1996 до 2007 р.), а також опис основних сільськогосподарських порід тварин.

1. МАТЕРІАЛ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Археозоологічний матеріал доброї збереженості, крім деяких цілих кісток кінцівок (пальцеві фаланги, щітки передплосни і зап'ястя, метаподії), що збереглися відмінно, включає також кілька відліплених черепів (бобра, ювенільної домашньої свині й жеребця). Проміри кісток зареєстровано, згідно з A. fon den Driesch [Driesch, 1976]. У більшості випадків було можливим відділити кісткові рештки віви домашньої від кісток кози домашньої, відповідно до морфологічних критеріїв кісток кінцівок, описаних у публікаціях В.І. Громової [Громова, 1950] і Fernandez [Fernandez, 2001], щічних зубів і нижніх, щелеп, згідно з даними Halstead et al. [Halstead, Collins, Isaakidou, 2002]. Мінімальну кількість особин встановлювали насамперед за елементами зубної системи тварин (ізолюваними зубами і фрагментами щелеп). При цьому крім правого і лівого боків враховано також стан онтогенетичного розвитку зубної системи — ступінь прорізування, зростання і оформленості тих чи інших зубів, а також ступінь їх зношеності. У деяких випадках кількість особин встановлено за найповніше збереженими кістками кінцівок; найчастіше — таранної кістки. Скорочення, використані в тексті: DLM — латеро-медіальний промір кістки; DAP — передньо-задній промір кістки; L — довжина; D — ширина або діаметр; dist — дистальний; prox — проксимальний; max — максимальний, або найбільший; min — мінімальний, або найменший.

2. СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ⁸⁴

ГОРОДИЩЕ КОРОБОВІ ХУТОРИ (роменська культура)

Загальна характеристика. Особливістю археозоологічного комплексу городища є наявність скелетних решток виключно домашніх тварин (крім одного погано збереженого фрагмента п'ясткової (зап'ясткової) кістки великого бика, виду приналежність якого складно визначити), причому найчисленнішою є ВРХ (понад половини кількості кісткових решток і особин), на другому місці — кінь (близько чверті особин усього матеріалу). Собака, вівця і коза представлені одиничними скелетними елементами (табл. 22). Слід також звернути увагу на незначність модифікації кісткового матеріалу в процесі археологізації: відсутні обвуглені й обгризені кістки, лише дві кістки ВРХ мають сліди від знарядь праці, причому явних слідів оброблення туш тварин не спостерігається.

Таблиця 22. Структура археозоологічного матеріалу з городища Коробові Хутори

Вид	Кістки	Особини	Оброблені
<i>Bos taurus</i>	105	12	2
<i>Sus scrofa</i>	2	1	—
<i>Equus caballus</i>	70	5	—
<i>Ovis aries</i>	5	2	—
<i>Canis familiaris</i>	2	1	—
Усього	184	21	2

Велика рогата худоба (*Bos taurus*). За кількістю кісткових решток і особин це найчисленніший вид у матеріалі. ВРХ представлена всіма частинами скелета, крім кісток черепа. Всі довгі кістки кінцівок майже без винятку розбиті. З 18 ізольованих верхніх і нижніх щічних зубів 6 нижніх зубів складають один зубний ряд. Дві кістки (ліктьова і п'ясткова) мають насічки, залишені різальним знаряддям. Більшість зубів у матеріалі мають середню стадію зношування. Один нижній моляр (M_1 або M_2) ще не почав зношуватися і належить ювенільній особині. Аналізуючи біометричний розподіл таранних кісток ВРХ (які найкраще зберігаються і демонструють різкий статевий диморфізм за розмірами), слід зазначити приблизно однакову кількість биків і корів у комплексі (6 таранних кісток належать бикам, 5 — коровам).

Звертає на себе увагу погано збережений дистальний фрагмент дуже великої п'ясткової кістки, яка може належати туру або зубру, однак погана збереженість кістки не дає змоги дійти остаточного висновку.

Кінь (*Equus caballus*). П'ять особин коня представлено ізольованими щічними зубами, кістками кінцівок, у тому числі цілими великою гомілковою кісткою і метатарсом, а також передньою частиною передньої частини лівої гілки нижньої щелепи кобили. Велика частина ізольованих зубів у матеріалі характеризується приблизно середньою стадією зношування. Два нижні і один верхній моляри глибоко зношені і належать сенільній особині. Один третій верхній моляр не має слідів зношування і належить ювенільній особині (індивідуальний вік близько 3,5 року).

Свиня свійська (*Sus scrofa*). Домашній свині належать атлас і M_2 на початковій стадії зношування, тобто молодій тварині (вік — більше року, але менше двох). Довжина коронки зуба 22,5 мм, ширина — 14,4 мм.

Вівця свійська (*Ovis aries*). Вівці належать три ізольовані моляри (M_3 , M^2 і M^3), а також дистальний фрагмент великої гомілкової кістки. M_3 характеризується типовими для вівці округленими протоконідом і гіпоконідом; довжина коронки зуба 22,3 мм, ширина — 14,4 мм. На підставі ступеня зношеності зубів можна встановити їх приналежність двом різним особинам. M^3 та M_3 відзначаються порівняно продвинутою стадією зношування і належать старшій особині, тоді як M^2 менш зношений і належить молодшій особині.

Собака (*Canis familiaris*). У матеріалі наявна ліва гілка нижньої щелепи з M_1 і M_2 і дистальний фрагмент тазової кістки. Розміри нижнього хижого зуба (M_1): 21,2 × 8,0 мм.

Олень звичайний (*Cervus elaphus*). Оленю звичайному належить один пошкоджений верхній правий третій моляр (M^3).

СЕЛИЩЕ КОРОБОВІ ХУТОРИ (салтівська культура)

Загальна характеристика. Археозоологічний комплекс селища Коробові Хутори характеризується деякими специфічними рисами стосовно і видового складу, і структури домашнього стада (табл. 23). Насамперед слід зазначити наявність домашнього осла, нечисленні рештки якого виявлено лише на цій пам'ятці. Домашнє стадо в однаковій кількості особин включає ВРХ, козу і свиню. Кінь також є важливим елементом домашнього стада. Рештки диких тварин поодинокі (ріг козулі, ікло дикого кабана і п'ясткова кістка оленя звичайного), і в жодному випадку не мають зв'язку з мисливською діяльністю (опалий ріг козулі). Незвичайною можна назвати значну кількість обвуглених кісток коня, що трапляється досить рідко на археологіч-

⁸⁴ Дані промірів, на які не зроблено посилання, розміщено у кінці додатку.

Таблиця 23. Структура археозоологічного матеріалу з селища Коробові Хутори

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені	Оброблені
<i>Equus caballus</i>	113	4	6	—
<i>Bos taurus</i>	173	6	2	—
<i>Capra hircus</i>	44	6	—	1
<i>Sus scrofa</i>	10	6	—	—
<i>Equus asinus</i>	2	1	—	—
<i>Capreolus capreolus</i>	1	—	—	—
<i>Cervus elaphus</i>	1	1	—	—
<i>Sus scrofa ferus</i>	1	1	—	—

них пам'яток. Слідів знарядь праці на кістковому матеріалі майже не виявлено, за винятком слідів рубання біля основи рогового стрижня кози, що є типовим свідченням заготовки рогових чохлаїв домашніх тварин для подальшої обробки [Кройтор, 2012].

Свина свійська (*Sus scrofa domestica*). Кісткові рештки належать трьом дорослим і трьом ювенільним особинам.

1. Ювенільній особині належить ліва верхня щелепа з функціонуючими молочними зубами і ледь зношеним M^1 (вік 0,5—1 рік).

2. Друга ювенільна особина приблизно такого самого віку представлена нижньою лівою щелепою з повним рядом функціонуючих молочних зубів і не порушеним зношуванням M_1 .

3. Третя особина представлена лівою гілкою нижньої щелепи з подібним станом онтогенетичного розвитку зубної системи (вік 7—11 міс). Ґрунтуючись на стані зубної системи, можна стверджувати, що поросята були забиті під час зимового сезону.

Кабан дикий (*Sus scrofa ferus*). Нижнє ікло (довжина приблизно 80 мм, максимальний діаметр — 13,8, мінімальний — 7,5 мм) належить дикому кабану і є характерним мисливським трофеєм.

Коза свійська (*Capra hircus*). Шість особин, з яких одна — ювенільна, з повним рядом функціонуючих молочних зубів і щойно прорізанним M_2 (індивідуальний вік становить приблизно трохи більше року — тварина була забита у весняно-літній сезон). Цій же ювенільній особині належать ліва гілка нижньої щелепи і опалий дистальний епіфіз правої стегнової кістки (ширина 41,0 мм, передньо-задній промір 48,0 мм). У матеріалі є також ліва гілка нижньої щелепи дорослої особини (довжина молярів 50,5 мм, премолярів — 21,9, усього зубного ряду — 74,0 мм), дистальний фрагмент великої гомілкової кістки, таранної кістки, ціла п'ясткова кістка (довжина 127,3 мм), а також лівий роговий стрижень (довжина 230,0 мм, діаметри основи 57,5 × 33,8 мм).

Кінь (*Equus caballus*). Чотири особини, представлені ізольованими зубами, фрагментами довгих кісток кінцівок і фалангами пальців. Одна особина ювенільна, P_2 якої ледве прорізалася і ще не почав зношуватися (вік приблизно 2,5 року).

Осел (*Equus asinus*). До кісток домашнього осла зараховано п'яткову і дистальний кінець великої гомілкової кістки, що характеризуються розмірами, дрібнішими, ніж кістки коня. Дистальний епіфіз великогомілкової кістки повністю окостенілий і належить статевозрілій особині (ширина епіфіза 51,2 мм, передньо-задній промір 30,0 мм). За розмірами велика гомілкова кістка дещо поступається кістці кулана, ширина дистального епіфіза якої, згідно з В.І. Громовою [Гримова, 1949], становить 61—63 мм і доволі близька до розмірів цієї кістки осла (52—54 мм).

ВРХ (*Bos taurus*). Шість особин, з яких дві ювенільні. Одна ювенільна особина представлена ще не до кінця сформованими кістками кінцівок: дистальний епіфіз променевої кістки і проксимальний епіфіз великогомілкової кістки характеризуються завершальною стадією окостеніння і відокремлені від тіла кістки швом. В одному випадку спостерігається патологічне зрощування плеснової кістки з кістками передплесни. Крім того, в матеріалі наявні M_1 чи M_2 з ледь помітними слідами зношування, що належали ювенільній особині віком 1—2 роки, і не без зношування M_3 , що належав ювенільній особині віком близько 2,5 року.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus*). Козуля представлена лівим рогом, що відпав і був принесений його мешканцями як сировинний матеріал для обробки. Довжина рогу 240 мм, висота першого розгалуження 156,3 мм, діаметр основи рогу 26,0 мм, діаметр розетки 49,1 мм.

Олень звичайний (*Cervus elaphus*). Репрезентований єдиною п'ястковою кісткою (довжина 103,6 мм, максимальний медіолатеральний промір 26,9 мм, максимальний передньо-задній промір 39,0 мм).

УРОЧИЩЕ РОГАНІНА (салтівська культура)

Загальна характеристика. Значна частина кісткового матеріалу — ізольовані щічні зуби. Знахідки кісток кінцівок поодинокі. Кінь представлений в матеріалі найбільшою кількістю кісток від двох особин. Шість скелетних фрагментів коней обвуглені. Рештки ВРХ належать одній особині, згідно з розмірами таранної кістки (довжина 67,6 мм, ширина дистального блока 48,0 мм), — бику. Рештки кози свійської нечисленні, їх видова приналежність визначена за формою третього нижнього моляра (M_3). Олень звичайний представлений пошкодженою таранною кісткою, проксимальним фрагментом п'ясткової кістки (ширина епіфіза 40,0 мм, передньо-задній промір 27,3 мм) і верхнім

Таблиця 24. Структура археозоологічного матеріалу з ур. Роганіна

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені
<i>Equus caballus</i>	41	2	6
<i>Bos taurus</i>	14	1	
<i>Capra hircus</i>	3	1	
<i>Cervus elaphus</i>	3	1	

четвертим преомляром (Р⁴). Рештки оленя звичайного в археозоологічних комплексах салтівської культури трапляються дуже рідко (табл. 24).

ВЕРХНІЙ САЛТІВ (салтівська культура)

Загальна характеристика. Особливістю цього археозоологічного комплексу є домінування свині свійської за кількістю особин, що надає всьому домашньому стаду яскраво виражений осілий характер (табл. 25). Крім свині свійської в археозоологічному комплексі значною кількістю особин (і найбільшою кількістю скелетних фрагментів) представлена ВРХ; на третью місці за кількістю особин — коза свійська. Кількість особин і решток коня свійського порівняно невелика і становить близько 10 % загальної кількості домашніх тварин, що також близько до середніх показників осілих господарств [Кройтор, 2012]. Цікавою є відсутність решток диких тварин, що дає змогу розглядати господарський комплекс з Верхнього Салтова як землеробський, в якому тваринництво відігравало підпорядковану роль, тоді як полювання практично не мало господарського значення. Узагальнюючи дані за сезонами, коли забивали молодих домашніх тварин (у яких зубна система перебувала у стані формування), слід зауважити, що домашніх тварин забивали, загалом, рівномірно цілий рік. Слід зауважити, однак, що більшість поросят (різних віків) забивали в осінньо-зимовий сезон, тоді як практично всі телята були забиті у віці близько року або трохи більше, тобто у весняно-літній сезон. Зважаючи на ці дані, забито майже одночасно принаймні 7 однорічних телят (про дорослих особин нічого сказати не можна), які благополучно перезимували. Ймовірно, забій однорічних телят відбувся після отримання нового приплоду, для того щоб скорегувати поголів'я стада ВРХ відповідно до наявних кормових ресурсів. Очевидно, в однорічному віці вже проявлялися якості й спадкові характеристики тварин, і тих однорічних телят, що не відповідали якимось господарським критеріям, вибраковували, тобто забивали на м'ясо. Напевно, переваження в матеріалі решток однорічних телят є свідченням рутинної селекційної роботи середньовічного тваринника (що свідчить про висо-

кий рівень тваринництва салтівської культури), а не форс-мажорної ситуації. На забій передусім мали йти понівечені тварини або з якимись несприятливими спадковими ознаками. Можливо, посилений забій поросят в осінньо-зимовий сезон відбувався на тлі зменшення відходів рослинництва, які слугували кормовою базою для свині свійської.

Торкаючись видимої невідповідності кількості особин і кісток ВРХ порівняно з показниками свині (табл. 25), пояснення цієї невідповідності слід шукати в тафономічних умовах, в яких формувалася зазначений археозоологічний комплекс. По-перше, більша частина особин свині свійської представлена молодими поросятами, у яких скелет ще не до кінця окостенів і складався з м'якої хрящової тканини, яка або сама зруйнувалася у ході археологізації, або стала здобиччю собак, що харчувалися кухонними рештками. Оскільки зуби поросят складаються зі щільної кісткової тканини, вони добре зберігаються і можуть слугувати надійним джерелом інформації щодо мінімальної кількості особин. У ВРХ кістки кінцівок важкі, щільні, великі, за механічного дроблення дають велику кількість фрагментів, але не руйнуються безслідно, тому їх чисельно більше за порівняно невеликої кількості особин. Беручи до уваги такий нерівномірний характер збереженості кісткових решток, корисно враховувати і кількість кісток, і кількість особин, яким вони належали, що у підсумку дає об'єктивніше уявлення про структуру археозоологічного комплексу.

Таблиця 25. Структура археозоологічного комплексу з Верхнього Салтова

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені	Оброблені
<i>Equus caballus</i>	141	6	7	4
<i>Bos taurus</i>	325	17	5	3
<i>Sus scrofa</i>	98	21	1	—
<i>Capra hircus</i>	40	11	—	—
<i>Canis familiaris</i>	5	3	—	—
<i>Aves</i> sp. et gen. indet.	6	—	—	—

Свиня свійська (*Sus scrofa domestica*).

Це найчисленніша за кількістю особин домашня тварина, проте, як уже зазначалося, кістки свині свійської, на відміну від кісток коня і ВРХ, гірше збереглися і менш численні, представлені в основному ізольованими зубами і фрагментами щелеп. Здебільшого погана збереженість решток свині пояснюється тим, що значна частина належала ювенільним особинам, у яких формування скелета було ще не завершеним. З 21 ідентифікованої особини свині свійської 13 (понад половину) ювенільні та ще 2 — напівдорослі. Ідентифіковано такі особини.

1. Ювенільна особина, представлена майже повним черепом у зчленуванні з нижньою щелепою (табл. 26). M_1 функціонуючий, M_2 прорізалися, молочні зуби були в процесі зміни постійними премолярами, перші різці тільки прорізалися. Стан зубної системи відповідає віку 1 рік. Тварину забито навесні.

Таблиця 26. Проміри черепа ювенільної особини свині свійської з Верхнього Салтова

Опис промірів	Значення промірів, мм
Довжина носових кісток	38,4
Відстань між opisthocranion і rhinion	190,0
Відстань між opisthocranion і nasion	107,7
Відстань між bregma і nasion	71,3
Ширина між орбітами	67,1
Ширина у скроневих дугах	135,8

2. Ювенільна особина, представлена фрагментом нижньої щелепи з постійними P_4 , M_1 і M_2 . Стан зубної системи відповідає віку 1—1,5 року. Тварину забито у весняно-літній, можливо, осінній сезон.

3. Доросла особина зі зношеним M_1 (оголені два великі острівці дентину, що тісно примикають один до одного, емаль жувальної поверхні майже вся стерта) і зношеними P_3 і P_4 . Вік понад 2 роки.

4. Ювенільна особина з M_1 , M_2 і молочними зубами, на стадії заміни постійними. Вік близько року або трохи більше. Тварину забито у весняно-літній сезон.

5. Доросла особина з майже повністю прорізанним M_3 і зношеним M_1 , P_2 і P_3 менш зношені, ніж у особини 3. Вік приблизно 1,5—2 роки. Тварину забито взимку.

6. Ювенільна особина з постійними M_1 , M_2 і P_4 (приблизний вік 15 міс). Тварину забито наприкінці літа.

7. Доросла особина зі зношеним M_3 (витерта вся жувальна поверхня зуба).

8. Доросла особина зі зношеним M_3 .

9. Ювенільна особина з функціонуючими M_1 і M_2 . M_3 ще не прорізався, але помітний в щелепі. Вік між 1 і 1,5 року; тварину забито влітку або на початку осені.

10. Ювенільна особина з функціонуючим M_2 . Вік 1—1,5 року. Тварину забито влітку або восени.

11. Молода особина з прорізанним, але ще не зношеним M_3 . Вік близько 1,5 року або трохи більше. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

12. Молода особина зі ще не повністю прорізанним M_3 . Вік близько 1,5 року. Тварину забито восени.

13. Велика доросла особина.

14. Ювенільна особина з M_1 і функціонуючими молочними зубами. Вік 0,5—1 рік. Тварину забито в осінньо-зимовий період.

15. Обпалена нижня щелепа з P_3 і P_4 . Вік не менше 1,5 року. Тварину забито в осінньо-зимовий сезон.

16. Ювенільна особина з молочними зубами на початковій стадії зношування і M_1 , практично не порушеним зношуванням. Вік близько 6 міс. Тварину забито восени.

17. Ювенільна особина, представлена лицевою частиною черепа і обома гілками нижньої щелепи з повними рядами функціонуючих молочних зубів і першими нижніми і верхніми молярами на ранній стадії проростання. Вік близько 6 міс. Тварину забито восени.

18. Ювенільна особина, представлена черепом з пошкодженими потилицею і ростральною частиною. Зубна система характеризується функціонуючим рядом верхніх молочних зубів і M^1 на ранній стадії проростання. Вік приблизно 6 міс. Тварину забито восени.

19. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 , M_2 у процесі проростання. Вік близько 1 року або менше. Тварину забито навесні або наприкінці зими.

20. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 , M_2 не повністю прорізався і не був зношеним. Вік близько 1 року або менше. Тварину забито навесні або наприкінці зими.

21. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і M_1 з легкими слідами зношеності. Вік близько 6 міс. Тварину забито восени.

Коза свійська (*Capra hircus*). Матеріал включає рештки дев'яти різновікових особин, представлених фрагментами верхніх і нижніх щелеп, ізольованими зубами і фрагментарними кістками кінцівок (3 великі гомілкові кістки, 3 таранні кістки, 1 плечова кістка, 1 п'ясткова кістка, 2 лопатки). Сім з 12 ідентифікованих особин (понад половини) ювенільні. Ідентифіковано такі особини.

1. Ювенільна особина з молочними зубами на ранній стадії зношування; M_1 не зберігся, але, можливо, вже прорізався. Вік близько 6 міс. Тварину забито восени.

2. Ювенільна особина із зубною системою на подібній стадії розвитку, але молочні зуби дещо сильніше зношені. Слідів зношеності на M_1 немає. Вік близько 6 міс. Тварину забито восени.

3. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами і зношеним M_1 , інші зуби не збереглися. Вік близько 1 року.

4. Ювенільна особина з функціонуючими молочними зубами, M_1 і M_2 ; M_3 ще не прорізався. Вік близько 1,5 року. Тварину забито восени.

5. Ювенільна особина з молочними зубами, зношеним M_1 і M_2 на ранній стадії росту. Вік 1 рік. Тварину забито навесні.

6. Ювенільна особина з подібним з попередньою станом розвитку зубної системи: функціонуючі мо-

лочні зуби, зношений M_1 ; M_2 на ранній стадії росту. Вік 1 рік. Тварину забито навесні.

7. Ювенільна особина з M_3 на ранній стадії зростання. Вік близько 2 років або трохи менше (1 рік і 8—10 міс).

8—12. П'ять особин статовозрілі, віком понад 2 роки. У чотирьох з них премоляри були на початковій стадії зношування. У одній особини премоляри більш зношені, ніж у решти.

Собака (*Canis familiaris*). Домашня собака (три дорослі особини) представлена черепом зі зруйнованою мозковою частиною (табл. 27), трьома фрагментами нижньої щелепи, епістрофеєм і атласом.

Таблиця 27. Проміри черепа собаки з Верхнього Салтова

Параметр	Значення промірів, мм
Відстань від переднього краю очної ямки до prosthion	84,8
Відстань від заднього краю P^4 до prosthion	81,8
Довжина твердого піднебіння	94,2
Ширина біля іклів	37,8
Ширина біля P^4 (на рівні верхніх хижих зубів)	62,0
Відстань між nasion і prosthion	101,0

ВРХ (*Bos taurus*). Представлена найчисленнішими кістковими рештками в матеріалі з Верхнього Салтова, займає друге місце за чисельністю особин (після свині). В матеріалі є ізольовані зуби, фрагменти трубчастих кісток, деякі кістки (метаподії, променева, плечова, лопатка) збереглися повністю або майже повністю. В матеріалі також є сім задовільно збережених нижніх щелеп, три рогові стрижні, два майже повні черепи. Чотири особини є статовозрілими з повністю сформованою зубною системою. Сім особин (у тому числі окрема особина з ями) характеризуються подібним станом розвитку зубної системи, відповідним віком трохи більше року: повний ряд функціонуючих молочних зубів, M_1 досить зношений, M_2 ледь прорізався і майже не зношений або зовсім не зношений.

У матеріалі спостерігаються такі генетично зумовлені відхилення — відсутність P_2 на одній правій гілці нижньої щелепи, а також патологічне новоутворення у вигляді пористості й деформації проксимального епіфіза метатарсальної кістки. Відсутність самого переднього зуба в ряду щічних зубів (P_2 , або другого нижнього премоляра) вказує найімовірніше на імбридинг — явище, за якого проявляються якісь незвичайні мутації у результаті тривалого близькоспорідненого схрещування. Це могло бути наслідком обмеженої кількості племінних тварин у стаді, від-

сутністю обміну тваринами з іншими господарствами з метою поліпшення породи або його ускладненістю. Патологічні зміни п'ясткової кістки свідчать про те, що хвору тварину не вибраковували, а використовували в господарстві. Судячи з усього, це була вже досить велика вгодована для забою тварина.

Наявні в матеріалі три рогові стрижні ВРХ мають біля основи сліди рубального знаряддя. В одному випадку це кілька ударів по колу біля основи рогового стрижня, у двох інших — лише один удар. Слідів кухонної обробки туш немає.

Два черепи задовільної збереженості належать ювенільним особинам. У них зруйновані носові і передщелепні кістки, а також основи черепа. Є також окципітально-базікраніальна частина черепа дорослішої тварини, у якого великий потиличний отвір не зруйнований.

Окремо знайдена в ямі ювенільна особина представлена практично цілим черепом (зруйновані лише носові кістки й ліва передщелепна кістка) у зчленуванні з нижньою щелепою, лівими тазовою і стегновою кістками, правими лопаткою і плечовою кісткою і атласом. Епіфізи стегнової й плечової кісток ще не зрослися. Зубна система характеризується функціонуючими молочними зубами і постійними верхніми і нижніми першими молярами, а також другими молярами у процесі росту. Вік — близько року або трохи більше. Жодних слідів знарядь чи інших пошкоджень на поверхні кісток не виявлено. Тварину забито у весняно-літній сезон. Разом з частковим скелетом ВРХ в ямі було виявлено таранну кістку великої свині й епістрофей собаки. З огляду на біометричний розподіл таранних кісток (елемент скелета, що у найменш пошкодженому вигляді зберігається в археозоологічному комплексі), кількість биків і корів у стаді була приблизно однаковою (рис. 122).

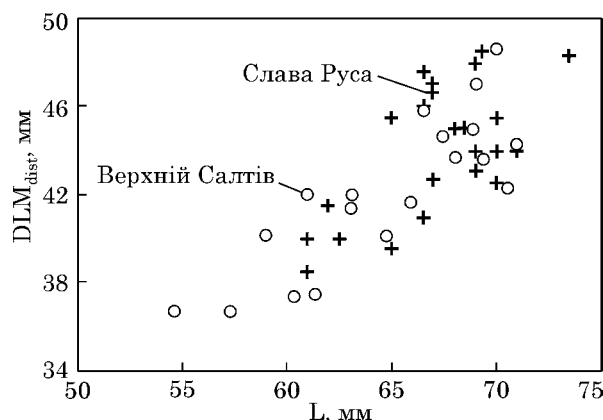

Рис. 122. Розподіл таранних кісток ВРХ з Верхнього Салтова на точковій діаграмі.

Для порівняння використано дані щодо ВРХ з пізньоантичної пам'ятки Слава Руса (Румунія) (за даними: [Stanc, 2009]). Добре виражений статевий диморфізм у розмірах таранної кістки

Кінь (*Equus caballus*). П'ять особин, з яких принаймні одна — ювенільна. На деяких кістках (перша фаланга, п'яtkова, тазова кістки, голівка стегнової кістки) виявлено сліди ударів різальним знаряддям (свідчення гіпофагії?). На одній дистальній частині метаподія й дистальному епіфізі плечової кістки виявлено патологічне розростання кісткової тканини. Це може бути непрямим свід-

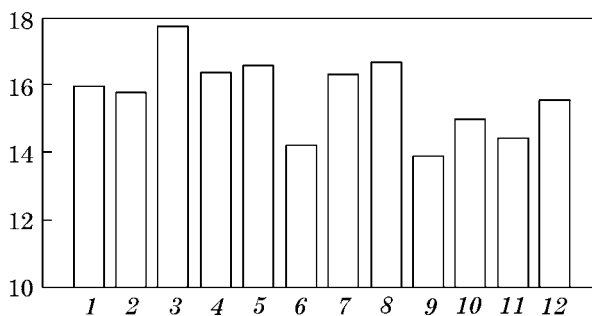

Рис. 123. Відносна масивність п'яtkових кісток у свійських, диких і пізньоплейстоценових коней (відношення довжини п'яtkа до ширини діафіза посередині, %).

1 — шатилівський тарпан; 2 — *Equus gmelini*; 3 — пізній плейстоцен; 4 — ботайський кінь; 5 — *E. uralensis*; 6 — *E. przewalskii*; 7 — *E. lenensis*; 8 — *E. latipes*; 9 — П'ятницьке-І; 10, 11 — Верхній Салтів; 12 — Мохнач-П. Дані щодо ботайського коня, коня Пржевальського (*E. przewalskii*) і викопних коней (*E. lenensis*, *E. uralensis*, *E. latipes*) взято з роботи [Кузьміна, 1997], щодо тарпана — з роботи [Громова, 1949]

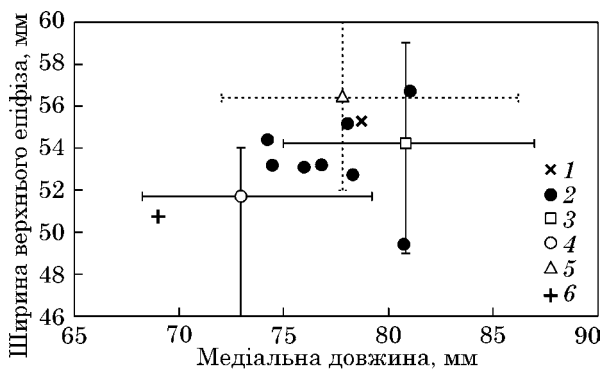

Рис. 124. Розміри перших пальцевих фаланг домашніх, диких і пізньоплейстоценових коней.

1 — Уч-Баш; 2 — салтівський кінь; 3 — ботайський кінь; 4 — *Equus gmelini*; 5 — *E. uralensis*; 6 — шатилівський тарпан. Дані щодо ботайського коня, коня Пржевальського (*E. przewalskii*) і викопних коней (*E. lenensis*, *E. uralensis*, *E. latipes*) наведено з роботи [Кузьміна, 1997], щодо тарпана — з роботи [Громова, 1949], щодо коня з пам'ятки раннього залізного віку Уч-Баш — з роботи [Кройтор, 2012]

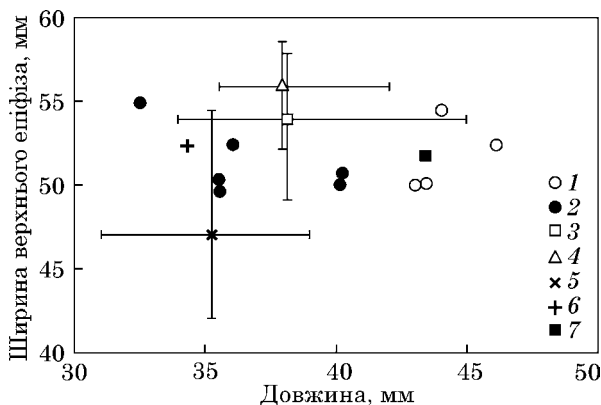

Рис. 125. Розміри других пальцевих фаланг домашніх, диких і пізньоплейстоценових коней.

1 — Уч-Баш; 2 — салтівський кінь; 3 — Ботай; 4 — *Equus uralensis*; 5 — *E. gmelini*; 6 — шатилівський тарпан; 7 — Водяне. Дані щодо ботайського коня, коня Пржевальського (*E. przewalskii*) і викопних коней (*E. lenensis*, *E. uralensis*, *E. latipes*) взято із роботи [Кузьміна, 1997], щодо тарпана — з роботи [Громова, 1949], щодо коня з пам'ятки раннього залізного віку Уч-Баш — з роботи [Кройтор, 2012]

ченням того, що тварину з патологічним новоутворенням не об'їжджали і не використовували як тяглову силу, оскільки фізично була непридатною, а утримували з іншою метою, найшвидше як м'ясу.

Попередній аналіз кісткових решток виявив деякі специфічні риси породи салтівських коней. Це порівняно дрібна і дуже тонконога тварина. П'яtkні кістки у салтівських коней дуже тонкі, за цією ознакою наближаються до найтонконогіших форм диких і домашніх коней (рис. 123).

Розміри і пропорції пальцевих фаланг салтівських коней займають проміжне положення між найдавнішими домашніми кіньми з Ботаю (Казахстан) і дикими європейськими тарпанами (рис. 124, 125). Особливістю других пальцевих фаланг у них є відносна потужність (ширина фаланги посередині більше довжини), що зближує коней з Верхнього Салтова з давніми кіньми з Ботаю, а також дикими формами коней (тарпан, пізньоплейстоценові коні) і відрізняє від давніх порід домашніх коней Східної Європи (кінь гетів і кінь раннього залізного віку Криму) (рис. 125).

Рештки тварин з окремих поховань Верхнього Салтова

1. Ліва стегнова кістка ВРХ, належить молодій особині (табл. 28). Епіфізи ще не приросли остаточно до діафіза. Вік тварини близько 2 років.

2. Ліва стегнова кістка ВРХ, належить ювенільній особині. Проксимальний епіфіз ще не зрісся з тілом кістки, відсутній. Дистальний епіфіз ще не

Таблиця 28. Проміри стегнової кістки ВРХ з поховання 1

Опис промірів	Значення промірів
Максимальна довжина	365,0
Функціональна довжина	340,0
Ширина дистального епіфіза	97,0
Передньо-задній промір дистального епіфіза	125,5

приріс, слабомінералізований. Довжина кістки близько 220 мм.

3. Права стегнова кістка ювенільної особини ВРХ. Епіфізи не приросли і втрачені. Діафіз слабомінералізований. Розміри трохи більші, ніж у попередньої особини.

4. Ліва стегнова кістка ювенільної особини (табл. 29) і ліва таранна кістка ДРХ. Верхній і нижній епіфізи ще не зрослися з діафізом. У таранній кістці просвердлено два отвори, її частини, що виступають, відшліфовані. Деякі ознаки стегнової і таранної кісток зближують їх з кістками домашньої вівці.

Таблиця 29. Проміри стегнової кістки ДРХ з поховання 4

Опис промірів	Значення промірів
Ширина дистального епіфіза	41,9
Передньо-задній промір дистального епіфіза	47,3
Таранна кістка	
Довжина	34,2
Дистальна ширина	21,7
Дистальний передньо-задній промір	17,1

П'ЯТНИЦЬКЕ-І (салтівська культура)

Загальна характеристика. Цей археозоологічний комплекс виділяється певними специфічними рисами, які, можливо, заслуговують на пильнішу увагу (табл. 30). Передусім слід зазначити вкрай невелику кількість решток диких тварин, які становлять близько 1 % усієї кількості діагностованих кісткових решток (усі знайдені у розкопі 3). Іншою специфічною особливістю матеріалу є повна відсутність кісток домашньої собаки, що незвично для постійних поселень людини. Своєрідною є і структура домашнього стада: близько третини кіс-

Таблиця 30. Структура археозоологічного матеріалу з П'ятницького-І

Тварина	Кістки	Особини	Оброблені	Обвуглені	Погризи
<i>Equus caballus</i>	149	28	1	—	—
<i>Bos taurus</i>	206	25	2	1	—
<i>Sus scrofa</i>	110	20	—	2	—
<i>Ovis aries</i>	44	11	—	—	—
<i>Capra hircus</i>	13	4	1	—	—
<i>Ovis/Capra</i>	28	11	—	—	—
<i>Alces alces</i>	4	2	1	—	—
<i>Ursus arctos</i>	1	1	—	—	—
<i>Vulpes vulpes</i>	1	1	—	—	—
Не визначені	45		2	—	1
Усього	601	102	7	3	1

ткових решток (34 %) належать ВРХ, тоді як решток ДРХ удвічі менше (17 %). Рештки домашньої вівці (9 %) значно переважають над рештками кози (3 %). Доволі численними є рештки свині свійської (22 %), однак це зумовлено наявністю в опису 397 (глибина 40 см) часткових скелетів двох молодих поросят. Головна відмінність археозоологічного комплексу пам'ятки — велика кількість решток коней — 27 % загального числа кісткових решток, що ставить коня на друге місце за кількістю кісток після ВРХ. Імовірно, високу чисельність їх слід інтерпретувати як наслідок культурного впливу носіїв кочового способу життя. Тим не менше переважання ВРХ над ДРХ найшвидше вказує на те, що цей вплив не привів до особливої перебудови господарсько-виробничого укладу: ВРХ, яка зазвичай є супутником осілих землеробських господарств, залишалася важливою з господарської точки зору свійською твариною. Висновки щодо осілого типу господарювання також підкріплюються порівняно численними рештками свині свійської. Полювання в господарстві займало вкрай незначну роль, очевидно, з цим пов'язана і відсутність решток собаки свійської.

Кінь (*Equus caballus*). Усього 28 особин, визначених за рештками зубів, з яких 6 ювенільних і 2 сенільні. 24 особини, представлені ізольованими зубами, фрагментами нижніх щелеп і кісток кінцівок, походять з розкопу 3. Найцікавішою знахідкою є майже повний череп старого жеребця з нижньою щелепою (табл. 31).

Чотири молоді особини з розкопу 9 представлені ізольованими верхніми і нижніми корінними зубами й кістками кінцівок: дві перші пальцеві фаланги, дві другі пальцеві фаланги задніх кінцівок, задня третя (копитна) пальцева фаланга, різцева частина черепа, ціла п'ясткова кістка, фрагменти кісток кінцівок, дві таранні кістки, п'ясткова кіс-

Таблиця 31. Проміри черепа жеребця з пам'ятки П'ятницьке-І

Параметр	Значення, мм
Кондило-базальна довжина	513,0
Відстань від орбіти до точки prosthion	335,0
Довжина діастеми на черепі	90,2
Відстань від другого премоляра (P ²) до prosthion	123,0
Довжина верхнього ряду щічних зубів (P ² —M ³)	175,0
Довжина верхнього ряду премолярів (P ² —P ⁴)	93,0
Довжина верхнього ряду молярів (M ¹ —M ³)	80,4
Відстань від заднього краю потиличних виростків до M ³	220,0
Довжина твердого піднебіння (vomer)	266,0
Довжина носових кісток	193,0
Відстань між точками prosthion і opistocranium	545,0
Відстань від заднього краю потиличних виростків до переднього краю P ²	395,0
Ширина носових кісток	113,0
Ширина верхніх різців	70,7
Ширина потиличних виростків	87,1
Ширина потилиці	121,6
Висота потилиці (відстань між basion і opistocranium)	100,1
Довжина нижнього ряду щічних зубів (P ² —M ³)	171,0
Довжина нижнього ряду премолярів (P ² —P ⁴)	82,3
Довжина нижнього ряду молярів (M ¹ —M ³)	80,7
Довжина діастеми нижньої щелепи	76,1
Висота нижньої щелепи в середині діастеми	42,0

тка, колінна чашечка, фрагменти тазової кістки, ізольовані нижньокорінні зуби. Фрагмент тазової кістки, очевидно, розрубаний в частині вертлюжної западини (свідчення оброблення туші забитої тварини?). Вік одного з коней, зважаючи на стадію онтогенетичного розвитку верхніх різців (перший різець I¹ вже змінився на постійний, I² ще не змінився), близько 3 років або трохи більше. У іншій особини M₃ був на початковій стадії зношування, що відповідає віку 3,5 року.

ВРХ (*Bos taurus*). Рештки 22 особин виявлені в розкопі 3, з них 5 ювенільних з молочними зубами. Матеріал представлений всіма частинами скелета, у тому числі єдиною цілою метакарпальною кісткою. Деякі трубочасті кістки, наприклад п'ясткова і плюснава з опису 210, розколоти вздовж, очевидно, з метою добування кісткового мозку.

Три статевозрілі особини виявлені в розкопі 9. Матеріал включає кістки зап'ястя і заплюсни, фрагменти пальцевих фаланг, довгих кісток кінцівок, лопатки, черепи, нижні щелепи, дві таранні кістки, дві шпорові кістки. Друга пальцева фаланга повністю обуглена. У одній з них, старшої, зубна система — на значній стадії зношеності. У молодій особини M³ ледь прорізався, дистальний епіфіз променевої й проксимальний епіфіз плечової кістки — на завершальній стадії окостеніння (ще добре помітний шов). Епіфіз дистального фрагмента великої гомілкової кістки також характеризується завершальною стадією скостеніння (помітний шов). На цьому фрагменті помітні шість насічок, залишених різальним або рубальним знаряддям. Індивідуальний вік молодшої особини близько 2 років.

Коза свійська (*Capra hircus*). У розкопі 3 виявлено рештки трьох особин: нижня щелепа з P₂—M₃ і кістки посткраніального скелета з опису 290 (на глибині 40 см) (табл. 32), також рештки двох ювенільних особин (6 міс і 1—1,5 року), представлені правою і лівою гілками нижньої щелепи, правою верхньою щелепою з молочними зубами, роговим стрижнем. Останній має біля основи сліди кількох ударів різальним або рубальним знаряддям.

Таблиця 32. Рештки кози свійської з поселення П'ятницьке-І (розкоп 3)

Параметр	Значення, мм
L P ₂ —M ₃	78,4
L P ₂ —P ₄	8,2
L M ₁ —M ₃	49,8
L M ₃	23,6
D M ₃	8,2
L talus	30,8
DLM _{dist} talus	20,5

У розкопі 9 виявлено рештки статевозрілої особини, представлені роговим стрижнем, ребром, лопаткою і правою гілкою нижньої щелепи. Зважаючи на невеликі розміри (довжина нижнього зубного ряду 71,0 мм), вони належать самці.

Вівця свійська (*Ovis aries*). З 11 ідентифікованих особин 5 — ювенільні. Матеріал включає численні фрагменти кісток кінцівок, одну цілу п'ясткову кістку, ізольовані корінні зуби, а також лобно-тім'яний фрагмент черепа комолої самки (яма 2, розкоп 9, опис 115).

ДРХ (*Ovis, Capra*). Рештки ДРХ здебільшого занадто роздроблені й не підлягають точнішому визначенню. Слід згадати ювенільну особину з опису 24, представлену правою гілкою нижньої щелепи (вік близько 1—1,5 року) і ювенільну особину з опису 397 (глибина 40 см) (вік 6 міс). Решта особин статевозрілі.

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*).

Представлена 20 особинами і займає третє місце за чисельністю особин. З розкопу 3 ідентифіковано 15 різновікових особин, з яких 11 — ювенільні.

Особина 1. Ювенільна, представлена фрагментом правої гілки нижньої щелепи з PD_4 і M_1 у процесі росту (вік близько 6 міс), а також фрагментом ребра і кісток кінцівок. Один фрагмент кістки обвуглений. Тварину забито восени (опис 381).

Особина 2. Ювенільна, їй належать права гілка нижньої щелепи, фрагмент черепа і плечової кістки. Вік близько 6 міс (опис 10).

Особина 3. Ювенільна, представлена правою гілкою нижньої щелепи. Індивідуальний вік 6—12 міс (опис 24).

Особина 4. Ювенільна, представлена черепом і фрагментом нижньої щелепи з M_1 і M_2 у процесі росту. Індивідуальний вік близько 12 міс (опис 48).

Особина 5. Ювенільна, представлена лівою гілкою нижньої щелепи з PD_3 , PD_4 та M_1 на стадії зростання. Індивідуальний вік не більше 6 міс. Тварину забито восени (опис 121).

Особина 6. Ювенільна, представлена фрагментами щелеп і кісток кінцівок. Вік менше 6 міс (опис 397, глибина 40 см).

Особина 7. Ювенільна. Вік, як у попередньої (опис 397, глибина 40 см).

Особина 8. Ювенільна, представлена нижньою щелепою. Вік близько 6 міс (опис 397, глибина 80 см).

Особина 9. Ювенільна, представлена фрагментами нижньої щелепи і черепа. Вік 6—12 міс (опис 210).

Особина 10. Ювенільна. Вік, як у попередньої (опис 210).

Особина 11. Ювенільна, представлена лівою гілкою нижньої щелепи з молочними зубами і M_1 . Вік 6—12 міс (опис 117).

П'ять молодих і ювенільних особин з розкопу 9 представлені фрагментами верхніх і нижніх щелеп, черепа, кісток кінцівок (дві променеві), хребця, ребра, тазової, таранної кісток, лопаткою, ізольованими зубами. Колір однієї з променевих кісток змінений у результаті термічної обробки. Особини з розкопу 9.

Особина 12. Ювенільна, представлена лівою верхньою щелепою з повним рядом ледь порушених зношуванням молочних зубів і M^1 у процесі проростання. Індивідуальний вік близько 6 міс.

Особина 13. Ювенільна, представлена верхньою щелепою з низкою функціонуючих молочних зубів, M^1 на початковій стадії зношування і M^2 у процесі проростання. Разом зі щелепою знайдені фрагменти лопатки, ребра і хребця. Вік трохи менше 1 року.

Особина 14. Ювенільна, представлена правим ізольованим M_2 , що ще не прорізався повністю. Вік близько 1 року.

Особина 15. Ювенільна, представлена фрагментом правої гілки нижньої щелепи з P_4 — M_2 . M_3 випав або ще не прорізався. Вік 1—1,5 року.

Особина 16. Молода, представлена нижньою щелепою самця з іклами і M_3 в процесі проростання.

Лось (*Alces alces*). Права і ліва верхньощелепові кістки з P^2 — M^3 і фрагменти нижньої щелепи, що належали двом статевозрілим особинам.

Бурий ведмідь (*Ursus arctos*). Бурому ведмедеві належить невеликий фрагмент корінного зуба, знайдений у розкопі 3.

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*). Вид представлений єдиним фрагментом великої гомілкової кістки (дистальна частина) з розкопу 3.

СЕЛИЩЕ МОХНАЧ-П
(салтівська культура)

Загальна характеристика. Археологічний матеріал нечисленний, включає рештки домашніх тварин і кілька фрагментів кісток людини (табл. 33). До складу входять рештки чотирьох статевозрілих особин коней, ідентифікованих по зубах з різним ступенем зношеності (одна особина сенільна). ВРХ також представлена чотирма особинами, одна з яких ювенільна. Кілька скелетних решток, у тому числі обгоріле нижнє ікло самки, належить двом статевозрілим особинам свині свійської, одна з яких характеризується просунутою стадією зношування зубної системи. Кістки ДРХ (метатарс, п'ятова кістка, велика гомілкова кістка і правий верхній моляр статевозрілої особини) сильно фрагментовані, що не дає змоги визначити роду приналежність матеріалу. Деякі кістки обвуглені; інших явних слідів людської діяльності не виявлено. В цілому археозоологічний комплекс є типовим для салтівської культури.

Таблиця 33. Видова і кількісна структура археозоологічного комплексу з селища Мохнач-П

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені
<i>Equus caballus</i>	59	4	2
<i>Bos taurus</i>	119	4	3
<i>Sus scrofa domesticus</i>	5	2	1
<i>Ovis / Capra</i>	5	1	—
<i>Homo sapiens</i>	3	1	—
Не визначено	279	—	9

ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ
(салтівська культура)

Загальна характеристика. Порівняно невеликий археозоологічний комплекс характеризується домінуванням кісткових решток домашніх тварин. Дикій тварині (лисиці) належить єдина кістка. Найчисленнішою за кількістю особин (майже поло-

вина поголів'я умовного домашнього стада) є ВРХ. Особливістю комплексу є досить велика кількість обвуглених кісток, насамперед коня (табл. 34).

Таблиця 34. Видова і кількісна структура археозоологічного комплексу з городища Мохнач

Вид	Кістки	Особини	Обвуглені	Сліди знарядь
<i>Equus caballus</i>	69	5	8	—
<i>Bos taurus</i>	127	13	3	1
<i>Sus scrofa domesticus</i>	25	4	—	—
<i>Ovis aries</i>	19	5	1	—
<i>Vulpes vulpes</i>	1	1	—	—

Кінь (*Equus caballus*). Усього п'ять статевозрілих особин. Одна з них, знайдена окремо (опис 590), ще доволі молода (M_3 на початковій стадії зношування). Велика частина її решток (M_3 , дистальний фрагмент метаподії, фрагменти першої пальцевої фаланги, перша пальцева фаланга задньої кінцівки, друга пальцева фаланга, астрагал) обпечена і обвуглена.

ВРХ (*Bos taurus*). 12 статевозрілих особин і 1 ювенільна (наявний повний ряд нижніх молочних зубів, ледь прорізався M_1 , вік близько 6 міс). У матеріалі є обпалені кістки: астрагал, дистальний епіфіз великої гомілкової кістки і фрагмент лопатки. На дистальному фрагменті плечової кістки — сліди від різального знаряддя.

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*). Чотири особини, в тому числі — статевозріла самка (представлена правою верхньою щелепою з P^4 — M^3 і верхнім іклом), молода особина, у якої зубна система була на завершальній стадії формування (представлена верхньою щелепою з M^1 і M^2 , M^3 не зберігся, але, можливо, не повністю прорізався, а також фрагментом правої гілки нижньої щелепи з M_1), і двоє поросят віком менше року, представлені кістками кінцівок у зчленуванні і фрагментами нижньої щелепи.

Вівця свійська (*Ovis aries*). Чотири статевозрілі особини, представлені фрагментами кісток кінцівок та ізольованими зубами. Дистальний фрагмент плечової кістки обвуглений.

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*). Єдиний представник дикої фауни в археозоологічному комплексі, якому належить ціла променева кістка (довжина 115 мм).

ГОРОДИЩЕ ВОДЯНЕ (роменська культура)

Загальна характеристика. Археозоологічний комплекс ссавців характеризується видовою різноманітністю і домінуванням представників дикої

фауни, які становлять у комплексі 3/4 загальної кількості особин (табл. 35, 36). Найчисленніші в матеріалі рештки лосів і диких кабанів. Дика фауна археозоологічного комплексу представлена виключно лісовими видами.

Таблиця 35. Видова і кількісна структура археозоологічного комплексу з городища Водяне

Вид	Кістки	Особини	Сліди обробки	Обпалені
<i>Alces alces</i>	45	3	—	1
<i>Capreolus capreolus</i>	12	1	—	1
<i>Cervus elaphus</i>	14	1	5	—
<i>Bison bonasus</i>	1	1	—	1
<i>Bos taurus</i>	8	1	1	—
<i>Sus scrofa ferus</i>	36	4	—	—
<i>Equus caballus</i>	14	2	—	—
<i>Castor fiber</i>	15	1	—	—
<i>Ursus arctos</i>	5	1	—	—
<i>Canis familiaris</i>	2	1	—	—
У сь о г о	152	16	6	4

Таблиця 36. Городище Водяне, яма 14, на печі, глибина 70 см

Вид	Кількість кісток
<i>Alces alces</i>	3
<i>Sus scrofa ferus</i>	7
<i>Cervus elaphus</i>	1

Слід зауважити, що якщо не всі, то принаймні більшість решток диких тварин належать великим самцям, що вказує на явну вибірковість мисливців і стійкий, не випадковий характер полювання. Усі кістки диких тварин роздроблені. Винятком є бобер, представлений практично цілим, хоча і пошкодженим черепом з нижньою щелепою.

Нечисленні рештки ВРХ належать молодій особині зі ще не зовсім сформованим скелетом. Сліди діяльності людини на кістках незначні: це сліди рубки на фрагментах рогів оленя звичайного (можливо, розчленування рогів на невеликі заготовки для подальшої обробки), шліфування на одному фрагменті рогу і численні насічки на п'ястковій кістці ВРХ. На деяких кістках диких тварин (лося, козулі й тура) помітні сліди, залишені вогнем.

Окремий невеликий комплекс з ями 14 включає рештки лося, оленя звичайного і дикого кабана та за характером відповідає загальній структурі археозоологічного матеріалу з городища (табл. 36).

Лось (*Alces alces*). Три особини представлені фрагментами верхніх і нижніх щелеп, фрагмента-

ми трубчастих кісток, п'яtkової кістки, фалангами пальців. Один фрагмент таранної кістки обвуглений. Згідно з розмірами третіх нижніх молярів, це були великі особини, ймовірно, самці.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus*). Одна особина представлена обома таранними кістками, першими пальцевими фалангами, фрагментом нижньої щелепи з серією премолярів (P₂—P₄), верхньою щелепою з повним рядом щічних зубів (P²—M³) і проксимальним фрагментом метакарпа.

Олень звичайний (*Cervus elaphus*). Представлений порівняно невеликою кількістю решток, який за чисельністю поступається лосеві й дикому кабану. Матеріал включає п'ять пальцевих фаланг, одну пошкоджену таранну кістку, дистальний фрагмент плечової кістки, чотири фрагменти рогів. Усі фрагменти рогів мають сліди обробки: частина штанги з розгалуженням (відростки і штанга рогу обрубані), обрубаний з одного кінця фрагмент штанги рогу, фрагмент рогу з насічками і слідами рубання, відросток рогу з відшліфованою поверхнею.

Зубр (*Bison bonasus*). До зубра можна зарахувати таранну кістку, що відрізняється винятково великими розмірами і перевершує аналогічні проміри ВРХ. Довжина таранної кістки (80,0 мм) — у межах мінливості цього проміру у зубра з Молдавії (65,5—91,0 мм [Давид, 1982]). Дистальна ширина таранної кістки 50,5 мм. Кістка має сліди зіткнення з вогнем.

Кабан дикий (*Sus scrofa ferus*). Матеріал містить ізольовані корінні зуби, фрагменти щелеп і кісток кінцівок від трьох особин. Два праві нижні ікла належать винятково великим самцям дикого вепра. Довжина ікла крайньої збереженості 210 мм, його максимальний діаметр 29,5 мм, мінімальний — 17,2 мм.

Бобер (*Castor fiber*). Знайдено повний скелет голови (пошкоджений череп, права і ліва гілки нижньої щелепи, верхні й нижні різці), а також п'яtkову і стегнову кістки. Порівняно повно збережений череп з нижньою щелепою відрізняє цю знахідку від інших тварин з цієї пам'ятки.

Ведмідь (*Ursus arctos*). Представлений прямою гілкою нижньої щелепи з першим і другим нижніми молярами, а також дистальним фрагментом стегнової кістки. Зважаючи на зношеність зубів, кісткові рештки належали старій особині.

Кінь (*Equus caballus*). Дві особини представлені ізольованими верхнім і нижнім молярами, нижнім другим премоляром, першою і другою пальцевими фалангами і фрагментами трубчастих кісток кінцівок. У контексті цього археозоологічного комплексу, що складається приблизно на 85 % з решток диких тварин, складно навести чіткі аргументи на користь належності кісткових решток до решток дикого тарпана або свійського коня. Можна лише зауважити, що з огляду на розміри зубів, дрібнозубість коней з городища і подовженість другої пальцевої фаланги (рис. 125) відрізняє їх від

домашніх коней салтівської культури і, ймовірно, зближує зі свійським конем раннього залізного віку Криму. Однак оскільки у нашому розпорядженні є лише один випадок, слід утриматися від передчасних і далекоюсяжних висновків. Верхній моляр (довжина жувальної поверхні 25,3 мм, її ширина — 25,4 мм, довжина протокона 13,0 мм) характеризується відносно довгим протоконом (відношення довжини протокона до довжини жувальної поверхні 51,4 %). Це відрізняє досліджені рештки від кісток дикого тарпана.

ВРХ (*Bos taurus*). Представлена кістками кінцівок і одним ізольованим верхнім моляром. Стан онтогенетичного розвитку кісток кінцівок вказує на ювенільний вік особини: дистальні епіфізи плечової й променевої кісток не до кінця зрослися з діафізом. На діафізі й верхньому кінці плеснової кістки спостерігаються численні сліди ударів гострим знаряддям і поперечні насічки. Виходячи з розмірів таранної кістки, кісткові рештки належать молодому бичку.

Собака свійський (*Canis familiaris*). Порівняно невеликій собаці належать проксимальний фрагмент променевої кістки і верхній моляр.

ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ (роменська культура)

Загальна характеристика. За кількістю кісткових решток і особин (20) в археозоологічному комплексі домінують дикі тварини (табл. 37). Список диких тварин включає дикого кабана, зубра, лося, козулю й буроного ведмедя — типових лісових видів, а також річкового бобра — мешканця річкових заплавл. Очевидно, мисливство було основою господарювання на цьому поселенні. Домашні тварини в матеріалі нечисленні (один кінь, п'ять особин ВРХ, одна особина ДРХ). Питання про наявність свійської свині в матеріалі залишається відкритим, про-

Таблиця 37. Структура археозоологічного матеріалу з роменської пам'ятки Мохнач

Вид	Кістки	Особини	Обпалені	Оброблені
<i>Alces alces</i>	50	4	2	—
<i>Bison bonasus</i>	2	1	—	—
<i>Capreolus capreolus</i>	8	1	—	—
<i>Sus scrofa ferus</i>	37	9	—	—
<i>Equus caballus</i>	9	1	—	—
<i>Castor fiber</i>	18	4	—	—
<i>Ursus arctos</i>	3	1	—	—
<i>Homo sapiens</i>	2	1	—	—
<i>Capra/Ovis</i>	4	1	—	—
<i>Bos taurus</i>	28	5	—	1

те у будь-якому випадку неможливо говорити про тваринництво як основу господарювання на цій пам'ятці.

Кінь свійський (*Equus caballus*). Чотири верхні щічні зуби, один нижній щічний зуб, фрагмент різцевої частини нижньої щелепи, вертлужна западина тазової кістки, друга пальцева фаланга. Кісткові рештки належать одній особині.

ВРХ (*Bos taurus*). За кількістю особин посту- пається дикому кабану, за кількістю кісткових решток — основним мисливським об'єктам поселення: лосю і дикому кабану. Представлена трьома дорослими особинами з повністю сформованою зубною системою і однією особиною, у якої M_3 був на ранній стадії зростання (відповідає віку 2—2,5 року). Зубна система п'ятої молодшої особини приблизно такого самого віку (2—2,5 року) характеризується наявністю M_1 , M_2 і зношеними молочними зубами перед їх заміною постійними. Кісткові рештки ВРХ переважно не мають слідів знарядь праці, за винятком перерубаного різальним знаряддям праці верхнього відростка грудного хребця.

ДРХ (*Ovis, Capra*). Матеріал включає дві таранні кістки, кістку п'яти, дистальний фрагмент лівої ліктьової кістки.

Бобер річковий (*Castor fiber*). Матеріал представлений п'ятьма фрагментами нижніх щелеп, однією верхньою щелепою, трьома верхніми й одним нижнім різцями, трьома правими стегновими кістками, одна з яких належить молодій тварині з верхнім і нижнім епіфізами, що не приросли; дві плечові кістки, один грудний хребець. Усього в матеріалі представлені чотири особини.

Зубр (*Bison bonasus*). Зубру належить дистальний фрагмент великої гомілкової кістки, що значно перевершує за розмірами аналогічні рештки ВРХ. Ширина дистального епіфіза 75,2 мм, передньо-задній промір 54,0 мм. До цього виду також зараховано велику таранну кістку, максимальна довжина якої 81,6 мм, ширина дистального кінця 53,0 мм.

Лось (*Alces alces*). Верхньощелепна кістка з повністю зношеним M^1 належить старій особині. Молодій особині належать фрагмент лівої гілки нижньої щелепи з ледь прорізанним M_3 , кістки нижнього епіфіза правої і лівої великих гомілкових кісток, що не приросли до тіла, а також стегнова кістка з суглобовою голівкою, що не приросла. Невеликі фрагменти п'яtkової і плечової кісток обвуглені.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus*). Фрагменти кісток кінцівок і верхньощелепна кістка з P^2 — P^4 належать дорослій особині.

Дикий кабан (*Sus scrofa ferus*). Дев'ять особин представлені фрагментами кісток кінцівок, ізольованими зубами і фрагментами верхніх і нижніх щелеп. З них лише одна ювенільна, що характеризується ледь прорізанним M_2 (вік близько 1 року, тварина вбито навесні). Слід зазначити контрастну відміну вікового складу диких кабанів в археоло-

гічних пам'ятках від свійських свиней, які здебільшого представлені ювенільними особинами.

Бурій ведмідь (*Ursus arctos*). Бурому ведмедю належать ліва гілка нижньої щелепи, права променева кістка і фрагмент третьої п'яtkової кістки. Зважаючи на повністю стерту емаль на жувальних поверхнях молярів нижньої щелепи, це кістки дуже старої особини (табл. 38).

Таблиця 38. Проміри нижньої щелепи бурого ведмеда з городища Мохнач

Параметр	Значення промірів, мм
Довжина максимальна	257,0
Довжина зубного ряду	81,0
Довжина діастеми	47,0
Висота під P_2	53,4
Висота під M_1	51,4
Висота в середині діастеми	49,0

3. ОБГОВОРЕННЯ

Передусім слід відзначити різкий контраст у якісному і видовому складі між археозоологічними комплексами салтівської і роменської культур (рис. 126). Велика частина скелетних решток з археозоологічних комплексів роменських пам'яток Водяне і Мохнач (близько 80 %) належить диким видам: лось, зубр, дикий кабан, козуля, річковий бобер, ведмідь. Усі згадані види є лісовими. Степові дикі види відсутні на всіх досліджених пам'ятках. Домашні тварини представлені нечисленними, навіть одиничними особинами: кінь, ВРХ і ДРХ. Достовірних решток свійської свині на цих пам'ятках

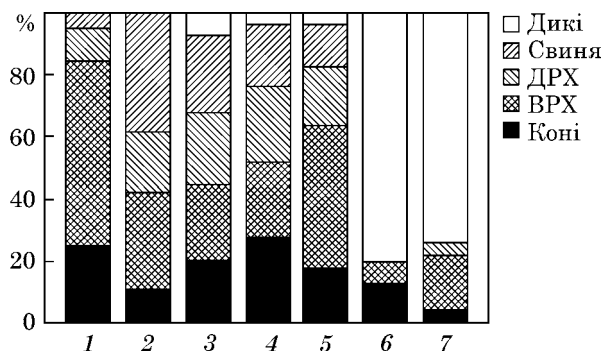

Рис. 126. Видова структура археозоологічних комплексів салтівських і роменських пам'яток (відповідно до кількості ідентифікованих особин):

1 — городище Коробові Хутори; 2 — Верхній Салтів; 3 — селище Коробові Хутори; 4 — П'ятиницьке-І; 5 — городище Мохнач; 6 — Водяне; 7 — селище Мохнач-ІІ

не виявлено. Дикий кабан з роменських пам'яток відрізняється більшими розмірами та іншим демографічним складом: переважна більшість особин — статевозрілі, на відміну від демографічного складу решток свійської свині.

Окреме місце займають роменські матеріали пам'ятки Коробові Хутори, на якій повністю відсутні рештки диких тварин. Хоча археозоологічний комплекс з городища Коробові Хутори представлений найменшою кількістю матеріалу, залученого до порівняльного аналізу, його якісна своєрідність не може бути лише результатом випадкового характеру вибірки. У домашньому стаді городища Коробові Хутори домінувала ВРХ, яка становила близько 60 % усього поголів'я домашнього стада. Свиня свійська і вівця свійська представлені однією і двома особинами відповідно.

Археозоологічні комплекси з салтівських пам'яток характеризуються переважним домінуванням решток домашніх тварин, тоді як рештки дикої фауни поодинокі або й зовсім відсутні. Найчисленнішими є рештки ВРХ, тоді як ДРХ має підпорядковане значення. На різних пам'ятках домінує або коза (як на Верхньому Салтові), або вівця (як на П'ятницькому-І або городищі Мохнач). Поголів'я коней і свині свійської на салтівських пам'ятках становило від 10 до 30 %, причому взаємної кореляції між кількістю, якщо розглядати їх як господарських антагоністів, немає.

У цілому можна відзначити подібну структуру археозоологічних комплексів з селища Коробові Хутори, П'ятницького-І і городища Мохнач, незважаючи на певні відмінності в кількісному співвідношенні

поголів'їв свійських тварин, які, втім, не є принциповими. На цих пам'ятках виявлено також невелику кількість решток диких тварин, таких як звичайна лисиця, ведмідь, лось, козуля, олень звичайний. Це поодинокі знахідки, що свідчать про вкрай незначну господарську роль полювання в житті мешканців указаних поселень. У складі стада селища Коробові Хутори наявні рештки «екзотичної» свійської тварини — осла. Невеликі за кількістю матеріалу комплекси з салтівських пам'яток селище Мохнач-П і ур. Роганина не можуть бути залучені до порівняльно-структурного аналізу, однак, тим не менше, на рівні видового складу вони відповідають особливостям археозоологічних комплексів салтівських пам'яток.

Як і на городищі Коробові Хутори, в археозоологічному комплексі з Верхнього Салтова повністю відсутні рештки диких тварин, проте подібність згаданих пам'яток на цьому закінчується. На першому місці у Верхньому Салтові була свиня свійська — близько 40 % усього поголів'я стада. Ця специфіка домашнього стада пам'ятки у поєднанні з домашньою козою, яка репрезентує ДРХ, показує вкрай осілий вигляд господарства і тваринництва Верхнього Салтова. Слід додати, що на цій пам'ятці зареєстровано найменшу відносну кількість поголів'я коней.

І роменські, і салтівські пам'ятки містять дуже незначну кількість решток собак. Рештки трьох особин виявлені у матеріалі Верхнього Салтова, однієї — на городищі Коробові Хутори і ще однієї — на роменській пам'ятці Водяне. В усіх випадках це велика форма собаки, масою тіла близько 10—15 кг (визначено за довжиною нижнього хижого зуба, згідно з методикою [Van Valkenburgh, 1990]).

ДАНІ ПРОМІРІВ КІСТКОВИХ РЕШТОК

Таблиця 39. Проміри зубів ВРХ

Пам'ятка	M ₃ L	M ₃ D	P ₄ L	P ₄ D	P ₂ —M ₃ L	P ₂ —P ₄ L	M ₁ —M ₃ L
П'ятницьке-І	37,5	16,1	—	—	—	—	—
П'ятницьке-І	35,5	15,6	—	—	—	—	—
П'ятницьке-І	38,0	16,4	—	—	—	—	—
П'ятницьке-І	36,7	17,8	—	—	—	—	—
П'ятницьке-І	37,8	15,1	—	—	—	—	—
П'ятницьке-І	39,4	18,6	—	—	—	—	—
гор. Коробові Хутори	36,1	12,7	22,8	13,3	145,2	62,0	85,4
сел. Коробові Хутори	36,9	16,0	—	—	—	—	—
сел. Коробові Хутори	37,6	16,0	—	—	—	—	—
сел. Коробові Хутори	38,3	15,7	—	—	—	—	—
сел. Коробові Хутори	36,0	15,4	—	—	—	—	—
сел. Коробові Хутори	34,5	15,0	—	—	—	—	—
сел. Коробові Хутори	36,9	14,5	—	—	—	—	—
Верхній Салтів	39,0	17,2	21,5	14,0	136,0	48,0	87,2
Верхній Салтів	34,7	14,0	18,5	12,7	—	—	—
Верхній Салтів	36,0	16,6	21,6	13,2	—	—	—
Верхній Салтів	34,8	15,0	—	—	—	—	—
Верхній Салтів	34,7	15,8	—	—	—	—	—
Верхній Салтів	34,6	16,2	—	—	—	—	—
Верхній Салтів	38,6	16,2	—	—	—	—	—
Верхній Салтів	35,4	14,0	—	—	—	—	—
Мохнач	42,0	17,0	25,6	15,0	—	—	103,0
Мохнач	38,0	16,0	23,0	13,0	—	—	86,5
Мохнач	30,2	14,0	—	—	—	—	—
Мохнач	35,9	15,5	22,5	13,7	—	—	—
Мохнач	38,6	17,0	20,6	12,8	—	—	—
Мохнач	37,7	16,9	22,5	14,5	—	—	—
Мохнач	34,1	13,1	20,3	13,4	—	—	—
Мохнач	31,9	15,0	—	—	—	—	—
Мохнач	35,8	13,6	—	—	—	—	—
Мохнач	38,0	16,7	—	—	—	—	—
Мохнач	37,3	16,1	—	—	—	—	—
Мохнач-П	36,5	15,0	—	—	—	—	—
Мохнач-П	36,0	15,2	—	—	—	—	—
Мохнач-П	39,0	15,6	—	—	—	—	—

Таблиця 40. Проміри п'ясткової кістки (metacarpus) ВРХ

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{dist}	DAP _{dist}	DLM _{diaph}
П'ятницьке-I	205,0	52,4	34,2	60,5	34,5	30,4
П'ятницьке-I	—	—	—	65,6	33,0	—
гор. Коробові Хутори	182,0	53,8	34,0	51,0	26,4	—
гор. Коробові Хутори	—	—	—	55,0	28,8	—
гор. Коробові Хутори	—	—	—	54,0	26,5	—
гор. Коробові Хутори	—	—	—	64,4	34,2	—
гор. Коробові Хутори	—	—	—	55,1	31,0	—
сел. Коробові Хутори	177,0	53,0	32,0	—	—	33,8
сел. Коробові Хутори	193,0	62,5	39,2	65,5	36,0	34,6
сел. Коробові Хутори	—	65,7	40,2	—	—	—
сел. Коробові Хутори	—	60,7	37,0	—	—	—
Верхній Салтів	185,0	47,0	28,3	48,3	27,0	27,4
Верхній Салтів	175,0	52,2	33,1	54,1	23,4	30,0
Верхній Салтів	200,0	54,6	32,4	54,0	31,3	27,8
Верхній Салтів	198,0	59,3	35,2	63,2	32,4	33,0
Верхній Салтів	223,0	78,7	45,5	—	—	47,1
Верхній Салтів	—	46,8	28,5	62,3	33,2	—
Верхній Салтів	—	62,3	37,8	58,4	31,2	—
Верхній Салтів	—	52,3	32,0	65,0	34,8	—
Верхній Салтів	—	58,6	34,2	55,1	30,9	—
Верхній Салтів	—	51,5	30,1	62,	32,3	—
Верхній Салтів	—	58,0	34,5	65,7	41,0	—
Верхній Салтів	—	50,0	32,0	68,	34,5	—
Valea Morilor	184,7	—	—	55,8	29,9	—
Мохнач-II	—	—	—	68,5	35,4	—
Мохнач-II	—	—	—	56,5	30,3	—
Мохнач	—	59,5	36,5	—	—	—
Мохнач	—	48,3	31,4	—	—	—

Таблиця 41. Проміри плюсневої кістки (metatarsus) ВРХ

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Водяне	—	45,4	40,5	—	—
гор. Коробові Хутори	—	46,0	40,0	52,3	30,0
гор. Коробові Хутори	—	42,6	42,2	50,1	27,6
гор. Коробові Хутори	—	—	—	49,5	28,0
Верхній Салтів	203,0	43,9	43,0	51,0	28,3
Верхній Салтів	201,0	36,9	38,7	43,3	27,0
Верхній Салтів	—	50,5	47,0	66,0	33,5
Верхній Салтів	—	38,8	40,2	55,8	32,5
Верхній Салтів	—	44,1	43,0	49,8	28,5
Верхній Салтів	—	—	—	45,0	26,7
Верхній Салтів	—	—	—	62,7	33,4

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Верхній Салтів	—	—	—	54,3	29,5
Верхній Салтів	—	—	—	62,1	33,6
Верхній Салтів	—	—	—	49,3	24,7
Верхній Салтів	—	—	—	49,2	28,4
Верхній Салтів	—	—	—	65,0	35,0
Верхній Салтів	—	—	—	59,0	31,5
Мохнач	—	—	—	53,8	28,7
Мохнач	—	—	—	65,3	32,8
Мохнач	—	40,8	40,0	49,6	28,0
Мохнач-П	—	48,0	44,8	51,0	28,9
Мохнач-П	—	—	—	60,0	29,5

Таблиця 42. Проміри таранніх кісток ДРХ (з позначенням статі)

Пам'ятка	L	DLM _{dist}	Стать	Пам'ятка	L	DLM _{dist}	Стать
гор. Коробові Хутори	77,8	49,6	♂	Верхній Салтів	63,1	42,0	♀
гор. Коробові Хутори	74,5	44,4	♂	Верхній Салтів	59,0	40,1	♀
гор. Коробові Хутори	73,0	50,0	♂	Верхній Салтів	65,9	41,7	♀
гор. Коробові Хутори	75,0	51,0	♂	Верхній Салтів	61,0	42,0	♀
гор. Коробові Хутори	74,7	46,4	♂	Верхній Салтів	60,4	37,4	♀
гор. Коробові Хутори	76,7	48,7	♂	Верхній Салтів	61,3	37,5	♀
гор. Коробові Хутори	64,3	43,0	♀	Верхній Салтів	64,7	40,1	♀
гор. Коробові Хутори	61,5	38,0	♀	Верхній Салтів	54,6	36,7	♀
гор. Коробові Хутори	65,9	41,2	♀	Верхній Салтів	63,0	41,4	♀
гор. Коробові Хутори	62,0	42,2	♀	Верхній Салтів	57,3	36,7	♀
гор. Коробові Хутори	59,2	38,6	♀	Мохнач	81,6	53,0	♂
сел. Коробові Хутори	76,4	52,3	♂	Мохнач	61,0	37,6	♀
сел. Коробові Хутори	70,4	45,2	♂	Мохнач	76,0	45,9	♂
сел. Коробові Хутори	65,6	44,5	♂	Мохнач	66,6	43,4	♂
сел. Коробові Хутори	67,0	44,5	♂	Мохнач	63,9	40,9	♀
сел. Коробові Хутори	61,8	36,3	♀	Мохнач	64,8	43,1	♀
Водяне	80,0	50,5	♂	Мохнач-П	66,6	43,4	♂
Верхній Салтів	69,0	47,0	♂	Мохнач-П	64,4	43,5	♀
Верхній Салтів	69,4	43,6	♂	Мохнач-П	63,7	40,2	♀
Верхній Салтів	70,5	42,3	♂	Мохнач-П	62,7	41,5	♀
Верхній Салтів	71,0	44,2	♂	Роганина	67,6	48,0	♂
Верхній Салтів	70,0	48,6	♂	П'ятницьке-І (9)	66,5	44,2	♂
Верхній Салтів	67,4	44,6	♂	(3)	61,4	38,2	♀
Верхній Салтів	68,0	43,7	♂	(3)	62,0	38,3	♀
Верхній Салтів	66,5	45,8	♂	(3)	65,0	41,0	♀
Верхній Салтів	68,8	45,0	♂				

Таблиця 43. Проміри дистальних фрагментів великої гомілкової кістки (tibia) ВРХ (з позначенням статі)

Пам'ятка	DLM _{dist}	DAP _{dist}	Стать	Пам'ятка	DLM _{dist}	DAP _{dist}	Стать
Водяне	61,0	48,5	♂	Верхній Салтів	67,0	50,5	♂
гор. Коробові Хутори	61,0	45,0	♂	Верхній Салтів	65,3	49,2	♂
гор. Коробові Хутори	57,0	41,3	♀	Верхній Салтів	67,5	52,0	♂
гор. Коробові Хутори	51,1	39,5	♀	Верхній Салтів	65,6	45,0	♂
гор. Коробові Хутори	56,0	42,0	♀	Верхній Салтів	57,7	41,4	♀
сел. Коробові Хутори	65,0	49,5	♂	Верхній Салтів	53,4	43,3	♀
сел. Коробові Хутори	64,6	48,3	♂	Верхній Салтів	57,0	47,8	♀
сел. Коробові Хутори	60,4	45,0	♂	Верхній Салтів	58,0	42,9	♀
сел. Коробові Хутори	67,4	51,1	♂	П'ятницьке-І	68,0	50,6	♂
сел. Коробові Хутори	62,0	44,0	♂	П'ятницьке-І	61,1	45,7	♂
сел. Коробові Хутори	55,3	44,6	♀	Мохнач	62,3	49,4	♂
сел. Коробові Хутори	55,0	42,4	♀	Мохнач	53,6	40,8	♀
Верхній Салтів	62,7	50,8	♂	Мохнач	53,0	41,0	♀
Верхній Салтів	66,5	53,8	♂	Мохнач	53,9	39,8	♀

Таблиця 44. Проміри перших пальцевих фаланг передніх кінцівок коней

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Водяне	79,5	57,0	38,0	38,1	47,7	24,0
сел. Коробові Хутори	78,1	57,3	37,4	35,1	49,5	25,9
сел. Коробові Хутори	74,3	56,5	38,2	35,3	42,7	23,5
сел. Коробові Хутори	76,8	55,3	37,6	34,7	44,3	26,5
Роганина	80,7	51,5	35,3	37,8	45,3	26,4
Верхній Салтів	81,0	58,8	31,7	36,8	45,7	26,1
Верхній Салтів	74,5	55,3	42,0	34,0	43,6	24,7
Верхній Салтів	76,0	55,2	37,9	37,4	46,6	27,0
Верхній Салтів	78,3	54,8	28,2	34,3	43,5	24,3
П'ятницьке-І	75,3	52,0	31,1	36,0	45,5	26,2
П'ятницьке-І	83,5	54,5	32,3	37,5	46,6	26,6
Мохнач	77,0	—	30,7	35,2	45,5	25,2
Мохнач	74,5	54,5	30,0	35,5	46,2	25,3
Мохнач	74,0	—	30,5	36,5	46,2	25,0

Таблиця 45. Проміри перших пальцевих фаланг задніх кінцівок коней

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
гор. Коробові Хутори	73,6	55,8	37,2	35,0	44,2	23,6
гор. Коробові Хутори	73,5	55,0	—	33,8	41,6	23,8
гор. Коробові Хутори	71,5	52,3	38,8	33,5	42,3	25,2
сел. Коробові Хутори	72,6	49,5	33,5	31,5	39,7	23,5
сел. Коробові Хутори	74,2	48,0	34,0	32,9	41,4	22,7
Верхній Салтів	73,5	49,2	28,6	34,8	40,3	23,3

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Верхній Салтів	71,3	53,5	38,4	35,3	41,0	24,7
Верхній Салтів	71,0	52,5	29,0	34,0	40,2	23,2
Верхній Салтів	72,6	49,8	27,5	31,0	40,1	22,9
Верхній Салтів	72,3	51,3	30,2	30,0	39,4	24,0
П'ятницьке-І	70,0	48,2	28,4	31,0	38,8	23,2
Мохнач-ІІ	82,0	57,4	32,2	37,8	50,8	26,5
Мохнач	76,5	54,6	28,8	31,0	45,6	23,5
Мохнач	71,6	53,0	30,4	34,0	46,5	24,5

Таблиця 46. Проміри других пальцевих фаланг передніх кінцівок коней

Пам'ятка	LL	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Водяне	43,4	51,7	32,3	41,5	46,9	28,5
Коробові Хутори	40,2	51,0	—	44,3	46,5	24,5
Верхній Салтів	32,5	55,1	32,7	47,6	50,5	26,6
Верхній Салтів	35,5	49,8	29,2	43,5	48,7	26,1
Верхній Салтів	36,1	52,6	31,7	46,0	—	—
Мохнач	40,1	50,3	32,1	41,4	45,4	28,0
Мохнач	35,5	50,5	29,0	43,0	49,9	26,3

Таблиця 47. Проміри других пальцевих фаланг задніх кінцівок коней

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
Коробові Хутори	37,2	50,7	32,7	41,0	46,2	25,8
П'ятницьке-І	36,5	46,0	30,1	39,6	43,8	25,5
Верхній Салтів	39,2	50,2	31,0	41,8	46,3	27,0
Верхній Салтів	35,5	47,1	30,2	37,8	43,6	26,4
Мохнач	35,2	51,0	30,5	42,5	45,0	27,7
Мохнач	33,0	48,4	31,4	39,6	43,5	26,0
Мохнач	35,3	48,1	31,3	40,5	—	27,3

Таблиця 48. Проміри п'ясткових кісток (metacarpus) коней

Пам'ятка	L	DLM _{prox}	DAP _{prox}	DLM _{diaph}	DLM _{dist}	DAP _{dist}
П'ятницьке І	216,0	46,0	31,0	30,0	45,9	34,6
Верхній Салтів	211,0	44,0	—	31,6	44,2	—
Верхній Салтів	225,0	53,0	—	32,3	48,7	—
Мохнач ІІ	211,0	47,4	31,1	32,7	44,7	33,0

РЕЗЮМЕ

**С.А. Горбаненко,
В.В. Колода**

**СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
НА СЛАВЯНО-ХАЗАРСКОМ
ПОГРАНИЧЬЕ**

Введение (201)

Глава 1. История археологического изучения памятников (202)

Глава 2. Методы интерпретации сельскохозяйственного материала (202)

Глава 3. Природные условия и зоны заселения (203)

Глава 4. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры (203)

Глава 5. Сельское хозяйство носителей вольницево-роменских традиций (204)

Глава 6. Сравнительный анализ (вместо выводов) (205)

В течение многих тысячелетий юг Восточной Европы был регионом частых миграций и постоянных контактов многочисленных культурных групп древнего населения территории Украины, жизнь которых базировалась на различных хозяйственных укладах. Это было связано, прежде всего, с тем, что здесь проходила граница двух природно-климатических зон: степной и лесостепной, что и обуславливало возможности ведения тех или иных видов хозяйственной деятельности, а также способы существования человека в целом. Пограничье степи и лесостепи привлекало оседлое земледельческое население мягким климатом, наличием обширных территорий, свободных от лесов, и, как правило, более плодородных. Степняки-скотоводы шли сюда, спасаясь от южного зноя, в поисках более богатых пастбищ, сохраняющих долговременный свежий травостой; влекла их сюда и более разветвленная система водотоков, возможность контактов с оседлым земледельческим населением.

В раннем средневековье междуречье Днестра и Дона было контактной зоной племен славян и разноэтничного населения Хазарского каганата. Наиболее интенсивные контакты имели место в верхнем течении Северского Донца. Славяне здесь представлены вольницево-роменской (вторая половина VII — середина VIII вв.) и роменской (середина VIII — X вв.) археологическими культурами, а население Хазарии — лесостепным вариантом салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.) (рис. 1). Традиционная «теория конфронтации» этих народов в последнее время подвергается значительной коррекции. Появляется все больше аргументов об их преимущественно мирном сосуществовании, разнообразном взаимовлиянии в культурной и хозяйственной сферах. В контексте изложенного выше изучение данных по сельскому хозяйству указанных племен весьма актуально.

Основой предлагаемого исследования являются данные, полученные за последние 20 лет в результате археологических раскопок на поселениях Верхний Салтов, Водяное, Коробовы Хутора, Мохнач, Пятницкое-1, Чугуев, а также материалы из ранее исследованных памятников — Битица I и Новотроицкое (рис. 2).

Цель исследования: введение в научный оборот новых данных о сельском хозяйстве населения контактной зоны бассейна Северского Донца и их расширенный анализ с максимальным привлечением данных естественных наук. Палеоэтноботанический анализ проведен Г.А. Пашкевич и С.А. Горбаненко, почвоведческие и палеоклиматические исследования — Ю.Г. Чендевым, археозоологические — Р.В. Кройтором.

ГЛАВА 1

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО
ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ

Анализируемый в монографии регион исследован неравномерно. Наибольшее количество изученных памятников салтовской культуры находится в Харьковской обл., славянских — в Сумской обл. (Украина). Исследования раннесредневековых памятников в данной контактной зоне были начаты еще на рубеже XIX и XX вв. Многие ученые изучали как славянские, так и салтовские поселения. Начало анализа связано с деятельностью Н.Е. Макаренко и В.А. Бабенко, середина XX в. — с деятельностью М.И. Артамонова, Д.Т. Березовца, В.И. Довженка, И.И. Ляпушкина и С.А. Семенова-Зусера, Б.А. Шрамко. Во второй половине XX в. наибольший вклад в изучение памятников региона внесли хазароведы С.А. Плетнева и В.К. Михеев, слависты О.В. Сухобоков, С.П. Юренко и А.Н. Москаленко, А.З. Винников. Среди современных исследователей считаем необходимым отметить К.И. Красильникова, Н.В. Чернигову, В.В. Колоду, В.В. Приймака, В.В. Енукова.

Анализируемые памятники изучены в разной степени. Памятники Мохнач и Коробовы Хутора имеют отложения роменской и салтовской археологических культур. На городище Мохнач (рис. 6) исследовано около 6400 м² (95 % — начиная с 1999 г.). В Коробовых Хуторах раскопано всего 20 % площади городища и около 1 % на селище (рис. 7, 8).

Салтовские памятники. На раннесредневековом селище Верхний Салтов в разные годы раскопами исследовано более 2000 м², на городище — около 1000 м² (рис. 3). Городище Мохнач окружено многочисленными селищами, 14 из которых относятся к салтовской культуре. В большей степени исследовано (около 3500 м²) селище Мохнач-II (рис. 5). Большое по площади селище Пятницкое-I исследовано девятью раскопами суммарной площадью около 1100 м² (рис. 4).

Вольницевско-роменские памятники. Полностью раскопано городище Новотроицкое (рис. 11). Значительно (более 5000 м²) изучено городище Битица I (рис. 10). На городище Водяное изучено около 2500 м², что составляет около 2/3 его раннесредневековой площади (рис. 9). Культурные отложения роменской культуры также выявлены и изучены на городищах Мохнач и Коробовы Хутора.

ГЛАВА 2

МЕТОДЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО МАТЕРИАЛА

Рассмотрены отбор и передача информации, накопленной в научной литературе и позволяющей максимально полно интерпретировать сельскохозяйственные материалы.

Общий анализ сельского хозяйства (рис. 12). В общей схеме сельского хозяйства наименьшим звеном для анализа является поселенческий памятник. В этом отношении важны все возможные данные, свидетельствующие о сельском хозяйстве: исследования по палеоэкологии, движимый и недвижимый археологический контекст, естественнонаучные определения. *Обязательные составляющие сельского хозяйства — природные и антропогенные*, а также *соотношение между ними*. Поскольку палеоэкологических данных достаточно для восстановления климата прошлого, в первую очередь важен анализ почв и рельефа вокруг исследуемого памятника. К антропогенным составляющим в основном принадлежат различные орудия сельскохозяйственной деятельности. Взаимодействие составляющих выражается в выращивании культурных растений и разведении домашних животных.

Климатические изменения. На глобальном уровне доступны в основном по данным имеющихся исследований и уточняются для локальных уровней. Для исследования *потенциальных ресурсных зон поселенческих памятников* в качестве «рабочего инструмента» принята территория радиусом 5 км, обоснованная в научной литературе. В пределах этих зон исследуется рельеф, а также почвы, сведенные к четырем основным типам (по основному способу возобновления плодородия и возможностям использования): 1) почвы, сформировавшиеся под лесной растительностью; 2) черноземы; 3) почвы, на плодородие которых влияет их близкое расположение к воде; 4) почвы, непригодные для земледелия.

Орудия для обработки почвы. Различные вариации орудий для первичной обработки (рис. 13—17) в сочетании с результатами анализа потенциальных зон дают возможность конкретных интерпретаций. *Орудия для вторичной обработки почвы* (рис. 18) менее результативны для интерпретаций.

Палеозотботанические материалы. Дают возможность не только воссоздать ПБС различных памятников, но и в результате анализа составляющих и их соотношений получить данные для интерпретаций, поскольку каждому культурному и сорному растению присущи определенные благоприятные условия. Результатом ПБС является пересчет с учетом соотношения массы зерновок: просо — 1; ячмень пленчатый — 5,5; пшеница двузернянка — 6,2; пшеницы голозерные — 5,7; рожь — 4,8; овес — 3,4.

Орудия для уборки (рис. 19—22) и *переработки урожая* (рис. 23, 24). Их количество, разнообразие и качество менее информативны с точки зрения интерпретации, однако полученные данные позволяют выявить некоторые различия в разных традициях ведения сельского хозяйства.

Исследования остеологических материалов позволяют дать оценку **животноводству** (состав

стада, возрастной состав и т. д.). Реконструкция мясного производства дает возможность уточнить значимость различных животных в стаде. По соотношению видов в стаде и ПБС частично можно определить подчиненность или паритетность земледелия и животноводства.

Таким образом, приведенная схема исследований включает в себя все возможные данные, не взирая на их фрагментарность. Для дальнейшей детализации и улучшения интерпретационных возможностей материалов необходимым условием является более тесное сотрудничество специалистов по археологии и естественным наукам.

ГЛАВА 3 ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И ЗОНЫ ЗАСЕЛЕНИЯ

Поскольку сельское хозяйство в значительной степени зависело от естественных условий, для понимания процесса важным является изучение природных условий. Природно-климатическая хронокоррекция исторической эпохи, необходимая для правильного сопоставления данных исследований различных направлений, представлена на рис. 25. Рассматриваемый исторический период соответствует второму этапу субатлантического периода голоцена (SA-2; 1600—800 лет назад). Он состоит из двух подэтапов: SA-2A (1600—1200 лет назад) и SA-2B (1200—800 лет назад). Интересующая нас историческая эпоха соответствует подэтапу SA-2B, который совпадает с малым климатическим оптимумом.

Природная зона исследуемой территории — лесостепь центра Восточной Европы. Памятники находятся в различных провинциях указанной зоны (рис. 26), в основном — широколиственных лесов.

В географическом отношении территория соответствует центральной части Восточно-Европейской платформы. На фоне общей равнинности характерна значительная изрезанность территории долинно-балочной системой. Преобладают три типа рельефа: водораздельные плато, пологистые, наклонные и крутые склоны рек и балок, низины у рек. Рельеф территории в значительной степени влияет на микроклимат местности.

Климат в голоцене неоднократно изменялся. В описываемое время вначале увлажненность была несколько выше, в дальнейшем количество осадков несколько уменьшилось (здесь и далее: по сравнению с современностью) — на 50—70 мм. Среднегодовая температура при этом незначительно повысилась — не более чем на 0,5 °C (рис. 28).

Коэффициент густоты речных систем на описываемой территории (0,13 км/км²) можно считать достаточным для длительного сельскохозяйственного использования земель. Возможно, ранее этот коэффициент был несколько выше и составлял

0,17—0,18 км/км². Незначительной была и заболоченность территории.

Растительность Среднерусской лесостепной геоботанической провинции, к которой относится рассматриваемый регион, представлена чередующимися лесными и степными участками. В прошлом она приблизительно на 40 % состояла из ныне распаханых луговых степей. В лесной растительности преобладают различные широколиственные формации. В исследуемый период они были более распространены на данной территории.

Почвы контактной зоны условно разделены на 4 типа (рис. 29). Наиболее распространенными являются черноземы различных типов. Приблизительно четверть составляют различные типы почв, сформировавшиеся под лесной растительностью. Практически отсутствуют участки с непригодными для земледелия почвами. В целом к незначительным участкам почв, плодородие которых зависит от разливов рек, наиболее приурочены места древних поселений.

Основные поселенческие памятники салтовской культуры: Верхний Салтов, Пятницкое-1, городище Мохнач и поселение Мохнач-II, Коробовы Хутора (рис. 30—37). Анализ их приселищных территорий свидетельствует о наличии во всех случаях пойменных участков, а также других типов рельефов с соответствующими почвами. Во всех случаях выделяются значительные по размерам территории, по рельефу пригодные для пашенного земледелия. В целом, поскольку памятники находятся в подобных природных условиях, они демонстрируют высокую степень сходства приселищных территорий, удачно сочетающих возможные участки под поля, а также для выпаса животных.

Волынцевско-роменские памятники: Мохнач, Водяное, Битица, Новотроицкое (рис. 34, 35, 38—43). Их приселищные территории отличаются определенными особенностями. Потенциальную ресурсную зону первых двух памятников составляют равнинные участки плато и пойма, городища Битица — поймы. Потенциальная зона городища Новотроицкое в основном представляет собой плато правого коренного берега. Тем не менее можно выделить участки, пригодные для земледелия и животноводства во всех зонах. В данном случае следует говорить о приспособляемости населения к окружающим условиям, а не о попытках выбора мест обитания с определенными условиями.

Общий анализ природных условий демонстрирует прекрасные условия для ведения интенсивного сельского хозяйства.

ГЛАВА 4 СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО НОСИТЕЛЕЙ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Изучение приселищных территорий позволяет утверждать, что выбор места поселения был обус-

ловлен, прежде всего, наличием удобных участков для занятия земледелием и животноводством. На всех памятниках выявлены орудия труда и их детали в таком количестве и такой сохранности, что дают представление обо всех земледельческих процессах. К ним относятся орудия обработки почвы: несколько типов наральников и чересел (рис. 44) — от пахотных орудий (первичная обработка), а также мотыжки и, возможно, оковки от лопат (рис. 45, 46) для вторичной обработки. Орудия сбора урожая представлены серпами и косами; серпы — тремя типами, один из которых (складной) известен лишь в салтовской культуре (рис. 20, 1, 2, 5; 55); косы — двумя типами (рис. 21, 22, 56). Характерная черта салтовского земледелия — значительное количество ротационных жерновов; на некоторых можно было регулировать величину фракций помола (рис. 66).

Среди выращиваемых культурных растений количественно (по отпечаткам на сосудах) господствует просо. Далее, по мере убывания, следует назвать пленчатый ячмень, пшеницы голозерные, рожь, пшеницу пленчатую и овес (рис. 47). В незначительном количестве фиксируется горох. Однако по объему получаемой полезной зерновой массы первенство принадлежит пленчатому ячменю. Далее, в порядке убывания, располагаются пшеницы голозерные, рожь, пшеница пленчатая, просо и овес (рис. 54).

Для хранения зернового урожая использовались специальные помещения-амбары (рис. 57), где зерно могло сберегаться в больших сосудах (рис. 58), кожаных или тканевых мешках. Большое количество урожая хранили в грунтовых ямах и погребках, которые были самостоятельными сооружениями или входили в состав хозяйственных построек (рис. 59—65).

В животноводстве салтовских памятников контактной зоны главная роль отводилась крупному рогатому скоту, остатки которого наиболее многочисленны по количеству как особей (рис. 74), так и получаемого мяса (рис. 121). Второе—третье места, в зависимости от памятника, принадлежат свинье или лошади. В подавляющем большинстве случаев мелкий рогатый скот не играл значительной роли в общем производстве мяса. Выпас животных в осенне-летнее время носил приселищный характер. В холодное время года для их содержания использовались теплые хлева (рис. 78).

Общий анализ сельского хозяйства салтовских памятников контактной зоны показал, что в большинстве случаев оно было основано на участках, покрытых лесом. Часть их была расчищена под поля. Набор деталей для орудий обработки почвы свидетельствует о высоком развитии техники вспашки. Большое количество зерновок ячменя пленчатого не противоречит этому, а связано, скорее всего, с потребностями животноводства. Иные данные палеознотанического спектра поселений (большая доля пшениц голозерных и ржи)

подтверждают высокое качество обработки почвы. Пропорции серпов, несмотря на их примитивные формы, имеют прогрессивные параметры, что согласуется с общим высоким уровнем развития земледелия. Дополнительное доказательство этого положения — большое количество ручных ротационных жерновов, их явное количественное превосходство над зернотерками. Значительный объем выращиваемого зерна подкрепляется разнообразными способами его хранения и свидетельствуют о специализации отдельных семей на его производстве в рамках общинного хозяйства.

Высокая роль животноводства в хозяйственном комплексе подтверждается незначительным количеством дичи в костных останках на памятниках, а также возрастным соотношением забитых животных. Животноводство базировалось на природных кормах (пастбища, заготовка сена), которое могло дополняться продуктами земледелия (зерно ячменя, овса, солома ячменя и ржи). Животноводство позитивно влияло на земледелие (тягловая сила, органические удобрения).

Таким образом, земледелие прошло этапы развития от начального освоения территории до их постоянного и продолжительного использования под поля. Носителям салтовской культуры были известны прогрессивные формы обработки почвы (глубокая вспашка, частичное переворачивание слоя). Письменные и палеознотанические данные позволяют говорить о применении двух- и трехпольной систем земледелия. Высокий уровень животноводства позволил практически отказаться от охоты как способа обеспечения мясной пищи. Сельское хозяйство лесостепного населения салтовской культуры в хозяйственной зоне представляется органичным, состоящим из взаимно дополняющих отраслей — земледелия и животноводства. Эти отрасли достигли уровня, достаточного для полного обеспечения развитого, имущественно и социально дифференцированного общества Хазарского каганата.

Глава 5

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО НОСИТЕЛЕЙ ВОЛЫНЦЕВСКО-РОМЕНСКИХ ТРАДИЦИЙ

Анализ приселищных территорий показывает определенную вариабельность в выборе мест поселений без определенных сочетаний компонентов ландшафтов. Тем не менее во всех случаях выделяются участки, удобные и для земледелия, и для животноводства. На исследуемых памятниках обнаружены наборы орудий земледелия прогрессивных форм. Это детали орудий для обработки почвы (рис. 79—81), сбора (рис. 91, 92) и переработки урожая (рис. 100—102). Весь набор довольно унифицированный. Некоторой особенностью у славян является использование втульчатых чересел (рис. 80, 7, 8).

Среди злаковых культурных растений преобладает (по массе) ячмень пленчатый. Вторую— третью позиции занимают пшеницы голозерные и рожь (наиболее продуктивные зерновые); незначительно уступает им пшеница двузернянка. На последних позициях находятся просо и овес (рис. 88). Кластерный анализ демонстрирует довольно высокую степень унифицированности зернового хозяйства у славян. Наименьшее сходство показали ПБС городищ Водяное и Мохнач (рис. 89), что, впрочем, может быть связано с незначительным количеством данных, полученных для этих памятников.

Хранение урожая производилось различными способами. Наиболее массовый — хранение в специальных помещениях или ямах; реже (в меньших объемах) зафиксировано хранение в полуземлянках либо предположительно в тканной таре в любых типах помещений (рис. 92—98). Возможно хранение и в тарной посуде (рис. 99).

Животноводство славян по археозоологическим данным (рис. 103—107) имеет отчетливый приселищный характер. Преобладание взрослых особей (табл. 21) указывает на развитую кормовую базу. Большое количество крупного рогатого скота в стаде домашних животных свидетельствует о гармоничном сочетании и взаимном использовании результатов животноводства и земледелия.

Общий вывод о сельском хозяйстве северян сводится к ряду положений. Материалы Битицы демонстрируют некоторую обособленность хозяйства ее жителей. Материалы волынцевско-роменских памятников в целом убеждают в том, что для освоения приселищных территорий их жители могли использовать подсеку в очень незначительной степени. Возможно, речь идет не более чем о небольшой расчистке залесенных участков. Набор деталей орудий для обработки почвы в сочетании с палеоэтноботаническими данными свидетельствует о высоком уровне земледелия. На определенную устоявшуюся форму земледелия, характерную для северян в целом, опосредованно указывают типичные для всех памятников наборы орудий земледелия.

Роль животноводства в сельском хозяйстве была существенной. Большая доля взрослых животных свидетельствует о развитой кормовой базе, взаимовыгодном сочетании использования достижений животноводства и земледелия. Тем не менее охота имела важное значение как подспорье в добыче мяса и сырья для различных отраслей хозяйства.

ГЛАВА 6

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

(вместо выводов)

Анализ материалов сельского хозяйства у населения контактной зоны бассейна Северского Донца и прилегающих территорий в конце I тыс.

позволил выявить некоторые тенденции в его развитии и сделать некоторые выводы.

Население салтовской и роменской культур имело много общих черт в становлении и развитии сельского хозяйства, что обусловлено подобными природными условиями восточноевропейской лесостепи. Вместе с тем различие в этнокультурных основах отражено в развитии сельскохозяйственного комплекса. В то же время постоянные и преимущественно мирные, добрососедские отношения между населением двух больших этнических массивов в районе пограничья привели к взаимопроникновению отдельных наиболее удачных технологий инноваций.

Среди синхронных культур юга Восточной Европы материалы салтовской культуры представлены наибольшим количеством и разнообразием типов пашенных орудий и деталей к ним (рис. 113—115). Орудия дополнительной обработки почвы, мотыги и лопаты, также с большим разнообразием и в большем количестве представлены у населения лесостепной части Хазарии. У славян отсутствовали оковки от лопат. Мотыги с вертикальной несомкнутой втулкой, как, вероятно, и мотыги с горизонтальной втулкой, появились у них явно под влиянием населения Хазарии. У салтовского населения (в сравнении со славянским) был более широкий ассортимент орудий уборки урожая. Они использовали три вида серпов и два вида кос, тогда как у славян эти орудия представлены единственными типами серпа и косы. Зернотерки и ротационные жернова известны как у славян, так и у салтовцев, но терочки с зернотерками у славян использовались чаще. Отметим, что массивные ротационные жернова появились в славянском мире пограничья под влиянием населения Хазарии.

Большинство орудий земледелия было известно обоим группам населения контактной зоны (рис. 116) и лишь некоторые из них — одной из культурных групп. Так, рало, рабочая часть которого располагалась под углом к линии вспашки и была укреплена узколопастным наральником, известно лишь для салтовской культуры. Более разнообразный набор орудий вторичной обработки почвы (мотыги, лопаты) свидетельствует, вероятно, о развитии огородничества.

Палеоэтноботанические спектры археологических культур последней четверти I тыс. н. э. во многом сходны (рис. 117). Незначительная доля проса (5—10 %) свидетельствует о высокой технике земледелия и о том, что подсека как форма земледелия не играла значительной роли. Несущественна и доля овса. О высоком уровне обработки почвы свидетельствует и тот факт, что рожь в паре с пшеницами голозерными составляют от 1/3 до более 1/2 общей доли урожая. Более высокий процент ячменя в общем урожае у населения салтовской культуры объясняется скорее всего тем, что у населения Хазарии земледелие было больше связано с запросами животноводства (коневодства).

Много общего отмечается и в способах хранения урожая. Заметим, однако, превосходство племен салтовской культуры в количестве и объеме специализированных зернохранилищ, а также специальных сосудов большого объема — пифосов (корчаг). Это хорошо коррелирует с общим более высоким уровнем развития земледелия Хазарии.

Значительные сходства наблюдаются в системе земледелия. Всюду господствовал перелог, с возможным двух- и трехпольем. Для салтовской культуры вероятно использование и обработка полей «наездом».

Развитие животноводства в контактной зоне было более высоким у населения салтовской культуры. Здесь доля диких животных составляла не более 10 %, тогда как у славян — от 30 до 60 %. Показатели по видам также несколько различны. Конь в салтовской культуре имел большее значение, что подтверждается не только количеством костных останков, но и более развитыми элементами конской упряжи. Доля мелкого рогатого скота на памятниках Хазарии также в среднем выше, чем у славян. Вполне сопоставимыми представляются костные останки крупного рогатого скота, а также свиней у

населения славянских культур и лесостепного населения Хазарского каганата (рис. 120).

В целом, более стабильный состав стада был характерен для волынцевско-роменского и райковецкого населения, хотя он и несколько различен между собой. Стада у боршевской и салтовской культур менее стабильны. Фактором нестабильности для боршевского населения является количество свиней, а для салтовской культуры — свиней и мелкого рогатого скота, что связано с разными природно-климатическими условиями в Хазарии. Животноводство носителей салтовской культуры лесостепи (непосредственно в контактной зоне) имело значительное сходство с этой отраслью северянских племен (волынцевская и роменская культуры).

Полученные материалы свидетельствуют о преимущественно самостоятельном становлении и развитии сельского хозяйства славян и разноэтничных народов Хазарии в контактной зоне. Тем не менее есть данные, указывающие на некоторое влияние салтовского населения на славянское в технике земледелия (орудия обработки почвы и переработки урожая). Животноводство каждой группы населения развивалось самостоятельно.

SUMMARY

**S.A. GORBANENKO,
V.V. KOLODA**

**FARMING SECTOR
AT SLAVONIC-KHAZAR
BOUNDARY**

Introduction (207)

Chapter 1. *The History of archaeological sites studies (207)*

Chapter 2. *Interpretative methods for agriculture materials (208)*

Chapter 3. *Natural environment and settled zones (208)*

Chapter 4. *Farming of Saltov culture bearers (209)*

Chapter 5. *Farming of Volyntsevo-Romny tradition bearers (210)*

Chapter 6. *Comparative analysis (instead of conclusions) (210)*

For many thousand years the southern part of East Europe had been the zone of frequent migrations and permanent contacts of numerous cultural groups of ancient people in the territory of Ukraine. Their lives were based upon different household molds. It was connected chiefly with the fact that there was a boundary between two big climatic zones: steppe and forest-steppe. It made possible for conducting any type of household works and existing a man in whole. The boundary line between steppe and forest-steppe attracted sedentary husbandry people by soft climate, and vast area that was vacant of forest and, as a rule, more fertile. The nomads engaged in cattle-breeding tried to escape southern heat, came here in search of rich pasture heat kept fresh herbage of long duration. More branched waterways and possibility of contacts with sedentary husbandry dwellers drew them.

One of the zones like this was Dnieper and Don interfluvial area, where tribes of the Slavs contacted with polyethnic population of Khazar kaganate. One of the busiest zones of those contacts was upper stream of the Siverskyi Donec. There were such Slavonic archaeological cultures as Volyncevo (VII—VIII C AD) and Ronmy (the middle VIII—X C AD). And Khazar population presented forest steppe variant of Saltov culture (the middle VIII — the middle X C AD) (fig. 1). Traditional theory about confrontation between these peoples is changing. There arises much more arguments about their mainly peaceful coexistence, multifarious influence in cultural and household spheres. According to the aforesaid, it is highly actual to analyse the data on farming sector of mentioned tribes.

The basis of introduced research serves the data which have been received for 20 years while archaeological excavating such settlements as Verhny Saltov, Vodyane, Korobovy Khutora, Mokhnach, Pyatnitske-I, Chuhuiv. There are also used the materials from early-researched sites — Bititsa 1 and Nototroitske (fig. 2). The aim of the research is, firstly, introducing new data on farming sector of the population residing in Siverskyi Donec zone and, secondly, advanced analysis involving large quantity of data from natural sciences. Palaeoethnobotanic analysis was realized by G.A. Pashkevich and S.A. Gorbatenko, pedologic and palaeoclimatic ones — Yu.G. Chendev, archaeological one — R.V. Kroitor.

CHAPTER 1

**THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL
SITES STUDIES**

The region examined in the work has been studied irregularly. The major part of examined sites of Saltov culture is situated in Kharkiv oblast and the sites of the Slavs — in Sumy one (Ukraine). Researching the Saltov sites of the Early Middle Ages in the contact zone started at the turn of XXth century. Lots of scientists studied both Slavonic and Saltov settlements. That's why it is necessary to name the researchers go-

ing by chronological principle. The start-up of studying is connected with N.Y. Makarenko and V.A. Babenko. The middle of the XXth century — M.I. Artamonov, S.A. Semenov-Zuser, B.A. Shramko. In the latter half of the XXth century there were several scholars who contributed to the studying the region sites. The specialists in Khazar studies are S.A. Pletn'ova, V.K. Mikheiev and the scholars in Slavonic studies — D.V. Sukhobokov, S.P. Yurchenko, A.N. Moskalenko, A.Z. Vinnikov. We deem it necessary to mention the following scholars: K.I. Krasilnikov, N.V. Chernigova, V.V. Koloda, V.V. Pryimak, V.V. Yenukov.

Analyzed sites have been studied not equally. Two sites (Mokhnach and Korobovy Khutora) have deposits of Romny archaeological culture and Saltov one. At Mokhnach hillfort there have been examined $\approx 6400 \text{ m}^2$ (95 % — 1999 onwards). And there have been excavated 20 % of the hillfort area and ≈ 1 % — at the settlement (fig. 7, 8).

Saltov sites. More than 2000 m^2 of the settlement and about 1000 m^2 (fig. 3) of the hillfort have been excavated and studied at early middle-ages Verhnij Satov. Mokhnach hillfort is surrounded by numeral settlements, 14 of which belong to Saltov culture. One of the most researched one is Mokhnach-II settlement (fig. 5) — $\approx 3500 \text{ m}^2$. Large Pyatnitske-I settlement has been examined with the help of 9 pits, where total area of excavated zone amounts to $\approx 1100 \text{ m}^2$ (fig. 4).

Volyntsevo-Romny sites. Novotroitske hillfort has been excavated completely (fig. 11). The main pat ($\approx 5000 \text{ m}^2$) of Bititsa-1 hillfort has been studied (fig. 10). At Vodyane site $\approx 2500 \text{ m}^2$ has been examined. This amount is about two-thirds of its early middle-ages square (fig. 9). The artifacts of Romny culture have been found out and studied at Mokhnach and Korobovy Khutora hillfort.

CHAPTER 2

INTERPRETATIVE METHODS FOR AGRICULTURE MATERIALS

The aim of the chapter is selection and exposition of the data which have been accumulated in scientific literature and which enable to interpret agriculture materials fully.

General analysis of agriculture (fig. 12). In general scheme of agriculture the least section of analysis is a settled site. In this regard all possible pieces of information are important: data on palaeoecology, movable and immovable archaeological context, definitions of natural science. Obligatory constituents of agriculture are natural and anthropogenous ones and their correlation. As palaeoecological studies show us enough data for their reconstruction, the most important thing is analyzing soil and terrain around the site. Next important type of analysis is different instruments for agricultural activities. The correlation appears while growing crop plants and cattle-breeding.

Climatic changes of global level are accessible to analyze using available studies; and local levels are specifying. For *studying potential resource zones of settlements* the radius of 5 km is accepted as an «operating tool». The reasons for this fact are well-known in scholarly literature. This measure is used for relief and soils that are limited to four principal types (according to the manner of fertility regeneration and according to usage): 1) soils formed under woodlands; 2) black soils; 3) fertile soils influenced by close water; 4) useless for agriculture soils.

The tools for primary soil cultivation are illustrated with figures and schemes (fig. 13—17). Different types of tools and the result of potential zone analysis make an opportunity for concrete interpretations. The tools for secondary soil cultivation are less effective for interpretation due to studied components and their correlations. Each cultivated or weed plant is characterized by specified advantageous conditions. The result of palaeobotanic spectrum is caryopsis re-count taking into account mass ratio: millet — 1; chaffy barley — 5.5; emmer wheat — 6.2; naked grain wheat — 5.7; rye — 4.8; oat — 3.4.

The tools for harvesting (fig. 19—22) and processing (fig. 23, 24) (their quantity, quality and variety) are not informative enough for interpretation. However the allow to identify the difference in husbandry traditions.

Examination of osteological materials allow us to judge stock-breeding (panels of herds, age distribution of a herd etc.). Meat-type reconstruction gives us an opportunity to qualify different animals in herds. Their correlation in herds and palaeobotanic spectrum helps to define subordination or equal share of agriculture and cattle-breeding.

Therefore, present scheme contains all possible data in spite of their fragmentary. For further detailization and improvement of interpretative capability of the materials it is necessary for archaeologists to work closely with scholars on natural sciences.

CHAPTER 3

NATURAL ENVIRONMENT AND SETTLED ZONES

As agriculture depended on environmental conditions pretty much, it is important to study nature to understand the process. Fig. 25 demonstrates natural and climatic chronological correction of historical eras that is essential for accurate comparison of different school spheres. The considered historical period conforms with the second phase of Holocenic subatlantic period (SA-2; 1600—800 years ago). It consists of two substages: SA-1A (1600—1200 years ago) and SA-2A (1200—800 years ago). The era of interest corresponds to SA-2A substages. It coincides with Minor climatic optimum.

The natural zone of the territory is forest-steppe area in the center of East Europe. The sites located in

different provinces of the named zone (fig. 26), — in broadleaved woodland mainly.

Geographically this territory matches the central part of Russian platform. Against the flatland the territory characterized by unevenness with valley and clough system. Three types of relief prevail: watershed table lands, flat inclined and ascents of rivers and clough, valley bottoms at rivers. The relief of the territory influences area microclimate to wide extent. The climate of the Holocene changed more than once. It was more humid at the beginning of that time; then rainfall was down (here and elsewhere: in comparison with nowadays) by 50 — 70 mm. In that case average annual temperature was up not more than 0.5 °C (fig. 28). The coefficient of channel density for this territory (0.13 km/km²) is deemed to be enough for longtime agriculture usage. It is possible that the coefficient was a bit higher before. And it was 0.17 — 0.18 km/km². Also bogginess of the territory was in a low level.

The vegetation of Central-Russian forest-steppe geobotanic province (the examined region belongs to it) was presented with forest and steppe districts. In the past the vegetation contained about 40 % from plowed meadow steppes. Broad-leaved patterns prevailed in *sylva*. They were common at that time.

The soils of the contact zone have been divided into four types (fig. 29). The most widespread one is black soils of different nature. About a fourth part contains various soils that have been formed under woodlands. The areas that are useless for agriculture are absent. The nearest position to ancient settled sites is typical for minor soil areas; their fertility depended on flood.

There are main settled Saltov sites: Verhniy Saltov, Pyatnytko-I, Mokhnach hillfort, Mokhnach-II, KorobovyKhutora (fig. 30—37). Having analyzed the adjacent territory it is necessary to notice that flood-plain soil is found out everywhere and there are other types of relief and soils.

On all occasions there has been discovered sizable territory for ploughing. On the whole as the sites are located in similar environmental conditions, they demonstrate much similarity of the territory that is adjacent to the settlement. The sites combine field areas and areas for cattle-grazing.

Volyntsevo-Romny sites: Mokhnach, Vodyane, Bititsa, Novotroitske (fig. 34, 35, 38—43). Their settlement-adjacent territories have the following peculiarities. The first two sites contain the combinations of flat land such as upland and bottom-land in the potential zone. The potential zone of Bititsa consists of bottom-land wholly; vice versa Novotoitske hillfort has mainly upland territories at the valley waterside. Though in all cases it is possible to find the areas that are suitable for cattle-breeding and agriculture. In this case it is worth saying about adaptiveness of the inhabitants to environmental conditions and not about choosing inhabitations with special conditions.

The general analysis of environmental factors shows excellent conditions for high farming.

CHAPTER 4

FARMING OF SALTOV CULTURE BEARERS

Studying the settlement-adjacent territories allows to confirm that choosing the places for settlements depended on the fact if there were areas for agriculture and cattle-breeding. In all the sites there have been identified preserved tools and their details in good quality. They provide insight into all agricultural processes. Among these are instruments for soil cultivation: several types of tusks and gouters (fig. 44) — ploughable tools (for primary process), hoes and maybe iron tips for spades (fig. 45, 46) for secondary process. Harvesting instruments are represented with hooks and scythes. There are three types of hooks, one of which — telescoping one — is known only in Saltov culture (fig. 20, 1, 2, 5; 55). There are two types of scythes (fig. 21, 22, 56). The specific feature of Saltov farming is a considerable amount of rotating grinding plates; some of them were capable to control size of fractions (fig. 66).

Millet prevails over other cultivated plants (as judged by the marks on the potters. Then there is chaffy barley, naked grain wheat, rye, chaffy wheat and oat in decreasing order (fig. 47). There are few peas. However according to the size of effective corn mass the superiority belongs to chaffy barley. Then there are ordered naked grain wheat, rye, chaffy wheat, millet and oat in decrease (fig. 54).

For crop keeping corn lofts (fig. 57) as special places were used. Corn might be kept in big vessels (fig. 58), leather or cloth sacks there. The major part of corn was kept in ground pits or vaults which might be single constructions or form a set of household out-buildings (fig. 59—65).

Speaking about cattle-breeding of the contact zone for Saltov sites, it should be noticed that the leader was beef-cattle which remains dominated according to cattle number (fig. 74) and according to meat quantity (fig. 121). Depending on the site the second and the third place belong to swine and horses. Heap of times small cattle didn't play a great role in meat production. Cattle-grazing in summer-spring periods took place in the contact zones of the sites. In cold seasons warm stables were used (fig. 78).

The general analysis of the farming sector at the contact zones of Saltov sites have shown that the majority of them were founded in woodland territory. A part of it was cleared for fields. A set of details for soil dressing indicates an advanced level of ploughing technique. A huge amount of chaffy barley doesn't contradict this fact, and it is likely due to cattle-breeding needs. Other data of settlement palaeobotanic spectrum (large percentage of naked grain wheat and rye) confirm the high quality of soil cultivation. The proportion of hooks has progressive characteristics in spite of their primitive forms. It is coherent with general high level of agriculture.

The additional agreement for this situation is a big number of rotary mill stones. They predominate grain bruisers. The bulk of corns followed different storage methods and indicated the specialization of certain families at the places of production within community farming.

The important role of cattle-breeding in economic complex is proved by the paucity of wild game in bone remains at the sites and by age correlation of butchered animals. The cattle-breeding was based on natural food (pastures and haying), that could be enriched with agriculture production (corns of barley and oat, barley and rye chaff). Cattle-breeding had a positive effect of agriculture (animal draught power, organics).

Thus, agriculture had different stages of development from essential soil invasion to their constant and lasting usage for fields. Saltov people knew progressive forms of soil farming (deep ploughing, fragmentary overturning).

Written data and palaeobotanic ones allow us to mark the practice of two- or three-field system of farming. High quality of cattle-breeding lets people refuse hunting as a way for meat supply. The agriculture of Saltov forest-steppe people seems to be seamless; its enterprises complemented each other. The enterprises (agriculture and cattle-breeding) reached enough level for fully support the advanced, socially and pecuniary scales population of Khazar kaganate.

CHAPTER 5

FARMING OF VOLYNTSEVO-ROMNY TRADITION BEARERS

The study of the settlement-adjacent territories has shown certain variability for choosing settled places without definite combinations of landscape components. Nevertheless, in all the cases it is possible to indicate the zones which are suitable for agriculture and cattle-breeding. At the researched sites there have found out sets for progressive farming. They are details of tools for soil preparation (fig. 79—81), reaping (fig. 91, 92) and processing (fig. 100—102). The whole kit is rather unitized. Slavonic peculiarity is the usage of socketed gouters (fig. 80, 7, 8).

Chaffy barley prevails among grain varieties. The second and the third place belong to the naked grained wheat and rye (the most yielding corns); emmer wheat comes short of amount. The last position belongs to millet and oat (fig. 88). The cluster analysis demonstrated a high degree of commonality in grain-farming of the Slavs. Vodyane and Mokhnach palaeobotanic spectrums have shown minimal similarities.. It may be due to insignificant data from these sites.

Crop storage was carried out in many ways. The widely spread one is keeping in special places or pits; less often — in half dugout or presumably in cloth containers in any types of accommodation (fig. 92—

98). It was also possible to store in package vessels (fig. 99).

According to archaeozoological data the Slavs' cattle-breeding had the character of being adjacent to settlements. The domination of adults (table 21) denotes various fodder resources. The great number of cattle in the herd shows the harmony and cross-usage of cattle-breeding and agriculture.

The general conclusion of the northerners' farming comes to a number of theses. The materials of Bititsa demonstrate certain isolation in the inhabitants' farming. The data from Volyntsevo-Romny sites reason that their people could use cleared land for the development of settlement-adjacent territories in parvo. Probably, what is meant is only clearing timberland a bit. A set of details for soil cultivation and palaeobotanic data indicates high quality of agriculture. The particular long-standing type of agriculture that is specific for all the northerners is expressed in typical (for all the sites) sets of tools.

The place of cattle-breeding was significant. The large percentage of adults indicates developed fodder resources and mutually-beneficial usage of farming achievements. Nevertheless, hunting played a great role as a helping hand in getting meat and materials for different industries.

CHAPTER 6

COMPARATIVE ANALYSIS (instead of conclusions)

The analysis of farming materials pertaining to the inhabitants of the late Ist millennium AD who resided in Siverskyi Donec contact zone and adjacent territories has been conducted. It has enabled to indicate a range of tendencies on the basis of which corresponding conclusions have been made. The inhabitants of Saltov and Romny culture had many common factors in a formative stage and in farming development. The reason for this was similar environmental conditions in the forest-steppe of East Europe. However, their types of farming were set up by different ethnocultural bases. It was embodied in some differences of particular branches of farming. Nevertheless, constant and mainly peaceful neighborhood of two big ethnic groups in the contact areas resulted in cross-technique interaction.

Among synchronous cultures of the southern part of East Europe Saltov artifacts are presented with a great number of different ploughing tools and their fragments (fig. 113—115). The habitancy of Khazar forest-steppe zone had a great number of the second-tillage tools — hoes and spades. There were not any iron tips of spades. Hoes with vertical free cups appeared in Saltov culture because of the Khazars. It is not improbable that hoes with horizontal cups appeared in Slavonic infiltration zone because of influence of Saltov culture. It is not improbable, that the

SUMMARY

hoes with horizontal cups appeared in the life of the Slavs of infiltration zone under the influence of Saltov culture too. The population of Saltov culture had a large variety of harvesting tools. They used three types of reaping hooks and two forms of scythes, while the Slavs had only one type of hooks and scythes. Grain bruisers and rotary mill-stones were widespread among the Slavs and the Saltovs, but grating bruisers were used more often among the Slavs. It should be mentioned that massive rotary mill-stones appeared in Slavonic boundary zones under the influence of the Khazars.

The majority of agriculture tools were famous for both groups of the contact zone (fig. 116). Only some of them were well-known for one of this group. For example, an ard, the working part of which was set at an angle with a guide line and fixed with a stenolobate tusk, was known only for Saltov culture. More multifarious sets of tools for secondary soil cultivation (hoes and spade) may suggest advanced vegiculture.

Palaeobotanic spectrums of archaeological cultures for the last quarter of the Ist millennium AD are similar in many items (fig. 117). The small amount of millet indicates the high-level technique of agriculture and the fact that cleared land didn't matter at all. The percent of oats is also not sizable. Advanced soil cultivation is proved with the fact that rye and naked grain wheat made either a third or a half of the total amount of crops. The high percent of barley in all the crops among in Saltov culture was due to the fact that the Khazars' farming was connected with the needs of cattle-breeding (horse-breeding).

There are many common ways of crop keeping. However it should be noticed the leadership of Saltov tribes in quantity and size of specialized graineries

and distinct large vessels — pithoi (large pots). It correlates with higher level of Khazar agriculture.

Substantial similarity is observed in farming system. Layland predominated (two- or three-field crop rotation). For Saltov culture it was possible to use tripping-over method.

The level of cattle-breeding in the contact zone was higher among the Saltovs. The percentage of wild animals' bones is up to 10 % here, while the Slavs' index is 30—60 %. The markess, related to species, is rather different. The horse played a greater role in Saltov culture; it is supported with either bone remains or more complex elements of horse harness. The percentage of small cattle at Khazar sites was higher at average than at Saltov ones. It is possible to compare cattle and swine bones in Saltov culture and among forest-steppe population of Khazar kaganate (fig. 120).

In general, more stable herd is observed in Volyntsevo-Romny and Raikovetska culture with some differences. The herds of Borshevo and Saltov cultures were not so stable. The factor of instability is the amount of swine for Borshevo people and the amount of swine and small cattle — for Saltov culture. It corresponds with different natural and climatic conditions in Khazar kaganate. The cattle-breeding of Saltov culture in forest-steppe area (in the contact zone directly) had similar features with the northerners' tribes (Volyntsevo and Romny cultures).

The materials indicate mainly independent development of farming among the Slavs and Khazar people of different ethnic groups in the contact zone. However, there are some data that show a certain influence of Saltov people on the Slavs in farming techniques and methods (tools of soil cultivation and crop-processing). The cattle-breeding of each group made progress independently.

Переклад Д.В. КОЛОДИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Агрикультура* в памятниках Западного средневековья: переводы и комментарии. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. — 364 с.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: ДАР, 1999. — 352 с.
- Аксёнов В.С.* Поховання з концем другої половини VIII — IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.
- Аксенов В.С.* Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 5. — С. 270—281.
- Аксёнов В.С.* Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників салтівського часу на Харківщині // *АЛЛУ*. — 2005. — № 1—2. — С. 61—71.
- Аксенов В.С.* Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса с Т-образными фибулами // *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження*. — 2012. — Вип. 2. — С. 10—18, 101—105.
- Аксенов В.С., Лаптев А.А.* К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов) // *Древности*. — Харьков, 2009. — С. 242—258.
- Александровский А.Л.* Развитие почв Восточной Европы в голоцене: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. — М., 2002. — 48 с.
- Александровский А.Л., Александровская Е.И.* Эволюция почв и географическая среда. — М.: Наука, 2005. — 223 с.
- Александровский А.Л., Чендев Ю.Г., Трубицын М.А.* Палеопочвенные индикаторы изменчивости экологических условий Центральной лесостепи в позднем голоцене // *Изв. РАН. Сер. геогр.* — 2011. — № 6. — С. 87—99.
- Антипина Е.Е.* Мясные продукты в средневековом городе — производство или потребление? // *Археология и естественно-научные методы*. — М., 2005. — С. 159—180.
- Антипина Е.Е.* Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // *Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців*. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.
- Апареева Е.К., Красильников К.И.* Подворья как признак хозяйственного уклада населения салтово-маяцкой культуры // *Археология: від джерел до реконструкцій*. — 2011. — С. 186—192. — (АДУ. — Вип. 5).
- Артамонов М.И.* Саркел — Белая Вежа // *МИА*. — 1958. — № 62. — С. 7—84.
- Артамонов М.И.* История хазар. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с.
- Археология Украинской ССР*. — Киев: Наук. думка, 1986. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский период. — 576 с.
- Атлас почв Украинской ССР*. — Киев: Урожай, 1979. — 160 с.
-

- Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. — М.: Наука, 1987. — 200 с. — (АОН. — Вып. 2).
- Афанасьев Г.Е.* Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона. — М.: Наука, 1993. — 184 с.
- Багалец Д.И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 1—92.
- Баран Я.В.* Слоў'янська община. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 192 с.
- Баранов И.А.* Таврика в эпоху средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев: Наук. думка, 1990. — 168 с.
- Барбаро* и *Контарини* о России. — Л.: Наука, 1971. — 276 с.
- Бахтеев Ф.Х.* К истории культуры ячменя в СССР // МИЗ. — 1956. — 2. — С. 210—215.
- Безусько Л.Г., Климанов В.А.* Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.
- Безусько Л.Г., Безусько А.Г., Гречинська Ю.В.* Палінологічні та радіохронологічні характеристики відкладів пізнього голоцену розрізу Лопанське (Україна, Харківська область) // Біостратиграфічні основи побудови стратиграфічних схем фанерозою України. — К., 2008. — С. 338—342. — Електрон. ресурс: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/343>
- Березовець Д.Т.* Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл. // АП УРСР. — 1952а. — № 3. — С. 242—250.
- Березовець Д.Т.* Плуг з Токарівського торфовища // Археологія. — 1952б. — № 7. — С. 174—175.
- Березовець Д.Т.* Слоў'яни й племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — № 19. — С. 47—67.
- Белан Н.Г.* До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячоліття н. е. // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 29—37.
- Белан Н.Г.* Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев: Наук. думка, 1978. — С. 96—109.
- Белан Н.Г., Журавлев О.П.* Фауна городища Башмачка // Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. — Киев: Наук. думка, 1992. — С. 123—130.
- Беляева С.А.* Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепровском Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 38—40.
- Бибикова В.И.* К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила // СА. — 1973. — № 4. — С. 63—68.
- Бобринский А.А.* Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — 272 с.
- Болдаков Е.В.* Жизнь рек. — М.; Л.: Гостехтеориздат, 1951. — Вып. 28. — 64 с. — Электрон. ресурс: <http://lib.rus.ec/b/252534/read>
- БСЭ.* Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1973. — Т. 12. — 624 с.; 1974. — Т. 18. — 632 с.
- Борисенков Е.П., Пасецкий В.М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XIII вв. — Л.: Гидрометеиздат, 1983. — 240 с.
- Борисов А.А.* Климат СССР в прошлом, настоящем и будущем. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. — 432 с.
- Брандлер О.В., Власова О.П., Власов Е.А.* Реинтродукция степного сурка в Центрально-Черноземном заповеднике // Степ. бюл. — 2012. — № 35. — С. 50—55.
- Брегадзе Н.А.* Очерки по истории агроэтнографии Грузии. — Тбилиси: Мецниереба, 1982. — 238 с.
- Бунарджич Р.* Celarevo — Necropolis and Settlement of the VIIIth — IXth century // Хазары. Второй междунар. коллокви.: Тез. докл. — М., 2002. — С. 19—21.
- Бунятян Е.П.* О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти Б.Н. Гракова: Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.
- Бунятян К.П.* Классификация та типология скотоводства // Теория та практика археологічних досліджень. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 73—101.
- Бунятян К.П.* Скотоводство та спосіб життя // Археологія — 1997. — № 3. — С. 32—39.
- Бур'яни України:* Визначник-довідник. — К.: Наук. думка, 1970. — 508 с.
- Веклич М.Ф.* Проблемы палеоклиматологии. — Киев: Наук. думка, 1987. — 192 с.
- Веклич М.Ф., Герасименко Н.П.* Этапність середньопізньоголоценового ґрунто- і породотворення на заплаві Нижньої Десни // Вісн. Київ. ун-ту: Сер. Географія. — 1993. — Вып. 40. — С. 85—92.
- Вернандер Н.Б.* Происхождение и свойства серых лесных почв западной части УССР // Исследования в области генезиса почв. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 164—183.
- Веретюшкина М.В.* Становление и развитие земледелия славян на территории междуречья Сейма и Псла (по находкам наконечников пашенных орудий) // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. Материалы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск: Изд-во КГУ, 2008. — С. 29—34.
- Веретюшкина М.В.* К вопросу о контактах населения Северской земли и Хазарии (на примере находок наконечников пахотных орудий) // Учен. зап. Электрон. науч. журн. КГУ. — 2010. — С. 30—40.
- Веретюшкина М.В., Горбаненко С.А.* Земледелие населения Посемья в X в. (на примере археологического комплекса у д. Шуклинка) // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). — Курск, 2012. — С. 209—219. — (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Вып. 4).

- Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П.* Атлас-визначник бур'янів. — К.: Наук. думка, 1988. — 72 с.
- Виногородська Л.І., Петрашенко В.О.* Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. — Чернігів: Сіверян. думка, 1993. — С. 49—60.
- Винников А.З.* Жилье и хозяйственные постройки Маяцкого селища (результаты раскопок 1975, 1977, 1978 гг.) // Маяцкое городище. — М.: Наука, 1984. — С. 95—135.
- Винников А.З.* Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995. — 164 с.
- Винников А.З.* Изделия из железа с Животинного городища боршевской культуры (VIII — нач. XI вв.) // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2012. — Вып. 3. — С. 123—141.
- Винников А.З., Пряхин А.Д.* А.Н. Москаленко — ученый и педагог // СА. — 1986. — № 4. — С. 112—115.
- Винников А.З., Плетнева С.А.* На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — 216 с.
- Винников А.З., Степовой А.В.* Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2012. — 228 с.
- Винников А.З., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство жителей Животинного городища // Stratum plus. — 2013. — № 5, в печати.
- Воеводский М.В.* Городища верхней Десны // КСИИМК. — 1949. — Вып. 24. — С. 67—77.
- Вознесенская Г.А.* Техника обработки железа и стали // МИА. — 1972. — № 187. — С. 8—49.
- Вязов Л.А.* Система расселения племен именьковской культуры в подгорной части Самарской Луки // Самарский край в истории России. — Самара, 2007. — Вып. 3. — С. 55—69.
- Гадло А.В.* Кочевье хазарского времени у станицы Заплавской на нижнем Дону // Проблемы археологии. — 1978. — Вып. 2. — С. 118—125.
- Генезис, эволюция и типология почвообразующих пород северо-востока Украины / Лактионов Н.И., Тихоненко Д.Г., Горин Н.А. и др.* — Харьков, 1988. — 70 с.
- Геоботаничне районування Української РСР.* — К.: Наук. думка, 1977. — 302 с.
- Географічна енциклопедія України.* — К.: УРЕ, 1989. — Т. 1: А—Ж. — 414 с.
- Географічна енциклопедія України.* — К.: Укр. енцикл., 1993. — Т. 3: П—Я. — 480 с.
- Герберштейн.* Записки о Московии барона Герберштейна. — СПб., 1866. — 230 с.
- Геренчук К.И.* Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР. — 1964. — Вып. 5. — С. 5—12.
- Гильденштедт.* Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технол. журн. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.
- Голеусов П.А., Колода В.В., Лисецкий Ф.Н., Чендев Ю.Г.* Почвы земляных археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования // Восточноевроп. археол. журн. — 2002. — 1 (14), январь—февраль. — Электрон. ресурс: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/goleusov_koloda_lisetsky_chehdeyev.htm
- Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнар. наук. конф., секц. Археологія (м. Луганськ, 17—18 травня 2002 р.). — Луганськ, 2002. — С. 64—74.
- Горбаненко С.А.* До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 113—122.
- Горбаненко С.А.* Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н. э. (по материалам Левобережья Днепра) // Stratum plus. — 2003—2004. — № 5. — С. 400—425.
- Горбаненко С.А.* Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004а. — С. 301—314.
- Горбаненко С.А.* З приводу використання різних типів знарядь для обробітки ґрунту // Проблеми історії та археології України: Тез. докл. — Харьков, 2004б. — С. 80—81.
- Горбаненко С.А.* Землеробство жителів городища поблизу с. Волинцеве // Археологія. — 2005а. — № 1. — С. 75—81.
- Горбаненко С.А.* Палеоентоботанічні дослідження слов'янських пам'яток Лівобережжя Дніпра у 2003—2004 рр. (за відбитками на кераміці) // АБУ за 2003—2004 рр. — 2005б. — С. 397—400.
- Горбаненко С.А.* Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А.* Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К.: Академперіодика, 2007а. — 198 с.
- Горбаненко С.А.* Природничі методи у вивченні сільського господарства слов'ян // Зб. наук. праць Наук.-досл. ін-ту українознавства. — К., 2007б. — Т. 15. — С. 177—187.
- Горбаненко С.А.* Напівземлянка № 16 з Пастирського городища // АЛІУ. — 2008. — № 1—2. — С. 50—53.
- Горбаненко С.А.* Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. // Музейн. вісн. — 2009. — № 9. — С. 85—103.
- Горбаненко С.А.* Тваринництво у носіїв салтівської культури // Археол. студії. — 2010а. — № 4. — С. 92—108.

- Горбаненко С.А. Знання землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз // Археологія. — 2010б. — № 4. — С. 46—60.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр Битицького городища // Древности. — 2011а. — Вып. 10. — С. 242—247.
- Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — 2011б. — С. 201—214. — (АДІУ. — Вып. 5).
- Горбаненко С.А. Методы интерпретации сельскохозяйственных материалов // Stratum plus. — 2011в. — № 5. — С. 299—314.
- Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів Битицького городища // Археологія. — 2012а. — № 1. — С. 98—114.
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) (г. Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г.). — СПб., 2012б. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні рештки з поселення Обухів 2 // Археологія. — 2012в. — № 3. — С. 111—117.
- Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические данные с Шуклинского селища (по отпечаткам на изделиях из глины) // Древности. — 2012г. — Вып. 11. — С. 238—244.
- Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности (Вестн. Острогского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского). — Воронеж, 2012д. — Вып. 2. — С. 230—244.
- Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтвово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013а. — Вып. 3. — С. 45—51, 148—150.
- Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2013б, друкується.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К.: Академперіодика, 2008. — 188 с.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічний спектр салтвового селища Коробові Хутори // Древности. — 2010. — Вып. 9. — С. 343—348.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К.: Академперіодика, 2010. — 316 с.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Обобщающий анализ сельского хозяйства носителей салтовской культуры // Материалы і дослідження по археології Східної України. — 2011. — Вып. 11. — С. 228—239.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Готун І.А. Споруди для обробки продуктів та зберігання припасів на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До п'ятнадцятиріччя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 342—347.
- Греčko Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К.: ІА НАН України, 2010. — 286 с.
- Григорович Ю. Просо. — Харьков: Держгоспвидав, 1933. — 91 с.
- Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 264 с. — (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).
- Громова В.И. Остатки млекопитающих из раннеславянских городищ вблизи г. Воронежа // Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону. — М.: Наука, 1948. — (МИА. — № 8). — С. 113—127.
- Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Ч. 1. Обзор и описание форм. — М., 1949. — 374 с. — (Тр. Палеонтол. ин-та АН СССР. — Т. 17, вып. 1, ч. 1).
- Громова В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков). — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 116 с. — (Тр. Комиссии по изучению четвертич. периода. — Т. 9, вып. 1).
- Громова В.И. Остеологические отличия родов *Capra* (козлы) и *Ovis* (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — 124 с. — (Тр. Комиссии по изучению четвертич. периода. — Т. 10, вып. 1).
- Гуськов А.А. Атлас пещерных городов Крыма. — Харьков: Курсор, 2007. — 196 с.
- Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археол. альманах. — 2011. — № 25. — С. 250—269.
- Давид А.И. Формирование териофауны Молдавии в антропогене. — Кишинев: Штиинца, 1982. — 150 с.
- Давні слов'яни. Археологія та історія: Навч. посібник. — К.: Стародав. світ, 2012. — 366 с.
- Дегтярев Г.В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы. — Л.: Гидрометеоздат, 1981. — 216 с.
- Демкин В.А., Демкина Т.С., Песочина Л.С. и др. Палеоэкология восточноевропейских степей в

- эпоху раннього заліза // Степи Северної Європи: стратегія збереження природного різноманітності і степного природопольовання в ХХІ столітті: Матеріали міжнарод. симп. — Оренбург, 2000. — С. 140—141.
- Довженко В.Й.* Землеробство Давньої Русі до ХІІІ ст. — К.: Наук. думка, 1961. — 266 с.
- Докучаев В.В.* Способи утворення річкових долин Європейської Росії // *Избранные сочинения.* — М., 1949. — Т. 2. — С. 21—160.
- Дослідження посади літописної Лтави: 2.* — Інститутська гора / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. — Київ; Полтава, 2009. — 140 с.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.* — М., 2009. — Т. 3: Восточные источники. — 264 с.
- Древняя Русь. Город, замок, село* — М.: Наука, 1985. — 432 с.
- Дубынин А.Ф.* Об орнаменте грузиков Троицкого городища // СА. — 1966. — № 1. — С. 269—274.
- Елагин И.И.* Просо на целинных и старопахотных землях. — М.: Знание, 1955. — Сер. V, № 9. — 32 с.
- Ефименко П.П., Третьяков П.Н.* Древнерусские поселения на Дону. — М.: Наука, 1948. — 128 с. — (МИА. — № 8).
- Журавлев О.П.* О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников // *Новые методы археологических исследований.* — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 205—216.
- Журавлев О.П.* Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.* — Киев, 1991. — С. 137—138.
- Журавлев О.П.* Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // *Вопросы истории славян.* — Воронеж, 1998а. — № 12. — С. 34—43.
- Журавльов О.П.* Свійські та дикі свавці з давньоруського Пастирського городища // *Археологія.* — 1998б. — С. 31—40.
- Журавльов О.П.* Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // *АЛЛУ.* — 1999. — № 1. — С. 44—46.
- Журавлев О.П.* Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепр-Донского междуречья. — Киев: ИА НАН Украины, 2001. — 200 с.
- Зеленин Д.К.* Русская соха, ее история и виды. — Вятка: Губерн. типография, 1907. — 189 с.
- Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — 512 с.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах.* — СПб., 1878. — 192 с.
- Йовков С.М.* Жернова Волжской Болгарии // СА. — 1976. — № 2. — С. 248—252.
- Кадеев В.И.* Украинский археолог, этнограф и краевед В.А. Бабенко // *Древности-1996.* — Харьков, 1997. — С. 144—146.
- Каравайко Д.В., Горбаненко С.А.* Об одном изображении на пряслице южновосточной культуры // *Восточноевропейские древности скифской эпохи.* — Воронеж, 2011. — С. 213—219.
- Каравайко Д.В., Горбаненко С.А.* Господарство носіїв южнівської культури. — К.: Наук. думка, 2012. — 304 с.
- Карта Украины.* Електрон. ресурс: <http://maps.vlasenko.net/>
- Карта Украины.* Електрон. ресурс: <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Квитковский В.И.* К проблеме изучения и реконструкции салтовских жилищ лесостепной зоны (на примере селища Коробовы Хутора Харьковской обл.) // *Славяно-русские древности Днепропетровского Левобережья: Материалы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола.* — Курск, 2008. — С. 100—105.
- Квитковский В.И.* История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области // *Слобожанське культурне надбання.* — Харків, 2009. — Вип. 2. — С. 85—91.
- Квитковский В.И.* Жилища селища Коробовы Хутора // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк: Изд-во ДонНУ. — 2012. — Т. 9: Хазарское время. — С. 99—118.
- Квитковский В.И.* Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-I // *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження.* — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 58—72, 152—160.
- Квитковский В.И., Колода В.В.* Исследования Слобожанской раннесредневековой экспедиции на многослойном селище Пятницкое-I // *АДУ за 2009 р.* — Київ; Луцьк, 2010. — С. 184—186.
- Квитковский В.И., Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* К вопросу о земледелии населения салтовского селища Пятницкое-I // *История и археология восточноевропейской деревни: Материалы I Международ. науч. конф. «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (с. Кокшино, 22—23 сент. 2011 г.).* — Брянск, 2011. — С. 9—15.
- Квітковський В.І., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Матеріали з землеробства жителів поселення П'ятницьке I // *Археологія.* — 2011. — № 3. — С. 122—128.
- Кестлер А.* Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие: Пер. с англ. — СПб.: Евразия, 2001. — 320 с.
- Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли // *МИА.* — 1959. — № 65. — С. 306—362.
- Кирьянов А.В.* Земледелие восточного славянства (VI—IX вв.) // *Возникновение и развитие земледелия.* — М.: Наука, 1967. — С. 171—189.
- Клименко В.В., Слепцов А.М.* Климат и история России в IX—XVI вв. // *Вестн. МЭИ.* — 1999. — № 2. — С. 85—93.

- Ключевский В.О.* Краткий курс русской истории. — М.: Политиздат, 1956. — Т. 1, ч. 1. — 428 с.
- Книга* Большому чертежу. — М.; Л., Изд-во АН СССР, 1950. — 228 с.
- Ковалевская В.Б.* Связи Восточной Европы в эпоху Хазарского каганата (на основании анализа массового археологического материала) // Хазар. альманах. — 2002. — Т. 1. — С. 52—68.
- Ковалевский В.Н., Горбаненко С.А.* Уникальная находка в районе Животинного городища // 2013, в печати.
- Коваленко В.П.* Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — 1999. — № 1. — С. 33—43.
- Коваленко В., Моця А., Сытый Ю.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів: Сіверян. думка, 2003. — С. 51—83.
- Козак Д.Н.* Орне знаряддя землеробства енеолітичної доби // АБУ за 1999—2000. — К., 2001. — С. 127—129.
- Козак Д.Н.* Енеолітичний комплекс з с. Хрінниківка Демидівського району на Рівненщині // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 91—97.
- Козак Д.Н.* Венеди. — К.: ІА НАН України, 2008. — 470 с.
- Козак Д.Н., Пашкевич Г.О.* Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 18—27.
- Козак Д.Н., Прищепка Б.А., Шкорпад В.В.* Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004. — 300 с.
- Ковицов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л.: Изд-во АН СССР, 1932. — 134 с.
- Колода В.В.* Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Христианська старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 40—45.
- Колода В.В.* Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 рр. — К., 2000а. — С. 98—100.
- Колода В.В.* Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000б. — № 4. — С. 40—54.
- Колода В.В.* Житло з жертвником на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — 2001а. — № 1. — С. 42—46.
- Колода В.В.* Культурные комплексы Мохначанского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. — Харьков, 2001б. — С. 122—123.
- Колода В.В.* Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ за 1999—2000 рр. — К., 2001в. — С. 129—131.
- Колода В.В.* К вопросу о роли каганата в истории восточных славян // Хазары. Второй международный коллоквиум: Тез. докл. — М., 2002а. — С. 56—58.
- Колода В.В.* Мохначанская находка: клад или закладная жертва? // Клады: состав, хронология, интерпретация: Материалы темат. науч. конф. — СПб., 2002б. — С. 112—116.
- Колода В.В.* Исследование Мохначанского городища // АБУ за 2000—2001 рр. — К., 2002в. — С. 137—140.
- Колода В.В.* Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазар. альманах. — 2002г. — Т. 1. — С. 69—78.
- Колода В.В.* Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблемы історії та археології України. — Харків, 2003а. — С. 70—73.
- Колода В.В.* Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ за 2001—2002 рр. — К., 2003б. — С. 126—129.
- Колода В.В.* Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе // АБУ за 2002—2003 рр. — К., 2004а. — Вып. 6. — С. 167—169.
- Колода В.В.* Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ за 2002—2003 рр. — 2004б. — Вып. 6. — С. 169—171.
- Колода В.В.* Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. // Хазар. альманах. — 2004в. — Т. 3. — С. 213—241.
- Колода В.В.* Развитие слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському лівобережжі // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Харків, 2005а. — Ч. 5. — С. 14—36.
- Колода В.В.* Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Донця // АЛЛУ. — 2005б. — № 1—2. — С. 72—81.
- Колода В.В.* Работы на городище и селище Коробовы Хутора // АДУ за 2003—2004 рр. — 2005в. — Вып. 7. — С. 171—173.
- Колода В.В.* Постройки для содержания скота у салтовского населения Подонечья // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II Луган. міжнар. істор.-археол. конф. — К.: Шлях, 2005г. — С. 161—163.
- Колода В.В.* Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АБУ за 2004—2005 рр. — К., 2006. — С. 213—216.
- Колода В.В.* Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2006 г. // АДУ за 2005—2007 рр. — К., 2007а. — Вып. 9. — С. 218—222.
- Колода В.В.* Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. — 2007б. — № 2. — С. 9—15.
- Колода В.В.* Новые данные о контактах славян Руси и населения Хазарского каганата в свете хазаро-арабо-византийских отношений // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сб. материала-

- лов XII Междунар. науч. конф. — Ростов н/Д, 2007в. — С. 92—95.
- Колода В.В.* Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения акад. В.П. Бузескула (г. Харьков, 10—11 октября 2008 г.). — Харьков, 2008а. — С. 75—76.
- Колода В.В.* Взаимовлияние северянской и алаано-болгарской керамической традиций конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: Материалы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск: Изд-во КГУ, 2008б. — С. 106—112.
- Колода В.В.* О проявлении этнического синкретизма в среде лесостепного салтовского населения (на примере материалов раскопа 4 селища Коробовы Хутора) // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008в. — С. 125—136.
- Колода В.В.* Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье // Древности Юга России: памяти А.Г. Атавина. — М.: ИА РАН; Таус, 2008г. — С. 311—323.
- Колода В.В.* Влияние традиций салтовского гончарного производства на керамический комплекс боршевской культуры Подонья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк: Изд-во ДонНУ, 2009а. — Т. 7: Хазарское время. — С. 61—98.
- Колода В.В.* Влияние хазаро-арабо-византийских отношений на контакты славян Руси с населением Хазарии // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов н/Д, 2009б. — С. 232—240.
- Колода В.В.* Гончарная керамика волынцевской культуры: Историческая судьба ранних северян и их межэтнические контакты // Дивногорский археологический сборник: Тр. музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2009в. — Вып. 1. Археология. — С. 164—178.
- Колода В.В.* Начальная история села Верхний Салтов // Харьк. истор.-археол. сб. — 2009г. — Вып. 5. — С. 6—21.
- Колода В.В.* Проблемы градообразования в раннесредневековых контактных зонах (на примере лесостепного региона Северского Донца) // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. — Курск, 2009д. — С. 35—43.
- Колода В.В.* Исследование ремесленного центра салтовской культуры // АДУ за 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010а. — С. 215—217.
- Колода В.В.* Селище «Мохнач-П» в раннесредневековой поселенческой структуре городища Мохнач // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Харьков, 28—29 окт. 2010 г.). — Харьков, 2010б. — С. 72.
- Колода В.В.* Исследования на селище «П» близ с. Мохнач // АДУ за 2011 р. — К., 2012а. — С. 469—470.
- Колода В.В.* Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012б. — Вип. 2. — С. 30—36, 108—113.
- Колода В.В.* Два салтовских комплекса из Государева Яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013а. — Вип. 3. — С. 73—81, 161—168.
- Колода В.В.* Дослідження 2012 р. на городищі Мохнач // АДУ за 2012 р. — К., 2013б, друкується.
- Колода В.В., Колода Т.О.* Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛІУ. — 2001. — № 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004а. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Земледельческий комплекс раннесредневекового населения Верхнего Салтова // Хазарский альманах. — М.: Мосты культуры, 2004б. — Т. 2. — С. 161—179.
- Колода В.В., Лисецкий Ф.Н., Чендев Ю.Г.* Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования // АДУ за 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 163—167.
- Колода В.В., Фоменко Г.Н.* Остеологические материалы из славянских жилищ на городище Мохнач // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. — Харьков, 2004. — С. 82—83.
- Колода В.В., Колода Т.А.* Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине // Stratum plus. — 2005—2009. — № 5. — С. 249—264.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначського городища) // Vita antiqua. — 2009. — С. 261—280.
- Колода В.В., Квитковський В.И.* Археологические исследования ХНПУ на территории Харьковской обл. в 2008 г. // АДУ за 2008 р. — К., 2009. — С. 146—149.
- Колода В.В., Колода Т.А.* Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии // Хазарский альманах. — 2009. — Т. 8. — С. 203—216.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 84—93.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной

- зоне. — Киев: ИА НАН України, 2010а. — 216 с.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — 2010б. — С. 490—501. — (АДІУ. — Вип. 1).
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепровского Левобережья // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 315—326.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство населения славяно-хазарской контактной зоны (на примере городища Водяное) // Дивногорский сборник: Тр. музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2012а. — Вып. 3. — С. 163—176.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Земледелие на поселении Коробовы Хутора в салтовское время // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк: Изд-во ДонНУ, 2012б. — Т. 9: Хазарское время. — С. 119—134.
- Колода В.В., Кройтор Р.В., Горбаненко С.А.* Нові дані про тваринництво ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 129—138.
- Коробушкина Т.Н.* Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. — Минск, 1979. — 120 с.
- Костомаров Н.И.* Черты народной южнорусской истории // Исторические произведения. Автобиография. — 2-е изд. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1990. — С. 8—107.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А.* Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — Киев, 1985. — С. 177—190.
- Кравченко Э.Е., Давыденко В.В.* Сидоровское городище // Степи Европы в эпоху средневековья. — 2001. — Т. 2: Хазарское время. — С. 233—302.
- Красильникова Л.И.* Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — 22 с.
- Красильников К.И.* Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. — 1981. — № 4. — С. 110—125.
- Красильников К.И.* Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцької культури Среднедонечья // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — Вып. 12. — С. 44—50.
- Красильников К.И.* К вопросу о правовом статусе населения западных периферий Хазарского каганата // Проблеми і дослідження пам'яток Східної України: Матеріали II Луган. міжнар. конф. — К., 2005. — С. 147—149.
- Красильников К.И.* Население Степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник: Тр. музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2009. — Вып. 1. — С. 52—82.
- Красильников К.И.* [Рец.]: *Колода В.В., Горбаненко С.А.* Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К.: ИА НАН України, 2010. — 216 с. // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 135—137.
- Красильников К.И.* Хозяйственные структуры населения салтово-маяцької культури (СМК) (по материалам степного Подонцовья) // Дивногорский сборник: Тр. музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2012а. — Вып. 3. — С. 177—192.
- Красильников К.И.* К вопросу о правомерности понятия «степная донецкая» салтово-маяцькая этнокультура праболгар // Дриновський збірник. — Харків; Софія, 2012б. — Т. 5. — С. 32—41.
- Краснов Ю.А.* О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. — 1967. — № 1. — С. 3—21.
- Краснов Ю.А.* Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии // КСИА. — 1969. — № 118. — С. 58—68.
- Краснов Ю.А.* К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // КСИА. — 1971. — № 128. — С. 3—11.
- Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М.: Наука, 1987а. — 236 с.
- Краснов Ю.А.* Рало из Бреста // КСИА. — 1987б. — № 190. — С. 19—25.
- Краснов Ю.А.* Хозяйственно-культурные типы Восточной Европы эпохи раннего железа // КСИА. — 1990. — № 197. — С. 3—12.
- Крыганов А.В.* Вооружение и войско населения салтово-маяцької культури (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Кройтор Р.В.* Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 71—82.
- Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М.: Христиан. изд-во, 1996. — 270 с.
- Кузьмина И.Е.* Лошади Северной Евразии от плицена до современности. — М., 1997. — 222 с. — (Тр. Зоол. ин-та РАН. — Т. 273).
- Культурная флора СССР.* — Л.: Колос, 1979. — Т. 1. Пшеница. — 347 с.
- Культурная флора СССР.* — Л.: Агропромиздат, 1989. — Т. 2, ч. 1. Рожь. — 368 с.
- Культурная флора СССР.* — Л.: Агропромиздат, 1990. — Т. 2, ч. 2. Ячмень. — 424 с.
- Кухаренко Ю.В.* Новопокровський могильник і поселення // Археологія. — 1952. — № 6. — С. 33—50.
- Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища між Саном і Сіверським Донцем. — К.: ІА НАН України, 1999. — 252 с.
- Лаптев А.А.* Средневековые оковки заступов на Харьковщине // Харьк. археол. сб. — 2007. — Вып. 2. — С. 12—20.

- Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Материали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.
- Лысов В.Н. Просо. — Л.: Колос, 1968. — 224 с.
- Лихачев В.А. Рало из погребения у с. Верхняя Маевка // Древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 51—53.
- Любичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // ВХДУ. Історія. — 1997. — Вип. 29, № 396. — С. 37—45.
- Любичев М.В. Поселення другої і третьої чверті I тис. н. е. на Харківщині // АЛЛЮ. — 2001. — № 1. — С. 17—18.
- Ляпушкин И.И. Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н. э. Днепро-вского лесостепного Левобережья // СА. — 1950. — № 25. — С. 7—32.
- Ляпушкин И.И. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 285—306.
- Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958а. — № 62. — С. 85—150.
- Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958б. — № 62. — С. 263—314.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.: Наука, 1958в. — 328 с. — (МИА. — № 74).
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках вольнцевского типа // СА. — 1958г. — № 29. — С. 58—83.
- Ляпушкин И.И. Днепро-вское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.: Наука, 1961. — 384 с. — (МИА. — № 104).
- Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VII — первая половина XI в.). — М.: Наука, 1968. — 190 с. — (МИА. — № 152).
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1987. — 110 с.
- Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. — 1907. — Вып. 22. — С. 142—144.
- Макаренко М. Городище «Монастирище» // Зап. істор. секції ВУАН. Наук. зб. за рік 1924. — 1925. — Т. 19. — С. 3—23.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — Киев: Наук. думка, 1988. — 176 с.
- Мамонов В.С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре // СЭ. — 1952. — № 4. — С. 67—90.
- Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Квітковський В.І., Задвернюк Г.П. Результати палеopedологічних досліджень ґрунтів і відкладів археологічної стоянки салтівської культури поблизу с. П'ятницьке Харківської області // Наук. зап. Сум. держ. пед. ун-ту ім. А.С.Макаренка. Геогр. науки. — 2012. — Вип. 3. — С. 236—253.
- Матолчи Я. Кости животных с городища, селища и могильника (1978—1979 гг.) // Маяцкое городище. — М.: Наука, 1984. — С. 237—260.
- Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. — Чернігів: Сіверян. думка, 1997. — 205 с.
- Медведенко Н.А. История и археология Хазарского каганата в исследовании М.И. Артамонова, Институт Истории Материальной Культуры (г. Санкт-Петербург). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. — 174 с.
- Мильков Ф.Н. Лесостепь Русской равнины. — М.: АН СССР, 1950. — 296 с.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978а. — № 3. — С. 101—112.
- Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. — 1978б. — № 19. — С. 47—85.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладоги // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Мироненко К.М. Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф.І. Камінського 1883 р.) // АЛЛЮ. — 2002. — № 1. — С. 99—103.
- Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці: Рута, 1997. — 144 с.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков: Вища шк., 1985а. — 148 с.
- Михеев В.К. Техника и технология изготовления сельскохозяйственных орудий салтовской культуры // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985б. — С. 87—99.
- Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. — 1986. — № 3. — С. 158—173.
- Монин С.А. География почв, с основами почвоведения. — М.: Наука, 1957. — 288 с.
- Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: ИА РАН; Курск. гос. обл. музей археологии, 1996. — 159 с.
- Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1965. — 312 с.
- Мяжкова Ю.Я. Анализ остеологического материала из поселений салтово-маяцкой культуры // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. — Ростов н/Д, 1998. — С. 139—140.
- Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства: Историко-

- географическое исследование. — М.: АН СССР, 1951. — 282 с.
- Некрасова Г.М.* Поселення черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 70—82.
- Нидерле Л.* Славянские древности. — М.: Наука, 1956. — 450 с.
- Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — 266 с.
- Обломский А.М., Завьялов В.И.* Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 71—90.
- Палеогеография* Европы за последние сто тысяч лет / Под общ. ред. И.П. Герасимова. — М.: Наука, 1982. — 176 с.
- Памятники* народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск: Полымя, 1979. — 120 с.
- Парфенов П.Д.* Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русск. вестн. — 1873. — Т. 106, № 8. — С. 635—669.
- Пасек В.В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Рус. ист. сб. — 1840. — Т. 3, кн. 2.
- Пашкевич Г.А.* Палеоботанический анализ злаков // Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — Киев: Наук. думка, 1988а. — С. 131—134.
- Пашкевич Г.А.* Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — Киев, 1988б. — Т. 4: Древние славяне. — С. 169—174.
- Пашкевич Г.О.* Локальні палеоетноботанічні комплекси черняхівської культури // VIII Подільська істор.-краєзнав. конф.: Тези доп. Секц. Археологія. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 36—37.
- Пашкевич Г.А.* Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза): Каталог. — Препр. — Киев, 1991а. — 48 с.
- Пашкевич Г.А.* Палеоетноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог 1. — Препр. — Киев, 1991б. — 48 с.
- Пашкевич Г.А.* Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог 2. — Препр. — Киев, 1991в. — 47 с.
- Пашкевич Г.А.* Палеоетноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. — Препр. — Киев, 1991г. — 45 с.
- Пашкевич Г.А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоетноботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. — Киев: Ин-т ботаники АН Украины, 1992. — 46 с.
- Пашкевич Г.О.* Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернігів: Сіверян. думка, 1993. — С. 87—91.
- Пашкевич Г.О.* Палеоботанічні дослідження в Україні // Нові технології в археології. — Київ; Львів, 2002. — С. 282—293.
- Пашкевич Г.О.* Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 80—88.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороманського часу з літописної Лтави) // АБУ за 2000—2001 рр. — К., 2002а. — С. 210—211.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛІУ. — 2002б. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // Исторична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнар. наук. конф. Секц. Археологія (м. Луганськ, 17—18 трав. 2002 р.). — Луганськ, 2002в. — С. 133—146.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛІУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛІУ. — 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // Древности. — Харьков, 2004. — С. 225—236.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — Харьков, 2004. — С. 65—69.
- Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю.* Рільництво племен трипільської культури. — К.: ІА НАН України, 2006. — 157 с.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Каталог палеоботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур // Колекція Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — 2010. — С. 105—123. — (АДІУ. — Вип. 3).
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С.* Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. — Киев: Академперіодика, 2005. — 264 с.
- Підолічко І.Г.* До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Підолічко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 236 с.
- Плетнева С.А.* О связях алаано-болгарских племен Подонья со славянами // СА. — 1962. — № 1. — С. 83—94.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам. — М.: Наука, 1967. — 200 с. — (МИА. — № 142).

- Плетнева С.А.* Об этнической неоднородности населения Северо-Западного хазарского пограничья // Новое в археологии. — М.: Наука, 1972. — С. 108—118.
- Плетнева С.А.* Хазары. — М.: Наука, 1986. — 88 с.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — 288 с.
- Плетнева С.А.* Хазарские проблемы в археологии // СА. — 1990. — № 2. — С. 77—91.
- Плетнева С.А.* Саркел и «шелковый путь». — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. — 168 с.
- Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии. — Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999. — 248 с.
- Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии. — М.: Мосты культуры, 2000. — 368 с.
- Плетнева С.А.* О заселении славянами Саркела — Белой Вежи // Европейская лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000б. — С. 82—98. — (Археология восточноевропейской лесостепи. — Вып. 14).
- Плетнева С.А.* Кочевники южнорусских степей в эпоху Средневековья IV—XIII века: Учеб. пособие. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. — 248 с.
- Повесть* временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 404 с.
- Пономарев Н.А.* История техники мукомольного и круяного производства. — М.: Заготиздат, 1955. — Ч. 1. — 132 с.
- Пономарев Л.Ю.* Хозяйственная деятельность населения салтовской культуры Керченского полуострова (краткий обзор археологических источников) // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вып. 2. — С. 67—78, 130—132.
- Потапов А.В.* Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 37—41.
- Почвенная карта* Украинской ССР масштаба 1 : 2 500 000. — М.: ГУГК, 1977.
- Почвы Украины* и повышение их плодородия. — Киев: Урожай, 1988. — Т. 1. — 293 с.
- Почвоведение.* Типы почв, их география и использование: Учеб. для ун-тов. — М.: Высш. шк., 1988. — Ч. 2. — 368 с.
- Природа Украинской ССР.* Климат. — Киев: Наук. думка, 1984. — 232 с.
- Природа Украинской ССР.* Почвы / Вернандер Н.Б., Гоголев И.Н., Ковалишин Д.И. и др. — Киев: Наук. думка, 1986. — 214 с.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 69—72.
- Приймак В.В.* Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли VIII—IX ст. — Суми, 1994. — 76 с.
- Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1975. — 156 с.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 150 с.
- Приходнюк О.М.* Пенъковская культура. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — 170 с.
- Приходнюк О.М.* Восточные славяне и степной мир в эпоху становления Хазарского каганата // Хазар. альманах. — 2002. — Т. 1. — С. 125—130.
- Приходнюк О.М.* Пастырське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с.
- Приходнюк О.М., Журавлев О.П., Горбаненко С.А.* Животноводство и охота у жителей Пастырского городища // Stratum plus. — 2005—2009. — № 5. — С. 640—676.
- Приходнюк О.М., Горбаненко С.А.* Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастырського городища // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 48—59.
- Просторово-часова* кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України / Ж.М. Матвіїшина, Н.П. Герасименко, В.І. Передерій та ін. — К.: Наук. думка, 2010. — 192 с.
- Раевский К.А.* Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — № 23. — С. 250—276.
- Растениеводство.* — М.: Агропромиздат, 1986. — 512 с.
- Реки Украины.* Северский Донец. — М., 1991. — Вып. 1.
- Рикман Э.А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М.: Наука, 1975. — 336 с.
- Рыбаков Б.А.* К вопросу о роли Хазарского каганата в истории русов // СА. — 1953. — Т. 43. — С. 128—150.
- Рыбаков Б.А.* Календарь IV в. из земли полян // СА. — 1962. — № 4. — С. 66—89.
- Свистун Г.Е.* К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца // Харьк. археол. сб. — 2007. — Вып. 2. — С. 40—58.
- Свистун Г.Е.* К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона // Хазар. альманах. — 2012а. — 10. — С. 146—158.
- Свистун Г.Е.* Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012б. — Вып. 2. — С. 79—84, 133—141.
- Свистун Г.Е., Чендев Ю.Г.* Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 130—135.
- Свистун Г.Е., Горбаненко С.А.* Потребительские предпочтения продуктов земледелия как прояв-

- ление градообразующих тенденций на примере Чугуевского городища Салтово-Маяцкого времени // История и археология восточноевропейской деревни: Материалы I Междунар. науч. конф. «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (с. Кокино, 22—23 сент. 2011 г.). — Брянск, 2011а. — С. 34—47.
- Свистун Г.Є., Горбаненко С.А.* Споживчі аспекти соціально-економічних відносин на прикладі Чугуївського городища салтівського часу // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. — Харків, 2011б. — Вип. 1. — С. 75—86, 136—143.
- Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель). — К.: Шлях, 2003. — 234 с.
- Симонович Е.О.* Млинове спорудження перших століть нашої ери // Археологія. — 1952. — № 6. — С. 97—107.
- Сычева С.А., Узнов А.А.* История антропогенного влияния на природу Курского Посеймья // Антропогенная эволюция геосистем и их компонентов. — М., 1987. — С. 105—120.
- Сычева С.А., Чичагова О.А.* Радиоуглеродная хроностратиграфия голоценовых отложений Среднерусской возвышенности // Бюл. Комис. по изучению четвертич. периода РАН. — 1999. — № 63. — С. 104—113.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* — Киев: Наук. думка, 1990. — 484 с.
- Слободин В.М.* К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) // МИЗ. — 1952. — № 1. — С. 9—65.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П.* Генетика ржи. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 264 с.
- Сорокин С.С.* Железные изделия Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — № 75. — С. 135—199.
- Справочник животновод-любителя.* — Днепропетровск: Промінь, 1982. — 204 с.
- Супруненко О.Б.* На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998. — 158 с.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В.* Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛЮ. — 2001. — № 1. — С. 52—76.
- Сухобоков О.В.* Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменская культура и ее предшественники). — Киев: Наук. думка, 1975. — 168 с.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К.: Наук. думка, 1992. — 215 с.
- Сухобоков О.В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В.* Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу) // Восточноевроп. археол. журн. — 2000. — 3 (4), май—июнь — Електрон. ресурс: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm>
- Сухобоков О.В.* До витоків ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 85—94.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев, 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — 72 с.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробских знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛЮ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Знаряддя переобробки врожаю з городища Битиця-1 // Наук. зап. з укр. історії: 36. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 79—88.
- Тихоненко Д.Г.* Ґрунтознавство часткове. — Харків, 1995. — 156 с.
- Тітков О.В., Сидоренко О.В.* Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛЮ. — 2001. — № 1. — С. 93—101.
- Ткаченко О.М.* Лемеші від плуга в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // ПАЗ. — 1999. — С. 212—215.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — СПб.: Алетейя, 2003. — 160 с.
- Томашевський А.П.* Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археол. студії. — 2003. — № 2. — С. 132—160.
- Томашевський А.П.* Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археол. студії. — 2008. — № 3. — С. 169—179.
- Томашевський А.П.* Просторові та палеоекологічні дослідження Південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — 2010. — С. 174—206. — (АДІУ. — Вип. 1).
- Тортика А.А.* Северо-западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — третья четверть X вв.). — Харьков: ХГАК, 2006. — 556 с.
- Тортика А.А.* «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» и «черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации // Дриновский сб. — Харьков; София, 2012. — Т. 5. — С. 23—31.
- Третьяков П.Н.* Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК. — 1932. — Вых. 1, т. 14. — 40 с.
- Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет // КСИИМК. — 1946. — № 13. — С. 39—46.

- Третьяков П.Н.* Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. — 1947. — № 1. — С. 123—140.
- Третьяков П.Н.* Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 47—77.
- Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. — 2-е изд. — М.: Наука, 1953. — 312 с.
- Третьяков П.Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л.: Наука, 1966. — 308 с.
- Третьяков П.Н.* Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей // КСИА. — 1969. — № 118. — С. 20—31.
- Федоров Г.Б.* Городище Екимавцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.) // КСИИМК. — 1953. — № 50. — С. 104—126.
- Федоровський О.* Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва ВУАН. ВУАК. — 1930. — Ч. 1. — С. 3—10.
- Физико-географическое* районирование Украинской ССР. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. — 684 с.
- Флеров В.С.* «Города» и «замки» Хазарского каганата: Археологическая реальность. — Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2011. — 264 с.
- Фляксбергер К.* Находки культурных растений доисторического периода // Архив ИИИТ. — 1934. — Сер. 1, вып. 2. — С. 165—178.
- Фронджуло М.А.* О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования средневекового Крыма. — Киев: Наук. думка, 1968. — С. 133—154.
- Фукс М.* Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — 1930. — Т. 1. — С. 91—112.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.И.* Древности Приднепровья. — Киев, 1899. — Вып. 2. — 44 с., 37 табл.
- Хотинский Н.А.* Голоцен Северной Евразии. — М.: Наука, 1977. — 200 с.
- Цалкин В.И.* Фауна из раскопок в Гродно // Воронин Н.Н. Древнее Гродно. — М.: Наука, 1954. — С. 211—236. — (МИА. — № 41).
- Цалкин В.И.* Дикие и домашние животные Старой Рязани // Монгайт А.Л. Старая Рязань. — М.: Наука, 1955. — С. 201—224. — (МИА. — № 49).
- Цалкин В.И.* Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. — М.: Наука, 1956. — 188 с. — (МИА. — № 51).
- Цалкин В.И.* Результаты определения костных остатков животных из раскопок городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1965. — С. 285.
- Цалкин В.И.* Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91—101.
- Чендев Ю.Г.* Эволюция природной среды в различных регионах мира в голоцене // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5: География. — 2007. — № 3. — С. 11—18.
- Чендев Ю.Г.* Эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене. — М.: ГЕОС, 2008. — 212 с.
- Чендев Ю.Г., Петин А.Н.* Естественные изменения и техногенная трансформация компонентов окружающей среды староосвоенных регионов (на примере Белгородской области). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2006. — 124 с.
- Чендев Ю.Г., Саранулкин В.А.* Почвенно-археологическое исследование памятника «Колтуновка» // Проблемы природопользования и экологическая ситуация в Европейской России и сопредельных странах: Материалы III Международ. науч. конф. (20—24 окт. 2008 г.). — Москва; Белгород, 2008. — Ч. 2. — С. 139—143.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения) // РА. — 2012. — № 1. — С. 112—121.
- Чендев Ю.Г., Саранулкин В.А.* Опыт палеогеографической реконструкции на примере исследования памятника салтово-маяцкой культуры в долине р. Тихая Сосна (Белгородская область) // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 96—100, 148.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Почвенно-археологические исследования на городище Водяное: реконструкция природной среды и хозяйственной деятельности // Древности. — Харьков, 2013, в печати.
- Чернігова Н.В.* Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 116—120.
- Чичагова О.А.* Радиоуглеродное датирование почв: методика, интерпретация, применение // Эволюция и возраст почв СССР. — Пушкино, 1986. — С. 75—93.
- Шадыра В.І.* Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н. э.). — Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006. — 150 с.
- Швец Г.І.* Розподіл стоку річок УРСР по сезонах і місяцях. — К.: Вид-во АН УРСР, 1946. — 106 с.
- Швец Г.І., Дрозд Н.І., Левченко С.П.* Каталог річок України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 194 с.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів: Деснян. правда, 1999. — 184 с.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — 404 с.
- Шрамко Б.А.* Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника // СА. — 1964. — № 4. — С. 96—99.
- Шрамко Б.А.* Про час появи орного землеробства на південному сході Європи // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 25—35.
- Шрамко Б.А.* Погребение VIII—X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское го-

- сударство и славяне. — Минск: Наука и техника, 1983. — С. 48—50.
- Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 231—255.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 182 с.
- Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.
- Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку. — Полтава, 1996. — С. 67—87.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Киев: Наук. думка, 1977. — 155 с.
- Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии: Репринт. изд. — Харьков: СаАГА, 2010. — 378 с.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Электрон. ресурс: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm>
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1982. — 286 с.
- Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 34—46.
- Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев: Штиинца, 1976. — 214 с.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев: Штиинца, 1986. — 90 с.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Behre K.-E. Ackerbau, Vegetation und Umwelt im Bereich früh- und hochmittelalterlicher Siedlungen im Flussmarschgebiet der unteren Ems // Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. — 1986. — N 16. — P. 99—126.
- Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne) // Kuhn-Archiv. — 1964. — Bd. 78, H. 1—2. — 125 S.
- Driesch A. fon den. A guide to the measurements to animal bones from archaeological sites // Peabody Museum Bull. — Harward: Harward Univ. Press, 1976. — 148 p.
- Fernandez H. Ostéologie comparée des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres *Rupicapra*, *Ovis*, *Capra* et *Capreolus*): diagnose différentielle du squelette appendiculaire // These pour obtenir le grade de Docteur es sciences, mention biologique. — Geneve: Univ. de Geneve, 2001. — T. 1—2.
- Halstead P., Collins P., Isaakidou V. Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra* // J. Archaeol. Sci. — 2002. — N 29. — P. 545—553.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin: Akademie-Verlag, 1987. — 176 S. — (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — Bd. 42).
- Janis C.M. Correlation of cranial and dental variables with body size in ungulates and macropodoids // Body size in Mammalian Paleobiology: Estimation and Biological Implications. — Cambridge, 1990. — P. 255—299.
- Koloda V.V. The Change of hierarchical dominant in Slavik-Khazar Relations (Based on the Seversky Donets current Middle Area Date) // Иерархия и власть в истории цивилизаций. Вторая междунар. конф.: Тез. докл. (г. Санкт-Петербург). — М., 2002. — С. 14—15.
- Kratochvil Z. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. // Acta veterinaria. — Brno, 1969. — 38. — P. 483—490.
- Lange E. The development of agriculture during the first millennium A. D. // Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar. — 1975. — 97. — P. 115—124.
- Schramm Z. Rocznicze morfologiczne niektórych kości kozy i owczy // Roczniki Wyzszej Szkoły w Poznaniu. — Poznan, 1967. — T. 36. — S. 107—133.
- Stanc S. Arheozoologia primului mileniu d. Hr. pentru teritoriul cuprins între Dunare și Marea Neagră. — Iasi: Editura universitatii «Al. I. Cuza», 2009. — 305 p.
- Suess H.E. Natural radiocarbon, solar activity, and climate // Geol. Surv. Open-File Rept. — 1978. — N 701. — 416 p.
- Van Valkenburgh B. Skeletal and dental predictors of body mass in carnivores // Body Size in Mammalian Paleobiology: Estimation and Biological Implications. — Cambridge, 1990. — P. 181—205.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

- Березовец Д.Т.* Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6а—б.
- Бибикова В.И.* Список животных на поселении-посаде салтовской культуры Салтово у с. Большой Салтов. Раскопки 1959 г. Д.Т. Березовец // Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6а—б. — 1960.
- Бибикова В.И.* Список животных на городище VIII—X вв. н. э. у с. Верхний Салтов Старосалтовского района, Харьковской обл. Раскопки 1960 г. Д.Т. Березовец // Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6а—б. — 1961.
- Бибикова В.И.* Список фауны на селище VIII—X вв. н. э. у с. Нетайловка Старосалтовского района, Харьковской обл. Раскопки 1960 г. Д.Т. Березовец // Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6а—б. — 1961а.
- Брайчевская А.Т.* Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6в.
- Ветштейн Р.И.* Отчет о раскопках Салтовского городища / НА ІА НАН України. — 1959—1961/6г.
- Винников А.З.* Древнерусское население лесостепного Дона в VIII — нач. XI вв.: Дис. ... д-ра ист. наук / НА АМ ВГУ. — Воронеж, 1990. — 396 с.
- Журавлев О.П.* Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э. / НА ІА НАН України, 1990. — Планова тема № 195. — 34 с.
- Квитковский В.И., Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Слобожанской средневековой экспедиции на селище Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области / Архів наук.-дослід. археол. лаб. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — 2009.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. / НА ІА НАН України. — 1996/52.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. / НА ІА НАН України. — 1997/85.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. / НА ІА НАН України. — 1998/79.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине / НА ІА НАН України. — 1999/99.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экс-
-

- педиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине / НА ІА НАН України. — 2000/95.
- Колода В.В.* Отчет о полевых исследованиях Средневековой экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине / НА ІА НАН України. — 2001/29.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г. / НА ІА НАН України. — 2002/38.
- Колода В.В.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году / НА ІА НАН України. — 2006/29.
- Колода В.В.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2009 году (селище «Мохнач-П» в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАН України. — 2009/175.
- Колода В.В.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2010 году (городища Мохнач и Коробовы Хутора в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАН України. — 2010/б. н.
- Колода В.В.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2011 году (селище «Мохнач-П» в Змиевском районе Харьковской области) / НА ІА НАН України. — 2011/б. н.
- Колода В.В., Свистун Г.Е.* Отчет о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе Харьковской области в 2003 году / НА ІА НАН України. — 2003/211.
- Колода В.В., Михеев В.К., Крыганов А.В. и др.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году / НА ІА НАН України. — 2004/206.
- Колода В.В., Свистун Г.Е.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2005 году / НА ІА НАН України. — 2005/6.
- Колода В.В., Квитковский В.И.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 г. селище Пятницкое-І и городище Мохнач в Харьковской обл.) / НА ІА НАН України. — 2008/91.
- Красильников К.И.* Отчет о раскопках селища салтово-маяцкой культуры у с. Новолимаревка (р. Деркул) Беловодского района, Ворошиловградской области в 1976—1977 гг. / НА ІА НАН України. — 1976—1977/141.
- Крыганов А.В.* Отчет о полевых исследованиях Разведочного отряда Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/162.
- Крыганов А.В.* Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/190.
- Ляпушкин И.И.* Отчет о работе Днепровской левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР / НА ІА НАН України. — 1948/23.
- Мельниковская О.Н.* Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. / НА ІА НАН України. — 1967/43.
- Михеев В.К.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году / НА ІА НАН України. — 1978/72.
- Михеев В.К.* Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подолья — Приазовья (середина VIII — середина X вв.): Дис. ... д-ра ист. наук / НА ІА НАН України. — 1985. — Ф. 12. — № 665. — 495 с.
- Михеев В.К.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в 1998 г. / НА ІА НАН України. — 1998/80.
- Михеев В.К.* Отчет о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина за 1999 г. / НА ІА НАН України. — 1999/96.
- Михеев В.К.* Отчет об археологических исследованиях экспедиции Междунородного Соломонова университета в 2005 г. (поселение у с. Пятницкое Печенежского р-на Харьковской обл.) / НА ІА НАН України. — 2005/266.
- Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. / Архив ИА РАН. — 1954. — Р-1. — № 1025.
- Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции летом 1955 г. / НА ІА НАН України. — 1955/16.
- Плетнева С.А.* Отчет к открытому листу № 8 Сев.-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции за 1957 г. / НА ІА НАН України. — 1957/17.
- Российский* государственный военно-исторический архив. — М., Ф. 405, оп. 1, д. 46.
- Семенов-Зусер С. А.* Краткий отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1947 г. / НА ІА НАН України. — 1947/25.
- Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1948 году / НА ІА НАН України. — 1948/6.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Покас П.Н. и др.* Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/13.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И.* Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/36.
- Шрамко Б.А.* Отчет о работе Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госу-

- ниверситета им. А.М. Горького в 1951 году / НА ІА НАН України. — 1951/20.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году / НА ІА НАН України. — 1952/24.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. / НА ІА НАН України. — 1953/19.
- Шрамко Б.А.* Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. / НА ІА НАН України. — 1954/14.
- Шрамко Б. А.* Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. / НА ІА НАН України. — 1970/70.
- Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках 1977 года / НА ІА НАН України. — 1977/95.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях / НА ІА НАН України. — 1983/53.
- Шрамко Б.А.* Отчет о раскопках Скифо-сарматской экспедиции ХГУ в 1986 г. / НА ІА НАН України. — 1986/111.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Волынцевского отряда Левобережной Днепровской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году / НА ІА НАН України. — 1980/32а.
- Юренко С.П., Сухобоков О.В.* Отчет о работе Волынцевского раннеславянского отряда Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1981 году / НА ІА НАН України. — 1981/2а.

**Список
СКОРОЧЕНЬ**

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АН ССРСР	— Академия наук ССРСР
АОН	— Археологические открытия на новостройках
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БСЭ	— Большая советская энциклопедия
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ВХДУ	— Вісник Харківського державного університету
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГУГК	— Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров ССРСР
ДонНУ	— Донецкий национальный университет
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук Української РСР
ИА АН УССР	— Інститут археології Академії наук Української ССР
ИА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України
ИА НАН Украины	— Інститут археології Національної академії наук України
ИА РАН	— Інститут археології Російської академії наук
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури
ИИМК	— Інститут історії матеріальної культури
ИИНТ	— Інститут історії науки і техніки
КГУ	— Курский государственный университет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН ССРСР

Список сокращений

КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры	САИ	— Свод археологических источников
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет	СЭ	— Советская этнография
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР	РА	— Российская археология
МИЗ	— Материалы по истории земледелия	РАН	— Российская академия наук
МЭИ	— Московский энергетический институт	РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив
НА АМ ВГУ	— Научный архив археологического музея ВГУ	Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України	УБЖ	— Український ботанічний журнал
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник	УРЕ	— Українська радянська енциклопедія
ПВЛ	— Повесть временных лет	ХГАК	— Харьковская государственная академия культуры
СА	— Советская археология	ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет
		ХГУ	— Харьковский государственный университет
		ХНПУ	— Харківський національний педагогічний університет

СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ

<i>Латинська</i>	<i>Російська</i>	<i>Українська</i>
	Культурні рослини	
<i>Avena sativa</i> L.	Овес посевной	Овес посівний
<i>Avena</i> sp.	Овес	Овес
<i>Hordeum vulgare</i> L.	Ячмень пленчатый	Ячмінь плівчастий
<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	Ячмень голозерный	Ячмінь голозерний
<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>lagunculiforme</i>	Ячмень пленчатый бутылко-видный	Ячмінь плівчастий пляшко-подібний
<i>Panicum miliaceum</i> L.	Просо посевное	Просо звичайне
<i>Pisum</i> sp.	Горох	Горох
<i>Secale cereale</i> L.	Рожь обыкновенная	Жито звичайне
<i>Triticum aestivum</i> s.l. [<i>Triticum vulgare</i> Vill., <i>T. compactum</i> Host, <i>T. vulgare antiquorum</i> Heer, <i>T. aestivum grex aestivo-compactum</i> Schieman]	Пшеницы голозерные	Пшениці голозерні
<i>Triticum dicoccon</i> Shrank.	Пшеница двузернянка	Пшеница двозернянка
	Бур'яни	
<i>Bromus</i> sp.	Костер	Стоколос
<i>Bromus arvensis</i> L.	Костер полевой	Стоколос польовий
<i>Bromus secalinus</i> L.	Костер ржаной	Стоколос житній
<i>Chenopodium album</i> L.	Марь белая	Лобода біла
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	Вьюнок полевой	Березка польова, в'юнок
<i>Echinochloa crusgalli</i> L. (Beauv.)	Ежовник обыкновенный, петушье просо	Півняче просо, плоскуха звичайна
<i>Galium aparine</i> L.	Подмаренник цепкий	Підмаренник чіпкий
<i>Polygonum convolvulus</i> L.	Горец вьюнковый	Гірчак березкоподібний, витка гречка березкоподібна
<i>Setaria glauca</i> L. (P. B.)	Щетинник сизый	Мишій сизий

Свійські тварини

<i>Bos taurus</i> L.	Бык домашний, КРС	Бик свійський, ВРХ
<i>Canis familiaris</i> L.	Собака домашня	Собака свійський
<i>Capra hircus</i> L.	Коза домашня	Коза свійська
<i>Equus asinus</i> L.	Осел	Осел, віслук
<i>Equus caballus</i> L.	Конь домашний	Кінь свійський
<i>Ovis aries</i> L.	Овца домашня	Вівця свійська
<i>Ovis, Capra</i>	Мелкий рогатый скот, МРС	Дрібна рогата худоба, ДРХ
<i>Sus domestica</i> Gray; <i>Sus scrofa domestica</i> L.	Свинья домашня	Свиня свійська

Дикі тварини

<i>Alces alces</i> L.	Лось	Лось
<i>Bison bonasus</i> L.	Зубр	Зубр
<i>Capreolus capreolus</i> L.	Косуля европейская	Козуля звичайна
<i>Castor fiber</i> L.	Бобер речной	Бобер річковий
<i>Cervus elaphus</i> L.	Олень благородный	Олень звичайний
<i>Equus [ferus] przewalskii</i> Poliakov	Лошадь Пржевальского	Кінь Пржевальського
<i>Equus latipes</i>	Ископаемый вид лошади	Викопний вид коня
<i>Equus lenensis</i>	Ископаемый вид лошади	Викопний вид коня
<i>Equus uralensis</i>	Ископаемый вид лошади	Викопний вид коня
<i>Sus scrofa ferus</i> L., <i>Sus scrofa</i> L.	Кабан дикий, вепрь, дикая свинья	Кабан дикий, дик, вепр
<i>Ursus arctos</i> L.	Медведь бурый	Ведмідь бурий
<i>Vulpes vulpes</i> L.	Лисица обыкновенная	Лисиця звичайна

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1	
Історія археологічного вивчення пам'яток	11
1.1. Територія дослідження і її загальна етнокультурна характеристика	11
1.2. Історія дослідження регіону	13
1.2.1. Салтівські пам'ятки	19
1.2.2. Волинцевсько-роменські пам'ятки	26
Розділ 2	
Методи інтерпретації сільськогосподарського матеріалу	31
Розділ 3	
Природні умови та зони розселення	49
3.1. Природні умови	49
3.1.1. Природно-кліматична хронокорекція історичної епохи	49
3.1.2. Природна зона	51
3.1.3. Породи та рельєф	52
3.1.4. Клімат	53
3.1.5. Водність	56
3.1.6. Рослинність	57
3.1.7. Ґрунти	59
3.2. Поселенські пам'ятки	61
3.2.1. Пам'ятки салтівської культури	61
3.2.2. Волинцевсько-роменські пам'ятки	69
Розділ 4	
Сільське господарство носіїв салтівської культури	75
4.1. Приселищні території	75
4.2. Землеробство	76
4.3. Тваринництво	101
4.4. Підсумки	114
Розділ 5	
Сільське господарство носіїв волинцевсько-роменських традицій	117
5.1. Приселищні території	117
5.2. Землеробство	119
5.3. Тваринництво	145
5.4. Підсумки	158
Розділ 6	
Порівняльний аналіз (замість висновків)	161
Додаток	
Археозоологічні комплекси із салтівських і роменських пам'яток басейну Сіверського Дінця (Р.В. Кройтор)	181
1. Матеріал і методи досліджень	181
2. Систематичний огляд археозоологічних комплексів	182
3. Обговорення	193
РЕЗЮМЕ	201
SUMMARY	207
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	213
АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ	227
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	231
СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ	233

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович
КОЛОДА Володимир Васильович

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
НА СЛОВ'ЯНО-ХОЗАРСЬКОМУ
ПОРУБІЖЖІ**

Літературний редактор *О.І. Калашикова*
Оформлення обкладинки *Є.О. Льницького*
Комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Підп. до друку 30.09.2013. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Шкільна. Друк офс. Ум.-друк. арк. 24,78.
Обл.-вид. арк. 22,0.
Наклад 300 прим. Зам. № **13-66**.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002
від 31.07.2002 р.